سا ڳيا ا ڳيان سلطنت شاهيءَ جا ٻول آهن ۽ منجهن ڪي ڪين قربو آهي. ڪاڻ جي وڪ جيئن ٻوربي ۽ دليا پر لبئن هت ۽ وڏلدي اچي ٿي.
منهنجا ڪيترا سالي ٿولي جبلن پر وپيا آهن، ۽ مولڪي ۽ بسندن حسد ذرا ستاني ٿو. شايد جبل جي ايڪالس پر جبون چڪر لـي لئر قبوائڻا وڏيڪ آسان آهي، بسست هن الڏي اولڏي جنگي ۽ سياسي، فاشست ۽ سلطنتي پاڳل دليا پر.
پر وقتي هن دليا مان پڇي پري ٿيڻ جو ۽ وجه ملي ويندو آهي. گذريل مهني پر ٽيويهن سالن بعد پهر ڪشمير پر ويس. فقط ٻارهن ڏڪا ڏڪا ڏينهن هوس، پر سي ڏينهن سولهن ۽ سندرتا سان ڀمتار ۽ هن موهڻي ملڪ پر سندرتا جا ٻو پيالا پيتم. ماڻري پر پر واري اولهين پراتن لي ڦمرا ڏلر ۽ هڪ جرلڏ جبل جوڙهيس ۽ جيمر ڏ ٻسڪ زلدگي ۽ ڪا جمز آهي.

جواهرلال نهرو

الله آباد، ١٠ آگست ١٩٤٠

ڪانگريس جي سرڪار ۾ مدراس جو وڏو وزير هو. جهيڙو تارڻ لاءِ هڪ تجويز پيش ڪيائين جا سنڌس ڪن سائين هيڪي هيڪي قبول ڪئي. تجويز هئي ته انگلنڊ هند کي آزاد ڪري ۽ اهالڪ هڪ وقتي مرڪزي قومي حڪومت برپا ٿئي، جا چالو مرڪزي اسيمبليءَ ڏي جوابدار رهي. اِنهيءَ شرط تي ته اها حڪومت بچاءَ جو ڪم پاڻ تي کڻندي ۽ جنگ ۾ مدد ڪندي.

اِها ڪانگريس جي تجويز عمل جي بلڪل قابل هئي ۽ ڪجهه به الٽ پلٽ ڪرڻ بنا تعميل ٿي سگهي ٿي. قومي حڪومت ضرور گڏيل سڏيل ٿئي ها، جنهن ۾ نورائي وارن فرقن جو پورو حصو رهي ها. بچاءَ ۽ جنگ جوڙڻ جي تجويز به نرم رنگ جي هئي. نظر ڪان، پڌرو پيو آهي ته ڪنهن به وڏي ڪوشش لاءِ عام جو ايمان ۽ سهڪار گهرجن. سو ته هڪ قومي سرڪار کي ئي ملي سگهي ٿو. سلطنتشاهي لاءِ ناممڪن آهي.

پر سلطنتشاهيءَ جي ڪوڙي نرالي آهي ۽ پاڻئي ٿي ته لت جڏهن سان آڻ مڃائي ڪم پڄائينديس. سر تي خوف هوندي به هيڏي ساري مدد جي پرواهه نٿي ڪري جي اها مدد سياسي ۽ آرٿڪ اختيارن ترڪ ڪرڻ جي شرط تي ملي ٿي. لکي کي تنهن مان درجي جي درڪار آس جو هندستان ۾ يا سلطنت ۾ صحيح ڪم ڪرڻ ڪري هوند نصيب ٿئيس.

اڄ ٨ آگسٽ ١٩٤٠، هي لکندي وائسراءِ اسالڪي برطانيه حڪومت جو جواب سڻايو آهي. سنڌس پو

هڪ اوُر ۽ اوکـي ڳـالهہ هئي ۽ سچهـونـي ٿئي
ته سياسي ميدان ۾ لوُڙ واوا سو قدم کڻڻ کان.
گانڌيجي کي لڳو ۽ ٻيڪ لڳو ته جـو پيغام ڏنيا
ڪالو هو سو پيغام کڻڻ نه ڏيان يا موڙي سوڙي
ڏيان. هن کي نه اهو سياسي ڪيلن ڪري ووکي نه
رکڻو هو، بلڪ پهچائڻ ۾ پورن آزادي گهربي هئي.
سو ٻهريون ئي پرو، اسانجا رستا ڦٽي ۾ ٿيا.
ڪانگريس ڪاروباري ڪاميٽي هڪ طرف ۽ هو
ٻئي طرف هلو. سائنس ڪو قتائڻ ڪول هو، چو هو
ليبهن جا لير پيل هوا. پڪ آهي ته ڪنس لمولبن
صلاحون ۽ اڪثري اگرايي ڪندو ئي رهندو. پرالبن
ٻينڪ چنبو نه سندس قدري جدائي ڪري اسانجي
قومي تحريڪ جي لوازم جو هڪ زمانو ختم ٿي چڪو.
تازو ڏنو الر نه منجهس هڪ قسم جي ڏاني اچي
ويئي آهي ۽ اڳي جا لهڪي اچڻ جي خوبي هيس
سا گهٽي آهي. ۾ سندس اکين مايا ڇايا اچا آهي ۽
سندس شخصيت جي مهما ۾ سين کان ڪسر آهي.
ڪرم خام خيال نه ڪري ته عام ٿي سندس اثر ذرو
۾ گهٽيو آهي. هند جي عمارت جو معمار ۽ ٻهارو سالن
کان ٿي رهيو آهي ۽ اها عمارت اڃا اڏجي پوري نه
ٿي آهي.

ٿورا هفتا ٿيا تہ راجگوپال آچاريہ جي چوڻ ٿي
ڪانگريس وري هڪ ٻي آج انگلنڊ کي ڪئي.
راجگوپال آچاريہ ڪانگريس ۾ ساڄي پاسي جو ليکبو
آهي. سندس لکي ٻڌي، لسوارٿي جرتو ۽ چند چاڻ
لاءِ سوڪير درشتي، اسان لاءِ وڏي هتي آهن.

هي ته شايد ڪو قدرت جو اسرار هو، ته جيئن پين ڪمن ۾ تيئن انتوراشتري ڪمن ۾ جهڙي پوڪ تهڙي لڻ اُوس ٿيڻي هئي؛ يعني ته جو سرشتو سراسر بيڪار ٿي پيو هو سو پنهنجي بچاءَ جو هوش به نٿي ڌاري سگهيو.

جي برطانيه سرڪار ڪند فهم هئي؛ آزمودي مان ڪجهه به نٿي پرايائين ته هند سرڪار جي ڳالهه ئي ڪهڙي؟ هن سرڪار جا ڪارناما ڪجهه ڪل جهڙا ته ڪجهه ارمان جهڙا نين ٿا، ڇو جو هيءَ ويچاري ڪڌهانڪر بوڙلي بادشاهه وانگر آهي. نه دليل، نه سمجهه، نه خوف، نه آفت ڪيس ڏونڏاڙي خبردار ڪن ٿا. رپ وان ونڪل وانگر سملي جي ٿڌين هوائن ۾ جاڳندي به پنڪيون ڪائي ٿو.

جيئن جنگ جا نوان پردا کهندا ويا تيئن ڪانگريس ڪاروباري ڪاميٽيءَ اڳيان به نوان سوال پيش ٿيا. گانڌيجيءَ جي خواهش هئي ته جو اُهنسا جو سڌانت اسان جنگ آزاديءَ لاءِ سويڪار ڪيو هو، سوئي سڌانت آزاد هند لاءِ عمل ۾ آندو وڃي. آزاد هند کي به ٻاهرئين بچاءَ اندرئين اَمن اَمان لاءِ اِهو سڌانت پنهنجو رکپال سمجهڻ کپي. اسان ليکي سو سوال اُجا ڪڙو نه ٿيو هو، پر سندس من اندر ته بيٺوئي هو؛ سمجهيائين ته اهو نيڪروشن ڪرڻ لاءِ وقت اچي سهڙيو هو. سندس کي خاطري هئي ته جيئن اڳي تيئن پوءِ به جنگ آزادي لاءِ اهنسا تي مضبوط رهڻ گهرجي. يورپ ۾ جنگ ڏسي سو ايمان وڌيڪ پختو ٿيو. پر آئينده جي آزاد هند کي لنهن سان ٻڌڻ

۽ اڳون پرڪون منجهي نه ويون. ڏاڍا ڏڏڪا مليا. هن ڪري نهن ليڪڻ ڏکيو ٿي پيو. روس جو جرمن سان ناهه، روس جي فنليند تي ڪاهه، روس جي جپان سان دوستي. آخرڪار دنيا ۾ ڪي اصول ۽ ڪا اخلاقي چال هوا يا مسارجي ويا؟ ڪي رڳو چالبازي زماني سازي هئي؟

اپريل ۾ ناروي ڊيري، مي ۾ هالنڊ ۽ بلجيم مٿان آفت ۽ جون ۾ فرانس پئي پرپٽ ٿي. پئرس جو عمدو ۽ شاندار شهر، آزاديءَ جي گهود، زبون ۽ ذليل. ٻوجي هار نه هئي، پر جنهن ستايو ٿي سا سندس روح جي آجزي ۽ خواري. ڇير نه هت ڪو اندر جو ڪيڙو لڳل هوندو. انگلنڊ ۽ فرانس لنهن جهوني سرشتي جا حامي هوا جنهنجا ڇلڻ ڇڪي رهيا هوا ۽ لنهنڪري اهي ڏڪ لتي جهلي سگهيا ٿي؟ سلطنتشاهي هوندي، باهرين طاقت ڌاريندي، هن قسم جي مقابلي ۾ بيهي لتي سگهيا ٿي؟ جي آزاديءَ جا انڪاري هوا، سي آزاديءَ جي جنگ ۾ ڪين لڙي سگهندا ۽ جيئن فرانس جي لبش هيءَ سلطنتشاهي ۾ فري هڪ نولح فاشست راح ٿي پوندو. مسٽر نيول چمبرلين ۽ سندس جهوني ليتيءَ جو پاڇو اڃا انگلنڊ مٿان هو. جپان کي سرچاڻ لاءِ برما کان چين ڏي رستو بند ڪيو ويو. هست هند ۾ ذري به فرق گهير ڪرڻ جو ڪو اشارو ڪونه پهو. بلڪ اسانجي سنجيدگي اسانجي لاچاري ۽ بيڪسي سمجهي ٿي وئي. هن انگريز حڪومت جي انڌائي مونکي حيرت ۾ وڌو. جا پٺي ٿيو ۽ جا ٿيڻو هو سو ڏسي نه لنهن موجب هلي سگهي ٿي.

ويندو. لوڪشاهي نقطہ نظر کان هيءَ آچ جو ڪاٿني هئي، پر ٿورائي وارن جي جان ڪي جميعت بخشڻ لاءِ ڪانگريس تہ گهٽوئي ڪجھ ڪرڻ لاءِ سنيري.

برطانيہ حڪومت جو روڪ ٽوڪ جواب هو. هيءُ تہ نہ جنگ جا مقصد کولي پڌائڻ، ۽ نہ حڪومت جون واڳون عام جي عيوضين کي سونپڻ لاءِ تيار هئي. اڳيون نظام قائم هو ۽ هلڻو هو. انگريزن جا مطلب ملڪ ۾ قائم رهڻا هوا. تنهن تي ڪانگريس وزراتن پرانتن ۾ استيفعائون ڏنيون، ڇو جو انهن شرطن تي جنگ ۾ مدد ڏيڻ لاءِ هرگز تيار نہ هيون. قانوني راڄ بند ٿيو ۽ زوري راڄ شروع ڪيو ويو. مغربي ملڪن واري چونڊيل پارليمنٽ ۽ بادشاهہ جي موروثي حقن واري سياسي جنگ، جنهن ۾ انگلنڊ ۽ فرانس جي ٻن بادشاهن سر وڃايا، سا هت بہ جاري ٿي. پر هي رڳو قانوني معاملو نہ هو. ٻرندڙ جبل جي باهہ اڃا پيٽ اندر هئي، پر ٻڙڪن جا آواز اندران آيا پئي.

هيءَ وات بندي هلي ۽ نوان قانون، نوان اعلان ۽ آرڊيننس اسان مٿان ڪڙڪيا. ڪانگريسي ۽ ٻيا وڌندڙ تعداد ۾ گرفتار ٿيندا ٿي ويا. جوش غصو وڌيو ۽ ڪو عملي قدم کڻڻ لاءِ گوڙ ٿيو.

پر لڙائي جو رنگ ۽ انگلنڊ جو خطرو ڏسي هڪڪياسين. جو سبق گانڌيجي سيکاريو هو، تہ دشمن کي اوکيءَ ويل نہ گهٽجي، سو صفا وسري ڪين ويو هو.

جنگ هلي تيئن نوان سوال چڙيا يا چٿو تہ اڳيان سوال ٿي نموني جا ٿيا. اڳيان ڳنڍ ناتا ياڻ ڦري ويا

مهاڀاري جنگ ۽ هندستان. هن وقت اسين
ڪهڙي وات ورتي؟ ڪن سالن کان اسان سوچ ويچار
ڪري پنهنجي وات ٺاهي ڇڏي هئي. پر تنهن
هوندي به انگريز سرڪار عام کان يا مرڪزي يا
پرانت ڪائونسلن کان پڇڻ ڳاڇڻ بنا اعلان ڪيو ته هند
به جنگ ۾ گهيڙي هئي. اهڙي لاپرواهي اسانکان
سٺي نٿي ٿي. اهڙيءَ معنيٰ ته سلطنتشاهي اڳي
وانگر شهزور هئي. سيپٽمبر ١٩٣٩ جي وچ ڌاري
ڪانگريس ڪارروباري ڪاميٽيءَ هڪ ڊگهو بيان شايع
ڪيو، جنهن ۾ اسانجي اڳين ۽ هاڻوڪي پالسي چٽي
نيڪاري وئي. برطانيه حڪومت کان طلب ڪئي
وئي ته هوءَ به پنهنجا جنگي مقصد ظاهر ڪري ۽
خاص ڪري برطانيه سلطنت بابت. اسان ته ڪئين
دفع فاشسٽ ۽ نازي وادن جي ننديا ڪئي هئي، پر
اسانجو چوڻ ته هي سلطنتشاهي سان انڪيل هو، جا اسان
تي سوار هئي. اها قائم رهڻي هئي ڇا؟ هند جي
آزادي ۽ جوڙجڪي مجلس معرفت سياسي سرشتو
جوڙڻ جا حق اسانکي هوا يا نه؟ مرڪزي حڪومت
کي جوابدار بنائڻ لاءِ ڪي هڪيا ننڍا قدم کڻڻا هوا
يا نه؟ بعد ۾ ٿورائي وارن جي ڳڻتيءَ ۽ اعتراض کي
منهن ڏيڻ لاءِ جوڙجڪي مجلس جي خيال کي وڌيڪ
وسيع ڪيو ويو. چيو ويو ته الهي مجلس ۾
ٿورائي وارن جون طلبون خود ٿورائي وارن فرقن جا
عيوضي متصل ڪندا ۽ نه سڀ گڏجي. جي ڪنهن به
سوال تي اتفاق ڪرڻ محال ٿيو ته ساڳيو سوال آخرين
فيصلي لاءِ ڪن بين ريا پنچايت اڳيان پيش ڪيو

ويندي حڪومت جي لنڪائي ميمبرن، منهنجي دلي سواگت ڪئي. مونکي ذرو به شڪ ڪونهي ته آئينده جي کهڙي به نظام موجب هند ۽ لنڪا ڳنڍيل رهندا. آئينده جي صورت ۾، منهنجي اکين اڳيان، چين ۽ هند، برما ۽ لنڪا، افغانستان ۽ شايد ٻيا ڪي ملڪ هڪ ئي فيڊريشن اندر هوندا.

آگسٽ ١٩٣٩ ۾ يورپ مٿان ڪارا گهاٽا ڪڪر ڇانيل هوا ۽ اهڙي نازڪ وقت پنهنجو ملڪ ڇڏڻ نٿي ٿيم، ۽ چين مان، چند روز ۾، جهاتي پائي اچڻ لاءِ دل چڪيم ٿي. هوائي جهاز رستي ٻن ڏهاڙن اندر وڃي چنگڪنگ ۾ لٿس. جلد ئي هند ڏي پويان ڦير ڪرڻا پيم، ڇو جو آخر جنگ يورپ ۾ اچي ڪڙڪي هئي. آزاد چين ۾ ٻه هفتا مس ڪاٽيم، ۽ اهي ٻه هفتا به مون لاءِ خاص ۽ هند- چين جي سنبنڌ ڪاڻ ملهه مهانگا هوا. ڏسي خوش ٿيس ته منهنجي خواهش ته ٻئي ملڪ پاڻ ۾ ويجهڙا ٿين چين جي اڳواڻن ۽ تن ۾ خاص ڪري انهي اعليٰ شخص جي هئي جو چين جي ايڪتا ۽ آزاديءَ جي مورتي بڻيو آهي. چينگ- ڪا- شيڪ ۽ ميڊم چينگ سان ڪئين ڀيرا مليس ۽ اسان گڏجي پنهنجن وطنن جي، حال ۽ آئينده بابت ڏاڍا غور ڪيا. جڏهن موٽيس تڏهن چين ۽ چينائن بابت اڳي کان به اڳرو مان ۽ محبت، ٿيم. دل ۾ سمجهيم ئي نٿي ته جا جهوني قوم وري اڳڀرو ۽ تاز به تازي ٿي آهي تنهنجي ڪا به بدقسمت دل جهوري سگهندي.

ٻڌجي سگهن ٿيون. باقي نه سڀ ڪجهه نئين طرح
جذب ڪري ڪن. ڳالهين ڇتين هٿڻ مان هي مسئلو حل
ڪين ٿيندو. هي رياستي ٻولڙين منجهي ويندو،
جڏهن برطانيه سلطنتشاهي منجهي ويندي.

منهنجو ٻيو شغل "قومي رٿا ڪاميٽي" جي
سڀاپتيءَ جي حيثيت ۾ هو. اِها ڪاميٽي پرانتڪ
سرڪارن جي مدد ۽ ڪانگريس جي ساڻ ٺهڪ ٿيا
ٿي هئي. جنهن ڪم هليو ليڪن وڏندو ويو. تان جو
هر قسم جو قومي ڪم منجهس سمائجي ويو. اسان ڪل
ڏاڍ ڏاڍ سوالن لاءِ ٢٩ ننڍيون ڪاميٽيون ٺاهيون- زرعي،
هنري، سماجڪ، آرٿڪ، مالي- ۽ سڀني جون
صلاحون ٻاهر ملائي هڪ ڪيون جنهن هندوستان لاءِ
هڪ ٻڪي آرٿڪ تجويز تيار ٿئي. اهڙيءَ تجويز جو
في الحال فقط خاڪو ٺاهي سگهيو، جو بوءِ وڏي ڪ
ناٿو پوڙهو پوندو. اِها ڪاميٽي ڪم ڪري حنسيل آهي
۽ ڪي مهنا اڃا لڳي رهندي. هن ڪم مونکي خوب
چڪيو موهيو ۽ مون نه ٿيڻوني منجهانس پرايو. پڌرو
آهي نه ڪا به تجويز جا اسين پيش ڪنداسين سا فقط
آزاد هند ۾ عمل ۾ اچي سگهندي، سو نه صاف آهي
نه ڪنهن به ڪارگر رٿا موجب آرٿڪ سرشتو سوادڪاري
ڪرڻو پوندو.

١٩٣٩ جي اونهاري ۾ لنڪا مان چڪر ڏيڻي
اچڻو پيم، جو اتي هندوستاني رهواسين ۽ حڪومت
وچ ڇڪتاڻ وڌي ويئي هئي. هن سندر ٻيٽ ۾
ٻيو وچڙ ڪري خوش ٿيس ۽ پاڻان نوڪر وچڙ ڪالبوءِ
لنڪا ۽ هند وچ لالا ويجهڙا نيڻ لڳا آهن. هر ڪنهن،

مخالفت به ڏکي ٿي ٿئي، ڇو جو اسانکي ڪمزور ۽ دشمن جا همت مضبوط ڪري ٿي. چپ ڪري وهڻ من ۾ ڳنڍيون ڳوڙها ۽ ناڪاميابيءَ جو ياءُ پيدا ڪندو، جڏهن چارو طرفان ڪمن ڪرڻ جون ڪارون اچي رهيون آهن."

١٩٣٨ جي آخر ۾ ولايت کان موٽڻ بعد بن بين ڪارجن ۾ منهنجو ڌيان ڇڪيو. آءُ اکل يارت ديسي راج - لوڪ - پرشد جو لڌيانا اجلاس جو سڀاپتي ٿيس ۽ انهيءَ ريت انهن نيم اميري ديسي راڄن ۾ ترقي پسند تحرڪن مان تيهان وڌيڪ واقف ٿيس. ڪيترين رياستن ۾ دونهان دکي رهيا هوا ۽ وقتي لوڪ پرشدن ۽ اختياري وارن وچ معاملا مچندا هوا، جن ۾ انگريزي فوج گهڙي پوندي هئي. اهڙين رياستن بابت يا ڪيئن برطانيه حڪومت اونداهي زماني جا انڌڪاري نمونا اج تائين منجهن سالم رکيا آهن، سنجيده لفظن ۾ لکڻ مون لاءِ ڏکيو آهي. تازو هڪ ليکڪ کين هندوستان ۾ انگريز باران "پنهنجن جا ويري" ڪري سڏيو آهي. برابر ڪي سمجهدار راجائون آهن جي عام جا خيرواه ٿي وڏا سدارا آڻڻ چاهين ٿا، ۾ حاڪمن جا حاڪم سندن راهه ۾ روڙا آهن. پلا لوڪشاهي راڄ به "پنهنجن جو ويري" ٿي ڪم ڏيندو؟

پڌرو آهي ته هي سادين پنج سؤ کن رياستون پنهنجي ڌار ڌار سياسي ۽ آرٿڪ ڪهڙي رڌي کين سگهنديون. اکي ڪي لوڪشاهي هند جي وچ راجائي نانت ڪوت اڏي سگهنديون. منجهائن ڪي وڏيرون ملڪ جي فيڊريشن اندر لوڪشاهي انگ

سڀاش بوس استعيفا ڏني ۽ "فارورڊ بلاڪ"
پارٽي ٺاهي ڪئي، جا جنگ ۾ ڪانگريس سان مقابلو ڪرڻ
لاءِ ٺاهي ٿي. پر جلدئي ٽُٽي پوندي ويئي، جنهن
اُوس نبيرو نه هو. پر انهيءَ هاڃيڪار طاقت زور
ورتو ۽ عوامون وڌيون. عمدن پولن جو اڳڀرو وڻي
چئو چالاڪ ۽ زمانيساز شخص ٻاهر نڪري پيا. ياد
آهي ته ڪئن جرمنيءَ ۾ نازي پارٽي جنم ورتو. ڪيئن
ڪري عام جي پٺتي، هڪڙن ڪمن لاءِ همت ڪري،
حقيقت ۾ ٿورو اوز ڪم ڪندا هوا.

جاڻي ٻجهي آءٌ ڪاروباري ڪاميابيءَ ڪان ٻاهر
رهيس، سچ پڇ ته هت منهنجي جڳهه نه هئي ۽ گهڻو
ڪجهه جو ٿي چڪو هو، سو پسند نه هوم. گانڌيءَ جو
راجڪوٽ ۾ اُپواس ۽ انهيءَ الڳور ڏسي ٻيتال ٿيس.
ڏاڍو لکيم ته "راجڪوٽ جي واقعي بعد آءٌ پاڻ کي
وڏيڪ بيوس ۽ لاچار سمجهان ٿو. جتي سمجهي نٿو
سگهان اتي ڇا ڪري سگهان ۽ جيڪي ٿي چڪو
آهي انهيءَ متعلق سنجيدي سمجهه، ڪان ٻاهر آهي......"
جيئن ئي ليٿو وڌو، لسٽ مان ڪيترن لاءِ ڪو به فيصلو
ڪيو ٿي ويو آهي. [illegible] اهو سوال ناهي ته ساڄو
[illegible] سياسي فيصلا ڪيا ون،
[illegible] چپ ڪرڻ، يا مخالفت
[illegible] ڪرڻ جي هڪ ٻئي
[illegible] جو قبول ناهي يا
[illegible] من کي مؤيد
[illegible] خاص ڪري
[illegible] سگهي.

ٻئي طرف ڪي تنگدل اميري جاگيري گروهه هوا جن پنهنجا خاص مطلب ٻچائڻ لاءِ مذهب جو اُجهو ورتو هو. جنهن مذهب اندر مذهبي هيٺن هلي فائدو وٺي سگهيا ٿي، سو مذهب مونکي هڪ آفت، سماجڪ ۽ شخصي ترقيءَ جو گهاتڪ ڏسڻ ۾ آيو. جو مذهب سمجهبو آهي تہ روحانيت ۽ رفاقت وڌائي ٿو، سوئي مذهب ڌڪار، تنگدلي، ذلالت ۽ حد درجي جي لوڀ جو چشمو ٿي پيو.

١٩٣٩ جي شروعات ۾ ڪانگريس جي سياپنيءَ جي چونڊ مهل معاملو زور ورتو. بدقسمتيءَ سان مولانا ابوالڪلام آزاد ڪين بيٺو ۽ ٽنايپيٽيءَ بعد سباش چندر بوس چونڊيو ويو. پوءِ تہ ڪئين مهنن تائين هر قسم جا مونجهارا ۽ شڪستون ٿيون. ترپوري ڪانگريس ۾ ڪئين اڻ سهائيندڙ رنگ روپ ڏٺا. تنهن زماني آءٌ نهايت اداس دل هوس ۽ ذري گهٽ ٻڌي پيس. سياسي ڪارنامن، راشٽري ۽ انتر راشٽري واقعن جو البت مون تي اثر ٿيو، پر هڪين تڪين سببن جو عام ڳالهين سان واسطو ڪو نہ هو. آءٌ پاڻ مان بيزار هوس ۽ هڪ ليکہ ۾ لکيم تہ، " ٻيا اٿم تہ پين (رفيقن) کي راضي نٿو ڪريان ۽ پر تنهنجم ڪهڙو عجب، ڇو جو پاڻکي تيهان گهٽ خوش ٿو ڪريان. اهڙا شخص ٻين جي ڪهڙي اڳواڻي ڪندا ۽ اها ڳالهہ منهنجا ساٿي محسوس ڪن تہ سندن لاءِ ۽ مون لاءِ چڱو ٿيندو. من چڱيرو ڪم ڏني ٿو، پڌي ٻہ عادت موجب نباهي ٿي، پر جنهن چشمي مان سگهہ سٽ وهندو آهي سوئي سڪي ويو آهي."

اُڪسار جيڪا وڏي هئي ۽ مسلم ليگ، مسٽر جناح
جي وڌيڪ ٿيڻ، روڪ ٽوڪ ڪوميت خلاف تنگ دل
هئي ۽ جنهن جهڙو رستو ورتائين. ڪا ڪارگر لچڪ
ڏيکي، يا وچين واٽ ڏسڻ، يا سوالن جا جواب ڏيڻ
۽ ڳالهين پيش ڪرڻ - ڪجهه به نٿي ڪيائين. فقط جبر ۽
ٿورس لي سادس زور هو، جنهن مان نازي ليڊرن جي
ت آئي ٿي. جا ڳالهه ڪيهان ارمان جهڙي سا هئي؟

ماڻھو ۽ گروھ پيري ٿي پون ٿا.

جيئوا جو حال ڏسي مونکي پراچين ڪال جي کنڊھر مڪان جو خيال آيو، جن اندر اکيچار اُنتر راشٽريءِ سنستائن جا لاش هِٿ هُٿ پيا هوا. لنڊن کي اِهائي فرحت هئي ته جنگ جا ڪکر ٽري ويا. باقي جو اونو ڇا جو؟ في الحال پين لوڙيو هو، تنهنجي ڪيئن ڪهڙي پرواھ. پر پيھ ۽ سال نبرٽي کان اڳ ڪيس به ڏاڍي پرواھ ڪرڻي پوندي. اجا مسٽر چيمبرلين جو ستارو بلند هو، پوءِ ڪري ڪن ڪوڪيو به ٿي. پئرس ڏسي نهايت ارمان ٿيم، خاص ڪري وچولو درجو جنهن کو خاص آواز ڪين اُٿاريو. سائي پئرس جا انقلاب جو گهر، دنيا ۾ آزاديءَ جي نشاني هئي.

يورپ کان موٽيس. دل ۾ دکي ۽ ڪئين خواب ڪافور. وات تي مصر ۾ لٿس جتي مصطفا نحس پاشا ۽ وفد پارٽيءَ چڱي خوش آمدي ڪئي. ڪين وري ڏسي خوش ٿيس ۽ دنيا جو رنگ بدلبو ڏسي ساڳين مسئلن تي غور ڪيو سين. ڪي مهنا پوءِ وفد جا ڪي عيوضي هندوستان ۾ آيا ۽ ڪانگريس جي ساليانې اجلاس ۾ حاضر رهيا.

هندوستان ۾ اُهي ئي سوال ۽ اُهي ئي جهڳڙا چالو هوا ۽ مون سان اِهائي ويڌن هئي ته ڪيئن پنهنجن رفيقن سان ملي نهي هلان. ته دنيا ۾ شاهي زلزلي مهل ڪيترا ڪانگريسي پنهنجن خسيس اگهن مُلن ۾ موڙهل هوا سو ڏسي دل شڪستو ٿيس. شڪر جو ڪانگريس جي مٿين قطارن ۾ ڪجھ پروڙ ۽ سياڻپ هئي. ڪانگريس باهر اياڻائي وڌيڪ چٽي هئي.

بر ٿڌهن يورپ سالت ۾ زبان لڳائڻ يا من ۾
سوچهرو ڪرڻ لاءِ سڄي جڳهه نه هئو. مايوس
ملول هو؛ ۽ اهڙين سالت ايندڙ طوفان جي نشاني هئي.
اهو يورپ ١٩٣٨ وارو مسٽر لبول چيمبرلين جواب
ڏيئي مات ڪرائڻ وارو يورپ هو، ۽ جو دغا ڏيندل
قومن کي لتاڙي مولح جي تاهه ڏي ڏوڪيندو هلو
ٿي. هن دکندڙ يورپ ۾ ٣٤ اڏامي بهرنين بارسيلونا
(اسپين) ۾ لتس. پنج ڏينهن هوس ۽ راب جو امن
ها ۽ جر ڪرندا ڏلم. بنو به گهڻوني ڪج ڏلم جهن
من ولوڙيو، ڪڙڪندر آفتن وچ ۾
بر هت بک، ويراني، ۽ ڪڙڪندر آفتن وچ ۾
بين هندن کان وڌيڪ سک آيو. هت، اولده ۾
سوجهرو ڏلم؛ بهادري ۽ پڪي ارادي ۽ مري ڪج
ڪرڻ جو سوجهرو هو.
بوءِ انگلند ويس ۽ مهني ماس ۾ قسمين قسمن
جي ماڻهن ۽ خيالن سان واقف ٿيس. سمجهم ته
رواجي انسان جي ذهنيت ۾ ڪج قرو ۽ نيڪ ڏس
۾ قرو آيو هو. ۽ آچا جوت لي مسٽر چيمبرلين اڏول
وينو هو. بوءِ چيڪوسلوواڪيا ويس ۽ اتي اڪيلين ڏلم
نه ڪيئن لون دوست کي دغا ڏيئي، جن مقصدن جو
حاوي سمجهيو وجين تو لن کي اعليٰ اخلاقي سمن
ڪري نوڪر هٺي، هڪ نهايت پيچيده بازي کيلين
ٿو. سا مولح وقت واري بازي مون لنڊن، پئرس
۽ جنيوا مان شوق پاڻي ڏٺي ۽ تنهن دان حيرت جي
الومان ڪئي يو. ۽ جنهن لي سڀ کان وڌيڪ حيرت
لڳيم سو هي ته ڪيئن نه اوکيءَ ويل سڀ آزاد جم

واري آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ ۾ دل کولي ٻوليو. سو ڏسي گانڌيجي ڏاڍو ڏکي ٿيو ۽ خانگيءَ ۾ ڳُٺلي ڇپائين. ٻوءِ هڪ ليک ۾ لکيائين، جنهن ۾ ڪنهن ڪم تي رانچ ڏيکاريائين، جو مون سياڻپيءَ جي حيثيت ۾ ڪيو هو.

سمجهيم ته هاڻ ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو جوابدار ميمبر ٿي رهڻ مون لاءِ ڏکيو هو؛ ٻر ڇيم ته ڪو اهڙو قدر نه ڪتان جو گوڙ ٿئي. منهنجي عهدي جا ڏينهن اچي پورا ٿيا هوا ۽ ٻوءِ ڇيم ته مات ۾ پاسيرو ڪٽي ٿيندس. ٻه پيرا لڳاتار ۽ مڙيوئي ٽي پيرا سياڻپي ٿيو هوس. ڳالهيون هيون ته چوٿون پيرو ٻه چونڊيو وڃان، ٻر دل ۾ پڪ ڪيم ته هاڻ نه بيهندس. تنهن وقت هڪ ننڍڙي ڪيڏ پڪيڙيم جنهمان ڏاڍو مزو آيم. هڪ گمنام ليک لکي ڪلڪتي جي ”ماڊرن رويو“ ڏي موڪليم، جنهن ڇپيو ۽ جنهنم ۾ پنهنجي وري چونڊ جو وروڌ ڪيم. ڪنهنکي به ڪينڊي سمپادڪ کي، ٿيت ڪانه هئي ته ڪنهن لکيو هو. مون به ڇپيو ته ڏسان ته رفيقن ۽ ٻين تي ڪهڙو رنگ لڳائي ٿو. لکنڊڙ باٻت خوب ڌڪيبازي هلي، ٻر ڪن جزوي شخص کي سچي خبر هئي، جيسين ڪي جان گنٿر پنهنجي ڪتاب Inside Asia ۾ هي ڦڪڙ ڦاڙيو.

ايندڙ ڪانگريس جو سڀاش ٻوس سياڻپي چونڊيو ويو ۽ اها هريپور ۾ ٿي. جلدئي ٻوءِ يورپ ويس. ڏيءَ سان گڏ جٽو هوم. ٻر سچو سبب ته مَن جون ڳنڍيون ڇوڙي تازو توانو ٿيڻو هوم.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ڪاڌائون ۽ استيفعائون پيش ڪيائون. تنهن تي گورنرن
سنڌن صلاح ڪٿي قبول ڪئي ۽ جهيڙو ٽري ويو. پر
سول سروس، پوليس ۽ ٻين سروسن کي گورنرن جي،
جوڙجڪي سرشتي جي خوب پشتي پناهه هئي،
جنهنڪري سنڌن اثر ۽ زور سوين نمونين هر هنڌ ظاهر
ٿيو ٿي. سڌارو ڀيرو هليو ۽ رنج ٽڪو وڌيو.

اهو رنج ڪانگريس اندر ڪُوڪڻ لڳو ۽ تيز
گروهه ڦٽڪڻ لڳا. آڳ ۾ پلگسا جو رنگ ڏسي
ڏکي ٿيس ۽ ڏنم ته اسانجي هيڏي جهونجهارڪي
جماعت ٽڙڪندي چوندن لڙڻ لاءِ پارٽي ٿيندي ٿي
ويئي. جنگ آزادي لڳڻي ٿي هئي ۽ هيءَ پرانتڪ
آزادي وات تي فقط هڪ منزل هئي. اپريل ١٩٣٨
۾ مون هڪ خط گانڌيجي ڏي لکيو ۽ ڪانگريس
وزارتن جي ڪم تي ناراضپو ڏيکاريو. "جهوني سرشتي
سان ٺهڪي اچڻ لاءِ هي بيجا ڪوشش ڪري رهيا
آهن. باڪ سندس طرفداري ڪرڻ لڳا آهن. اهو
جڳائي نٿو، پر سو به ڪٿي معاف ڪجي. پر جا ڳالهه
مونکي بنهه کٽڪي ٿي سا هيءَ ته جو اعليٰ درجو
اسان عام جي دلين ۾ پاتو هو سو هلندو ٿو وڃي.
اسين روز بروز رواجي سياستدان ٿيندا وڃون ٿا"

مون شايد ڪانگريس وزارتن جي هرويرو
نقطه چيني ٿي ڪئي. سچو نقص ته حالتن ۽ سرشتي
اندر هو. دراصل قوم جي بهبودي لاءِ هنن وزارتن
گهڻن ئي ڏسن ۾ پاڻ خوب موڪيو. پر انهن کي ڪنهن حد
۽ دايري اندر هلڻو ٿي پيو ۽ اسانجا مسئلا اهي حدون
پار ڪرڻ ڪري ئي حل ٿي سگهيا ٿي. ٻين ڪارجن

مان ٻاهي ڪڍندو ڏسي، جرڪ مار ٻندو هوس. ٻاهر
آجنتا جي غشا مان هيٺ لهي آئي هئي.

چونڊن ۾ ڪانگريس جي سوڀ ٿي ۽ ٻوءِ هڪ
ڊگهو مسئلو اسيمبلين ۾ عهدا وٺون يا نه.
آخرڪار فيصلو ٿيو ته وٺون، بشرطيڪ وڏو لاٽ ۽
نيا لاٽ ڪانگريس سان دست اندازي نه ڪندا.

سال ١٩٣٧ جي اونهاري ۾ آءٌ برما ۽ ملايا ۾
ويس. سو ڪو موڪل لاءِ شيل سفر جو مزو ڪونه هو.
جتي ڪٿي ميڙن ۽ ملاقاتن جي پيڙ پئي پيئي. پر
هي نوان پٽ وڌيم ۽ برما جي گلن ڦلن واري جوان
جنتا کي ڏسڻ ۽ ساڻن ملڻ ۾ مزو آيو. ڪن ڳالهين
۾ هند جي جنتا کان نرالا، جنهن مٿان ڪيئن صديون
پنهنجا رنگ رچيا هوا.

هندوستان ۾ نوان سوال ڪڙا ٿيا. گهڻن پرانتن ۾
ڪانگريس وزارتون ٺهيون ۽ ڪيترن وزيرن ساليا
جيل اندر اڳ گذاريا هوا. منهنجي ڀيڻ، وجيالڪشمي پنڊت،
گڏيل علائقن ۾ هڪ وزير ٿي، جو ملڪ ۾ پهرين استري
وزير هئي. ڪانگريس وزارتون اچڻ سان ملڪ ساهه
پٽيو، جڻ ڪو ڇاتيءَ تان وڏو بار لهي ويس. مزدورن
۽ ڪسانن اُمالڪ اساير وڏيون آسون رکيون. سياسي
قيدي آزاد ٿيا ۽ ناگرڪ آزادي ۾ ايتري ماٺي وٺي
جا اڳ ڪنهن نه چکي هئي. وزيرن ڪن کي لسا
ڏيئي ڪم ڪيا ۽ بين کان به ڪرايا. پر سو ڪم
جيونءِ سرشتي مان ڪڍنو هئن، جو سنڌن لاءِ بنهه
ڏاريو ۽ اڪثري برخلاف هو. وڏي عهدن وارا به
سنڌن هٿ هيٺ نه هوا. پر پيرا گورنرن سان تڪرار

سو ڏسي پاڻ تي عجب ڪاڌم. هنن چوانڊن جي ولوڙن ۾ اڪيچار ماڻهن اسان طرفان پاڻ پتوڙيو، جنهنڪري سارو ملڪ سجاڳ ٿيو ۽ هرهنڌ سجيو ٿي پيو. اسان لاءِ هي رڳو چوانڊن جو کيل ڪين هو. اسانجو فقط ٽن ڪروڙن ووٽرن سان واسطو ڪون هو، پر انهن ڪروڙن سان جنکي ڪو به ووٽ ڪونه هو.

اُنهن شاهي چڪرن جو پيو به هڪ پهلوهو، جنهن دل کي اُٿاريو. مون لاءِ هندوستان ۽ سندس ماڻهن کي ڳولي لهڻ جو هي هڪ وڏو سفر هو. پنهنجي وطن جا هزارها رنگ روپ ڏٺم، جن جو اڪٽ خزانو هو، پر سيني تي هند جي ايڪتا جي ڇاپا پيل هئي. جن جب پرين اکين مون ڏي نهاريو ٿي تن ڏي مون به نهاريو ٿي ۽ ڪوشش ڪيم ته سندن راز پروڙيان. پر جيتري هند ڏٺم تيئي اوترو لڳم ٿي ته هنن اليڪ روپن جي پي انت سوپيا جي ڪا ٿوري سڌ بڌ هيم ۽ اُيا ڇا ته ڳولي ڏسڻو هوم. سا هند اڪثري مونکي ڪلي ڪيڪاريندي هئي، ته وقتي مون تي کلي مونکان کسڪي ويندي هئي.

وقتي، پر ورلي، ڏينهن اڌ ڪوئي سوئي، ڪي پرديڪ ۽ مشهور آستان ڏسڻ لاءِ نڪري ويندو هوس- اُجنتا جون غفائون، موهن جو دڙو. پوءِ ڪن ساعت پانءِ پوت ڪال ۾ وڃي وسندو هوس ۽ من مندر ۾ بڌ اَوتار ۽ اَجنتا جون سندر رمطيون اچي واسو ڪنديون هيون. ڪي ڏينهن پوءِ ڪنهن سندريءَ کي ڪيٺ ۾ ڪم ڪندو ڏسي يا ڪنهن پانٽياريءَ کي کوهه

ٻيهر جو انسان فيصلو ڪيو. سبب جو چونڊن ۾ اسين
لکين ووٽن ۽ ٻين سان ويجهي سنبنڌ ۾ آيا سين ٿي.
اِهي عام چونڊون مونکان وسرڻ جون ناهن. آءٌ پاڻ
اميدوار نه هوس، پر ڪانگريس اميدوارن ٻاران مونکي
ساري ملڪ ۾ چڪر هڻڻا پيا ۽ پاڻ ٻڌايان ٿو ته اهڙا چڪر
اڳ ڪنهن نه هنيا هوندا. اٽڪل ڇهن مهنن اندر پنجاهه
هزار ميل لتاڙيا هوندم ۽ چڙهڻ لاءِ سڀ قسم جا
بندوبست استعمال ڪري وقتي ٻهراڙين ۾ اُتي وڃي
ايڪولدو هوس جتي چڙهڻ لاءِ ڪو نه بندوبست
ڪو نه هو. مطلب ته هوائي جهاز، ريل، موٽر، لاري،
گهوڙي گاڏي، ڏيگي گاڏي، سائيڪل، هاٿي،
اٺ، گهوڙو، جهاز، ٻتيلو، ٻيڙيءَ رستي ۽ پيادل
سفر ڪيم.

پاڻ سان وڏ آوازا ڪٿي گهمندو هوس ۽ وات ويندي
لتي ڪڙيءَ لشڪرن ڪالسواءِ، روز ڏرجن ميڙن ۾
وياکياڻ ڏيندو هوس. ڪن شاهي ميڙن ۾ لک
آدم ايندو هو، سراسري طور ٻيو ڏه ويهارو هزار
آدم هوندو ئي هو. روز اٽڪل هڪ لک ۽ ڪنهن
دفع لک کان مٿي ماڻهو ميڙن ۾ ايندا هوا. ڏم شم
چنجي ڪٿي ته هڪ ڪروڙ آدم ميڙن ۾ آيو هوندو،
ٿنهن ڪالسواءِ رستن تي سفر ڪندي ماڻهو وات ٿي
ملندا هيم.

آءٌ هڪ هنڌان ٻئي هنڌ، اتر سرحد کان ڏکڻ
سمنڊ تائين، وقت جي امنگ ۾ اچي چارو طرف جوش
خروش ڏسي، لڳ آرام حرام ڪري، ڏوڪيندو
ويس ٿي. منهنجو بدن جيڪي سختيون سهي سگهندو

دلي گهٽي، جا اڪثري قوميتا جي خصلت ٿيندي آهي.

ٻر جي انين ضرور هو جو ٻرٺ پهي. واقعن رواجي شخص کي ڪين ڇڏيو، جي ته پنهنجن خفن ۾ ئي گهيٽل هوا. آباد گار پنهنجن چوٽ چڙهندڙ تڪليفن، دردناڪ مسڪيني ۽ بين بوجن هيٺ ڦتل هو. زرعي سوال ملڪ جو اهم سوال هو ۽ ڪانگريس رفتہ رفتہ هڪ زرعي سٿاو گهڙي ناهيو هو، جنهنمر گهٽوئي ڪجهه هو، ٻر جنهن چالو سرشتو قبول ڪيو ٿي. ڪارخانن جا مزدور ڪاٺن ٻر جڙ بهتر هوا ۽ اڪثري هڙتال ٿيندا رهندا هوا. سياسي خيالن وارا نئين جوڙجڪ بابت بحث مباحثا ڪندا هوا، جا برطانيہ پارليمينٽ هند ستان مڙهي هئي. انهيءَ جوڙجڪي سرشتي موجب ڪجهه اختيارين ٻرانتن کي ڏنل هيون، ٻر سڀي طاقت برطانيہ حڪومت ۽ سندس عيوضين جي هٿن ۾ رهي. مرڪزي سرڪار لاءِ اها فيڊريشن رٿي ويئي جنهن منجهہ راجائي رياستون نيم لوڪشاهي ٻرڱن سان ڳنڍيون سنڌيون ٿي ويون، باقي برطانيہ سلطنتشاهي قائم دائم رکي ٿي ويئي سو ٻہ هڪ کل جهڙو مانداٽو منديل هو، جو ڪڏهن ٻہ سولو سوڌو ڪم نہ ڏئي ها. انگريزن جا سوارت بچائڻ لاءِ انسان جي عقل جڻ ڪمال ڪٽي ڏکيو هو. هن قسم جو جوڙجڪي سرشتو ڪانگريس نفرت سان انڪار ڪيو ۽ هندوستان ۾ اهڙو ڪونہ هو جو ٻہ اکر سندس حق ۾ چوي.

شروع ۾ هن جوڙجڪ جو ٻرانتڪ حصو عمل ۾ آندو ويو. جوڙجڪ جو انڪار ڪندي ٻہ چونڊن ۾

هندوستان ۽ ٻين ملڪن جا جدا سياسي ۽ اقتصادي
مسئلا هڪ ئي دنيا جي مسئلي جا جدا پهلو هوا. جيستائين
اهو دنيا جو بنيادي مسئلو حل نه ٿيندو تيستائين انهن
جو به ڪو قطعي نبيرو محال هو. بلڪل ممڪن هو
ته ڪنهن آخرين نبيري کان اڳ ڪي الٽون پلٽون ۽
آفتون اچن. جيئن جنگ وڙهي نه ٿي ٿو اهن زماني جي
دنيا ۾ صلح اڪنڊ آهي، ائين آزادي به اڪنڊ آهي.
هن دنيا ۾ گهڻو وقت تائين ڪجهه آزاد ۽ ڪجهه
غلام ڪري رهي نٿا سگهن. فاشسٽ واد ۽ نازي واد
جي للڪار به سچ پچ سلطنت شاهي واد جي للڪار
آهي. ٻئي پاڻ ۾ جاڙا ڀائر آهن. فرق فقط ايترو ته
سلطنتشاهي جو بنڪن ۽ حڪمت هيٺ ملڪن ۾ ڪري
ڪرائي ٿي سوڀي فاشسٽ ۽ نازي پنهنجن ملڪن ۾
ڪن ٿا. دنيا ۾ جي آزادي آڻڻي هئي ته نه رڳو
فاشسٽ ۽ نازي واد کي ڪڍڻو هو، پر سلطنتشاهي
کي به پاڙئي ڪڍڻو هو.

پرديسي واقعن جو اهڙو اثر رڳو منهنجي دل تي
ڪين ٿيو. پيا به ڪيترا هندوستان ۾ قدري انهن سوچڻ
لڳا ۽ عام جي به دلچسپي ٿي. سا عام جي دلچسپي
هزارن ميڙن ۽ مظاهرن ۾ ظاهر ڪئي وئي ۽ جي مرڪزي
ڪانگريس ساري ديس ۾ چين، حبش، پلستين ۽
اسپين جي همدردي ۾ ڪيا. ڪجهه هن ڏس ۾ به
ڪوشش ٿي ته چين، اسپين ڏي کاڌو ۽ دوائون
همدردي طور سهائتا لاءِ موڪليا وڃن. هن ريت
انترراشٽري واقعن ۾ دلچسپي وٺڻ ڪري اسانجي
جنگ آزادي به وڌيڪ اعليٰ درجي کي رسي ۽ تنگ

نيت استيفعا ڏيڻ جو قطعي فيصلو ڪيم ۽ تنهن کان گانڌيجيءَ کي آگاهه ڪيم. خط لکندي کيس ڄاڻايم ته ”يورپ کان موٽڻ بعد ڏسان ٿو ته ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي ميٽنگن ڪري آءٌ ڏاڍو ٿڪجي ٿڪجي پوان ٿو. مونکي چڙ استرڪري ٿيون چڙين ۽ هرهڪ ميڙ کان پوءِ پاڻکي عمر ۾ وڏيرو ٿيو لڳان. عجب ناهي ته منهنجا رفيق به ساڳيءَ طرف پاڻکي لڳن ٿا. سو بنهه نيڪ ناهي ۽ ائين سنوڪم ٿي ڪين سگهندو.“

ٿوروئي پوءِ هڪ ڏورانهين ديس ۾ واقع ٿيو، جنهن جو هندستان سان ڪوبه واسطو ڪونه هو، پر جنهن مون تي ايڏو اثر ڪيو جو فيصلو ڦيرائڻو پيم. اسپين مان جنرل فرئنڪو جي فساد جي خبر آئي. فساد ۾ پنيانس جرمن توڙي اٽليءَ جي مدد ساري مون ڀانيو ته هن باهه مان يورپ يا دنيا ۾ پنيت ٻري ويندو. تنهن آگ جي جر هندوستان کي به چڙڻ واري نه هئي. جنهن مهل اسان سيني کي ڪلهو ڪلهي ۾ ڏيئي بيهڻ جي ضرورت هئي تنهن ويل آءٌ ڪيئن استيفعا ڏيئي ڪانگريس اندر جهيڙو پيدا ڪري کيس ڪمزور ڪريان. جيئن مون حالتون سمجهيون ٿي سو بنهه غلط ڪين نڪتو، جيتوڻيڪ ڪڇ ٽڪڙا الومان ڪڏهن جي سچا ثابت نڪرڻ ۾ ٿورا سال اڃا ڪپندا هئا.

اسپين ۾ جنگ جو مون تي اثر ٿيو تنهن مان ظاهر آهي ته، منهنجي من ۾، هندستان جو مسئلو دنيا جي ٻين مسئلن سان ڳنڍيل هو. منهنجو اهو خيال پڪو ٿيندو ويو ته چين، حبش، اسپين، وچ يورپ،

بندوبست ٿي چڪا آهن. تنهن ۾ عجب ڪاڏمر ۽ بڌاير نه اڳئي معافي طلب ڪئي هوس. سچو ڪلاڪ ٽهڪ هامو ان جو ملاقات جو وقت اچي پرو ۽ آءٌ پنهنجيءَ ٽي ٿي بيٺس. ملاقات ڪاڏ ٿي.

ديس موٽي ڪم ۾ غرق ٿي ويس. موٽڻ کان ٿورا ڏينهن پوءِ ڪانگريس جي سالياني جلسي ٿي سيابتي ٿيڻو هوم. جيل ۾ ڪي سال گذارڻ ڪري ٻاهر جي حالتن کان واقف نه هوس. اچڻ سان ڪمن ڦير ڦار ٿيون لبون ڏٺيون ۽ ڪانگريس اندر سخت پارٽي بازي ڏٺيم. سچو وايو منڊل شڪ جي، ڪرشيءَ ۽ تڪرارن جو هو. سو پهريائين ڪين لبڪم جو پاڻ ۾ ايمان هوم نه حالتن کي منهن ڏئي ويندس. ٿورو وقت پانءِ نه ڪانگريس کي پاڻ سان پنهنجي طرف وٺي ٿي ويس. ۾ جلد ٿي اڪ ڪلبيم نه هي تڪرار وڌيڪ گهرا هوا ۽ هڪ ٻئي ۾ شڪ ۽ وڌلڌ ڪرشي سولا دور نه ٿيڻا هوا. دل ۾ استيفعا ڏيڻ جو گنيم خيال ڪمر، ۾ جلدهن لڳم نه ائين ڪرڻ سان ڪو بگڙندو الڏهن پاڻ جهلمر.

ايندڙ مهنن ۾ استيفعا ڏيڻ جو گنيم خيال وَرَ وَرَ ڏئي من ۾ آيم. ڪانگريس جي ڪاروباري سيا ۾ پنهنجن رفيقن سان مزي ۾ ڪم ڪرڻ ڏکيو ٿي پيو ۽ چئو ڏٺم نه ڪين مهنجن شغلن بابت انتظار هو. ڪنهن خاص ڪم ڪار بابت اعتراض نه هون، ۾ ڪمن جي رخ ۽ رفتار تي ناراض هوا. تنهن لاءِ بيشڪ سبب هون، جو جو منهنجي نقط نظر ڪانئن علحدي هئي. ڪانگريس جي فيصلن جو آءٌ پورو قائل هوس، ۾ ساٿين فيصلن ٿي هنن هڪ طرف ۽ مون ٻئي طرف زور ٿي ڏنو.

آئي هيم ته ڪانگريس جو ٻهر سياڻپ چوڻديو ويو هوس. هوائي جهاز رستي جلدئي ديس ڏي موٽيس ۽ واٽ تي روم ۾ هڪ دلچسپ آزمودو ٿيم. اُسهڻ کان ٿورا ڏينهن اڳ هڪ پيغام پهچايو ويم ته واٽ تي روم مان لنگهندي سينور مسوليني مون سان ملڻ چاهيو ٿي. فاشسٽ راڄ لاءِ حقارت هوندي به رواجي طور سينور مسوليني سان ملڻ چاهيان ها ۽ اڪيين ڏسان ها ته هيءَ ڪهڙي شخصيت جا دنيا جي ڪارجن ۾ هيڏو ٻهرو وٺي رهي هئي. پر تنهن وقت ملاقاتن ڏيڻ وٺڻ جي مزاج ۾ نه هوس ٻر جا ڳالهه تيهان آڏو ٿي آير سا حبش تي حملو هو ۽ دپ هوم ته منهنجي ملاقات ضرور ڪنهن فاشسٽ مراد ۽ ٻرچار لاءِ ڪم آڻدي ويندي. بعد ۾ منهنجا رد قد ڪتي پهچندا؟ ياد ڪيم ته ۱۹۳۱ ۾ جڏهن گانڌيجي روم مان لنگهيو ٿي ته هڪ سراسر ڪوڙي ملاقات مٿس مڙهي "جرنل دي اٽاليا" ۾ ڇپي پڌري ڪئي وئي. ياد آيم ته ٻين ڪيترن هندوستانين جون اٽاليءَ ۾ ملاقاتون، سندن مرضيءَ خلاف، فاشسٽ ٻرچار لاءِ ڪم آنديون ويون. مونکي خوب خاطريون ڏيون ويون ته مون سان ائين اُصل نه ٿيندو ۽ اسانجي ملاقات بنهه خانگي ٿيندي. تڏهن به چيم ته پاسو ڪندس ۽ سينور مسوليني کان معافي طلب ٿيس.

پر روم مان لنگهڻو ٿي هوم، ڇو جو ڊچ هوائي جهاز جي رات جو اُتي منزل هئي. روم ۾ پهچڻ شرط هڪ وڏو عملدار مونسان ملڻ آيو ۽ سانجهن جو سينور مسوليني سان ملاقات ڪرڻ جي نيئد ڏنائينم. چيم: سنڀ

و گروهن سان ملي لٿي ڪاني سگهيس. ويچن سالن
سنگتين سان نہ لهڪي ڪين سگهيس. چاهيم ٿي
ليڪن ڪم لٿي ڪري سگهيس، ۽ جيئن بہ چاهيو ٿي
لين ڪبس ڪم ڪرڻ لٿي ڏنم. ڪو ڏنل ۽ ناڪامياب
هجي ليڪن پاڙڪي سمجهم. ظاهر جيون بہ هڪ اڪيلي
ويڳاڻي مورت لي پيس، پوءِ ڪري حشام هڏڻ لاءِ
ايندا هم ۽ چارو طرف امنگ جون لهرون هون.
جيڪي يورپ ۽ ڏور يورپ بہ وارداتون ٿيا تن جو
مون تي اثر بين ڪان گهرو ٿيو. مؤلف جو ذڪو سلو
لٿي ٿيو ۽ اسپين جي دک وارتا مون لاءِ شخصي دک
هو. ڪڏهن ٿهن پسبان ٿهر ايندا ويا ڪڏهن سمجهم
تہ ڪا برليءَ ٿيڻي آهي ۽ اهو ايمان تہ دنيا جو آئينده
روشن ٿيندو جهڪو ٿي ويو.
سا برليءَ اڳي سهڙي آهي. يورپ جا برلڏ جبل
بار ساز ڪري رهيا آهن ۽ هت بہ هن ديس بہ آءُ بہ
هڪ برلڏ جبل جي ڪُڪه بہ ويٺو آهيان. ڪير جاڻي
ڪڏهن هي بہ آگ اُلا ورسائيندو. هن گهڙيءَ ڪان
پاڙڪي جني ڏار ڪري، اکيون ورائي پوين پنجن
سالن تي سرسري نظر ڦيرائي ٿڌي سبني لکڻ مون
لاءِ ڏکيو آهي. پر جي لکي بہ سگهان تہ هوند هڪ
بوٽ لکڻو پوي، ڇو جو گهڻوني ڪم لکڻو الم
ٿهنڪري ڪوشش ڪري فقط انهن خاص واقعن
وارداتن بابت مختصر لکندس جن بہ ٿهرو ورلو الم
جن سان واسطو ٿيو الم.
آءٌ پهنجي استريءَ ساڻ ۲۸ فروري ۱۹۳٦ لا
۾ هوس، جڏهن سندس ديهانت ٿيو. ٿورو اڳ

١

من ۾ ڪجهه ساعت آيو، ۽ اڄ انهي ساڳيءَ من موڄ ۾
اچي چيو لکان جو اڳ لکيل سان ٺهڪي اچي؟ ڪتاب
مان جيئن وري نظر ورايان ٿو، ته ائين پيو ڀانيان ڄڻ
ڪنهن ٻئي شخص ڪڏهانڪر جو قصو لکيو هو. جي
پنج سال گذري ويا آهن تن ۾ نه رڳو هيءَ دنيا ڦري
ويئي آهي ۽ مون تي به اثر ٿيو آهي. عمر ۾ نه وڏيرو
ٿيو ئي آهيان، ۽ من آهي جنهن وري وري چوٽون
۽ ستون جهليون آهن، جنهنڪري سخت يا شايد
پختو ٿيو آهي. سٽزرلنڊ ۾ استريءَ جو ديهانت ٿيو
تڏهن منهنجي زندگيءَ جو هڪ باب ختم ٿيو ۽ منجهانس
گهڻو ئي ڪجهه الوپ ٿي ويو جو مون سان انگ سنگ هو.
ته هوءَ هلي ويئي سو سمجهڻ مون لاءِ ڏکيو ٿي پيو ۽
تنهن پاڻي تي پنو رهڻ مون لاءِ سولو نه هو. پوءِ نه
ڪم جي درياهه ۾ پاڻ ڪٽي اڇليم ته من ڪا روح کي
راحت اچي ۽ هندوستان جي هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ
تائين ستون پاتيم. اڳي کان به اُزور منهنجي زندگي
شاهي ميڙن ۽ ڪم جي پيڙ ۽ ٻئي پاسي اڪيلائي ۾
گذرڻ لڳي. جڏهن ماتا جي به پوءِ موڪلائي هلي ۽
تڏهن اڳين ناتن ۾ آخرين ناتو ٽٽي پيو، منهنجي ڌيءَ
آڪسفورڊ ۾ پڙهي رهي هئي ۽ پوءِ هڪ صحت گهر
۾ علاج لاءِ ويئي. ديس ۾ دورن بعد گهر جڻ لاچار
موت کائيندو هوس ۽ هن خالي مڪان ۾ اڪيلي سر
رهندو هوس. ڪوشش ڪري ملاقاتن کان به پاسو
ڪندو هوس. ميڙن کانپوءِ ايڪانت ۾ ساعت پسند هيم.

پر اِها ساعت نه ڪم ۾ نه من ۾ هيم ۽ جا جوابداري
سر تي ڪنئي هيم تنهن ڏاڍو ستايم ٿي. ڪيترين پارٽين

يورپ ۾ گوڙ گمبوڙ، جنگ ۽ جنبش جا خوف.
آرٿڪ مندي ۽ تباهيءَ جا پڙلاءَ؛ حبش تي ڪاهه ۽
متان ٻمبازي؛ سلطنتن وچ ۾ جهڪ تاڻ ۽ هڪ ٻئي کي
دڙڪا؛ انگلنڊ جي سڀ کان وڏي سلطنت صلح لاءِ
خواهان "ايڪ جي عهد" جي حامي، پر هٿ هيٺ
قومن تي ڏهڙ ڪرڻ ۽ ٻڙ وسائڻ لاءِ تيار. پر هت هن
گهاٽي ڪاري ٻيلي اندر ساڳئي ۽ ماٺ وسي ٿي ۽
"سومنتيڪا" جي نشاني ۽ گهڙو ڏسجي ٿي. واديءَ
مان ڪوهيڙو اٿي دور دور کان فرانس جي سرحد
کي ڍڪي زمين تي ڇانيجي رهي ٿو. عجب ٿو کان
ته هن پرده پنهان جا رنگ هوندا؟

پنج سال پوءِ

ساڍا پنج سال اڳ آلمورا ضلع جيل جي ٻراڪ ۾
ويهي، مون پنهنجي ڪهاڻي جي آخرين سٽ لکي.
اٺ مهنا پوءِ بادن ويلر مان تازو قلم کڻي، اها ڪهاڻي
جڏهن انگلنڊ ۾ ڇپجي پڌري ٿي تڏهن ديس ديسانتر
جي سڀني قسمن جي ماڻهن قرب سان پڙهي. آءٌ ٻه
خوش ٿيس ته جيڪي لکيو هوم سو پڙهي اسانجو
ديس ڪيترن پرديسي دوستن لاءِ ويجهڙو ٿيو ۽ هو
اسانجي جنگ آزاديءَ جو اندرين مرم مطلب قدري
سمجهي سگهيا.

مون پنهنجي ڪهاڻي ٻاهرين هل چل کان پرڀرو
ويهي جيل اندر لکي هئي. جيل ۾ بس قيدين واڱر
منهنجي من اندر به ڪئين موجون ترنگ اٿي ٿيا
پر ڏيهي پنهنجي ترڪ پرک ڪرڻ لڳس ۽

ماڻهو وڃي سگهيو ٿي. ڪيترين هندوستاني اخبارن
جون ضمانتون ڪوئٽيا بابت ليکن لکڻ ڪري ضبط
ڪيون ويون.

جت ڪٿ فوجي راڄ، پوليس راڄ هو- اسيمبلي
۾، حڪومت ۾، سرحد تي بمبازي ڪرڻ ۾، چئجي
ڪٿي ته برطانيه حڪومت ملڪ جي ماڻهن جي وڏين
جماعتن سان سدائين جنگ جوٽي رهي آهي.

برابر پوليس به ضروري چيز آهي، پر جا دنيا
پوليس وارن ۽ پوليس جي ڏنڊن سان ٽمٽار آهي تنهن
۾ رهڻ مان ڪهڙو مزو؟ چون ٿا ته جتي زور جبر
روڪ ٽوڪ بنا هلي ٿو اتي ظالم ته ذليل ٿئي ٿو پر
مظلوم به پست ۽ ذليل بڻجي ٿو. هن وقت جي
هندستان ۾ هڪ ڳالهه جا ٻين کان وڌيڪ چٽي نظر
اچي ٿي سا هيءَ ته وڏين نوڪرين وارن ۾، خاص
ڪري سول سروس ۾، ذهني ۽ اخلاقي زواليت
وڌندي وڃي ٿي. اها زواليت خاص ڪري مٿين
عملدارن ۾، پر دراصل سڀني ڪامورن کي وڪوڙي
ويئي آهي. جڏهن ڪڏهن ڪا وڏي جڳهه خالي ٿئي
ٿي ته اهو شخص چونڊيو وڃي ٿو جو هن رنگ ۾
سڀني کان وڌيڪ بڇڙو آهي.

۴ سيپٽمبر جو مونکي آلموڙا جيل مان اوچتو آزاد
ڪيو ويو. خبر آئي هئي ته منهنجي استريءَ جي
نهايت نازڪ حالت هئي. هوءَ بادن ويلر (جرمني)
۾ زير علاج هئي. منهنجي سزا ”مهمل“ ڪري
ساڍا پنج مهنا اڳ آءٌ ڇڏيو ويس. هوائي جهاز رستي
آءٌ يورپ سٽهندو ويس.

سزا جو پورو هڪ سال ڀري ويو. باقي ٻڪو هڪ سال رهيو، جو جو سادي سزا ۾ ڪي ۽ معافيون ۽ ملنديون آهن. بلڪ آگسٽ ۾ هي ٻارهن ڏينهن ٻاهر ويس سي ۽ گڏيا اٿن. ٻر هي سال ۽ گڏ ڀو ڪي گڏ ٻو ۽ آءٌ ٻاهر ويندس ــ ۽ ٻوءِ؟ ڪير جاڻي ڇا ڪندس، ٻر پاليان تو ۽ حياليءَ جو هڪ باب ختم ٿيو ۽ ٻيو شروع ليندو. ٻيو ڪهڙو لبندو سو ڪير ڏڪو هٺي؟ جهوٽ ڀي ڪتاب جي صفحن لي ٥٠ لڳل آهي.

تازو قلم

باڊن ويلو شوارز والد (جرمني)

٢٥ آڪٽوبر ١٩٣٥

منهنجي استري صحت سڌارڻ گذريل مي مهني ۾ منهنجي استري صحت سڌارڻ لاءِ ڀواليءَ مان يورپ ڏي وئي. سندس وڃڻ ڪالبوءِ ملاقاتون ختم، لي لي هفتي جيلن ڀيائن ۾ سنون پائڻ ختم. ويڳاٽو ٽبس ۽ آلمورا جيل اڳي ڪان سيو نظر آيم.

اوچتو ڪونتيا پولڪمپ جون خرون آئون في الحال جڻ ٻيو سڀ ڪجھ وسري ويو. ٻر سوگھ وقت ۽، جو جو انگريز سرڪار ٻاڻڪي ۽ پنهنجي ڪرلون ڪي سولو وسارڻ ۽ ڏيندي آهي. جلد خبر آئي ۽ هند سرڪار ڪانگريس جي سياڻ راجيندر پرساد کي، جنهن جهڙي پولڪمپ ۽ ـــ ٻاٻت شايد ٻئي ڪنهنکي ملڪ ۾ مجبور ۽ هئي، ڪ ڏي وڃڻ ڏ ڏنو. ۽ ڪالڊيئي، ۽ ڪو ٻيو ٠

آهي. جي نهايت نمرتا سان سقراط رشيءَ جا ٻه ٻول چوان ته اهي هي آهن: ”موت ڇا آهي سو نٿو ڄاڻان - شايد چڱي چيز هجي ۽ انهيڪري موت کان ڊڄان نٿو. پر خبر اٿم ته پنهنجي ڪٿي ڪرتي کي رد ڏيڻ بڇڙو ڪم آهي. جا چيز بڇڙي آهي تنهن کان جا چيز شايد چڱي هجي آءٌ وڌيڪ پسند ڪريان ٿو.“

ڪيترا نه سال قيد اندر گذاريا اٿم! ڪيتريون نه منڊون آيون ۽ ويون ۽ وسريون! ڪيترا نه چنڊ چڙهيا، وڌيا ۽ گهٽجي ويا! ڪيترا نه تارا منڊل آڪاس ۾ جوت جڳائي ڦرندا رهيا! ۽ آءٌ اڪيلو، منهن مون ۾ وجهي، خيالن جي درياهه ۾ ٽٻيون ڏيندو رهيس. جوانيءَ جا گهڻا ڏينهن هت ڪفن دفن ٿيا اٿم؛ ڪڏهن اهي هڪ هڪ ڪري جڏهن قبر مان اٿي، اکيان ڏکه دکه ياد ڏياري، ڪن ۾ ڦوڪ ڏئي پڇندا اٿم: ”تنهن مان ڇا حاصل ٿيو؟“ ترت زبان تي جواب تري اچيم ٿو- جي ٿيين سر جيوت رهڻ جو وڙي وجهه مليم، ته ساري جمار جي جاڻ ۽ علم اکين اڳيان هوندي بيشڪ پنهنجي رهڻي ڪرڻيءَ ۾ ڪيئن ڦير ڦارڻون ڪندس ۽ ڪوشش ڪري گهڻن نمونن ۾ اڳين ڪم ڪارين ۾ سڌارو آڻيندس. پر قومي ۽ عام ڪمن ۾ پنهنجا مکيه فيصلا قائم ئي رکندس. بلڪ آءٌ بدلائي ڪين سگهندس، ڇو جو اهي جڏهن مون نه پر هڪ طاقت جا مون کان زورآور هئي تنهن مون کان ڪرايا.

پيدو آهيان ۽ لون
سچ پچو ته ڪڏهن ٻاهر ڪان ٻيندو الر ته ڪنهنجو
ڪنهنجو عيوضي آهين؟ جواب ملندو الر ته ڪنهنجو
ڪنهن جو عيوضي آهين؟ جواب ملندو الر ته دوستي هئي.
ته، پوءِ پلي ڪيترن جو لوسان پيار دوستي هئي.
۽ مغرب مشرق جو هڪ عجيب مرو ٿي پيو آهيان.
يعني ته ته هيت جو ۽ ته هُت جو، شايد منهنجا خيال
۽ زندگيءَ ڏي رخ وڏيڪ مغراي آهي. پر پوءِ به
هند ماتا، جيئن پين ٻچن کي، ليڪن مولڪي ۽ ڪئين
لمولين چهڙو پوي ٿي. مون اندران به، خبر ناهي
کهڙي لڪل هندان سوين سالن ۽ ڪئين پڙهين جا
براهمڻ ڪل نولين بولائين ٿا. نه آءٌ انهي ورٿي ڪان
چني سگهان ٿو ۽ نه جو سگهو برابو الر سو جڏي سگهان
ٿو. ٿي مون سان الگ سنگ آهن ۽ ٿي مولڪي مغرب
مشرق ۾ ڪارگر ٿين ٿيون. پر پنهي ڪري نه فقط -
عام جي ڪمن ۾ پر جيوت ۾ پاڪي روح ۾ اڪيلو
سمجهان ٿو. مغرب ۾ ڏاريو براتو آهيان ۽ هولندس. پر
پنهنجي وطن ۾ نه ڪڏهن پاڪي جلاوطن پابند وآهيان.
پوي ڪان هي حمل پهچڻ ۽ چڙهڻ ۾ سترا لگن ٿا ۽
جڻ سندن چوٽيون آگر جو اشارو ڪن ٿيون. پر اوڏو
ويندي ڪنايون اظر نبون اهن. مٿي چڙهندي جيئن
پوءِ ليڪن وڏيڪ ڏکيائي ٿئي ٿي، ٿان جو چوٽيون
آسمان جي ڪکرن ۾ وڃي ملن ٿيون. لڏهن ل
چڙهڻ ۾ موج ۽ دل کي فرحت اچي ٿي. سا ڳي طرح
شايد زندگيءَ جو ملهه مان نه اچي آدم ڪري آهي
الت جي نتيجي ڪري ناهي. ڪئين پيرا صحيح و
نه پيو سجهندو آهي ۽ غلط رستو سياڻ وقتي وڏي
سولو ٿيندو آهي. تنهن ڪان پاسو ڪرڻ ۾ چگو

لاءِ لکي آهي ته ڏسان، ته منهنجي من جو وڪاس ڪيئن ٿيو. ٿي سگهي ٿو ته جيڪي لکيو اٿم سو انهيءَ جو احوال اينرو نه آهي ته آءٌ ڇا هوس، جيترو ڪي ته ڇا ٿيڻ چاهيم ٿي يا ڇا پاڻکي سمجهيم ٿي.

ٿورا مهنا ٿيا ته سر سي. پي. راماسوامي آئر هڪ ميڙ ۾ چيو ته ”جواهر لال عام خلق جي خيالن ۽ پاونائن جو عيوضي ناهي، ۽ پنهنجن عقيدن ۽ اصولن ۽ قربانين ڪري تيهان خطرناڪ آهي. هو ته انهن سان پاڻکي ڇلي موهي وينو آهي.“ جو شخص پنهنجي جادوءَ اثر هيٺ آهي سو پاڻکي پورو ڪيئن سمجهي سگهندو؟ پي حالت ۾ دل ٿتي چوي ته هن شخصي ڳالهه ۾ سر سي. پي. سان معاملو ڪريان. ڪجهه سالن کان پاڻ ۾ نه مليا آهيون، پر وقت هو جڏهن ٻئي ڄڻا هوم رول ليگ جا گڏيل سيڪريٽري هواسين. تڏهانکر گهڻوئي ڪجهه ٿيو آهي ۽ سر سي. پي. چڪر کائي، اسري وڃي عرش تي چڙهيو آهي ۽ آءٌ ته ”پوُڻو مٿي پوُڻ“ هاڻ ته هن ۽ مون وچ ۾ فقط هڪ ڳالهه ساڳي وڃي رهي آهي - ٻئي ساڳئي ملڪ جا آهيون. اڄ هو برطانيه حڪومت لاءِ شد مد سان عذر عاجزيون ڳوليندو وتي ٿو، اڄ هو هٿ ٺوڙي ٻاهرين ڪنيئرن جو پوڄاري ٿيو آهي ۽ پاڻ ۾ هڪ رياست ۾ مقلاٽيءَ جو مٽيو آهي. پين ڪيترين ڳالهين بابت پيا رايا اٿون، پر هڪ ذرا ننڍڙي ڳالهه ۾ يڪراءِ آهيون. جڏهن چوي ٿو ته آءٌ عام جي خيالن ۽ پاونائن جو عيوضي ناهيان، تڏهن بنهه صحيح چوي ٿو. مونکي به تنهن بابت وهم پرم ڪونهي.

ٻن جا ٻه ٽيا آهن. سمنڊ ۾ هڪ ٻوڙ هوس، لهرن وچ ڪڏهن ڪٿي ويندو هوس ته ڪڏهن ڪٿي ويندو هوس ۽ لهرن هوس. ٻر ٻن ٻولڊن واڳر ڏار ٻوڙ هوس ۽ لهرن وچ لوڏا کائيندي ٻه پنهنجي ڏار جيوت ڪاٽير ٿي. اسان ڪنهن ٻيرا ڏاڍا ڏڪ ٻيڪ ۽ اڻ ٽمبر ڪيا آهن. ٻر جيڪي ڪيوسين ٿي لنهن ۾ گهٽي سچائي ۽ حقيقت هئي، جهنڪري ناقصائي مان لڪري ڪنهن هستيءَ کي رسيامين ٿي، جا هوٽن ٻيچڻ محال ٿئي ها. وقتن تي اسانجي زندگي خوب موج ژن ٽبندي هئي، چاڪاڻ ته اسانجا ڪم اسانجي آدرشن موجب ٽبندا هوا. ٻوءِ روشن ٿيندو هو ته ٻي ڪا ٻه زندگي جنهنجو آدرش ٽيا ڳي ڏاڍي اڳيان ٽيچو نوانجي ها ته اها زندگي ٻي ملهي دڪ ۽ ساڙي سان ڀرپل هجي ها.

منهنجي خياليءَ ٻن سوکڙين ۾ هڪ هيءَ وڏي ڏات مولکي ڏني آهي، جو آءٌ پنهنجي جيوت کي هڪ چاپت ولدر ۽ سکيا جو سٿر ڪري نو سمجهان. جا ته سڪو ۽ ڪرٽو انم؟ همبڪ ڪم ته ڪم ٻرايان ٻيو، جنهن ڪري ڪن شغلن مان، ڪتابن پڙهڻ مان ڏاڍو مرو اچيم ٿو. جيوت هڪ نعمت سمجهان ٿو. هيءَ ڪهاڻي لکندي جنهن وقت جي ياڙ ۽ خيال آيا آئم سي درج ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم اڳين ڏينهن جو ياراچ ياد ڪري درج ڪرڻ ۽ جيڪ ٻوءِ ٽبو سو وساري ڇڏڻ سولو ناهي. لنهنڪري ممڪن آهي ته اڳ جي احوالن لي بعد جي خيالن جي جهلڪ پيئي هجي. ٻر هيءَ ڪهاڻي مون خاص پنهنجي

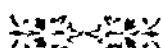
٦٨ — آخرين ڪلام

اسان جو فرض آ محنت ۽ محنت
وليڪن توڙ پهچڻ ناه قسمت
تالمود

منهنجي ڪهاڻي اچي ختم ٿي آهي. زندگيءَ جي تجربن جو منهنجو احوال، جهڙو آهي تهڙو، ١٤ فبروري ١٩٣٥ تائين آلمورا جي جيل تائين لکي پورو ڪيو اٿم. ٿي مهنا ٿيا ته هن جيل ۾ پنجيتاليهون سالگرهه ملهايم ۽ ڀانيان ٿو ته اڃا اهڙا ڪئين ٻيا ملهائيندس. ڪڏهن ڪڏهن ٿڪ ۽ اوستا جي ڇاپا مٿان پئجي ويندي اٿم ۽ ڪڏهن ته رڳو نس ۾ صحت ۽ قوت نچندي وتي. منهنجو بت چڱو روڏو آهي ۽ منهنجو من چڱيون سوٽون جهلي سگهندو آهي. ڀانيان ٿو ته ڪو اتفاقي حادثو نه ٿيو ته ڪجهه وقت جٽاءَ ڪندس. پر آئينده گذري تڏهن متس ڪجهه لکجي.

شايد ڪهاڻيءَ ۾ ڪي اهڙا ساهسي قصا ڪولهن جو دليون اٿن اتارين. جيلن ۾ سالها گذارڻ ۾ ڀلا ڪهڙو ساهسي ڪم آهي؟ لکين ڪي مون ٿي خاص جيل ڀوڳيا آهن. هزارين هموطنين سان هنن سالن جا لاها چاڙها گڏجي ڀوڳيا اٿم. دل اندر دوڙ، آسون ۽ مايوسيون، هڻ پڇاڙ ۽ آئي ٿي بند، جهڙا منهنجا تهڙا

ليني ۽ آلموڙا جيلن مان ڪيترن قيدين اچي
پهچڻ الم ته "جگلي" ڪڏهن ٿيندي؟ پوءِ ٿين سمجهم
ٿي ڪوني پر پوءِ ڏلم ته "جيملي" ٿي چبانون.
شهنشاهه جارج جي "سلور جبلي" بابت اوراهه پڌا
هوانون، پر پوري خبر نه هئن. اڳي جي پڌل پڙايل
ڳالهين موجب "جبلي" معنيٰ سزائون گهٽ يا رد،
سو هر شڪ قيدي، خاص ڪري جنمي، "جگليءَ"
لاءِ انتظار ڪبو ٿي. سندن اڳيان جورج ڪي سڏارا،
پارليمينٽ جا قانون، ساميواد ۽ سماج واد خسيس
واقعا هوا. سيني ڪان مٿي "جگلي" هئي.

چڙهڻ جي پيا ڪن. ڪي ڳاڻ ڳڻيا دنيا کي سندر ۽ بهتر بڻائڻ جي اون ۾ ڪن. شايد هي به ڪو وچ جو لوڙ و آهي جو جلد ٽري ويندو.

گهڻي قدر ڪانگريس هن فرقيوار مرض کان ڇڙل رهي آهي، پر سنڌ س خيالات وچولي درجي جي هيٺائين طبقي جي آهي. پين مسئلن جو تيئن هن مسئلي جو علاج به انهي طبقي جي مدنظر کان ڪري ٿي، مگر اهو علاج ڪارگر نه ٿيڻو آهي. اڄ ڪانگريس انهي طبقي جي عيوضي آهي، ڇو جو اهوئي طبقو هن وقت گوڙ شور مچائي ٿو. پر ڪانگريس جهڙي لڳي ٿي اهڙي طاقتور ناهي. ٻن ٻاهين وچير قائل آهي- هڪ پاسي سرڪاري پنئيت ۽ ٻئي پاسي فرقن جا دونهان جي پڙڪا ڪائين پيا. سنڌس هستيءَ جي پريکيا ٿي رهي آهي. آئينده ۾ ڇا ٿيندو سو ڪير چئي سگهندو؟ جيسين قومي آزاديءَ جي منزل مقصد کي نه رسي آهي تيسين سرڪاري طاقتن سان پانهن ٻيلي ٿي نٿي سگهي. پر ڪير چائي تنهن کان اڳ پيون طاقتون پرگهٽ ٿي ڪيس ٻئي پاسي ڪاهي وڃن يا سنڌس جڳهه وٺن. پر پانيان ٿو ته جيسين هندوستان آزاديءَ جو وڏو حصو حاصل نه ڪندو، تيسين ڪانگريس جو سڪو ملڪ ۾ زور هوندو.

تنهن لاءِ ڪنهن به هنسڪ هل چل جو خيال ڪرڻ اجايو ٿيندو، نقصان ٿي ٿيندو ۽ ڪي ڪين ورندو. اينرو ته ملڪ پڻ عام طرح سمجهي ورتو آهي، جيتوڻيڪ رکي رکي ڇڊيون پاڊيون اجايون خون خرابيون اجا پيون ٿين. هنسا جو طريقو ڪٿي به نه رسائيندو يا ته

مان آهي.

روس ۾ لچرن جي سوپ هار جو مارڪس واد جي سچ ڪوڙ سان ڪو سڌو واسطو ڪونهي. ٿيڻ ڏکيو آهي ته انهن ٿي سگهي ته ڪن اٽالنگين حالتن يا ڪن مخالف طاقتن جي ماٺ ڪري آهي لچرنا برتوات نه ٿين. ۽ ٿيءَ ته ٿيءَ ته آهن اعليٰ انقلابي اثلن پٺتي جي آهميت. وهندي. گهڙتي ڪيم ٿي جڪو آهي جنهن ڪان منهنجو سياو ڪڙ ڪاني ٿو، ۽ ٿيءَ ته سمجهان ٿو ته آهي لچرنا دنيا لاءِ وڏي ۽ وڏي آس اميد آهن. مولڪي ٻوڙي خبو ڪالهي ۽ آءٌ مٿن فتوئي ڏيڻ لاءِ قابل ناهيان. مولڪي اهوئي وڏو ٻه آهي ته سب ۾ هيتري هنسا ۽ دهاو ڪري ڪي اهڙيون حرامون ته هلنديون آهن جي ٿيءَ بند ڪرڻ ڏکيون ٿي ٿيون. ۽ جا ٻالهه ملڪ جي والس جي حق ۾ آهي سا هيءَ ته هڙ پلن مان ٻرائڻ ڪسان ۽ گسن لتا. ۽ قدم هٿي ورڪي ٿين سر زور وڏن ۽ هميشه آدرش اکس اڳيان رکن ٿا. ”ڪمپولسٽ انٽرنيشنل“ معرفت ٻين ملڪن ۾ لحرڪون نهه بي ڪار ثابت ٿيون آهن. شايد آهي بلڪل گهٽ ڪيون ويون آهن.

۾ هندوستان ۾ سامراجواد يا سماج واد اچا ڏيهان ڏور آهي. دنيا جي هل هلان ۾ هٽ ۽ جوبرٿي نه ٻي ڳالهه. اسانجو پلؤ سامراجواد سان ٿي ۾ ترقي پسنديءَ سان اٽڪيو آهي. اهيءَ خيال ڪان هندوستان اڃا اونداهي جڳ ۾ وسي ٿو. سڄايا ماڻهو خسيس ڳالهين پٺيان پاڻ وڃائي رهيا آهن ۽ جل چترائين سان هڪ ٻئي ٿي

”ڪجھ به آخري يا قطعي ناهي؛ اسانکي هميشه حالتن
مان پرائڻا گهرجي.“

الهڙيءَ وسيع ۽ وشال درشٽيءَ ڪري سچو
سمجهدار سماج وادي سماجڪ جيون جي سچيو ڪٿ
ڪٿي ٿو، اهڙو سياست ۾ اندن وانگر هٺوراڙيون نٿو
هٺي يا تواريخ ۾ فقط وقت جي سلاطين جون بازيون
نٿو ڏسي. جن مقصدن ۽ آدرشن لاءِ لڙي ٿو سي
لڙائي ۽ تنهنجي قربانين کي هڪ نئون شان ۽ مان
بخشين ٿا. هو ڀانئي ٿو ته آءٌ تنهن شاهي فوج جو
سپاهي آهيان جا ”تواريخ سان قدم ملائي“ انسان جي
منزل مقصد ڏي ڪوچ ڪري رهي آهي.

شايد ڪجھ وقت سماج وادي هني سڀ هيٺين سان
نٿا هندائين. شايد ڪنهن لينن جهڙي لال کي ئي جيون
جي اوري پروڙ پوي ٿي، جنهنڪري سڀ ڪم ۾
جيءُ ٿي تيس. پر جنهن ڪنهن سماج واديءَ
پنهنجي تحرڪ جو رهسيه جاتو آهي، تنهن قدري
ڪاميابي پاتي آهي.

ڪيترا سماج وادي اهڙا آهن جو ڪين ڏسي
ماڻهوءَ جو ڏيرج نٿو رهي؛ ڇڻ پين کي خفي ڪرڻ
لاءِ خاص رستو ڳولي لڌو اٿن. اينرو ڇٻو ته سور
سختيون به ڪٿين سنا اٿن ۽ روس جي پاهر سندن
ڪشش جو انت نه پار آهي. اعليٰ همت ۽ قربانيون
ڏسي سندن عزت ڪندو رهان ٿو. دنيا جي لکن
دکين وانگر هي به دکڙا سهن ٿا، پر انئين ڪين ڇٻو
ته اکيون پوري ڪنهن زورآور قسمت اڳيان جهڪن
ٿا. مڙس ٿي سختيون سهن ٿا، جي سهڻ ۾ به شان

نساجڪ معاملا سمجهڻ ۾ نهايت تيز فهم هو ۽ اهو فهم
لڳي ٿو ته هن ڪري هو جو سڀ ڪجهه سائنس
جي نظر سان نهاريندو هو. سائنس جي نظر نه رڳو
ماضي ۽ موجوده حالتن کي وچڙ ڪري اهي
وڌيڪ چٽيءَ طرح سمجهي سگهجن ٿيون. اهو ئي
سبب آهي جو هن وقت جيڪي دنيا ۾ تبديليون ٿي
رهيون آهن تن جي جاچ نهاس مارڪس وادي خوب
سوڪير ۽ روشن نظر سان ڪري سگهن ٿا. انهن چوڻ
ڏاڍو سولو آهي ته مارڪس کي هيءَ يا هوءَ ڳالهه،
جا خاطر نه رهي آهي، خيال ۾ نه آئي. مثلا نه
وچولي درجي ۾ ٻه انقلابي تحريڪون ٿينديون. پر
مارڪس واد ۾ وڏو گڻ اهو ئي آهي جو منجهس
ڪٽرپڻو ۽ شاستر پڻو ڪونهي ۽ اهي ٻڌان هڪ قسم
جي خاص نقطه نظر جو يا سائنس جي طرز جو ۽ سا
عمل ڏي رخ جو ٻي نظير اختيار ڪيو اٿس. انهيءَ کي
نقطه نظر سان اسين پنهنجي وقت جا سماجڪ معاملا
سمجهي، قدم کڻي، طيءِ ڪري سگهون ٿا.

عمل جي طور ته سدائين لاءِ مقرر ۽ اٽل نه هئي،
۽ حالتن پٽاندڙ بدلبي هئي. ٻيو نه ته لينن جو ته
اهو ئي خيال هو ۽ هن حالتن سارو عمل منڊي
ڪاميابيءَ ۾ جادو ڪري ڏيکاريو. لکي ٿو ته،
"مقابلي جا ڪهڙا نمونا اختيار ڪجن، انهن سوال جو
جواب رڳو "ها" يا "نه" نٿو ٿي سگهي، ۽ ڪنهن
منزل تي ٻهتل ملڪ ۾ ڦلاڻي وقت ڪهڙيون حالتون
آهن، تن جي تفصيلوار نهاس ڪري نيڪ جواب
ڏيئي سگهجي ٿو." ٻئي هنڌ چوي ٿو ته،

۽ سڪٺي درجي جي پٺڀي ملنديس.

پر انگريز جو دخل جلد نڪرڻ وارو ڪونهي ۽ تيستائين سامراجي ۽ سماج وادي خيالات سرڪار جي ڏِٺ ڏونس ھوندي به، ملڪ ۾ ڦهلجي رهيا آهن. سماج واد هندوستان ۾ بي قاعدي آهي ۽ سندس همدرد ۽ تيز مزدور سياڻون به ڇڪي تاڻي سماج وادي ليکيون وڃن ٿيون.

فاشست واد ۽ ڪميونسٽ واد وچ ۾ منهنجو لاڙو بنهي پوئين ڏي آهي. جيئن توهان مٿي ڏٺو هوندو آءُ اڃا ڪميونسٽ واد کان گهڻو پري آهيان. منهنجون پاڙون اڃا قدري اٺويهن صديءَ ۾ لڳل آهن ۽ مون تي مَنش هِتَ واد (humanism) جو ايترو اثر ٿيل آهي جو جلد ڪين مٽندو. يعني ته سڪٺي آسودي وچولي درجي جا سنسڪار منهنجي پٺ نٿا ڇڏين، جو ڏسي سماج وادي مون تي بگڙن ٿا. مونکي سماج واد جو ڪٽرپڻو ناپسند آهي. هن وقت جو سماج واد ڪارل مارڪس جا ڪتاب ڌرمي شاستر ڪري ٿو پوڄي ۽ مجال جو ڪو رد قد ڏئي. سڀ ۾ اعلان، ڪافرن سان تعديون، گهڻو ڪجهه جو روس ۾ ٿيو آهي، خاص ڪري صلح سانت وقت بي حد اهنسا سي سڀ مونکي ناپسند آهن. پر تنهن هوندي به آءُ روز بروز سماج واد جي ويچار ڌارا ڏي لمندو وڃان ٿو.

ممڪن هجي ته مارڪس جي اَگهن بابت مت (Theory of Value) يا پيون ڪي ڳالهيون غلط هجن. تن بابت راءِ ڏيڻ لاءِ آءُ قابل ناهيان. پر مان ڀانيان ٿو

هندوستان ڪنهن نموني جو فاشست وادي ٿيندو.
نزديڪ آئينده ۾ شايد ائين ٿي ٿئي. هندوستان جي
نوجوانن ۾، خاص بنگال ۾، ٿورڙي سيڪنڊن
پرانت ۾، ويندي ڪانگريس اندر فاشست خيال
جا اهڃاڻ ملن ٿا. جنهن صورت ۾ فاشست واد جو
ازحد زور سان ڪري ٿالو بند آهي، تنهن صورت ۾
ڪانگريس جا اهنسڪوادي ابا ڪاٿس جرڪن ٿا.
پر فاشست واد جماعتي راڄ ۽ خانگي ملڪيت
سويڪار ڪري ٿو، سڪين جا سک مطلب گهٽائي
ٿو پر ٿالان نٿو ڪري، جنهنڪري ڪانگريس جي
وڏن کي شايد پاڻ پوي. لڳي پيو ته هن ريت سهٽي
نموني اڳتين سان گڏوگڏ ڪم ٿيون ۽ هليو ايندو.
پر هيٺين ٿانگ ۾ مري ۽ لت ۾ ته پڇي، ٿي سگهي
ٿو يا نه سا بي ڳالهه آهي.

فاشست واد کي سچي ٽراوت ته وچولي درجي
جي نوجوانن مان ملي سگهي ٿي، پر هيٺئن سچ پچ ته
الٽو وچولي درجي مان ڪي انقلابي آهن. مزدورن
۾ ڪم جو ٻر آهي، پر ڪسان مزدور اڃا ستل آهن.
انهي قومي خيالن واري وچولي درجي ۾ فاشست
پڄ جيڪر چڱا راڳا ڪري. پر جيسين ڌاري
حڪومت آهي تيسين فاشست واد هت يورپ جهڙو
نه ٿيلجي سگهندو. هندوستان جو فاشست واد ضرور
آزادي جو خواهان ۽ سلطنتشاهيءَ جو دشمن ٿي لڳندو.
انهيڪري عام جي مدد به وڌي پوندس. پر جي ملڪ
مان انگريزن جي اختياري هلي وڃي ته شايد فاشست واد
لڪڙيون وڪون وڏائي، خاص ڪري جڏهن وچولي

رهي ٿو. ٻر ايتري قدر پايمال ٿي ويو آهي، جو ڪليل ڳوٺن کي به جيئن گانڌيجي چوي ٿو، "وناڻ" ڪٽي ڇٽ ٿي ويو آهي. ڏوهه ڏيڻ يا گلا ڪرڻ مان ڇا ورندو جڏهن اياڻو ڄاڻي ٿو ته جيئڻ هڪ جنجال آهي ۽ ڪيئن جيئي ٿو سو هڪ اسرار آهي. ڏٺو ويو آهي ته ١٩٢٨ - ١٩٢٩ ۾ پنجاب ۾ رواجي ڪسان جي روزاني پيدائش اٽڪل ٩ آنا هئي. سا ڪمائي ١٩٣٠ - ١٩٣١ ۾ وڃي ٩ پائون ٿي! سمجهو آهي ته پنجاب جو ڪسان بنگال، بهار ۽ گڏيل علائقي جي ڪسانن کان وڌيڪ سکيو آهي. گڏيل علائقي جي ڪن پوربي ضلعن ۾ منديءَ کان اڳ، سکئي وقت به روز ٻه آنا ڪمائي هئي. اهڙين ذليل حالتن ۾ ڇوڙڻ ته ڇو نتا ڳوناڻا پاڻ ملي ڳوٺ سدار ڪن يا ڇو نٿا دالي ٻرش دان جي ڪرڻ ٿيندي.

هن گپ ۾ ڏيڻ مان ڪيئن نڪري ٻاهر نڪي؟ اڀاو سمجهن ٿا، جيئنو ٽيڪ جي ماٺو فقير ٿي پيا آهن تن کي ڇاڙهڻ ڪو سولو ڪم ناهي. ٻر هوند وارا راهه ٻرو ڏي رنڊڪ آهن ۽ سلطنتي حڪومت هوندي ڪابه بدل سدل ناممڪن آهي. پر ايندڙ سالن ۾ هندوستان ڪهڙي دڳ لڳندو؟ هن زماني ۾ ٻه لهرون موجزن آهن - ساميواد ۽ فاشسٽ واد. وچ وارا يون تحرڪون ۽ ٻڌندڙ ترلدڙ گروهه رفته رفته ڏوبي ويندا. سر مالڪوم هيلي اڳڪٿي ٿو ڪري ته

جي مالڪن مزدورن جون مزدوريون، ليڪي ني ڪم جون ٻه، گهٽائي ڇڏيون آهن. يعني ته ڪم جي وقت گهٽ ڪري ڪمائي گهٽ ۽ رهڻي ڪهڙي ويئي آهي. هوڏانهن لين ڪلن ۽ سڌارن ڪري ڪم جي رفتار ۽ تڪ ٻئي وڌيا آهن. ٻر مزدوري ساڳي جي ساڳي. مطلب ته مالڪن جي نقطہ نظر اڻويهين صديءَ جي ڪٺور دل آهي. ساهي لڳن لڏهن جاوا ڪن ۽ مزدور کي ذرو به پاڄ ڪين بوي. مندي لتي ته ولي دانهون ڪن، ته روز گهٽائڻ سا اسان لاءِ چاڙهو ڪولهي. تنهنڀر ته رڳو سرڪار سات آئن، ٻر اڪثري وچولي درجي جا سياستدان به ساڻن نا ٿين. تنهن هوندي به احمدآباد جي مزدورن جو نصيب بمبئي ۽ ٻين شهرن کان ڀٽو آهي. ڪيڙي ڪارخانن جي مزدورن جو حال بنگال جي سٺيءَ ٻهار جي ڪاڻن جي مزدورن کان ذرا بهتر آهي. ٻر لندن ۽ جڙوجڙ هنرن جو سڀ کان ڀڙو بڇڙو آهي. ڪو به شخص هڪ هند ڪارخانن جي لڪاپٽن جا لاڪٽا مڻل ڏسي، سندن عيش عشرت ۽ شان شوڪت ڏسي ۽ ٻئي هند انگ اگهاڙا ٻيٽ بکيا غليظ ستين ٻر ڏسي ته وري سبق جلد نه وساري. ٻر اسانجون دليون ڏاڍيون ٿي ويئون آهن ۽ اسين هي فرق سمجهون ٿا ته آد کان هوا ٻر هوندا.

ڪارخانن جي مزدورن جو ٻيڙو تي حال آهي، ٻر ڪمائيءَ جي.خيال کان وري به ڪسانن کان گهڻو بهتر آهي. هڪ ڳالهه ڪسان جي فائدي ٻر آهي. شهرن جي بستين کان ٻي بيراريءَ جي کلي هوا ٻر

۾ هن قسم جو اُتاهم ساهتيه موجود آهي، پر هندوست
۾ اهڙي ساهتيه جي سچ واڪا ٿي ڪري ۽ ملڪ
پيهي به نٿو سگهي. پر رڳو اِهين جا لکيل پوٿ پڙه
ڪافي ناهي. جي ساميواد جي عمارت هند ۾ اَڏڻي
آهي ته هند جي حالتن موافق اَڏڻي پوندي يعني
اُنهن حالتن جي تپاس ضروري ٿيندي. پوءِ ته اُهي
ماهر گهربا جي هن ڪم جي پنيان تن من ڏئي محو
ٿي وڃن ۽ تفصيلوار رٿون ناهين. بدقسمتيءَ سان
اسانجا ماهر به سرڪاري نوڪر آهن ۽ گهڻو ڪڇ هن
ڏس ۾ چري نٿا سگهن.

نڪي ڪي فقط دماغي شغل ڪري ساميواد داخل
ٿيندو. اِهين شغل جي به ضرورت آهي. پر آءٌ
سمجهان ٿو ته دماغي محنت بنا نه تحرڪ سمجهي سگهبي،
نه تحرڪ زور پري سگهندي. هن وقت زرعي مسئلو
ملڪ جو عين مسئلو آهي ۽ رهندو ٿي. پر هنر ڪارخانا
به وڌن ويجهن پيا ۽ اهڙي ئي اهميت رکن ٿا. پوءِ
پلا اسين ڇا ٿا چاهيون: هڪ زرعي راڄ يا هنرن وارو
راڄ؟ اسين گهڻي قدر زرعي پيشه وار رهڻائي آهيون،
پر آءٌ سمجهان ٿو ته هنر به وڌائڻ ئي کپن. اسانجي
ڪارخانن جا سردار به ٻنهي جهونن خيالن جا آهن.
هو تازا توانا سرمائيدار به ناهن. اسانجا غريب اهڙا
غريب آهن جو مالڪن ليکي روز وڌائڻ ڪري
وڌيڪ خريداريون نه ڪندا. انهيڪري سندن روز
نٿا وڌائين ۽ سندن ڪم جا ڪلاڪ نٿا گهٽائين. تازو
ڪپڙي جي ڪارخانن ۾ ڏهن ڪلاڪن مان گهٽائي
ڪم جا نوَ ڪلاڪ ڪيا ويا آهن. تنهن تي احمدآباد

ڪ جي آباديءَ ۽ انسان جي بهبوديءَ لاءِ ڪارگر
سگهندو.
پدرو آهي ته اِهي سب تبديلون جي سامواد
اهي نو سي. ڪي قانون پاس ڪرڻ ڪري ڪن
بنديون. پر ڪي بنيادي قانون ۽ پوري عملي
طاقت ضروري آهن. اِهي قانون ئي سماج جو بنياد
وحهي عمارت جو نقشو تيار ڪندا. ساموادي بسماج
جي عمارت الي پلي لي ڪن هڙندي. لڳي ڪي
اح ناهمو سو سياڻي ڊاهمو له نهي راس ٿيندي.
بهرئين ته آڪون لاهه ڪيڏي پت صاف سڌرو
ڪرڙو آهي. ڪج به ڪبو ته اهو مقصد ته وسارو ته
اسانکي ڪستو ناهي، باڪ ۽ ساڻو آهي ۽ اح جو
ذڪر ٿڙي سياڻي لي سڪر آنڊو آهي. پر سو ٺڏهن
ٿي سگهندو حڏهن مطلبن جا مطلب، لوين جون
لالچون ۽ بيون آڪون دور ڪيون ويندون. ها
وت رڳي آهي انهن ۾ اهو مثال ڏ ڪرڙو آهي له
مولڪي جا نو وٽي يا ٿتو وٽي، يا مڪمل الصاف
جا ۾ آهي. پر جا آرنڪ لطر ڪان صحيح، جا لرقي
ڪري سگهي ٿي، جا ترلڏ حالتن موجب تڙي
سگهي ٿي، جا گهٽن جي بهبوديءَ لاءِ آهي، سائي
وت رڳي آهي.
لبارن مطلبن ۽ مرادن جو پاڪبر نڪو ضرور ٿيندو
ڪو وجون رستو ٿتو سجهي. هردڪ ڪي هي يا ه
رستو وٺو پولدو. پر پهرئين سوچڻو سمجهڻو ضرور
ٿيندو. ساميواد لاءِ جوش ۽ محنت ڪافي ناهي
دلبن ۽ حقيقتن جي پنتي ضروري ٿيندي. مغر

اِنهن ضبطين ثي ٿي تڳي جيئي ٿو.

هن مرض جو وقتي علاج ڪرڻ لاءِ سماج ڪئين انيڪلو ن شڪلون هلي ضبطين جون ضبطيون ڪري ٿو. مثلا ڳريون ڍلون، موڙن تي ڍلون، قرض هلڪا ڪرڻ لاءِ قانون، ناڻي جو ملهه ڪيرائڻ، سڀ اهو نا آهن. تازو ڏسون ٿا ته نه رڳو سوويئيٽ روس پر بين شاهوڪارشاهي ملڪن پنهنجا قومي قرض پيچائڻ کان نابري واري آهي. انگريز قوم آميريڪا کي قرض نٿي ڏئي؛ سو هندوستان لاءِ هڪ خطرناڪ مثال بڻيو. ٻر قرض نه ڏيڻ يا ڍلون وجهڻ مرض جو متاچرو علاج آهن. بنياد کان پاڙون نٿا پٽيندس. نئين عمارت اڏڻ لاءِ اونها بنياد کوٽڻا پون ٿا.

چالو سرشتو بدلڻ لاءِ جو طريقو ڳولي ڪڍبو تنهن تي غور ڪبو ته منجهانس نفع نقصان، مالي يا روحاني، ڪيترو ٿو ٿئي. حساب ڪرڻ مهل اڳيا پوءِ سارٿو پوندو. ڏسڻو پوندو ته انسان جو سکيا ۽ آسودگي، مالي يا روحاني، وڌائڻ ۾ آخر ڪيتري قدر مددگار ٿيندو. هوڏانهن اِهو ٻڻ سوچڻو پوندو ته چالو سرشتو چالو رکڻ سان ڪيڏا نه موتمار نقصان پوڳنا پوندا- بکيا، دکيا، روحاني ۽ اخلاقي خرابيون، انسان جون بيداريون ۽ بيقراريون. اهو سرشتو هڪ شاهي ٻوڙ سمان آهي- جا ٻوڙ وقت به وقت مال ماڪيت ماڻهو ٻوڙيندي وتي ٿي. ٻوڙ جي پاڻيءَ سان ٻڪ يا بالديون ڀري ڪڍڻ ڪري ٻوڙ جو زور نه ڇڪندو. ٻوڙ جو ڇوهه فقط بند ۽ واهه بڌڻ ڪري ئي پورو ٿيندو ۽ پوءِ اهو ڇوهه

... ڏک ڏيڻ ڪيتري
... قائم رکي عام کي لکـ
... ندر عقل ۽ لبتيءَ موافق نيندو؟ اِها مراد ناهي ته
... سکين کي ڏکوئجي، پر اِها مراد آهي تـ سکيا ڏکين
... ڪي تـ ڏکونين. سکين ۽ هونـد وارن سان ناهه ني
... سگهي ته اِنهيءَ جهڙي ٻي ڪهڙي ڳالهه؟ ڪي ناهه
... پر انصاف يا بي انصافي. ڏسندا، پر سڀ چوندا تـ
ناهه پر ڏاهپ آهي. پر ناهه جي اِها معنيٰ ته آهي ته
سکين جو هڪ حق رد ڪري سندس جڳهه تي ٻيو
حق برپا ڪجي. تي سگهي اتي ڪوشش ڪري
واجبي معاوضو ڏنو وڃي. جهڳڙي مان آخرڪار وڏا
نقصان ٿي ٿيا آهن. پر افسوس جو تواريخ شاهد
آهي ته سکيا حق ڇڏي سخت لاهه تيا ڪن. جي
طبقا ڪنهن زماني بيڪار ثابت ٿين تا سي عقل پر
وير نين تا. اهي ته جنگ وڏي جوا کيلين تا، جنهنجر
سب داؤ ڪڻ يا ته پينگيا تي اتن تـا ۽ آخرڪار
ميڃجي ميسارجي ٿي وڃن تا.

ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي لفظن پر هن ملڪ پر
ڪيترا شخص ضبطن وغيره بابت ڏايا "گتل بول"
بوليندا رهن تا. موجوده سرشتو اهن دائمي ضبطين
لي بيٺل بدل آهي. اهن کي ني بنجو ڏيڻ لاءِ
سماجڪ تبديلن جي ضرورت آهي. روز بروز مزدور
جي مزدوريءَ جو ڪجهه حصو مالڪ ضبط ڪندو رهي
تو، ڪسان ۽ آبادگار جي پيدي لگان ۽ ٻيل وڌي
ڪري ضبط ٿي وڃي ٿي ۽ اڳي ته گورنمينٽ جون هيون
ضبط ٿي زميندارن جون ملڪيتون ني پولديون هيون،
نئيا ڪاليدار پر رفته رفته کي ڪاجي ويا. چالو سرشتو

۽ ٽڪي ڪي ڪين ريل گاڏيون سڏي سگھبو. انهن
کي نه گڏ ڪري رديءَ ۾ داخل ڪرڻو آهي.
روس ملڪ ڪٺي ڇڏيو، پر ٻين به دنيا جي ملڪن ۾
”نون نظام“ ۽ شاهي تبديليءَ جون ڳالهيون هلي رهيون
پيون. آمريڪا جي پريزيڊنٽ روزويلٽ ۽ هر طرح
شاهوڪارشاهيءَ تي هٿ رکي حمايت ڪندي،
ڏاڍي جرئت سان اهڙيون وڏيون تجويزون داخل
ڪيون آهن جو آمريڪا جي رهڻي شايد بدلجي وڃي.
چوي ٿو ته ”جن کي حد کان ٻاهر حق آهن تن کي
جملي ٻاهر ڪندس ۽ جن کي نهايت گهٽ حق آهن
تن کي چاڙهي مٿي ڪندس.“ ڪامياب ٿئي يا نه
ٿئي پر واهه سندس همت. ڪيئن نه ملڪ کي ڪڍڻ
کو ٻن مان ڪيڏي شاهي ڌڪ لڳائي ٿو. پلن ڪرڻ
کان يا تجويزون وقت بوقت بدلائڻ کان ڪُڇ نٿو ڪائي.
انگلنڊ ۾ به مسٽر لائڊ جارج هڪ ”نئين تجويز“ تيار
ڪئي آهي. اسانکي ته هندوستان ۾ ڪئين نيون
تجويزون گهرجن. اڳئين سمجھ ته ”چاڙهڻ جهڙو هو
سو چاڙهيون ٿا ۽ ڪرڻ جهڙو آهي سو ڪري ڇڏياسين“
سراسر احمقي ٿيندي.

اسان اڳيان ته ڪئين سوال آهن ۽ سڀني جو سندرو
ٻڌي بيهڻو ڪرڻو آهي. مثلاً جي موجوده سرشتو
عام ماڻهن جي حالت خوب سڌاري نٿو سگهي ته
قائم رهڻ جو حق اٿس ڇا؟ ڪهڙو سرشتو عام جي
حالت سڌاري سگهي ٿو؟ ڪيتري قدر صرف سياسي
تبديل وڏو سڌارو آڻي سگهي ٿي؟ جي سگهي ٿي ته ڇا
مطلب مان گهرڻ سڌاري جي آڌو اچن ٿا ته انهن

آهي ته سوال سمجهڻ جي. هڪ مسئلو سمجهڻ اهڙو ئي
اهم آهي جيترو ڪي حل ڪرڻ.

اسانجي بدقسمتي آهي جو اسانجا سياستدان
دنيا جي واقعن مان اڻ واقف يا بي پرواهه آهن. شايد
سرڪاري عملي ۾ گهٽ ڪي ساڳي اڻ واقفيت آهي.

سول سروس وارا ته پنهنجي ننگ، دنيا جي
دائري اندر ڪلي ڪاٺي سمجهن ٿا. فقط ڪن اوچي
درجي جي افسرن کي دنيا جي مسئلن تي ويچار
ڪرڻو پوي ٿو، برطانيه حڪومت ته دنيا تي نظر
ڦيرائي پوءِ پنهنجي نيتي ناهي ٿي. ڪير ٿو چائي ته
هندوستان تي راڄ ۽ بچاءُ ڏيان ۾ رکي پوءِ انگلنڊ
پنهنجي ٻاهرين نيتي گهڙي ٿو. ۾ گهٽ هندوستان
جي سياستدان کي بوجهه آهي ته جاپاني سلطنتشاهي،
سوويت يونين جي وڌندڙ طاقت جنهن ۾ انگريزي
روسي، جاپاني چالاڪيون، وچ ايشيا، افغانستان يا ايران
۾ واقع - سيني جو هندوستان جي سياست سان ڪهڙو
واسطو آهي؟ وچ ايشيا ۾ حالتن جو ڪشمير تي اثر پوي
ٿو ۽ پوءِ برطانيه نيتي ۽ بچاءُ جو ڪشمير هڪ مرڪز
ٿي پوي ٿو.

ٻه جي آرلڪ الگون دنيا ۾ ڏمان ڏم ٿي رهيون
آهن سي نه تهان وڌيڪ اهم آهن. اسانکي جاڳڻ
کپي ته اڻويهين صدي ختم ۽ ويهين جي گهرجن لاءِ
ولس جواب ڪوهي. وڪيلاڻو خيال، جو هندوستان
۾ چالو آهي، ته اڳيان مال ڏسي پويان فيصلا ڪيا،
سي ڪيڏي ڪم جا هوڏهن اڳيان مثال ٿي ڪرڻ.
آڳ گاڏيءَ جي رلن مٿان ٻه گاڏيون ڪين هلنديون

حڪومت جون ڳالهيون ڪرڻ، ڏسي عبرت وٺي ٿي.*

هر هڪ سمجهدار انسان ڄاڻي ٿو ته ساري دنيا هن وقت هڪ سخت ذهني ڌولولي ۾ آهي. هر ڪو، ڇنو يا ڇهڪو، سمجهي ٿو ته موجوده حالتن تي انسان ذات نهايت بي قرار آهي. ڏسون وينا ته اڪين اڳيان انقلابي بدل سدل پيئي ٿئي. آئينده، ڪٿي ڪهڙو به رنگ، ڍنگ وٺي، پر فيلسوفن، سماجي پنڊتن، ارٿ شاسترين جي ڪتابي ڳالهين تي منحصر ناهي. آئينده ڪهڙو ٿيندو تنهن ۾ هر هڪ انسان جو ٻلو ٻو آهي. تنهنڪري هر هڪ لاءِ لازمي آهي ته دنيا ۽ دنيا اندر شڪتين جو صورت حال سمجهي ۽ خبردار ٿي ثابت قدم ڪٽي. سمجهي ته هڪ دنيا جو خاتمو ۽ ٻيءَ دنيا جو جنم ٿي رهيو آهي. ڪنهن به سوال جو جواب ڏيڻ لاءِ ضروري

---

* ۴ سپٽمبر ۱۹۳۵ مرڪزي اسيمبلي ۾ ملڪي "پوليس ائڪٽ" جي عمل بابت هيٺيون بيان ڪيليو ويو: سال ۱۹۳۰ کان وٺي ۵۱۴ اخبارن کان سرڪار ضمانتون ورتيون ۽ ضبطيون ڪيون. منجهائن ۳۴۸ اخبارن ضمانتين نه ڏيئي سگهڻ ڪري ڇيڇڻ بند ڪيو. باقي ۱۶۶ اخبارن ڪل ۲،۵۲،۸۵۲ رپيا ضمانتن طور ڀريا.

۱۹۳۵ جي پڇاڙيءَ واري حصي ۾ ڪيترا قانون پاس ٿيا آهن جن وڏيڪ مدي تائين ناگرڪ حق غصب ڪيا آهن. مکيه قانون - ڪرمنل لا اميندميمنٽ ائڪٽ ساري ملڪ سان لاڳو آهي. مرڪزي اسيمبلي ناپاس ڪيو، پر گورنر جنرل صحيح وجهي پاس ڪيو. ڪيترن پرانتن به انهيءَ قسم جا قانون پاس ڪري ورتا آهن.

۽ مٽزن وغيره جي بندرن تي صبط يا بي قاعدي نهرايا وڃن ٿا ان جو ڪاڻو ئي ڪونهي. "خطرناڪ" ساهتيہ رکڻ ڪري ۽ ڪريون سزائون آيون رهيون. ملڪ جي سياسي يا اقتصادي مسئلن بابت ۽ اڪر صاف لکڻ يا روس جي سماجڪ ۽ تهذيبي حالتن بابت ۽ اکڙ تعريف جا لکڻ ڪاٽ ڪوٽ صاحب جي قلم ڪان لٽا بچن. بنگال سرڪار ڪلڪتي جي "ماڊرن رويو" کي ڏڙي ڏني جو هن روس بابت ڊاڪٽر رابندرا ناٿ ٽاگور جو اکين ڏٺل احـوال پڌرو ڪيو. پارلمينٽ ۾ هند جي نائب وزير جيو ته "ليک ۾ هند جي انگريزراج بابت گهٽ وڌ لکيل هو" جنهنڪري اعتراض ورتو ويو. راڄ جي ڪاميابين بابت فيصلو ڪرڻ وارو ۽ ڪاٽ ڪوٽ صاحب نہ آهي؟ اهي ڪنهنکي مجال جو بيءَ طرح سمجهي يا ظاهر ڪري. رابندرا ناٿ ٽاگور هڪ مختصر پيغام ڊبلن سوسائٽي آف فرينڊس" ڏي موڪليو تہ ۽ سرڪار اعتراض اٿاريو. جي ٽاگور جهڙو مهاڪوي جنهن جو ساهتيہ سيتا سان ٿي واسطو آهيءَ جو سياست کان دور رهي ٿو، جو دنيا ۾ ناماروءِ هندوستان ۾ بوجھ آهي، تنهن جـو هيئن بوت پڌو لـو وڃي تہ باقي غريبڙن جو ڇا؟ ۾ حقيقي دباو ڪان دباو ڪري ٻڌ وارو وايو منډل وڏيڪ خراب آهي. انهي واٽو منڊل ۾ سچي اخبار نويسي ڏکي ۽ تواريخ، اڙت شاستر، سياست وغيره تي غور ڪرڻ يا سچي سکيا ڏيڻ ڏکيا. ملڪ جي هن حقيقي حال ۾ سدارا ترپا ڪرڻ ۽ جوابداري

* ١٢ نومبر ١٩٣٤.

سگهيا آهن.

هندوستان جي سياسي ميدان ۾ جي ٻاهريون تبديليون ٿيون آهن تن تي نظر ڦيري اٿم. ۾ سمجهان ٿو ته اِهي سڀ مٿاڇريون آهن ۽ جي ڳالهيون؛ مونکي ستائين ٿيون سي ٻيون آهن. هن وقت حقيقي حال اِهو آهي جو ملڪ ۾ هر قسم جي آزادي نگهوسار، ازحد سختيون ۽ ايڏي چيني، ويڙوروڙ وڌندڙ ۽ ڏاڍايون خرابيون ٿي رهيون آهن. ڪئين ماڻهو جيلن ۾ مٺي جواني وڃائي ويٺا ڪيائين؛ ڪين ڏسي سندن عزيز خويش، لڳن لاڳاپن وارا ۽ هزارها ماڻهو دلين ۾ ترش تلخ ٿي رهيا آهن. هزارين زور جبر هيٺ پاڻکي اُڌر اَير سمجهي دل ۾ ڀڃي ڀُرن ٿا. اَمن امان جي وقت ۾ ڪئين جماعتون بي قاعدي ٺهرايون وڃن ٿيون ۽ سرڪار جي ڪيسي ۾ "صلح سانت لاءِ ائڪٽ" ۽ "خاص حالتن لاءِ اختياريون" پيا ئي آهن. آزاديءَ ۾ رهنا جي اڄ لاچار سي، سياڻي عام ٿي وڃن ٿا. ڪتاب

* سر هئري هيگ، هوم ميمبر، ٢٣ جولاءِ ١٩٣٤، مرڪزي اسيمبليءَ ۾ چيو ته نظر بندين جو ڪل تعداد جيلن ۽ خاص ڇاوڻين ۾ هيٺئين هو: بنگال ١٥٠٠ ۽ ١٦٠٠ وچ؛ ديولي ڇاوڻي ٥٠٠ ڪل ٢٠٠٠ ۽ ٢١٠٠ وچ، متئين تعداد ۾ سزاياب سياسي قيدي نه ڏيکاريل آهن. اهڙن کي اڪثري ڳريون سزائون ڏنيون وڃن ٿيون. تازو هڪ ڪلڪتي جي ڪيس ۾ ائسوشيئيٽيڊ پريس جي تار (١٧ ڊسمبر ١٩٣٤) هئي ته ليسن بنا هٿيار ۽ بارود رکڻ ڪري هاءِ ڪورٽ ٩ سالن جي سخت سزا ڏني؛ ڏوهين وٽان هڪ تمنچو ۽ ڇهه گوليون لڌا.

انقلاب جو سبب سمجهن. هوڏانهن ڪمر جاٽلي ڌ ءون جهڙا جي اح بورن آزادي ۽ سخت قطع لعلقات چاهين ٿا، سي ب ولگ قبرين ۽ سامبوادي انگلند سان گهرا ناتا چاهن. اسان مان ڪمر ــ انگلند جي عام ماڻهن سان اسهڪار ڪرڻ نئو چاهي. اساجو اسهڪار انگلند جي سلطنتشاهيء سان آهي ۽ جنهن مهل أها ويئي نهن مهل اسين سهڪار جا خواهن ٿينداسين. نهن مهل ڏرم ۽ لبرل ڪهڙي وات وٺندا؟ ڪمر جاٽلي بوء ب شايد خدالعلحلي جي حڪمت جاٽلي نئين لنام لي راضي رهن.

گول ميز ڪانفرنس ۽ فيڊريشن جي تجويز مان هڪ وڏو نتيجو هي لڪتو جو رياستن جا والي ٿبلهجي جڻ اول درجي بر ئيا. ولايت جي مردار ذروارن کي سندن ۽ رياستن جي "آزاديء" جي ڏاڍي جورا کورا ٿي. أنهن هن لاش بر هڻ نئون ساه ڪٽي ڦوڪيو. اگ ڪڏهن د هيئن پج پڌي مَيري د ٿيا هوا. اڳ ڌ انگريز ريزيدنٽ صاحب بهادر ونه چؤن ب ڪين ڪچي سگهندا هوا ۽ هندسرڪار جي هيترن راجائن مهاراجائن ڏي ڪلرڪلي نفرت جي نگاه هولدي هئي. سندن راح اندر انگريز جو ڪونه ڪو دخل هولدوئي هوء اکثري ضروري بڻ هو. هن وقت د ڪتين رياستن اندر سچو راح انگريز عملدارن جو ٿي آهي، جي ڪن هندسرڪار "أدارا" ڌ نا آهن. بر مسٽر چرچل ۽ لارڊ رائرميئر جي هوء هوء ڪري هندسرڪار ذرا گهبرائي آهي ۽ سولو سندن ڪمن ڪارين بر دخل ڦي ڏني. راجائون د ڏاڍي خنڪيء سان ڇالهائڻ

۾ ڏيکو ھيءَ به ڳالهه ياد رکڻي پونديءَ ته پوئين مزدور وزارت ۽ قومي سرڪار به ساڳيو سر ئي آلاپيو. نتيجو اسان لاءِ اهو ئيو جو اسانکي گول ميز ڪانفرنسون، وائيٽ پيپر، گڏيل ڪاميٽيءَ جي رپورٽ ۽ انڊيا ائڪٽ وغيره نصيب ٿيا.

اسان اڪين اڳيان پرتو ڏٺو آهي ته سلطنتشاهي پاليسي ۾ جهڙي ٽوري پارٽي اهڙي مزدور ڌر؛ ڪو ٿورو ڦير فرق اٿن. ائين ته عام مزدور وڏيڪ آزاد خيال آهن، پر عام جو خاص تي ۽ ليڊرن تي اثر ٿورو آهي. ائين به ٿي سگهي ٿو ته مزدور ڌر جو ڏابو طرف زور وٺي وڃي، جو جو اڄ ڪالهه حالتون جلد ڦرڻي ڪائي وڃن ٿيون. پر ائين به ڪنهن پڌو ته قومي ۽ سماجڪ هل چلون ويڙهجي سيڙهجي ڪند وٺي وڃن جيسين بين هند ڪي آس پريون تبديلون ٿين؟

هيٺن جو هندوستان جا لبرل ولايت جي مزدور ڌر تي ياڙي وينا آهن سو وچان ئي پيو رنگ وٺي سگهي ٿو. جي خدا نه خواست اها ڌر سچ پچ ڏابي طرف ڏي لاڙو ڪري ۽ انگلنڊ ۾ ڪو ساميوادي سنائو عمل ۾ ڪٽي آڻي، ته ڪير ڄاڻي تنهنجو اثر هندوستان تي يا اسانجي لبرل ۽ نرم گروهن تي ڪهڙو ٿئي؟ منجهائن جهجها ته سماجڪ خيالات ۾ حد مرده دل آهن. سي نه مزدور وزارت جون سماجڪ ۽ آرٿڪ تبديلون پسند نه ڪندا ۽ جي ڪندا ته مٿان اهو مرض هندوستان ۾ وڇڙي نه وڃي. پوءِ ڪير چوي ته انگريزي تعلقات سان هيڏيءَ محبت جو واٽ ويندي رنگ ڦري وڃي ۽ انهيءَ تعلقات ڪي آئلو سماجڪ

ٻاڪاريندو ٻالاريندو، وٺ."

لبرل ليڊر ۽ شايد ٻيا ڪيترا، جن ۾ تورا ڪانگريسي ٻه هوندا، قدري آس جون اکون ليبر پارٽيءَ جي فتح ۽ ليبر وزارت ۾ پائي ويٺا آهن. سو بيشڪ اسين انگلنڊ ۾ لبرل گروهن جو سهڪار وٺون ۽ ليبر وزارت مان به فائدا کڻون. پر انگلنڊ تي ڀروسي تي پاڙي وهڻ ۽ چوڻ ته ڪڏهن تو اسانجو وارو ورندو، اسانجي عزت ۽ قومي شان وٽان ناهي. شان ته نهرو ۾ رواجي عقل به اهين نه ٿو سيکندو. ڀلا اسين ايتري قدر برطانيه مزدور ڌر تي ڇا لاءِ پاڙي وهون؟ ڇه مزدور وزارتون آيون ۽ ويون ۽ ٻنهي جون هند کي سوکڙيون ڪهڙيون وسريون آهن ڇا؟ مسٽر ريمسي ميڪڊونالڊ ڪٿي مزدور ڌر ڪري ڪيئي هونديءَ، ۾ سنڌس جهوٽا ساٿي ٻه ته ساڳيائي ٻول ٻولين ٿا. آڪٽوبر ۱۹۳۴ ۾ مزدور ڌر جي ساٿو ٿيوروٽ ۾ ڪانفرنس ٿي. ڪانفرنس ۾ مسٽر وي. ڪي. ڪرشنا مينن هڪ ٺهراءُ پيش ڪيو ته "اسانکي يقين آهي ته هندوستان ۾ پورن سوراج اسٿاپن ڪرڻ لاءِ جو اصول قبول ڪيو ويو آهي، ته هرڪنهن قوم کي پنهنجي حڪومت قائم ڪرڻ جو حق آهي، سو اصول هڪدم عمل ۾ آندو وڃي." ڪانفرنس ۾ مسٽر آرٿر هينڊرسن زور آندو ته ٺهراءُ واپس ورتو وڃي ۽ صاف صاف چيو ته وزارت طرفان اهو اصول عمل ۾ آڻڻ جو وعدو اڳ ئي ڪري سگهان. چي "اسان ظاهر طور ڄاڻايو آهي ته اسين هندوستان جي سڀني گروهن ۽ فرقن سان صلاح ڪنداسين. تنهن سڀني کي اهو وعدو ڪافي سمجهڻ کپي." اهو آئت ولڻ

۽ اِل ۾ ”جوابدار بينڪي راڄ“ جو نالو به نه ڳڌل آهي.
تنهن تي ڏاڍ و هل مچايائون ۽ هاڻ جو سرسيمير ئيل هور
هن بابت هڪ قسم جو بيان ڪٽي ڪڍيو آهي،
ته چوندا عزت رهجي آئي ۽ شايد بس ڪٽي ڪن.
اُهو جوابدار بينڪي راڄ پلي ڪٽي هڪ ڏور ڏورانهون
وجود بنا پوٽ هجي يا هڪ خيالي خوابي بهشت
هجي جتي ڪير ڪڏهن پهچڻوئي ناهي، ۾ هي يار
چوندا ته اهڙا خوش خواب، ٻه چڱا ۽ اِنهيءَ بهشت جي
سکن لذتن بابت آڪاٽيون ٻڌائيندا وتندا. سرتيج بهادر
ساپروءَ کي شايد برطانيه پارليمينٽ ۽ برطانيه رعيت ۾
ايمان نه آيو، سو پڇي وڃي بادشاهه سلامت جو سايو
ورتو اٿس. هھڙو قابل وڪيل، سو ڪيئن نه ڪا
اِي نظير قانوني نقط نظر پيش ڪري؟ چي ”جو ڪجھ
برطانيه پارليمينٽ يا رعيت هند لاءِ ڪن يا نه ڪن،
پر سڀني مٿان بادشاهه سلامت آهي، جوئي هند
رعيت جو دک سک ۾ راکو آهي ۽ هندوستان ۾ امن
۽ آسودگي لاءِ آتر آهي *“

پر اِئين ڏسڻ ته نرم ذر تجويز جي مخالفت گهت
ڪئي آهي سو به واجب نه ٿيندو. منجهانئن ڪيترن
صاف صاف چيو آهي ته نئين تجويز کان چالو سرشتو،
جهڙو ڪي تهڙو، بهتر آهي. پر ايترو چوڻ بعد خود
سندن اصول ڪين ڪو به عملي قدم کڻڻ کان اَٽڪا ٿين
ٿا. سو سمجهان ٿو ته وڏي واڪي اعتراض وٺندا رهندا.
هڪ پراڻي چوڻي قيرائي منجهانس پنهنجو ڪم ٿپائي
سگهن ٿا ته، ”جي پهرئين پيري، ڪم نتو ٿئي ته به

* لکنوءَ ۾ ۲۹ جنوري، ۱۹۳۵ هڪ تقرير ڏيندي.

هٿ ڪري، جيئن لکڙن قاعدن حالتن موجب بدلائي
سگهجي. اهو ڪالهه نه رڳو فيصلي جي
ضرورت ٿي پئي، پر اهي عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪافي طاقت
گهرجي. جيئن آهي تنهن مان ٿئو پاليان ته جا جمهوريت
ڪن مغربي ملڪن ۾ جاري آهي سا شين دنيا ۾
گهوريل تبديليون آڻي سگهي ٿي پر اهو سوال هت نه
اٿي ٿو، جو جو هت ته هر ڪنهن جي ڀر ڪي ڏاڍا
بڙيون لڳايا ويا آهن ۽ اڳيان قلعي لڳل لوهه جي
شيخن جو دروازو آيو آهي. سمجهو ته اسانکي هڪ
اهڙي موٽرڪار ۾ وهاريو اٿن، جنهن ۾ رڳو ٻهارڻ
لاءِ بريڪن مٿان بريڪ آهن، پر انجڻ جو پتو ندارد.
اسانجو سياسي سرشتو اهڙو ونڍي گهڙيو آهي جن ڪي
مارشل لا هميشه پيو سڄهي. دراصل زوراور حاڪم
ڪي مارشل لا ڪالسواءِ ٻيو ڪجهه نٿو سڄهي - سواءِ انهي،
جو لوپ.

تنين سرشتي جي سوڙي هندوستان کي ڪيتري
آزادي دان ڪري ٿي سو هن مان ئي پڌرو آهي جو
ازحد نرم ۽ سياسي موڊار گروهه به سرشتي ڪي مردود
سمجهن ٿا. البت سرڪار جا آدي ۽ پڪا حامي جڏهن
ٽڪ چيني ڪندا ته سياو موجب ادب آداب ۽ ڏاڍي
لاز سان ئي ڪندا. باقي ٻيا ته وڪ، رڪاٽي ٿتا ڪن.
هن قسم جون سياسي تجويزون ڏسي اوم ڏر وارا
اڳي وانگر ساڳيو پڪو ايمان - ته هند جو انگريزن هيٺ رهڻ
ٻر به ايشور جي حڪمت آهي - نٿي رکي سگهيا، بيشڪ
سخت ٽڪ چيني ڪيائون، پر وري به حيثيتون ڇڏي
سگهڻ اکين ۾ وچي آڙيا. جي ارمان آهي ته سچي ريٽرت

سَتَ جو مت ڏيڻ لاءِ لينڪيشاير ۾ آسٽريليا جو مال
بهشڪار ڪرڻ لاءِ هڪ تحرڪ چالو ٿي آهي. پر تنهن
ڌمڪيءَ جي آسٽريليا ذري به پرواهہ نہ ڪري، رڳو
اڳي اڳرائي ڪري رهي آهي *

هي آرڏڪ جهڳڙا ڪو هن ڪري نٿا ٿين تہ ڪئنيدا
۽ آسٽريليا جي ماڻهن جي انگلنڊ ڏي بدنيت بدخواهي
آهي. جيتوڻيڪ آئرلنڊ جي بدخواهي ظاهر آهي.
جهڳڙا ٿيـن ٿـا ڇاڪاڻ تـہ مطلب نيارا آهـن
۽ جڏهن ڪڏهن نيارا نظر اچن ٿا تڏهن هندوستان ۾
"حفاظتن" جي اهائي مراد آهي تہ انگريزن جا مطلب
غالب پون. هـي جو تازو هندوستان جـي واپارين ۽
ڪارخانن وارن کان پڇڻ بنا، عتراض ونندي، ڪجهي
طرح هندوستان جو انگلنڊ سان واپاري عهدنامو ڪيو
آهي، جنهن مـان انگريز واپاري واقف آهن، پـر جو
مرڪزي اسيمبليءَ انڪار ڪيو آهي، تنهن مان پڌرو
آهي تہ اهي "حفاظتون" ڪنهن لاءِ آهن. سچ پچ تہ
انهن "حفاظتن" جي ڪئنيدا، آسٽريليا ۽ ڏکڻ آفريڪا
۾ سخت ضرورت ڏسجي ٿي، ڇو جو اتي جا ماڻهو
نہ رڳو واپاري معاملن ۾ ڏنگا هلي رهيا آهن، پر انهن

---

* ميلبورن جي "ايج" اخبار ظاهر ڪيو تہ جي
لينڪيشاير بهشڪار جي حرڪت بند نـہ ڪندو تہ
آسٽريليا ذڪ جا ۾ ذڪ واهي ڪيندي ۽ لينڪيشاير
سان باقي رهيل واپار بند ڪندي. لينڪيشاير کـي
اهوئي جواب ڏيون تہ "پنهنجي ارادي تي اڏول
آهيون"

وڌايا ويا آهن. ڪيترن ئي لنڪيشاير جا ڪارخانا بند
ٿي ويا آهن ۽ ڌنڌن کي نه آسٽريليا اوٽاوا
عهدنامي جي پيڙي ڪئي آهي. اعتراض ورتا ۽

ٿي ۽ ان اسانجي روانگي ۱۷۰ ملين ٦ لک پائونڊن مان
گهٽجي ۱۶۳ ملين ٥ لک پائونڊ ٿي. جنيئٽ آهي ته
۱۹۲۹-۱۹۳۳ وچ سلطنت اندر اسانجي روانگي ۵۰٫۹
سيڪڙو گهٽي ۽ آمدني فقط ۳۲٫۹ سيڪڙو ڏٺي. سلطنت
جي باهر ملڪن ڏي اسانجي روانگي گهٽو نه گهٽي، ۽
آمدني بلڪل گهٽو گهٽجي وئي.

(۳) "مبلورن جي اخبار "ايج" ڪي اوٽاوا جو
عهدنامو نا پسند آهي. سندس لاءِ ۾ عهدنامي ڪري
ڪجهه ڪيت ٿي آهي ۽ محسوس ٿي رهيو آهي ته عهدنامو
ڪرڻ وڏي بيوقوفي هئي." (هفتيوار "مينچيسٽر
گارڊين" اخبار جي ۱۹ آڪٽوبر ۱۹۳۴ واري پرچي
۾ لکيو.)

(۴) خود مسٽر ابنمٽ، جو هن وقت لنگر ڏر طرفان
ڪئنبرا جو وزير اعظم آهي، سوداگري معاملن ۾ انگريز
سرڪار جي پاسري ۾ ڪندو آهي. امريڪا کي
ڏسي هو به من ڦراني "نئين سٽاو" New Deal جون
بولون بولڻ لڳو آهي. مسٽر لٽوبناف، سر استشورد
ڪرپس، ۽ مسٽر جان اسٽرابچي جهڙي خطرناڪ اثرن
هيٺ اچي هو به سامواڌي ٿي پيو آهي. سينٽ
ڪانزرويٽو، لبرل ۽ آء. سي. ايس وارن لاءِ هي ڏک
جناو آهي ته جي شخص اهڙا خيال رکن تا ان سان
صحبت ڪن، متان انهن نون متن جو مرض مٿجهن
وچڙي نه وڃي. (لکڻ کان پوءِ ڪئنبرا جي لبرل
پارٽي، مسٽر ڪنگ جي اڳوائيءَ هيٺ، جولڊن ۾ ڪئي
وزارت ناهي آهي.)

واپار(١) مان. هندوستان جي سياسي ۽ واپاري
حلقن موجب انگريزي واپار جا نفع هندوستان کي
صدقو ڪري ڇڏيا. هوڏانهن آزاد بينڪن، خاص
ڪري ڪئنيڊا ۽ آسٽريليا سان قصوئي پيو هو.(٢)
انهن ته انگلنڊ سان نوڪي وجائي سؤدو ڪيو ۽
سندن فائدا انگلنڊ جي نقصان ڪري ڏنيا. تنهن هوندي
به ڏاڍيون ڪوششون هلي رهيون آهن ته ڪيئن اوٽاوا
جا بندن ٽوڙي پنهنجا هٿ ۽ ڌارين ملڪن سان واپار
وڌائجن. (٣) ڪئنيڊا ۾ لبرل ڌر، جا هڪ مکيه سياسي
پارٽي آهي ۽ شايد جلد وزارت ناهڻ واري ٿئي، سا
ته اوٽاوا ناهه ڊاهڻ لاءِ ڪمرڪشي ڀيني آهي. (٤)
آسٽريليا ۾ عهدنامي جي لفظن مان ڇڪي تاڻي معنيٰ
ڪڍي ڪپڙي ۽ ڏاڳي جي ڪن جنسن مٿان محصول

(١) "هندوستان جي واپار ڏي اشارو ڪندي سر
وليم ڪري چيو ته اوٽاوا جي عهدنامن ڪري انگلنڊ
کي خاص فائدو ٿيو." سر وليم جي ٥ ڊسمبر ١٩٣٤
لنڊن ۾ پي. او. شپنگ ڪمپني جي ميٽنگ ۾ صدر
طور تقرير.

(٢) لنڊن جي مخزن اڪانامسٽ (جون ١٩٣٤)
لکي ٿي ته، "اوٽاوا ڪانفرنس تڏهن ڪارگر سمجهجي
ها جڏهن هڪ پاسي سلطنت اندر ملڪن جو پاڻ واپار
وڌي ها ۽ ٻئي طرف سلطنت جو ٻاهرين ملڪن سان
واپار سا گهٽيو رهي ها. پر حقيقت ۾ سلطنت اندر ملڪن
جو پاڻ واپار ٿورو وڌيو آهي، پر سلطنت جو ٻاهرين
ملڪن سان واپار گهٽجي ويو آهي. هن ڦير
ڪري جيڪو سو بينڪن کي ٿي فائدو ٿيو آهي، نه
انگلنڊ کي. مثلا سلطنت اندران مال جي آمدني ١٩٣١
۾ ٢٤٧ ملين پائونڊن مان وڌي ١٩٣٣ ۾ ٢٤٩ ملين پائونڊ

سندس حساب
مان فقط ليهن لکن کي ووت آهن . قطارون
موجب جن کروڙن کي ووت ناهن سي
بڌي سرڪار جي طرف ڏنا آهن . مرض جو علاج
پڌرو آهي - سڀني بالغن کي ووت کڻي ڏين ۽ سوال
جو ازخود نبرو ٿي پوي .

اسيمبلي جي چونڊن کان جلدئي پوء گڏيل
پارلمينٽري ڪاميٽيءَ جي جوڙجڪي سڌارن بابت
رپورٽ شايع ٿي . مٿس هرطرف کان ڪيترن قسمن
جا اعتراض ورتا ويا ، پر هڪ ڳالهه تي خاص زور
ڏنو ٿي ويو ۽ رپورٽ مان ظاهر هو ۽ حڪومت جو
عام پر بدگمان ۽ بي اعتبار هو . مولڪي لکو ۽ انهن
جي قومي ۽ سماجي مسئلن کي نظر انداز ڪري
چڏڻ عجيب لمولو هو . آخرڪار برطانيه سلطنتشاهي
ليتي ۽ اسانجي قومي مقصدن وچه ضد هو يا نه؟ جي
هو ۽ سچ کهڙي پاسي هو؟ جي اسانکي آزادي
گهربي هئي ۽ ڇا لاء گهربي هئي؟ انهي لاء ڇا لئه
سلطنتي نيتيءَ جا پابند رهون؟ سرڪار جي ۽ اهالي
مراد لڳي ٿي ، ڇو جو اسانکي ڇتايو ويو ۽ جيسين
توهين سني چال هلندا ، يعني برطانيه ليتي اختيار
ڪري سوراج لاء پاڻکي لائق ڪندا ، تيسين "حفاظتن"
وارا قلم نه لڳايا ويندا . پر جي پوء به برطانيه ليتي
ماڪ پر غلطي آهي ۽ هي ڳل هلاڇو جا لاء ، ۽ را
جون واڳون اسانجي هٿن پر هجن؟
سڀني کي خبر آهي ۽ اوٽاوا جي عهدنا
مان جيڪڏهن ڪوانگلنڊ کي فائدو ٿيو ۽ هندوستـ

سان صلاح تنا ڪن. اسيمبليءَ جي چونڊن کان اڳ،
اُهاڻي ڪوشش هيءَ ته ڪيئن ڪم جو سٺاؤ نڊو
ڪرائن جيئن ڪانگريس باهر لوم ڏريون ساڻ ٿين.
مندر پرويش جهڙي بل ڏيئي به سندن رخ ڦرڻي ڪاڏي
۽ مدراس ۾ سناتين کي آئنت ڏيڻ لاءِ ڪي انتظام
سالن ڪيائون. ڪو تکو، تيز، سڌو چونڊن جو پروگرام
ملڪ اڳيان رکن ها ته عام ۾ اُمنگ پيدا ٿئي ها ۽ عام جي
سياسي تربيت به ٿئي ها. هاڻا جڏهن ڪانگريس
ڪائونسلن جو پروگرام ڪنيو آهي ته سياسي ۽ سماجي
ترقيءَ جي دشمن سان ٻلؤ اڙيندڙ ويندن ۽ لوپ رهندن
ته من ڪي ڪن سوالن تي اسان سان گڏ ووٽ ڏين.
يعني ته ڪانگريس اڳوان ۽ عام خلق وچ ۾ ويڇو
وڌندو ويندو، برابر فصيح ۽ زبردست تقريرون
ٻڌنديون ۽ ناٽ ٽنگر سان ڪائونسلن ۾ ٻهرو ورتو ويندو
۽ وقت بوقت سرڪار کي هارون کارايون وينديون -
جن هارن جي سرڪار هميشه وانگر ذري به پرواهه
نه ڪندي.

پوين سالن ۾ جڏهن ڪانگريس ڪائونسلن جو
بهشڪار ڪيو تڏهن سرڪاري مکيتر چوندا هوا ته
ڪائونسلون عام جون سچيون عيوضي آهن ۽ عام جي
راين جو آئينو آهن. عجب ته جڏهانڪر ڪي جبرا
گروهه اسيمبلي ۾ گهڙي پيا آهن ته سرڪار جي
نقطہ نظر ورڻي ڦري آهي. جڏهن ڪو چونڊن ۾
ڪانگريس جي ڪاميابيءَ ڏي اشارو ڪري ٿو ته
چوي ٿي ته چونڊڪ تورڙا آهن ۽ ٿيهن ڪروڙن

نڪي ڪي ڪارخانن جا مالڪ سائين آهن، جيڪو
ڪارخانن ۽ زمينداري جون ظلمون ڏار ۽ مختلف آهن.
اِنهن مالڪن ۾ همت ڪانهي جو سڌو عملي قدم يا
بيو ڪم اڳتي ڪري سگهن. لهنڪري هڪ ٻيو
سرڪار جي درٻار ۾ ۽ ٻيو ڪانگريس جي ڇانوٽيءَ
۾ ائن. نوم ڏر يا فرقي پرستن کي هڙ ڏٺو نه
لڳين. هنن جا ليڪا نه ڪارخانن جي ترقي ۽ ڦهلائڻ
جا ٿي آهن.

مسلمانن جي هيٺين وچولي درجي ۾ جاڳڻ ڪي
سجاڳي اچي ۽ ساري قوم ڏڏن هنرن ۾ پنهنجي پير
آهي. نتيجو اهو نڪتو آهي جو بنهه مرده دل،
جاگيري ۽ ڪامورڪا اثر نه رڳو فرقيوار جماعتن ۾
زور نا ڏسجن، پر ساري فرقي لي ڇانيل آهن. مسلم
ڪانفرنس جا سڀ چند نارا وڏا زميندار، وزير ۽
خطابي ٿي لين ٿا. لنون هوندي ۽ پاڻيان ٿو ته عام
مسلمانن ۾ ڪا لڪل طاقت آهي، چوجو سماج اندر
برادري پاڙ هڻن ڪان وڌيڪ ائن. هڪ وار آئيا نه
ساميوادي رات ۾ وڌيڪ ڪا هلندا. في الحال ته مسلم
لعلم يافته، جسماني اوڙڪ ذهني نظر سان، سنل آهن
۽ منجهن ڪا لوم ڪانهي. پراڻن اڳوان اڳيان ڪنڌ
ڪٽي لتا سگهن.

ڪانگريس سياسي نظر سان سڀني ڪان اڳري
جماعت آهي، پر سنڌ ۾ اڳوان اهڙا اڳرا ناهن جيڪا
عام جي سجاڳيءَ ڪري هٿ ڪين عام جي پنهنجي
گهرن ٿا، پر عام جي دک جي ساروڻا لهن يا عام

گڏيل صلاح سان فيصلو ڪيرڻ ناشدني ٿي پوندو.
برطانيہ سرڪار ۽ قومي ڌرين جو پاڻ ۾ نهڻ مشڪل.
پاڻ ۾ وڏا ويڇا ۽ سندن مطلب نرالا آهن. برطانيہ
سرڪار جو فرقيوار نظر سان هندن توڙي مسلمانن کي
خوش ڪرڻ بہ مشڪل. هڪ نہ ٻئي کي خوش ڪرڻو
اٿس. مسلمان پسند ڪيائين ۽ نيڪ سمجهي ڪيائين.
هاڻ مٿ پر هندو فرقي پرستين کي خوش ڪرڻ لاءِ
هيءَ پڪي پختي مفيد پالسي ڇو بدلائيندي؟

تہ هندو جاتي سياسي طور وڌيڪ زور
۽ آزاديءَ جي خواهش آهي، سائي ڳالهہ سندس
آڏو ايندي. سرڪار سمجهي ٿي تہ خسيس فرقيوار
رعايتن ڪري (۽ خسيس ئي ڪري سگهي ٿي) هندو
جاتي جنگ، آزاديءَ ۾ پوري نہ ٿيندي. پر ساڳين
رعايتن ڪري مسلم جاتيءَ ۾ پيو نہ تہ وقتي ڦير ضرور
پوي ٿو.

مرڪزي اسيمبليءَ جي چوندن پڌري پٽ ڏيکاريو
تہ هندو مهاسيا ۽ مسلم ڪانفرنس انهن ٻنهي فرقيوار
جماعتن پنيان کهڙا ماڻهو بيٺل هوا.

ٻنهي ڌرين جا اميدوار ۽ مددگار وڏا زميندار يا
شهري شاهوڪار هوا. انهي ئي سبب ڪري مهاسيا
انهن قانونن جي سخت مخالفت ڪئي جن قرضدارن
جا بوجا هلڪا ٿي ڪيا. هندو سماج جي چوٽ تي
چار سڪيا سي ئي هندو مهاسيا ۾ آهن. ڪي سڪيا ۽
ڪي ڏندن ۾ پڙهيل سي نرم ڌر ۾ آهن. ٻنهي جي
هندن ۾ گهڻي هلندي ڪانهي، ڇو جو هندن ۾
هينيون وچولو درجو سياست ۾ خوب سجاڳ آهي.

ٻئي ڪي ڪشت ڏيئي ماس ڪندڙ ڪٽي ٻڌايو. نقط ڏاڍائي باد شاھ ٻڌجي ٿي رھيا. فيصلي ڪاهوء سيٺئي ذر يون الگويز سرڪار جون محتاج ٿي پيون.

خاص ڪري ٻنگال پر اورن يوروپين کي بالڪل گهٽو عيوضو ڏيئي، هندن سان حد درجي جو بي انصاف ٿيل هو. انهي ڪي سرڪاري فتوي جئو يا اماني فيصلو جئو (ڪيترن کي اماني فيصلي جهوڙ تي اعتراض آهي) سخت لرشي پيدا ڪئي. هن وقت مثان ڪان ماٺهن تي ثقيل آهي ؛ ڪن سياسي سببن ڪري برداشت ڪيو وڃي ٿو، پر جيسين رهندو ليسين پارٽ پارٽيندو وهندو. منهنجي خيال پر سندس ردي هيٺ ته هڪ جڪي ڳالهه آهي. اهڙي ردي جنز ڪڍهن ڊ لڪي ٿي سگهي.

لشلست پارٽيءَ ؛ ڪانس سوس هندو مها سيا ؛ ٻين فرقي يوسعت سيان هن جنيء تي ڏاڍا رونا رنا. پر حقيقت پر فيصلي جو انڪار ليش فيصلي جي قبوليت ٻئي ساڳئي بنياد تي ٻيئل هواسـ ڊ ڏاري سرڪار هجي. هن قسم جي ليتي ڪبن اڳس ؛ هاڻ الائي ڪيڏاهون ڪاهيندي پيئي رجي، جو ڏسي سرڪار ڪگبون هٿندي هوندي. هي پار هن فيصلي ڪان ايترو لڊ جرڪن ٿا جو وڏيس ڳوين ڳالهين لسي سرڪار جي مخالفت تي تا ڪن، ڊ من هسي لسه وني اسان سان پرجي پيو ڪو فيصلو ڪري. تنهن پر هندو مها سيا ڊ حد ڪري ڇڪي آهي. تنهن ڳالهه جي نيت ٿي ٿئي پريس ڊ پاٽ ليڻو لوايان ٿي ؛ پيو ڊ مسلمان ڪي جڙ ڏباري ايترو دور پڄايان ٿي جو

آءُ بہ خوش ٿيس تہ ڪيترا نڪار مڪار ڏڪجي ٻاهر ٿيا.

سڀ ڪان وڌيڪ مونکي ڪانگريس اقليت پارٽيءَ جي ليڊيءَ تي ارمان ٿيو. سندن فرقيوار فيصلي جي سخت مخالفت آءُ سمجهي سگهيس ٿي، پر پارٽيءَ جو زور وڌائڻ لاءِ هڪ طرف سناتين جهڙن ڪٽر فرقيوار پارٽين سان، تہ ٻئي طرف نامي گرامي سياسي مردودن سان ٻانهن ٻيلي وجي ٿيا. بينگال ڇڏيو، جتي ڪن خاص سببن ڪري هڪ ڪانگريس گروهہ جي پٺتي هين، هن پارٽيءَ جا گهڻا ميمبر هر طرح ڪانگريس جا مخالف هوا، سچ پڇ تہ ڪانگريس جا مکيہ مخالف هوا. پر انهن سيني عجيب غريب مخالفتن هوندي بہ ءَ جي زميندارن، نوم ڏرين، ۽ البت ڪامورن ڪيون ٿي، ڪانگريس جا اميدوار خوب ڪامياب ٿيا.

فرقيوار فيصلي ڏي ڪانگريس جو رخ ڏاڍو عجيب هو، پر حالتن هيٺ ٻيو ڪجهہ ٿي بہ نہ ٿي سگهيو. اڳي جي ٻي طرفدار ۽ ڪمزور پاليسيءَ جو هاڻ نتيجو پوءِ پيا ئين ٿي. اڳي جي پڪو ثابت قدم ڪٽي نتڪال نتيجن جي ڪا بہ پرواهہ نہ ڪري ها تہ صحيح بہ هجي ها ۽ شان بہ رهيس ها. پر تڏهن تيئن نہ ڪيائين ۽ هاڻ تہ ٻي ڪا وات ڪانہ هيس. فرقيوار فيصلو هڪ واهيات چيز هو. اهو قبول ڪرڻ معنيٰ هميشہ لاءِ آزاديءَ کي نوڪر هڻڻ. سو هن ڪري نہ جو مسلمانن جا پاند پريائين ٿي. شايد اهي ٿي پاند، پر ٻئي ڪنهن نموني، پري سگهجن ها. پر هن فيصلي سان سرڪار ملڪ کي ٽڪر ٽڪر ڪري هڪ ٻئي جي خلاف، هڪ

ڏرين جي وڏي ڪانفرنس ٿي ٿيندي. انهن ڪرڻ
مان ڪي ڪين ورتو آهي ۽ اهڙي ڪانفرنس ۾ ساڳيا
جهونا جوڳي، پنهنجا پاڻ عيوضي بڻجي اچي پاڻ
ولوڙيندا. سڄي جوڙجڪ مجلس اعاليٰ تي ئي ٿي سگهي
ٿي جا سڀني بالغن جي ووٽن سان چونڊيل هجي ۽
جنهنکي عام جي پرڻي هجي. اهڙي ئي مجلس ڏکيا
مسئلا هٿ ۾ کڻي سگهندي ۽ فرقيوار يا ٻين مرضن ۾
اٽجي نه ويندي.

هن تجويز جو سملي ۽ لنڊن جي من ئي ڪهڙو اثر
ٿيو سو جاچڻ وٽان هو. ٻيو سرڪاري طور چاٿايو ويو
نه سرڪار کي تجويز تي ڪو اعتراض ڪرڻ هو. بلڪ
سرڪار هن تجويز مٿان هٿڙو کهائڻ لڳي، ڇيو جو
سنڌس من ۾ هو نه هي۽ مجلس ۽ هڪ قسم جي
سڀني ڏرين جي ڪانفرنس ٿيندي، جنهن مان ڪو
ڪو ٿيل ڪرڻ نڪرندو، فقط سنڌس هٿ پختا ٿيندا.
۽ پوء اڪ ڪليس ۽ ڪي خطرا نظر آيس، جن ڪري
تجويز جي اوڏو نه ويئي.

بمبئي اجلاس بعد مرڪزي اسيمبليءَ لاءِ چونڊون
ٿيون. ڪائونسلن جي چونڊن لاءِ ڪابه دلچسپي نه
هوندي ۽ جيم نه شل ڪانگريس سوڀاري ٿئي، يا
سڄ لاچ من ۾ هوم نه شل مخالفت هار کائين. آهي
مخالف ۽ جيڪي جو مرتو هوا يعني پنهنت پوچاري،
فولي پرست، دوکيباز ۽ سرڪاري چاڙتا. خاطري
هيم نه ڪهڙا نه ڏڪائجي ويندا، ۽ ڪيترا فرقيوار فيصلي
جي اوت ۾، فرقيوار ويس ٽيڪ پاڻي پاڻ سرخرو ڪرڻ
لڳا. پوءِ ۽ ڪانگريس جي شد مد سان سوڀ ٿي ۽

ڪري نہ مليو اٿس. اج بہ ڪانگريس هميشہ وانگر
سندس خيالات جو عڪس آهي ۽ جي ڪٿي پيون واٽون
ڳولي تہ بہ گانڌيجيءَ جو مٿس ۽ ملڪ تي اثر پوڻوئي
آهي. الهي ٻوجي ۽ جوابداريءَ ڪان هو ڇٽي ڇڏي نٿو
سگهي. ملڪ جون سڀيون حالتون سوچيندي سندس
شخصيت اکين اڳيان ڪڙي ٿيو بيهي ۽ ڪير بہ انهيءَ
جو انڪار ڪري نٿو سگهي.

في الحال ڪانگريس ڇڏي ٻاهر آيو آهي، شايد
هن خيال سان تہ ڪانگريس ڪنهن مونجهاري ۾ نہ
پوي. شايد من ۾ اٿس تہ ڪنهن قسم جو شخصي سڌو
عملي قدم ڪٿي سرڪار جو مقابلو ڪريان، پر تنهن ۾
ڪانگريس کي نہ اڙايان.

ٻڌي خوش ٿيس تہ ملڪ جو جوڙجڪي سرشتو
ٺاهڻ لاءِ ڪانگريس کي جوڙجڪي مجلس هئڻ جو
خيال پسند آيو هو. مونکي تہ هي مسئلہ حل ڪرڻ
لاءِ ٻي ڪا واهہ ني نٿي سجهي ۽ پڪ اٿم تہ ڪنهن
نہ ڪنهن وقت اهڙي ڪنهن مجلس جو ميڙ ضرور
گڏ ٿيو. ظاهر آهي تہ برطانيہ حڪومت جي قبوليت
بنا اهو ميڙ گڏ ٿي نٿو سگهي. سواءِ اُن جي تہ ڪو
انقلاب ٿئي. اهو بہ ظاهر آهي تہ موجوده حالتن ۾ اهڙي
قبوليت نہ ملڻي آهي. يعني تہ جيسين ملڪ اندر اهڙا
طاقت پيدا نہ ٿي آهي جو تيز رفتار ٿئي تيسين سچي
حقيقي مجلس گڏجي نہ سگهندي، تيسين تہ سياسي
مسئلہ بہ جيئن جو تيئن ئي رهندو. ڪن ڪانگريس
جي اڳوانن جوڙجڪي مجلس جي تجويز قبول ڪئي
آهي، پر هنن ليکي اها مجلس هڪ قسم جي گڏيل

ڪيه نظر آير: هڪ ڪانگريس جي شخصيت جي اجلاس
ي چاپا، بيو ۽ پنڊت مدن موهن مالوي ۽ مستر آلي
جي فرمبوار چيڙ چاڙ جي ناڪاميابي. جن کي عام جي
دلبن ۽ وجولي درجي جي خيالن جي واقفيت آهي
لن کي ذرو به عجب ۽ لکو هولندو ۽ ڪانگريس ني
ملڪ جو هڪ والي هو. سرڪار ۽ ڪي ڪندن بر لڪل
سياستدان ڪڏهن پاڻڪي خوش ڪندا آهن ۽ ڪانگريس جي
سياست جو پڙ پالپو ڪري لڪري ويو يا ۽ هن ٽڙ به
سندس هلندي هاڻ گهٽ آهي. بوء جڏهن عين موقع
لي هو وري ساڳئي شان شوڪت سان اچي برگهٽ
ٿئي نو لڏهن واڻڻ والڪر ببتاب ٿي اوان سبب ڪولبن
تا ۽ هن هيءَ بازي ڪيئن ڪئي؟ ڪانگريس ۽ ملڪ
مٿان سندس جاپا گهٽي قدر سندس راين ڪري ناهي
جي ماڻهو قبول ڪن تا، پر اها چاپا سندس خاص
شخصيت جي آهي. هزجاء شخصيت هڪ آهم چيز ٿئي
ٿي. هندوستان ۾ ٻن هندن ڪان به وڌيڪ اثر الس.
ڪانگريس مان سندس ٻاهر ٿيڪري اچڻ هن اجلاس
جو هڪ مکيه واقع هو، ۽ ظاهري طور ڪانگريس چا
پر هندستان جي تواريخ جو هڪ باب ختم ٿيو. پر
حقيقتا منجهس ڪا وڏي معنيٰ ۽ هئي، جو جو هو
چاهي ۽ به ڪانگريس ۾ پرڏان پد ڇڏي ٿو سگهي

پرپاس لال ٿي ڪري آخر ۾ واس کي
پر پنهنجا ڏينهن جيڪي ويا سي ويا ويا
اڪ جي نظر جو دائرو آهي پري پري
پر زخم هي بهار جا دل ۾ وڏا لڳا.

اهو پد ڪنهن عمدي يا ٻئي ڪنهن ظاهري لاءِ

٦٧- ڪي تازا واقعا.

ڪانگريس جي بمبئي اجلاس ۾ جيڪي ٺهراءَ پاس ٿيا سو اخبارن مان پڙهيم. ڪانگريس جي سياست ۽ سياستدانن ۾ دلچسپي هيم. ويهن سالن جي گهري اُلفت مونکي ليڊرن جي ليڊرن سان سائنس ڪٽي ڇڏيو هو، تان جو آءٌ جيل منجهس لين ٿي ويو هوس. جوابداري ۽ عهديداري جي ڳنڍ ڪان مٿي اُهي غيبي تعلق هوا جن مونکي هن عظيم الشان انجمن ۾ بي شمار رفيقن سان جڪڙي ڇڏيو هو. تنهن هوندي به ڪارروايون پڙهندي دل نه آئي. ڪي ٿورڙا اهم فيصلا ڇڏي باقي لڏو قصو هو. جي سوال مونکي عزيز هوا تن جو ذڪر به ڪونه هو. چيم ته آءٌ هتان ها ته ڇا ڪريان ها؟ ڪي سان ڇٽي لٿي سگهيس. ڪيئن ڄاڻان نين حالتن ۽ نئين فضا ڪري آءٌ ڪهڙو رخ وٺان ها. لڪي ڪي اهڙي اڃي پيٺي هيم جو جيل اندر ويٺي ڏکيا فيصلا ڪريان جڏهن فيصلا بيڪار ٿين ها. وقت ايندو جڏهن وقت جا سوال ڪٽڻا پوندم ۽ قدم ڪٽندس. سي فيصلا هينئر جا لاءِ ڪريان جڏهن قدم ڪڍڻ مهل حالتون ئي اوڌ ئي وينديون.

جيتري قدر هن ڏورالهين ۽ اوڪلي هندان آءٌ سمجهي سگهان ٿو اوتري قدر ڪانگريس ۾ به ڳالهيون

مولڪي ڪنهن بمبئي جي جيل ۾ رکي ويو. ۾ ڪنهن جو حالت سڌري ۽ آءٌ آلمورا ۾ ئي رهيس.

جنوري لنگهي فيبروري آئي ۽ هوا ۾ اوءِ بهار جي آئي. بلبل ۽ ٻين پکين جي لاءِ پٽان ٿيو ۽ پٽن مٿان ساوا سبز سلا ٻاهر نڪري چڙهي زمين آسمان جي اسرار ڏي نهارين وينا: سدا بهار جا جهاڙ ٻهاڙن جي پاسن تي لال روڙ لڳائي بيٺا آهن. بادام ۽ آلو بخاري جون مکڙيون ليٺا پاڻ لڳيون آهن. ڏينهن نرالا وڃن ۽ آءٌ ۾ گڏيندو رکان ته وري ڪڏهن پوالي ۽ ويندس. خبر ناهي الهي ۾ ڪيترو وجود آهي جو چوندا آهن ته ڏکن پٺيان سک ۽ بي چيني، بي دردي ۽ بي قراري سکن جي سونهن آهن. شايد هوندن سک ڪيم ليکي؟ شايد ڏکن ڪري من کلي ٿو، جيتوڻيڪ گهڻو ڏک من آمن ڪري چڏي ٿو. جيل اندر ماڻهو آلر ٿرڪ ٻرک ڪوڙ سگهي ٿو ۽ هيترا سال رهڻ ڪري مون ۾ اڪ اندر وراڻي پاڻ ڏنو آهي. سياو موجب آءٌ آئتو مڪ ناهيان، ۾ جيل جي زندگي، لکي ڪالي يا ڪچلي زهر وانگر ماڻهوءَ کي الين ڪري ٿي. ڪڏهن ڪڏهن من ٻهلا نڙ لاءِ ۾ وفيسر ميڪڪبر ڪل واري نصير ۾ ڪڏي چاهيندو آهيان ته آءٌ ڪيتري قدر آئتو مکي ۽ ڪيتري قدر ٻاهر مکي آهيان. ۾ ڏسان ٿو ته انسان جي حالت جلد ۾ جلد بدلبي رهي ٿي.

جي سرڪار جو اُجا اهو رخ هو ته منهنجي جلد ڇڏڻ
جو به چاڙهو ڪونه هو. سرڪاري پدرنامن مان سو به
جلد ظاهر ٿيو.

مهني ڪانپوءِ ڪملا سان گڏجڻ لاءِ پوالي‌ءَ ويس.
لڏهن ڪان وٺي به ڇڏي ٽئين هفتي ساڻس ملندو رهيو
آهيان. سر سيموئيل هور، هند وزير، ڪٿين پيرا چيو
آهي ته مونکي هفتي ۾ هڪ يا به پيرا ملڻ جي اجازت
ڏني وڃي ٿي. جي مهني ۾ هڪ يا به پيرا چوي ها
ته پوءِ و ڌيڪ صحيح هجي ها. پوين ساڍن ٽن مهن
۾ آءٌ ساڻس پنج پيرا گڏيو آهيان. سو سپ آءٌ ڪو
شڪايت طور نٿو چوان، ڇو جو آءٌ سمجهان ٿو هن ڳالهه
۾ سرڪار مونکي خاص مروت ڏيکاري، ملڻ لاءِ
خاص سهنج ڏنا آهن. تنهن لاءِ آءٌ سندن شڪرگذار
آهيان، جي ملاقاتون ڪيون اُمر سي مون لاءِ پانيان ٿو
ته ڪملا لاءِ بي بها هيون. ڊاڪٽر به انهن ڏينهن ٿي
روز مره جا نيم پاسي ڪري مونکي ڪملا سان گهڻو
وقت ڳالهائڻ جي اجازت ڏيندا هوا. انهيءَ ريت اسين
هڪ ٻئي کي قريب ٿيندا وياسين، تان جو موڪلائڻ
جي وقت ٻنهي جي دلين ۾ ڇير پوندا هوا. جڻ ته
وڇوڙي لاءِ ٿي وصال ٿيندو هو. وقتي لڳندو هوم
ته شايد ڪو اهڙو ڏينهن اچي، جڏهن موڪلاڻي معنيٰ
آخرين الوداع!

ماتا جي علاج لاءِ بمبئي ويئي، ڇو جو اجا چاڪ
نه هئي. فائدو ٿي رهيو هوس تہ اوچتو هڪ ڏينهن
صبح جو جنوري جي وچ ڌاري تار آئي ته کي عضوا
سڪي ويا هيس، سمجهيم ته شايد ساڻس گڏجڻ لاءِ

پسند هُيس، جيتوڻيڪ هيڏو مڪان ذرا خالي ٿي لڳو. ميئهن وسندي ۽ اندر ويٺي ڪري سگهيس ٿي. ۽ جيئن ٿڌ وڌندي ويئي ليئن وڌيڪ اداس ۽ اُڪتائجڻ لڳي. جڏهن سيهه سياري پرپاٽي پاروٽي نبولڻهن تازي هوا ۽ کليل پٽ لاءِ سڪ البت پوري ٿي. ٽين سال مان برف جي وس جي ٽين سوڪڙي آئي، ڀوءِ نه سوٽو موٽو جيل ۾ گُلي پيو. جبل ڀاهران ديال جي تارين مٿان برف جي چٽ جڙ ڪنهن سندر پرستان ۾ پئي ڀاسايم.

ڪملا جي صحت ۾ لاهڙ چاڙهن ڪري حَفي هوس. خراب خبر ٻڌي اداس ٿيندو هوس، ۽ ڀهاڙ جون هيرون تاري لولي ڏيئي گهري ٿڌ ۾ ڪٽي ويندا ٻون هيون. ٿڌ ڪرڻ مهل چوندو هوس نه هي لشو ڪهڙو نه مٺو ۽ اسرار ڀريو آهي. هن خمار مان ماڻهو لهي ٿي چو لو؟ ڀلا سمجهه نه خمار ۾ پيو رهان نه؟

ڀوءِ ۾ جيل مان ڇڙڻ جي ڏاڍي خواهش هيم، جهڙي اڳ نه جاڻان. بمبئي ۾ ڪانگريس جو اجلاس ختم ٿي ويو ۽ نومبر ۾ ۽ مرڪزي اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيون ۽ ويون. ذري گهٽ سمجهيم نه هاڻ ڇڙڻ جو وارو آيو ڪي آيو.

پر جلدئي اُلٽيون خبرون آيون ته خان عبدالغفار خان گرفتار ٿيو ۽ ساڻس گڏ ٻين ملڪ ۾ موٽڻ مهل حڪم ڪڍيا ويا، اِهي حڪم ۾ نه الساليسه ۽ نه فضيلت هئي. اهي حڪم اهڙي شخص لي ڪڍيا ويا هوا جو ملڪ جو محبوب هو ۽ جو پنهنجي بيماريءَ جو ذرو ۾ خيال نه ڪري پتا سان انتڪال سمي ملڻ آيو هو.

پٽين مان شيشن سان ايترا خال هوا. سو ٿڌي تازي
هوا جي ڪمي ڪانه هئي. ٿڌ وڌي ته ڪيترين
دريون ڪاٺاري جي ٽڪرن سان بڪيون وييون.
هن وڏي ديوانخاني ۾ آءٌ يڪالو اعليٰ شان سان ٿي
رهيس. ۾ هر ويرو اڪيلو نه هوس، ڇو جو درجن ٻه
جهرڪين جو ڇنل ڇت ۾ آکيرا تاهي اچي ويٺو.
وقتي ڪوريل ڇيل بادل پاڇي دردرين اندر ڇاڻجي
تاري پساري ويندو هو.

روز سانجهن جو پنجين بجي روٽيءَ کان پوءِ اندر
بند ٿيندو هوس؛ وري صبح جو ستين بجي ڪنجين
سان ڪلف کلندا هوا. ڏينهن جو بوراڪ ۾ اندر يا ٻاهر
يارنهن ۾ اُس جي تڙڪي ۾ ويهي پاڻ گرم ڪندو هوس.
ديوار پنيان ميل کن ٻري هڪ جبل جي چوٽي مس
ڏسي ٿي سگهيس. باقي مٿان نيلو گنبذ؛ منجهس بادلن
جي جهرمر منهنجائي هوا. بادل به گهڙي گهڙي ويس
بدلائيندا هوا، جي ڏسي ٽڪبوئي ڪين هوس.
منجهن من موج موجب دنيا جي جيون مرن جون
سڀ شڪليون پسندو هوس. وري آئي ٿي سڀ
پاڻمرادو ملي جڻ هڪ اونهون عميق ٿي پوندا هوا. يا ته
پائيندو هوس ته سمنڊ جو ڪنارو آهن؛ دنيا جي
درختن مان هوا جا سوسات جڻ ڪناري تي لهرن
جي لس ليٽ واري پڻ جهڻ ڪندا هوا.
ڪنهن مهل وري ڪو بادل جڻ پهلوان وانگر پٺتو ٿي
اسان ڏي ڏوڪيندو ايندو هو ۽ آئي ٿي ڇڙو ڇڙ
ڇات وانگر ڇاڻجي هليو ويندو هو.

لنڊڙي ڪمري کان هيءَ شاهي بوراڪ وڌيڪ

مهل جڏهن ڪوهن پٽو ۾ لٿو هوندو ۽ اهڙي سن ڏسي وچي هيءُ جو ساهه منجهي ٿو. اوڏي مهل وڄ شايد بجليءَ جي تارن ۾ جهڙڪي پٽ جهڙ پڌجي ٿي ۽ آسمان کيا تارا ڊرا ڏهنبيرا ۽ وڏيڪ لڪا لظر اچن ٿا. پر پهاڙ پربت اگر روپ ڌاري گهورڙون- ڪن ٿا ۽ انسان هن اسرار اڳيان ڏڪي ڪنبي ٿو. جيئن باسڪل ڪوي چوي ٿو ته ماڻهوءَ کي "هن بي انت سن سانت ۾ هيبت ولي وڃي ٿي." تان ترائين پٽن برالبون اهڙيون سعاٿي واريون نه ٿيندڙيون آهن. جيون جنتن جي چرپر بند جي ٿي ۽ جانورن جيتن جي جهرلڪهار ۽ ٻڌ حهڙ راس جي سانت ٽوڙي ٿي. پر راس جي لڏ ۽ جاپا اچا پريرا هوا. جيئن سفر ختم لڳو لي هو ليڻ رستي ور ڪاڏو ۽ ڪڪر ۾ ٽڙي پکڙي ويا. ٿيون لظارو ڏسي حيرت ۽ خوشيءَ وچون جڏهن دلڪ رهجي ويس. ٻوي ٻوي ڪان ٻٻلن جي مٿان هماليه پربت جون برفي چوٽيون سج ۾ ٻهڪي رهيون هيون. جڏهن جگن جا جوڳ ٻيائي، اڱر آلڪ ٿي، مؤن ڌاري هند ديس جا ٻيلوان وڪپال ٿي ٻهنا هوا. ڏسندي ٿي دل من جي ٽپي ٿي ٿار پيو ۽ سندن قائم دائم شان اڳيان. ڏيون وسٽي جيءُ چالاڪيون چترايون، ڪوڙ ڪپٽ، لالچون لوڀ سب لڄ ۽ خسيس لڳا.

آلمورا جو ننڍڙو حيل بٺاڙ جي هڪ ٽڪرڙ تي ٻڌل آهي. رهڻ لاءِ مونکي هڪ شاهي بوراڪ ملي جا اه ٽت لنبي ۽ ۱۲ فٽ ويڪري هئي. فرش ڪچو ۽ ڇت ٽني ۽ ڇت سڙيل کيل جنون جا پرزا هيٺ ٿي ڪريا. ٺنڍيس ڏيڍن ۽ هڪ دريا چنو نه

ويندا تڏهن اڪيون ٻوري انهن رنگن جو وڏي وڏي پيو درسن ڪندس.

هِت هُت جهوپڙين جا جهڳٽا پهاڙن جي پاسن لي جڙ چنبڙيل هوا ۽ پرسان زمين جي سٽين سڌي ڏري ٻوزي تي ڪنالن سان آباديون ڪيل هيون. پري کان پاڻ شاهي ڏاڪڻ جا ڏاڪا هئا جي هيٺ کان جبلن جي چوٽ تائين ويا ٿي. انسان پيٽ ڪٽوري لاءِ ڇا نه پگهرن جا ريلا وهايا هوا. ڪيئن نه پيٽ جي جهڙي تهڙي آجيوڪا لاءِ وهيو گهيو ٿي! الهن ڪيڙيل چنبن ڪري پهاڙن جا پاسا وسيل پئي لڳا ۽ هن پاسي وڏي ڪي گهاٽا جهنگ يا برفي اُٿاهيون سُن ۾ هيون.

ڏينهن جو ڏاڍو مزو هو ۽ جيئن سج چڙهندو ويو تيئن سندس گرماش جبلن کي سجيو ٿي ڪيو. پوءِ جڙ ڏور نٿي لڳا ۽ پير پيري ياري دوستي ڪيائون ٿي. پر ڏينهن نبرندي ڪيئن نه مهانڊو ڦري ٿو وڃين. ڪيئن نه سرد ۽ ڀيانڪ ٿي پون ٿا جڏهن "راڪاس جو راڪاس پرانگهون پائي دنيا ۾ ڦري ٿو" ۽ جهنگ جبل ڇڏي جيو وڃي لڪن ٿا ۽ پاڻ بچائين ٿا. چانڊوڪيءَ يا تارن جي منهن اونداهيءَ ۾ ڪيئن نه پهاڙ اسري آڪاس ۾ الوپ ٿي وڃن ٿا ۽ جڙ ڏنڌلي جسم هوندي به ڏهڪائين ۽ اسانکي هيسائين ٿا ۽ ۽ ماڙين مان هوا جا سين سين ڪندڙ سيا پا پهچن ٿا. ويچارو اڪيلو مسافر واٽ ويندي ڏڪي ٿو ۽ پاڻ نه جت ڪٿ خطرو ڏسي ٿو. هوا جا سوسات به جڙ مٿس ڪل چٽر يا للڪار ڪن ٿا. وڏي ڪنهن

موڪليو ويس. منجهس اکيون وڃهو وينا هواسين ته من ڀهتر ٿئي، پر اُلٽو بدلو ٿيندي. ٻن هفتن بعد صاف صاف، حالت بگڙي ويس. هيئن اکين اڳيان ڪيس پورڪندو ڏسڻ ۽ لوسڻ به ڏکيو هو ۽ فيصلو ڪيو ته هن ٿي حالت ۾ ڀاڙن ۾ پوالي ۾ وڃي.

پوالي ۾ وڃڻ ڪان ڏينهن اڳ موڪلائڻ لاءِ وٽس ويئي هليم. وري ڪڏهن ڏسندو سائس؟ ڏسندو سائس يا اصل نه؟ پر ٿنهن ڏينهن سرهي هئي ۽ ڪيس ڏسي آءُ به کيتون. ڏينهن کان پوءِ ڪم هلڪو ٿيس. ٽن هفتن کانپوءِ منهنجي بدلي به آلمورا ضلع جيل ۾ ٿي، جيئن ڪملا ويجهو هجان. پوالي واند ٿي آهي ۽ ويندي ڪملا سان ڪي ڪلاڪ گڏ ويٺس. ڪيس ڪجهه ڀهتر ڏسي ڏاڍو خوش ٿيس ۽ آلمورا ڏي هلڪيري، دل سان وڃيس. دراصل گڏجڻ کان اڳ ٿي جيل ڏسي آءُ سرهو ٿيو هوس.

جبلن ۾ پاڻکي ڏسي خوش ٿيس ۽ جيئن اسانجي موٽر، ڦيرو ڦري رستي تي سئون ڀاڱا لڳي ٿيڻ صبح جي ٿڌي هير ۽ لون لطارن دل کي ڀهار ڀهار ڪيو ٿي، جيئن چڙهندا وياسين ٿيڻ هڪ پاسي اوڙاهه ۽ ٻي پاسي جبلن جون چوٽيون. بادلن ۾ گم ٿي ويون. ساوڪ سبزي به ٿوري ۽ هاڻ چيل ۽ صنوبر جا درخت جت ڪٿ چاليل هوا. ٿپ ٿپ تي رستو ٿرندي سامهون جبل ڏسڻ ۽ هيٺ ماڙيون، جتن منجهان ننڍڙا چشما گڙگڙ ڪري رهيا ٿي. نيڻ پري پري دوش، ڪبر، جڏ ڪنهن پاڻي کي دان ٿي مليو، جهڙ ته جڏهن ٻند اندر هي ولگس خلاص ٿي

ڪيترن وچ وارن واتان اشارا مليم تہ جي ڪو انجام، لکت بنا ئي، ڏيندين تہ سزا جي باقي مدي تائين سياست ۾ بهرو نہ وٺندين تہ آزاد ڪيو ويندين. سياست تنهن مهل مونکي خواب خيال نہ هئي ۽ جا سياست پارهن ڏينهن ۾ اکئين ڏٺي هيم تنهن کان نفرت ٿي ڪاڌيم. پر انجام ڪيئن ڏيان! پنهنجن سائين، پنهنجن وعدن، پنهنجي مقصد سان ڪوڙو ڪيئن ٿيان؟ چا بہ ٿئي اهو ناشدني هو. انجام ڏيڻ معنيٰ پنهنجي پاڻ هٿن سان پنڻ، جو ڪجهہ مون لاءِ پوڄڻ جو هو سو برباد ڪرڻ. چوڻ لڳا تہ ڪملا جي حالت روز بروز نازڪ ٿيندي وڃي ٿي ۽ سندس پرسان هوندين تہ شايد موت جي چنبي کان بچي پوي. پوءِ سندس حياتيءَ جو سوال وڏو يا تنهنجي هوڏ ۽ همت جي ڳالهہ ڳري؟ انهن سوالن جي وَر چڙهان ها تہ خبر ناهي ڪهڙي دردشا کي رسان ها، پر شڪر جو هن طرح هي مونجهارو اڳيان نہ آيم. خبر هيم تہ خود ڪملا انجام ڏيڻ سخت ناپسند ڪندي ۽ ڪجهہ هلڪو ڪم ڪندس تہ صدمي کري تيهان ٻوڙي پوندي.

آڪٽوبر جي شروعات ۾ وري ملاقات لاءِ وٺي ويم. جوش بخار جي غشيءَ ۾ پيئي هئي. ڏاڍي آتو هئي تہ مان وٽس هجان، پر جيئن موڪلائي جيل ڏي ويس تيئن همت ٻڌي اشارو ڪري پٽڪي سان چيائين: ”هيءَ سرڪار سان وعدو ڪرڻ جي ڪهڙي ٻس پس پيئي هلي؟ ڏسج متان ڏئين!“

پارهن ڏينهن پاهر هوس. تڏهن ئي فيصلو ٿيو تہ ذرا پاڻ ڪٽي ۽ هڪدم علاج لاءِ ڪنهن سٺي هنڌ

حالت ۾ ڪملا مهنجي ٻهر گرفتاريءَ جو ڏک جهلي نه سگهندي. ۽ ٿيو به ائين. ڪن ڏينهن تائين اهو بندوبست ڪيو ويو ته ڊاڪٽر جي روزاني رپورٽ مون ڏي به موڪلي وڃي، اها رپورٽ به اوڏي رستي پهچندي هئي. ڊاڪٽر ٽيليفون رستي پوليس کي، پوليس جيل کي ۽ جيل موڪلي خبر ڏيندو هو. نه ڊاڪٽر سڌو جيل کي خبر ڏئي سو سرڪار کي پسند نه هو. پر هيءَ اهي مختصر رپورٽون هر ويرو روزانو نه پهچندون هيون. پوءِ اهي به بند ٿي ويون، جيتوڻيڪ ڪملا جي حالت بگڙندڙ هئي.

خراب خبرون ۽ وري خبرن لاءِ ترسڻ ڏينهن وڏي لي پيا ۽ راتيون نه کٽڻ هيون. وقت ڄڻ ٻوڙي پيا بيهي ويو هو يا ڪي جونءِ وانگر ٿي سرڪيو؟ ڪلاڪ ڪلاڪ وهه ٿي پيو. اڳي ڪڏهن به هي حال نه ٿيو هوم. اڏهن لڳم ٿي ته ان مهني ڪانئوءَ شايد ڇڏي ويندس، پر ٻه مهنا به ڇڪجي ٿي پيا.

پوري مهني ڪانئوءَ هڪ پوليس آفيسر ملاقات لاءِ گهر وٺي ويم، ٻڌايائون ته هن ريت هفتي ۾ ٻه ڀيرا، ٿوري وقت، ڪملا ملاقات لاءِ وٺي وڃبو. چوٿين ڏينهن سنيوڪي ويٺس- ڪجهه ڪونه آيو. پنجين، ڇهين، ستين ڏينهن- ڪجهه به ڪين ٿيو. ترسي پوليس، احوال آيم ته سندس حالت وري نازڪ ٿيندي ويئي ٿي. چيم ته هي مخولبازي ڇا جي ته ٿوري هفتي ۾ ٻه ڀيرا مهن ڏيکاريو ويندو.

ليڪن سيپٽمبر به لنگهيو. اهڙا لنبا ۽ ڏکيا ٽيهه ڏينهن حياتيءَ ۾ ڪڏهن ڪين گذاريا هيم.

٦٦- — وري بند ۾

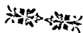
”پٽ تي ٻاڇو پوڻ ۾ ڪا به رنڊڪ ڪانهي. مگر سج جا تروڙا، سياو موجب ڪٿي گهٽ ڪٿي وڌ؛ ڪٿ پيلا ڪٿ ڳاڙها، رنگ برنگي ٿين ٿا. ساڳي طرح ڏک سک کان هڪ ڌار شيءِ آهي. ٻر سک ۾ ڏکن جا ڪئين رنج عذاب آڏو اچن ٿا.“

(راجترنگڻي - آر. ايس پنڊت جو ترجمو.)

آءٌ وري نيني جيل ۾ آيس ۽ پالمير ته ٿين سر قيد شروع ٿو ٿئي. اندر وڃي ٻاهر، وري ٻاهران اندر- ماڻهو هوس يا رانديڪو؟ هيئن اچڻ وڃڻ سڀ جيءَ کي ڦٽڪا ٿو ٿي ۽ هڪ هنڌان ٻئي هنڌ وڃي نهي نڪي وهڻ سولو نه هو. پالمير ته وري ساڳي ڪوٺيءَ ۾ رکندم جنهن ۾ هيٺرو وقت رهي هڙي ويو هوس. اڳڻ ۾ گلن ڦلن جو باغ لڳو هو، جو منهنجي ڀيڻيوٽي رڃيت پنڊت پاڻ پوکيو هو. ڪمري اڳيان چڱوٽي وراندو هو. ٻر بوراڪ نمبر ٦ هن پيري هڪ نظربند جي حوالي هئي ۽ ساڻس گڏ رهائڻ سرڪار کي ناپسند هو. مونکي جيل جي ٻئي ڪنهن پاسي رکيو ويو جسو وڏيڪ بند هو ۽ جتي گل ڦل سبزيءَ جو نالو ڪونه هو.

ٻر جيل ۾ کهڙي هنڌ بند هوس سا کهڙي ڳالهه؟ منهنجو من نه ٻئي هنڌ قبضي هو. دپ هو مرنه هن نازڪ

واقف هوا ته جو پڪ خيال هو ته سرڪار مولكي آزاد
ڪري ها، پر راه ۾ پر ڪندڪون هيون؛ هڪڙو ته
بمبئي ۾ آڪٽوبر ۾ ڪانگريس جو ڪليل اجلاس ٿيڻو
هو ۽ ٻيو ته نومبر ۾ مرڪزي اسيمبليءَ جون چونڊون
هيون. ڪانگريس مولكي مڪمل فري ڪري ڏيڻ ٿي چاهي. انهيءَ ڪري آزاد هولڊس ته شايد ٻئي موقعن تي ڪا ڳڙٻڙ مچائيندس
لنهنڪري ممڪن هو ته وري جيل ۾ اماڻي ٿي مهني
بعد ڇڏيو ويندس. پر سا ڳالهه به غيرممڪن ته هئي ته
هيٺر ٿي ڇڏيو وڃان ۽ جيئن ڏينهن لنگهندا ويا تيئن
اهو خيال زور وٺندو ويو. ڏري گهٽ نهي لڳي وينس.
بارهون ڏينهن آگسٽ ٢٣ تاريخ هو ۽ پوليس جي
موٽر ٻاهر اچي بيٺي. پوليس عملدار اچي چيم ته
مهرباني ڪري مون سان گڏجي ايئي جيل ڏي هلو.
سيٺي سان موڪلائي لڪتس. جيئن موٽر ۾ ويٺس ليڻ
ماتا جي بيماريءَ جو بسترو ڇڏي ٻاهون ڪٽي ٻاڏالبندي
مون ڏي ڊوڙندي آئي. ڪيترن ڏينهن تائين سندس
منهن مولکان وسريو ئي نٿي.

را تہ يلي پيون کهڙيون ٻ جماعتون چونڊن ۾ وجي
رو وڃن، ۽ ڪانگريس نہ وڃي- شايد سنڌ ن اِهوئي
طلب هو تہ فرقيوار جماعتن لاءِ ميدان خالي هجي.
هين گهرو جهيڙن جهڳڙن تي ڏاڍي ٻيهان آيم تي ۽
چيم تہ اساڃي سياست ڪيڏانهن ڳهرِ ڪندي ٿي وڃي.
منهنجو سُر هن بيتالي سان ٺٺي مليو ۽ جڏهن پنهنجي شهر
۾ پاٺڪي ڏاريو پٺي سمجهيم. دل ۾ چيم تہ ٻهڙين
حالتن ۾ جڏهن سچ پچ هنن معاملن جو ٻيرو ڪرٽو
پوندم، تڏهن ڪهڙا حال ٿيندم؟
ڪملا بابت گانڌيجيءَ کي احوال ڏنم. جڏهن جيل
۾ اچ نہ سيان موٽي وڃڻو هوم تڏهن چيم تہ هي وجهہ
نہ وڃايان ۽ گانڌيجيءَ سان پنهنجي دل جو ٻہ حال
ڪچ اوريان. تازن واقعن مونکي نهايت ترش تلخ ڪيو
هو ۽ تنهن ترشيءَ جي خط ۾ ٻہ ذرا جهلڪ هئي. خط ۾
اٿين ڪين ڏسيم تہ ڇا ڪجي يا نہ ڪجي؛ مون فقط
ٻڌايو تہ ٻاهرين واقعن جو منهنجي دل تي ڪهڙو اثر
ٿيو هو. خط ۾ پنهنجا جوش جذبا مشڪل روڪي
سگهيس ۽ پوءِ ٻڌم تہ خط پڙهي گانڌيجي ڏاڍو دکي ٿيو.
هڪ ڏينهن گذريو، ٻيو ٿيون گذريو ۽ پانيم تہ جيل
جو سڌ ٿيندو يا تہ سرڪار ڪونہ ڪو اطلاع ڏيندي.
وقت بوقت خبر ملندي هيم تہ سياٺي يا پريهن سرڪار
وٽ يڪ اطلاع ڏيندي. في الحال ڊاڪٽرن کي هدايت
هئي تہ روز ڪملا جي صحت بابت رپورٽ سرڪار
ڏي موڪلي وڃي. منهنجي اچڻ کان پوءِ ڪملا جي
حالت ذرا سڌري هئي.
عام خيال هو ۽ جي حڪومت جي راز مان اڪثري

مولڪي پسند هئي. پر پارٽيءَ اندر عجيب غريب اچي
مڙيا هوا ۽ جي پاڻ هجان ها ته ڏورڪي وچي ميمبر
ڪين ٿيان ها. ڪجهه وقت مڪاني سياسي ڪمن کي
به ڏيڍو پير، ڇو جو ڪيترن هنڌ ڪانگريس ڪاميٽين
جي چونڊ وقت ڏاڍي ترشي پيدا ٿي هئي. سا به
اصولي سببن ڪري نه پر شخصي ڳالهين ڪري. اهي
شخصي جهڳڙا جهيڙا دور ڪرڻ لاءِ به مولکي چيو ويو.

اهڙن ڳالهين ۾ پوڻ جو ڏرو نه خيال ڪونه هوم ۽
ٽڪي ڪي وقت هوم. پر تنهن هوندي به ڪي
حقيقتون ڪين ٽاڻين ڀيٽيون، جي پڌي ڏاءِ ۽ ارمان
ٿيم. ڏسي عجب ڪاڌم ته ڪيئن نه ماڻهو مڪاني
ڪانگريس جي چونڊن تي هيڏي جوش ۾ ٿي آيا.
جي ٽالو چڙهيا هوا سي وري اهي جي طرح طرح جي
خانگي سببن ڪري جنگ جهل ميدان مان هٽي پري
ٿيا هوا. هل چل بند ٿيندي اهي سڀ ختم ٿي ويا
۽ اوچتو ٽڪري پاڻ سخت ۽ اڪثري اڻ سهائيندڙ
جڪريون ڪاڙ لڳا. ڪيئن نه هڪ ڏرپيءَ کي بدنام
ڪرڻ لاءِ سڀ مرحلا پلجي ٿي ويا. خاص ارمان
ٿيم جو مڪاني چونڊن جي صدقي ڪملا جي ٽالي،
بلڪ سندس بيماريءَ جو فائدو ورتو ٿي ويو.

ٻين وڏن سوالن مان گڏ مرڪزي اسيمبلي لاءِ ايندڙ
چونڊن بابت به خوب بحث هليا ٿي. ڪيترا نوجوان
جا گروهه چونڊن ۾ بهرو وٺڻ جي خلاف هوا. سندن
ليکي ڪانگريس وري وڃي قانوني ۽ تڏن ٿرين ڪمن
۾ ڦاسندي. پر وٽن ٻيو ڪو پروگرام ڪونه هو. وري
عجب نه مذهبن کي اصولي طور اهڙيءَ خيال جا

جنهن مان واقف نہ هوس. هالو چالو سياسي مشڪلاتون پيش ڪري سوال ٿي پڇيائون پر جواب ڏيڻ ڏکيا لڳيم. منهنجو من ڪملا جي بيماريءَ پر لڳل هوءَ جيل اندر هيتري اڪيلائي ڪانپوءِ دليا جا جيترا جاڳندا سوال حل ڪرڻ سولا نٿي لڳا. گهڻي آزمودي مان ڏٺو هوم تہ جيل واري ٿورڙي خبر چارونءِ ڪا ٻاهرين حالت پوريءَ طرح پروڙي نٿي سگهجي. تنهن لاءِ اڪثين ڏسڻ ۽ ملڻ ضروري هو. بيءَ صورت پر رايو ڏيو پر اهو ڪاڳر ٿي ۽ ڪارگر نہ ٿيندو. پيو تہ گانڌيجيءَ ۽ ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي رفيقن سان صلاح ڪرڻ بنا ڪانگريس جي پالسيءَ بابت ڪجهہ چئي ڏيڻ سان انصاف نہ ٿيندو. گهڻو ئي ڪجهہ ٿيو هو جنهن ڪري من ۾ آنڌ مانڌ هيم، پر ڪي بہ نيڪ هدايتون ڏيڻ لاءِ تيار نہ هوس. نہ هيئن جيل مان ڇٽڻ جي ڪل هيم ۽ نہ انهيءَ ڏس ۾ پهہ پڇايا هيم.

اهو بہ خيال هوم تہ سرڪار مروت ڏيکاري مونکي استريءَ سان ملڻ ڏنو هو. سو هي وجهہ وٺي سياسي مشغوليون ڪرڻ مونکي نہ جڳائي. ڪو اهڙو انجام اقرار ڪري نہ نڪتو هوس، پر تہ بہ مرجاتا جو خيال ضرور هوم.

اجاين افواهن کي رد ڪرڻ بنا ڪي بہ بيان ڪونہ ڪڍيم، خانگي طور بہ، ڪنهن بہ ڪي پالسيءَ سان پاڻ ڪين ٻڌم، پر جيڪي ٿي گذريو هو تنهن بابت خوب من زبان ٿاريم. ڪانگريس ساميوادي پارٽي نئي تيار ٿي هئي ۽ منهنجا ڪيترا عزيز دوست منجهس هوا. جيتري قدر خبر مليم اوتري قدر سندس عام پالسي

چيل هوس ۽ جيتوڻيڪ چوندا هوا ته مون ڀرايا ڪي
ٻارانا کيل هوا، ته به منهن پٽ پڌرا ڪري ٿي ڇڏيا،
مٿو ڪجهه گنجو، وار اڇا، شڪل ۾ گهنج ۽ اکين
هيٺان ڇانو. ٻين ڄڻن ورهين جي هڙ ٻهراڙ ۽ سختين
سورن ٻنهجي ڇر ڇاپي هئي. اُهن سالن ۾ جڏهن
ٻئي ڄڻا گڏجي ڪٿهن نئين هند وڃي اڪرندا هواسين،
ته اڪثر ڪي هي وت! ماڻهو پاڻيندا هوا منهنجي ڌيءَ
هئي. ٻلا ٻئي ٻاڻهر ڀينر ٻئي لڳيون.

شاديءَ جا سچا سارا اوڙهن سال! ڀر ٿي مان گهڻا
مون جيلن اندر ۽ هن اسپتالن ۽ صحت گهرن ۾ ڪاٽيا
هوا؟ هينئر به آءٌ سزا هيٺ چند روز آزاد ڪيو ويو
هوس ۽ هوءَ منهنجي جان لاءِ تڙپي رهي هئي. ٻيءَ جي
سنڀال نه لهڻ ڪري ڏرا مٿس ڏمر لي ٿيم. ٻر سو به
ڪيئن ڪريان، جو جو سندس دل ڪم لاءِ ٽڪڪي
لي ٻر هيئن بستري لي ٻئي رهڻ ڪري بيزار هئي.
جنگ آزاديءَ ۾ ٻهرو نه وٺي سگهڻ ڪري نه ٻير ڪو
ڪم لي ڪري سگهي ۽ نه پورو علاج لي ڪيائين.
اندر جي آگ جڏ سندس بدن کي کائي کپائي رهي هئي.

ٿڌهن ٻلا جڏهن مونکي سندس هبڏي گهرج هئي
هوءَ مونکان جدا لي ويندي ڇا؟ هينئر لـ هڪ ٻئي
کي پورو سمجهڻ ۽ قدر ڪرڻ لڳا هواسين. اسانجي
گڏيل زندگي هاڻ مس لي شروع ٿي. هينئر لي ته
هڪ ٻئي جو آسرو لي ڪبترو نه ڪم گڏجي ڪراٿو
هو. اهي سب خيال جڏهن سندس سنڀال وٺندو هوس
ڏينهن رات من ولوڙيندا هئا.

ڊوسب ساٿي گڏجڻ آيا، گهڻوئي ڪجهه ٻڌايائون

۽ ايتري قدر غلطان ٿي ويس، جو ڪملا الائي ڪيئن
مونکان ذري گهٽ وسري ويئي ۽ مون ڪيس تنهن
ويل پنهنجي پناري ڪٽي ڪيو جنهن ويل منهنجي هٿ
جي خوب گهرج هيس. منهنجو پيار رهيو، بلڪ وڌيو
۽ دل کي وڏو آئت هوم ته وقت تي دل تي ٿڌو
ڇنڊو وجهي ٺاريندي، مونکي تازو توانو ڪيائين ٿي،
پر پاڻ ته منهنجي لاپرواهيءَ ڪري سڙ ٿي سنا هوندائين.
هيٺ ڪيس ڇڻ وساري ڇڏڻ ۽ سڌ نه لهڻ کان مٿس
ڪو رنج ڏمر ڪريان ها ته شايد بهتر ٿئي ها.

پوءِ ته سندس بيماريون ۽ منهنجون گرفتاريون
ٿيون، جڏهن فقط جيل ۾ ٿي ملاقاتون ٿينديون هيون.
اهنسڪ هل چل ڪري هوءَ فوج جي اول قطار ۾ ٿي
بيٺي ۽ جيل ويندي جشن ڪيائين ٿي. اسين هاڻ
هڪ ٻئي کي وڌيڪ ويجهو ٿيندا ٿي وياسين. اسانجون
رکي رکي ملاقاتون اسان لاءِ ملهه مهانگيون ٿي پيون
۽ ڏينهن ڳڻيندي واجهائيو هو. هڪ ٻئي مان ڪڪ
ٿيڻ يا ٿڪجي پوڻ ڪونه هو، ڇو جو ملاقاتن تي يا
ٿورو وقت گڏ رهندي پاڻ مان نئين تازي بوءِ بهار
جي پيئي ايندي هئي. هوءَ مون ۾ آءٌ منجهس ايون ڳالهيون
پيو ڏسندو هوس، پوءِ ڪري جيڪي ڏئو سين تي
سرو ٿيو ٿي يا نه. جوانيءَ جي روساميءَ ۾ به ڪجهه نه ڪجهه
باراٿو ٿي هو.

ارڙهن سالن کانپوءِ به اچا ننڍي اڙورلي ڪنوار
پئي لڳي. وڏ وڙ استريءَ جي لهس به ڪانه لڳي
هيس. ڇڻ ڪالهه ڪنوار ساهري گهر بيٺي هئي. ٻر
آءٌ گهڻو بدلجي ويو هوس. عمر سارو وڙ ٿو، چست ۽

من انهيءَ جنتا ۾ چڪناچور ٿي منان منهنجي ٻرپٽ
مو لڪان موڪلائي هلي. اسانجي شاديءَ کي هاڻ ستاوا
ارڙهن سال ٿيا ۽ منهنجو من شاديءَ جي ڏينهن کان
وٺي اڄ ڏينهن تائين جا ٿيو هو تنهن ڏي ڊوڙيو.
ننڍن آءٌ ڇوڪري ۽ هوءَ سترهن ورهين جي سنهي پتلي
ٻولي ٻالي ڪماري هئي. ٻاهر عمر جو ڦڪو ئي فرق،
لنهنڪان وڏيڪ خيال ويچار ۾ فرق، ڇو جو آءٌ ڪانئس
گهڻو وڏيڪ پڙهيل پختو هوس. پر آءٌ ڏاهو سياڻو
لڳندي ۽ ڇوڪراڻي مزاج جو هوس ۽ اُنس مس سمجهہ
نہ هوءَ نہ هڪ ڪومل نازڪ ڪماري هئي، جنهنجو
من ڪنول وڪاس ڪري رهيو هو ۽ جنهنکي سار سنڀال
جي ضرورت هئي. هڪ ٻئي ڏي ڇڪ ٿي ۽ ٻاڻ ۾
لهي پئي هلياسين. پر منهنجي بناوت جو بنياد اوڙ ۽
سندس اوڙ ۽ ٻنهي جو ٻاهر ميل جهول نہ هو. انهي
ناموافقت ڪري وقتي اَڻ بڻت ٿيندي هئي ۽ لنڊڙين
ڳالهين تي ڪٽ ڦٽ. پر سي ڇوڪراڻا تڪرار گهڻو وقت
نہ هلندا هوا ۽ جلدئي ٻاهر ٻوجهي ٻولندا هواسين. ٻنهي
جو سياو لکو ۽ ڏکئو ۽ ٻنهي کي ٻاراڻي هونڌ. پر ٿيئن
هوندي ۽ پيار وڌندو ويو، جيتوڻيڪ ناموافقت
آهستي آهستي گهٽي. شاديءَ کان ايڪويهہ مهنا پوءِ
اسانجي هڪ ٿي ٻار اندرا جو جنم ٿيو.

اسانجي شادي ۽ ننڍن ٿي چڙهن ملڪ جي سياست
نئون رنگ روپ ورتو ۽ آءٌ تنهن ۾ جذب ٿيندو
ويس. اهو "هوم رول" وارو زمانو هو. جلدئي پوءِ
پنجاب ۾ مارشل لا ۽ اسهڪار هل چل آيا، تان جو آءٌ
لوڪي ڪمن جي چڪر ۾ وڪوڙجي ويس، اُنهن شغلن

٦٥ — يارهن ڏينهن.

ميانَ کي پورو ڪيو تلوار نيٺ
روح باقي سينو ٿيو بيڪار نيٺ

منهنجي آزادي ٿوري وقت لاءِ هئي. اشارو ڏنائون ته ڏينهن يا ٻه يا چار جيسين ڊاڪٽر ضروري سمجهندا. بي بقا قصو هو، جنهنڪري ڪجهه به ويهي سانهه ستيءَ ۾ ڪري نٿي سگهيس. ڪو مدو چاڪائين ها ته سمجهي وٺان ها ۽ اهڙي طرح وقت سڪيارٿو ڪريان ها. هاڻ ته ڪنهن ۽ ڏينهن ڪنهن ٻه گهڙيءَ جهلي جيل ڏي اماڻي سگهيا ٿي.

مون لاءِ هيءَ اوچتو ڦيرو هو ۽ آءٌ تنهن لاءِ بنهه تيار نه هوس. هوڏانهن خلوت خيالي ۽ هيڏانهن سڄو گهر ڊاڪٽرن، نرسن ۽ مٽن مائٽن سان ٽمٽار. منهنجي ڌيءَ اِندرا به شانتينڪيتن کان آئي هئي. ڪئين يار دوست به ملڻ ۽ ڪملا جي چڱيلائي پڇڻ لاءِ آيا ويا پئي. رهڻي به اوڙ ئي هئي ۽ هڪ پاسي گهر جا سک آرام ۽ ٻئي پاسي سنو ڪاڏو. پر سڀ جي مٿان ڪملا جي بيماريءَ جي چنتا ڇانيل هئي.

بستري تي ضعيف جهنجهٽو بت ڇڏ هڏن جو هڪ پڃرو پيو هو، جو مرض سان ٻڃي نٿي سگهيو.

۽ ڪيعري قدر غلط. دل ۾ آيم ته ٿلر ڪٿي، ڪاڳر تي لکندس ته خيال ويچار ليک ۽ پيرالتو ليندو. من ڪيهن ڪم ۾ لڳي وڃي پيو ليندو ۽ هن وماس ۽ مايوسيءَ کان ڇٽي پوندس. سو جون ١٩٣۴ ۾ هيءُ جيولي شروع ڪيم ۽ هاڻ الن مهنن کان وٺي جڏهن ڪڏهن مُوچ ۾ آيس ٿي لڏهن ٿلر ڪٿي لکيو الر. وچ ۾ ڪي وٿيون اهڙيون ۽ ببيون جڏهن ٿلر ٿئي هليو. ٿي پرا مهنو مهنو اها ڪار ٿي. ۽ ڪم وچ ٿي ته ڇڏيم. هاڻ سٺر جي پڄاڻيءَ ڪي اچي ر سيو آهيان، گهڻو ڪم لڏهن لکيو الر جڏهن دل أداس ۽ أڪيل هيم، لنهنجو قدري اظهار لکت ۾ ملي، ۾ سو لکندي ٿي حال جي خٿن غمن مان ڇٽي هلڪو ٿيس. لکڻ وٺل اکين اڳيان پڙهندڙ ڪونه هيم. آءٌ ته پاڻ لاءِ لکي رهيو هوس؛ سوال جواب پاڻ سان پنهنجي لاءِ ٿي ڪيم ۽ وقتي لنهن مان وللدو ۽ لبندي هيم. مرضي هيم ته پاڻ سان سچو ٿي خيال ڪريان ۽ جيم ته گذرني ٿي هيٺن سوسوري لظر ڦيريندي لنهن ۾ ڪامياب ليندس.

جولاءِ جي آخر ڏاري ڪملا جي صحت بگڙندي ليت لهايت لازڪ حالت کي وڃي رسي. آگسٽ ١١ اوچتو ڏهرادون جيل مان ڪڍي پوليس پوري سان مولکي رات جو الله آباد امالبو ويو. ٻئي ڏينهن سانجهن جو پرياگ اسٽيشن تي پهتاسين، جتي ضلع ماجسٽريٽ ڄاڻايم ته بيمار استريءَ سان گڏجڻ لاءِ ڪجھ وقت آءٌ آزاد ڪيو ٿي ويس. گرفتار ٿئي پورا ڇهه مهنا ٿيا هوا.

هوڏانهن حڪومت پاڻءِ ڪڳيون ٿي ماريون، جيو
نافرمانيءَ جي هل چل ۽ سندس انش اولاد نپوڙڻ ۾
سرڪاري پاليسي سندس ليکي ڪامياب ٿي هئي.
جڻ جراح ڪو بڇڙو عضوو وڍي ڦٽو ڪيو هو. پر مريض
مٿو يا بچيو تنهن ۾ سندس ڇا؟ هن ۾ سٺيائين ته معمولي
قيد ڦار سان ساڳي دٻاءَ جي نيتي اڃا هلائبي، پوءِ
ڪري ڪانگريس في الحال اڳيئي هٽي هئي. سمجهائين
ته جيسين بنيادي مسئلا حل نه ٿيندا تيسين ڪانگريس
جي قومي پاليسي وقت ڏسي ٿورو ڦرندي ۽ جان ٿي
سرڪار ڪجهه ڍر ڏيندي تان ٿي شايد اڳي کان وڌيڪ
لوڏا لڳائيندي. ائين به شايد سمجهي ويٺي ته گرم
ڌرين کي، چاهي ڪانگريس ۾ يا مزورن ۽ ڪسانن ۾،
دٻائڻ ڪري ڪانگريس ۾ هرو ڀرو نرم اڳوان ناراض نه ٿيندا.

ڏهرادون جيل اندر منهنجي ويچارن جي ڌارا هن
طرح ٿي وهي. سچ پچ ته ٻاهر جو ڪجهه وهيو واپريو
ٿي تنهن بابت آءٌ ڇٽا ۽ صحيح رايا ٺاهي نٿي سگهيس،
ڇو جو آءٌ ٻڌيرو پاسيرو هوس. عليپور جيل ۾ ته بنهه
بي خبر بي سڌ هوس. ڏهرادون ۾ هڪ سرڪار جي
چونڊيل اخبار منجهان ڪاٽ ڪوٽ ڪيل هڪ طرفو
سڌ سماءُ پيم ٿي. بنهه ممڪن آهي ته ٻاهر سائين سان
صلاح ڪريان ها ۽ پاڻ حالتون اپاسيان ها ته پنهنجا
رايا قدري بدلايان ها.

حال کان بيزار ۽ دل شڪستو ٿي ماضيءَ ڏي اکيون
کڻي ورايم ۽ ڏٺم ته جڏهانڪر مون عام جي ڪم ۾
هٿ گهنديو هو تڏهانڪر هند جي سياست ۾ ڇا ٿيو
هو. ٻڌايوسين تنهن ۾ ڪيتري قدر صحيح هواسين؟

ڙبن کي پنهنجي پاسي ڪري رهي هئي. ڪانگريس
جي هل چل جي مخالفت ڪري جي سرڪار سان
ٽ وجي ليا هوا لن کي به برجاڻ لڳي. لڳهن برجاڻ
۽ رنجهاڻ ۾ ڪانگريس کي ڏاڍي طرف جي ڪل ڪل
۽ گوڙ گهوڙي هڪ انڪ طور لڳا. ورڪنگ ڪاميٽيءَ
جي لهراو ۽ ڪن شخص جي لٿرين مان پڌرو هو ته
ڪانگريس جو ڪاروبار ڏاڍي طرف جي ڪل ڪل
ڪري پنهنجي نشن وات لان هٿن وارو نه هو ۽ جي
ڏاڍو طرف اشراف لي نه هليو له ڪيس ليلهو ڏيٺي
ڪانگريس ڪان ٻاهر ڪڍيو هو. ڪانگريس هي
پارلمينٽري بورڊ جيڪو پڌرنامو ڪڍيو لڳهن ۾ لٿون
ستاو ڏلل هو، بو اهڙو لڏو لربو ستاو بوبن پيڌرهن
سالن ۾ ڪانگريس ڪڏهن نه ستبو هو.
ڳالهه بجي چڏي به ڪانگريس جي اگوالي اهڙن
بزرگن ڪئي هئي جن جا نالا جنگ آزاديءَ جي تواريخ
۾ هولڊ سواهري اکرن سان لکجن ۽ جن سچائي ۽
بي ڊ ٻاني ڪري ساري ملڪ ۾ عزت پالي هئي.
بر پالسيءَ ۾ قمر پوڙ ڪري نه رڳو بڻبن بر بيورلبن
قطار ۾ به ڪي اهڙا شخص اچي برگهت لبا جن کي
آدرشي اصولي چوڻ محال هو. الين ته ڪانگريس
آدرشي ماٺهو هوا، بر هاڻ مطلبن ۽ زمان
الدر ڪئين آدرشي ڳالهه بجيءَ جي سب ڪان
سازين کي ساڄي لڳي ويئي.
اولهي، رهسه بري ۽ پر اسرار شخصيت جيڏي
ڪانگريس جڙ به منهي دورهي لي بيٺي ۽ هڪ ر
لبڪ سباسي جو پارٽي بازيءَ ۾ بڙ لبندو لي ويو
بيورخ ڪنهن برارلنا سماج جو، جو بڇن پڪيءَ
مکهن هو.

جي خلاف آهن سي قوم جي خلاف، سماج جي خلاف ۽ مردار دل سمجهيا ويندا، جن جو زور گهٽائڻو يا مٽائڻو آهي. ائين آهي ته ڪنهن به سلطنتشاهي خلاف قومي تحرڪ ۾ ڪئين ڌريون شامل ٿي سگهن ٿيون، ڇو جو اها تحرڪ سماجڪ ڪشمڪش کي ويجهو ٿئي وڃي. ساڳيءَ طرح ڪانگريس ڪري ڇڏجي ته ملڪ جي سيني ماڻهن جي عيوضي هئي ۽ منجهس ڪئين اهڙا نيارا گروهه اچي ڪنا ٿيا جي فقط سلطنتشاهي خلاف يڪراء هوا ۽ تنهن مخالفت بابت به ڪن جو گهٽ ڪن جو وڌ زور هو. جي شخص هن بنيادي سوال ٿي شامل نه هوا سي ڪانگريس جي ٻاهر رهيا ۽ ٿورو گهڻو سرڪار جا وڃي حامي ٿيا. تنهنڪري ڪانگريس هڪ قسم جي قائم سيني ڌرين جي ڪانگريس ٿي پيئي، جنهن اندر ڪئين قسمن جا گروهه هوا جن جو وري پاڻ ۾ ڪجهه نه ڪجهه فرق هو. ۾ سيني جو هڪ ساڳئي مقصد ۾ ايمان هو ۽ سيئي گانڌيءَ جي سڏ سڳي ۾ پوئل ڳنڍيل هوا.

ٿورو پوءِ ورڪنگ ڪاميٽيءَ پنهنجو طبقن جي جنگ بابت نهراو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي. نهراو جا لفظ ۽ جيڪي ڇيل هو سي اهڙا مکيه نه هوا، پر جيڪو رخ رستو ڪانگريس وٺي رهي هئي، سو تنهن مان پڌرو هو. ظاهر هو ته اهو نهراو ڪانگريس جي نئين ڪائونسلن واري گروهه جي اثر هيٺ پاس ٿيل هو، جنهن گروهه کي ايندڙ مرڪزي اسيمبلي جي چونڊن وقت سڪين آسودن جي مدد گهربي هئي. انهيءَ اثر هيٺ ڪانگريس ساڄي طرف لمي نرم ۽ تنگ دل

اشارا ڪيل جنگ ڏي ڪنين
حالتن هيٺ طبقن وچ جنگ جي ليڊر پاڻ جانبدار ٿي ته
هوا. ور ڪنگ ڪامبئيءَ جي جنگ بر اعتبار هو سو
جنهن شخص جو طبقن جي ميمبر به ٿي نٿي سگهيو. ڪنهن
ڪانگريس جو رواجي ميمبر ته مڙهي هئي ته
ته ڪڏهن ڪانگريس لي اها لهمت هئي يا خالگي ملڪيتن
ڪانگريس ساميواد مت جي لي هئي يا اهڙا رايا هوا ۽ هائ
خلاف هئي، پر ڪن ميمبرن جا اهڙا رايا هوا ۽ هاڻ
لڳو ٿي ته اهي هن شاهي قومي پارٽيءَ جا رواجي
ميمبر به ٿي نٿي سگهيا.

ڪانگريس قوم جي ڪنين پرا چيو ويو هو ته ڪانگريس قوم جي
عيوضي هئي، جنهن اندر سڀ گروهه ۽ طرف، امير
ڪان فقير ثانين اچي ويا ٿي. قومي تحريڪون اڪثري
اها دعوي ڪنديون آهن، جنهنجي شايد اهائي معني
نڪرندي آهي ته قوم جي جهجهي گهڻائي جون
عيوضي آهن ۽ سندن پاليسي سيني جي ڀلي ڪار
آهي. پر اهڙي دعوي ڏک ته جهلي سگهندي، جو
جو ڪاه سياسي جماعت جا مخالف مطالبن ۽ غرض
جو بچاو ڪري ٿي سا بي شڪل، بي رنگ ۽ بي معني
جماعت لسي بوي ٿي. ڪانگريس يا ته اها سياسي
پارٽي آهي جنهنکي ڪو چٽو (يا ڏنڊلو) مقصد، سياسي
طاقت هٿ ڪرڻ جو طريقو، ۽ هٿ ڪري قوم جي
ڀلي لاءِ عمل بر آڻڻو آهي. يا ته ڪانگريس هڪ ڪبر خوا
۽ دکين جي سهائتا لاءِ هڪ جماعت آهي، جنهنکي
ڪي به رايا ناهن ۽ جا سڀني جو خير گهري ٿي. اهڙي
جماعت فقط انهن جي عيوضي ٿي سگهي ٿي جي
پنهنجي سندس مقصد ۽ خيالن سان متفق آهن. جي

جي خلاف آهن سي قوم جي خلاف، سماج جي خلاف
۽ مردار دل سمجهيا ويندا، جن جو زور گهٽائڻو يا
مٽائڻو آهي. ائين آهي ته ڪنهن به سلطنتشاهي خلاف
قومي تحرڪ ۾ ڪئين ڌريون شامل ٿي سگهن ٿيون،
ڇو جو اها تحرڪ سماجڪ ڪشمڪش کي ويجهو لٿي
وڃي. ساڳيءَ طرح ڪانگريس ڪري چئجي ته ملڪ
جي سڀني ماڻهن جي عيوضي هئي ۽ منجهس ڪئين
اهڙا نيارا گروهه اچي ڪٺا ٿيا جي فقط سلطنتشاهي
خلاف يڪراء هوا ۽ تنهن مخالفت بابت به ڪن جو
گهٽ ڪن جو وڌ زور هو. جي شخص هن بنيادي
سوال تي شامل نه هوا سي ڪانگريس جي ٻاهر رهيا
۽ ٿورو گهڻو سرڪار جا وڃي حامي ٿيا. تنهنڪري
ڪانگريس هڪ قسم جي قائم سڀني ڌرين جي
ڪانگريس ٿي بيٺي، جنهن اندر ڪئين قسمن جا گروهه
هوا جن جو وري ٻاهر ڪجهه نه ڪجهه ڦرق هو. پر سڀني
جو هڪ ساڳئي مقصد ۾ ايمان هو ۽ سڀئي گانڌيءَ
جي سٽي سگهي ۾ پورل ڳنڍيل هوا.

ٿورو پوءِ ورڪنگ ڪاميٽيءَ پنهنجو طبقن جي جنگ
بابت نهراو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي. نهراو جا لفظ
۽ جيڪي چيل هو سي اهڙا مکيه نه هوا، پر جيڪو
رخ رستو ڪانگريس وٺي رهي هئي، سو تنهن مان
پڌرو هو. ظاهر هو ته اهو نهراو ڪانگريس جي لئين
ڪائونسلن واري گروهه جي اثر هيٺ پاس ٿيل هو،
جنهن گروهه کي اينڊز مرڪزي اسيمبلي جي چونڊن
وقت سڪين آسودن جي مدد گهربي هئي. انهيءَ اثر
هيٺ ڪانگريس ساڄي طرف لمي نرم ۽ تنگ دل

حالتن هيٺ، طبقن وچ جنگ ڏي ڪنهن اشارا ڪيل هوا. ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ٺهراءَ ۾ ڄاڻايو ويو ته جنهن شخص جو طبقن جي جنگ ۾ اعتبار هجي سو ڪانگريس جو رواجي ميمبر ٿي نٿي سگهي. ڪنهن نه ڪڏهن ڪانگريس تي اها تهمت نه مڙهي هئي ته ڪانگريس سامراج مٽ جي ٿي هئي يا خانگي ملڪيتن خلاف هئي، پر ڪن ميمبرن جا اهڙا رايا هوا ۽ ظاهر لڳو ٿي ته اهي هن شاهي قومي پارٽيءَ جا رواجي ميمبر ٿي نٿي سگهيا.

ڪئين ڀيرا چيو ويو هو ته ڪانگريس قوم جي عيوضي هئي، جنهن اندر سڀ گروهه ۽ طرف، امير کان فقير تائين اچي وڃن ٿا. قومي تحريڪون اڪثر اها دعوا ڪنديون آهن، جنهنجي شايد اهائي معنيٰ نڪرندي آهي ته قوم جي جهجهي گهڻائي جون عيوضي آهن ۽ سندن پاليسي سڀني جي ڀلي ڪاڻ آهي. پر اهڙي دعوا ڏک ته جهلي سگهندي، جو جو ڪا به سياسي جماعت جا مخالف مطلبن ۽ غرض جو ڀچار ڪري ٿي سا بي شڪل، بي رنگ ۽ بي معنيٰ جماعت ٿي پوي ٿي. ڪانگريس يا ته اها سياسي پارٽي آهي جنهنکي ڪو جٽو (يا ڏنل) مقصد، سياسي طاقت هٿ ڪرڻ جو طريقو، ۽ هٿ ڪري قوم جي ڀلي لاءِ عمل ۾ آڻڻو آهي. يا ته ڪانگريس هڪ خير خواه ۽ ڏکين جي سهائتا لاءِ هڪ جماعت آهي، جنهنکي ڪي ته رايا ناهن ۽ جا سڀني جو خير گهري ٿي. اهڙي جماعت فقط انهن جي عيوضي ٿي سگهي ٿي جي لٽي پٽي سندس مقصد ۽ خيالن سان متفق آهن، جي انهن

ماري اُڇيس ته پاڻکي ڏاڍو بيزار ۽ ڏکل سمجهيم.
وهاڻو ڳوڙهن ۾ تر هو. عجب لڳم، ڇو جو جاڳندي
هئڻ دل پرجهي نه ايندي اُٿم.

تن ڏينهن سمجهان ٿو ته منهنجون نسون سالم نه
هيون. راتڻ جو ننڊ قتل ۽ خراب، جا مون لاءِ نئين
ڳالهه هئي. ننڊ ۾ ڪئين خوفناڪ خواب ايندا هيم.
وقتي اُٿي ڪندي رڙيون ڪندو هوس. هڪ پيري
شايد هوئڻ ڪان وڌيڪ زور سان پڪاريو هوم ۽ ڇو ڪ
ماري سڄاڳ ٿيس ته مارا! ۽ وارڊر ڏاڍي اوني ۾
پاسي ڪان بيٺا هوا. خواب آيم ته ڪو مونکي گهٽي
ماري رهيو هو.

تنهن وقت ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي هڪ ٺهراو به
ڏٺوم. اهو ٺهراو هن ڪري پاس ڪيو ويو جو
”خانگي ملڪيت جي ضبطيءَ ۽ طبقن وچ جنگ جي
ضرورت بابت گنتل، ٽڙڪيل ڳالهيون بڌجن پيون.“
جنهن، ڪري ڪانگريسين کي ياد ڏياريو وڃي ٿو ته
ڪراچيءَ وارو ٺهراو ”لڪي واجبي سبب ۽ معاوضي
بنا ضبطيون ڪرڻ چاهي ٿو ۽ نه طبقن وچ جنگ جي
فائدي ۾ آهي. ورڪنگ ڪاميٽي الهيءَ راءِ جي آهي
ته ضبطيون ۽ طبقن جي جنگ ڪانگريس جي اهنسا
جي مت خلاف آهن.“ ٺهراو جا لفظ به ڪچا پڪا
هوا ۽ جنهن مان ظاهر هو ته ٺاهيندڙن کي پوري خبر
نه هئي ته طبقن وچ جنگ ڇا کي چئجي. ظاهر هو ته
ٺهراو نئين ٺاهيل ڪانگريس سوشلسٽ پارٽيءَ خلاف
هو. در اصل هن پارٽيءَ جي ڪنهن به جوابدار ميمبر
ضبطين بابت ڪا به ڳالهه نه ڪئي هئي، پر موجوده

زميندارن کي ڇڙيءِ رهيا هوا ته کو سگهن ڪريو.
انهن زمينداري سيائن کي هر قسم جي سهوليت ڏني
ٿي وئي. جي گهڻين علائقن ۾ به وڏيون زميداريون
سيائون آهن ان جا چندا سرڪاري طور ولن سان گڏ
وصول ڪيا وڃن ٿا:

مان ٿو ڀانيان ته مون ڪڏهن به هندو يا مسلم
فرقيوار جماعتن ڏانهن ڪو خاص لحاظ ڏيکاريو آهي؛
پر هڪ واقع ٿي هندو مهاسڀا متان خوب ڇڙ آيو.
سندن هڪ سيڪريٽري ڪلڪري سرڪار جي پٺي
ليڙ لڳو. جي ”ڳاڙهن جولن“ متان بندش ليڪ ٿي
آهي. جيوس. لڳيم ته جن شخص جا نهايت ضروري
ڪاگر ڪ حق غضب ٿي ويا هوا، سا ڳالهه هن کي ڪيمن
ٿي وڻي، ۽ سو به جڏهن هل چل بند هئي. اصول
جي ڳالهه جڏي به عالم آشڪار هو ته هتي ڳاڙهن جولن
ڏانهن شان مان سان ڪم ڪيو هو. سندن اڳوان،
خان عبدالغفار خان، جهڙس بهادر ۽ سوڌو انسان ملڪ
بر گهوليو ليبي، اچا جيل ۾ نظر بند هو. جمرته فرقي پرستي
حد ڪري ڇڪي ۽ ڪي وڏيڪ مشهور مهاسڀا جا
اڳوان سيڪريٽري کي رد قد ڏيندا، ۽ ڀانيان ٿو ته
ڪنهن ٿي به ڪين واسته مان ڪڏي.

هن مهاسڀا جي منتريءَ جي بيان منهنجون وايون
بتال ڪري ڇڏيون. سان ته بيڙو ٿي هو، ۽ پالسر ته
ملڪ جي موجوده حال جي صورت هو. منجهند جو
گرميءَ هنئ گهر ڪري ننڊ ڪٽي وير ۽ ننڊ ۾ هڪ
عجيب سپنو ڏٺم. عبدالغفارخان لسي چارون طرف
حملا ٿي رهيا هوا ۽ آءٌ ڪيس بچائي رهيو هوس. ڇوڪ

ڇيو ڪيو هرو پرو آئڙيو نٿي. جڏهن گانڌيجيءَ قانوني شغل وارن کي آسيس ڪئي تڏهن سندن گروهه ڪانگريس ۽ ڪاميٽيءَ ۾ زور پڪڙي ويو.

سو سڀ ٺيڪ ٿي هو. پر هي لوڏو ڪانگريس کي پانهنجي تنهن کان به پنٿي گهلي ٿي ويو. اسهڪار جي هل چل کان وٺي، پوين پندرهن سالن اندر ڪنهن به وقت ڪانگريس جي اڳوانن هن طرح قانوني پوليون پولڻ ۾ حد نه ڪئي هئي. اڳئين سوراج پارٽي، جا به پنٿي لوڏو ڪائڻ ڪري پيدا ٿي هئي، اڳوانيءَ جي نظر کان گهٽ وڌيڪ زور پري هئي. هن پيري اڳي جهڙيون زبردست شخصيتون نظر نٿي آيون. ڪئين ماڻهو جي مشڪل وقت هل چل کان پڇي پري ٿيا هوا سي هاڻي سراڪا پاڻي اچي پرگهٽ ٿيا ۽ پاڻ کي سرخرو ڪرڻ لڳا.

ڪانگريس تان منع ناما لٿا ۽ ورئي باقاعدي جماعت ٿي. پر ڪئين ساڻس گڏيل ۽ هٿ هيٺ جماعتون اڃا بي قاعدي رهيون، مثلا شيوا دل، ڪي ڪسان سڀائون، ڪئين وديالبا، نوجوان ليگون وغيره. پر خاص ڪري ڳاڙهن چولن وارا سرحد جا خدائي خدمتگار اڃا بي قاعدي هوا. اها جماعت ١٩٣١ کان وٺي ڪانگريس جو جزو بڻي هئي. مطلب ته هل چل بند ڪرڻ ڪانپوءِ ۽ قانوني رستا اختيار ڪندي به سرڪار اڃا خاص دباو جا قانون سالم رکيا ۽ ڪانگريس جي ڪن مکيه عضون کي بي قاعدي رکيو. هڪ دلچسپ ڳالهه هئي جو هوڏانهن ڪسان ۽ مزدور سڀائن تي سرڪار جو مارو هو ۽ هيڏانهن سرڪاري ڪاموارا

ـاني بوء ٿري شڪايت ڪري نو ڪ چو ماڻهو اڃڙا
ـوس ني پيا آهن. ڪي جزوي السان ليندا جن کي
ـام جي ميتا ۽ محبت ايتري قدر نصيب ني آهي.
ـيوء عام جي اها شڪايت ڪرڻ ڪ جا اولهي حد
ـوهان لاء نهرايل هئي لنهن لي چـو ڪ پهتا، واجبي
ـاهي. پاڻنا جي ميڙ ۾ اوڙ ٿانبن ڪ ڪين ٿوسبو، چو
جو هريجن ڏوري لي لڪرڻو هوس. مڙ ڪي جئي وبو
ڪ هوشيار ني ڪم ڪجو ۽ جي لچوبزون ورڪنگ
ڪاميٽي توهان اڳيان پيش ڪري سي ٿوس پاس
ڪري ڇڏجو.

شايد انين هو ڪ لنس بحث مباحثن ڪري ڪوڙ
ايل ڪوڻ لڪري ها. ميمبرن جا من منجهيل سنجهيل
هوا. لڪتہ جيني ڪرڻ لاء ڪيترا ليار ۽ ڪو ڪارگر
سٽاو ڪنهنڪي ٽئي سجهيو. حالتن هيٺ انين ني ٻڌبڌو
هو، ڇو جو هل چل جو بوجو گهٽي قدر ۽ ڳڻن جي
اڳوان لي بيو هو. اهي اڳوان البت ڏکل ۽ سندن
من تازا ڪ هوا. سڀني کي ڦرٻو پئي ڪ ڪيل ختم ڪري
هل چل کي بند ڪرڻو ني هو. ۽ بوء ڇا ڪجي؟
ٻ گروهہ لڪري تروار ٿيا؛ هڪ قانولي سياڻن ۽ گوڙي
قانولي شغل چاهيا ٿي؛ ٻئي منجهہ ساميوادي هيا
ڪجهہ ڏنڌلا هوا. گهڻا ڪ ٻئي گروهن کان ٻاهر هــ
ڪ ڪين قانولي شغل پسند پيا ۽ ساميواد کان نهيا جر
ٿي، ڪ متان فوج الدر ٿاڪوڙو ڪ وجهي. ڪ ڪين
ڪجهہ ڪارگر سجهيو ٿي، جنهنڪري پهنجي ڪشتي
ڪشتيبان گاڏهي ڪر ٻڌايا ٿو. هميشه والگر ســ
پيٽ ولي هليا، جيتوڻيڪ ڪيترن کي گاڏهي

نڪي ڪي هن قسم جا ليٿا آئڙير ٿي. ٻاهرين سبزي ۽ تازگي ڏسي مسارو ٿو ۽ سوُر اُپرندو هوم ۽ پوءِ دروازي ڪاڻ تي اکيون ڪٽي قيرائيندو هوس.

پر هيءُ سڀ تڪليف سچ پچ جيل ڪري نه هئي، جيتوڻيڪ جيل جو منجهس ڪجهه حصو هو. اِهو ٻاهرين ڳالهين ڪري مون تي اثر ٿيو هو- ڪملا جي بيماري ۽ سياسي خفا. سمجهيم ته ڪملا وري ڪُهني مرض جي چنبي ۾ ڦاٿي آهي. ڏنم ته آءٌ لاچار هوس ۽ سندس ڪابه شيوا ڪري نٿي سگهيس. خبر هيم تہ ساٿس گڏ هجان ته ڦڪيون ۾ فرق ڪن.

دهرادون جيل ۾ مونکي روزاني اخبار ملندي هئي، جنهنڪري ٻاهر جي سياسي ۽ ٻين واقعن مان واقف ٿيندو رهيس. ٿن سالن بعد آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي (گهٽو وقت ته بي قاعدي جماعت هئي) گڏ ٿي، پر سندس ڪارروايون مايوس ڪندڙ هيون، عجب هوم ته ملڪ يا دنيا ۾ هيترو ڪجهه ٿيڻ بعد ڇو ڪين هن پهرئين ميڙ ۾ حالتن تي غور ڪيو ويو، نوان بحث ٿيا ۽ اڳيان چيلا چڏي پيا رستا ورتا ويا. گانڌيجي مونکي پري کان اڳي وانگر ڊڪٽيٽر جي شان ۾ نظر آيو، چي، ”منهنجي اڳواڻي قبول ته منهنجا شرط بہ قبول.“ اِها طلب بيشڪ واجبي هئي. ڪيس اڳواڻ بڻائي ڪيس هدايت ڪرڻ، ته پنهنجن پڪن ويچارن جي اُبتو پير کڻ، ناممڪن هو. پر مونکي لڳو ته مٿي کان حڪم ڪيڻ تي وڌيڪ زور هو ۽ ڏرين جو پاڻ ۾ بحث ڪري ڪا ٺين پاليسي گهڙڻ گهٽ هو. اِها هڪ عجيب بات آهي جو گانڌيجي دلين تي سڪو

کمرو ٻارڙن ڪمرن لاءِ ڪافي
...مر. هنن ليکي منهنجو لنڊڙو ٻارڙن ڪمرن لاءِ ڪافي
...ڪشاد و هو.
... انهن حالتن ۾ اهين لين بندش ڪري ڪجهه ني.
...ذرا واڌو لي پيس ۽ ٻارڙن ۾ جا ڪمرن ولي سگهيس
...ني لنهن لي ۽ دل نه ٿيم. ڪڏهن ۾ اهڙو ويڳاڻو ۽
...دليا ڪان دور ٻالڪي نه سمجهيو هوم. اڪيلي بندش
...جو دل من لي الرنيڙ لڳو ۽ ان من ٻئي شِتِل ني.
...ٻيا. ديوار جي هن ٻر نظ ڪي وڪون ٻوي خبر هيم
...نه تازگي ۽ خوشبوءِ هوا، لذو ڪجڙو گاهه، نرم ڪومل
...پومي ۽ دور دور جا سندر درشيه هوا. ٻر سي سڀ
...ٻهچ ڪان ٻري. پتمون ڏسي ڏسي اڪيون ڳوريون ۽
...اداس ٿي پيون. همت اسان رواجي جمل واري ڇربو نه
...ڪال هئي. مولڪي نه ڪنهن ڪنڊ ۾ ڏار ڪٽي
...سنڌيو هوانون. ڪالهوءِ چؤماسي جي برسات شروع ني
...ڏينهن مهني ڪالهوءِ چؤماسي جي هفتي ۾ ١٢ الح
...۽ سارنگ مراديون پاتيون. ٻهار آهن ٿي هفتي ۾ جر بر
...برسات پيئي. هوا ڦري ۽ وڻ ٽڻ پکين برلدن ۾ جر بر
...ني. نار بوٽ ڪري ٻت ڪي ڪجهه فرحت آلي. ۽ اڪن
...۽ من لاءِ فرحت ڪال هئي. وقتي ٻاهريون لوهه جو
...دروازو ذرا کلندو هو ۽ وارڊر الدر يا ٻاهر ويندو هو.
...ڪن گهڙين لاءِ ٻاهريون ديدار اصبب ٿيندو هوم. سنڌ
...پت، وطن ۾ رلڳ ۽ پنن لي نمڪندڙ مولين جو
...رولدون. ٻر سو ڪن ٻر خوخواب ۽ آلي جو آلي ڪو
...جي ڪيل والڪر غائب. ڪڏهن نه دروازو سنئون سلا
...پتمو ڪين هو. شايد وارڊرن ڪي هدايتون هون
...جڏهن ڪولبو لڏهن نظ پيڻ لڳي لاءِ چيرلون ڪولو

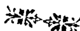
٦٤ — وري دهرادون جيل ۾.

عليپور جيل ۾ صحت نيڪ نہ رهي. تور ۾ گهٽو گهٽيل ۽ ڪلڪتي جي هوا ۽ گرمي تڪليف ٿي ڏني. ڪنهن سني هند بدلي ٿيڻ جا افواهہ ٻڌم. مارچ ٧ تي سوري جيل کي الوداع ڪيم. دهرادون جيل ڏي اماٽيو ويس. مهنجي نويڪلائي کانپوءِ سانجهن جو شهر مان لنگهندي فرحت آيم ۽ هوڙا اسٽيشن تي ماڻهن جا حشام ڏسي دل بهار ٿي.

بدليءَ ڪري خوش هوس ۽ چيم تہ وري دهرادون ۾ پهاڙن جو پري کان لقاءُ وٺندس. پهچڻ بعد ڏٺم تہ سڀ اڳي وانگر نہ هو. هن ڀيري هڪ وٿاڻ صاف ستهرو ڪري مونکي اُتي رهايو ويو.

رهڻ جو ڪمرو ننڍڙو نہ هو ۽ اڳيان ورانڊي تڪر بہ هوس. ٻاهر ننڍڙو اڳڻ پنجاهہ کن فٽ ڊگهو هوندو هي ڪمرو اڳين کان موچارو پر ڏٺم تہ ٻيون ڳالهيون نيڪ نہ هيون. ٻاهر جي ديوار منهنجي خاطر ڏهن مان چاڙهي پندرهن فٽ ڪئي ويئي هئي. اڳي وانگر پهاڙن جو نظارو ڇٽي رهيو. فقط ڪن وڻن جون چوٽيون پئي ڏٺيون. هن جيل ۾ ٽي مهنا رهيس پر هڪ ڀيرو بہ جيلن جو ديدار نہ ڪيم. نڪي ڪي اڳي وانگر جيل جي شاهي دروازي اڳيان پند ڪرڻ جي اجازت

گهٽ ٿيندا وڃن. اسانجا طريقا اهي هجن جي الهيءَ مقصد کي رسائين ۽ جن پٺيان خاص نيت پڻ هجي. اهو ٻه ياد رکڻ گهرجي ته انسان جو جهڙو سڀاو آهي تهڙو جماعتن ۾ انسان هميشه اسانجي هدايتن کي نه بدلندو ۽ لڏندي کي اعلي اخلاقي اصولن موجب هلندو. دليون ٿيڻ سان گڏوگڏ اڪثري دٻاو آڻڻ ٻه ضروري ٿيندو ۽ اسين اهالي ڪوشش ڪندا رهون ته دٻاو گهٽ ڪري الهن عمل ۾ آڻيون جيئن منجهانس گهٽ خرابيون نڪرن.

ضرور آهي ته جن ڪوڙن بنيادن تي بيٺل آهي
سي پڌرا ڪري حقيقتون ظاهر ڪجن. اسهڪار هل
چل جي هڪ وڏي خوبي اها آهي جو سڀ ڪوڙ
۽ فريب پڌريءَ پٽ ڪري ڇوي ٿو ته سندن آڻ
نه مڃو ۽ ڪين هٿ هٺ ۾ نه ڏيو.

اسانجو مقصد هڪ ٿي سگهي ٿو— هڪ طبقن
بنا سماج، جنهن ۾ سڀني کي ساڳيا وجهه ۽ ۽ انصاف
موجب روزگار ميسر ٿيندا. اهو سماج انهي رمز سان
رٿيو ويندو جيئن انسان ذات سک ۽ سيبتا جي
اوج کي رسي، روحاني لياقتون حاصل ڪري، يعني
سهڪار ڪرڻ، لالچ ڇڏڻ، شيوا ڪرڻ، انصاف
ڏيڻ، همدردي ۽ محبت سکي، آخر اِهو وڏي
هڪ ڏينهن عالمگير سرشتو ٿيندو. جو ڪجهه آڏو ايندو
سو هٽائڻو پوندو، ٿي سگهيو ته اشاري سان، ضروري
ٿيو ته ڏڪي سان. ذرو به شڪ ناهي ته اڪثري
دٻاو جي ضرورت ٿيندي. پر جي زور لڳائڻو ٿي
پيو ته اهو ڏڪار بي رحميءَ سان نه، پر سمان ڀاءُ
رکي راهه مان رنڊڪ هٽائڻ جي مراد سان. اِئين
ڪرڻ ڏکيو ٿيندو. هي ڪم سترو ناهي؛ ڪو سترو
رستو به ناهي ۽ واٽ تي ڪئين ڪڏون ڪوهه آهن.
پر اکيون پورڻ سان اهي ڪڏون ڪوهه هٽي ڪين
ويندا، پر اکيون پٽي دل ڀڏي صورت حال ڏسڻ
سان ڪاٿن پاسو ڪري سگهبو. سو سڀ هوائي خوابي
پيو لڳي ته گهڻا ماڻهو خاصي نيت سان هي قدم
کڻندا. پر اهي سندن اڳيان رکي مٿن زور ڏيون. پوءِ
ممڪن آهي ته رفته رفته دلين مان غبار ۽ ڏڪار

هنسا اڳيان جهڪڻ يا ظلمي راڄ جو هنسا تي ٻڌل،
آهي تنهن جي آڻ مڃڻ، سو نه سراسر اهنسا جي
سدانت خلاف آهي. جي اهنسڪ طريقو قبول ڪرڻو
آهي ته منجهس ظلمي راڄ يا سرشتو بدلائڻ جي سگهه
سمت هئڻ گهرجي.

آءٌ چئي ٿو سگهان ته اها سگهه اٿس يا نه.
منهنجي خيال موجب رستي تي ڏور وٺي هلندو ٻو
شڪ اٿم ته ٻنهه آخرين منزل تي نه پهچائيندو. ڪنهن
به صورت ۾ ڪنهن نه ڪنهن قسم جو دٻاءُ يا جبر
ضروري آهي، سبب جو اختياري وارا ۽ حق
وارا ذري ۽ ٻنا هٿان وارا ناهن. اهڙيون ليون
حالتون پيدا ڪجن جن ڪري حق ترڪ ڪرڻ کان
ڇٽي پوڻ ۾ وڏيڪ نقصان ٿئين. هن وقت جون
قومي ۽ سماجڪ ڪشمڪشون دٻاءُ ٻنا ڏور ڪين
ٿينديون. البت دليون قبرڻ جو ڪم به وڏي پيماني
تي ٿيڻ گهرجي، جو جو جسمن گهٽن ۾ ڦير و نه آيو آهي
تيستين ڪابه سماجڪ هلچل ايڀي نه سگهندي. ٻر
ڪن تي ٻوءِ دٻاءُ آڻڻو پوندو. لڳي ڪي صحيح
آهي ته اکيون پوري ڪٽي سمجهون ته سماج ۾ بنيادي
ڪشمڪشون آهن ئي ڪون. تنهن ۾ نه رڳو سچ
ڍڪيو، پر جڏهن نه ماڻهن کان سچون حقيقتون
لڪائي، ڪن ڏوڪو ڏيئي موجوده سرشتو لڪ
ٿيو ڏيئي قائم رکيو وڃي ٿو؛ ۽ هو ڏاڍهن انهن ڪرڻ
سان جڏهن پنهنجي اختياري سالم رکڻ ۾ حاڪمن کي هڪ
اخلاقي پشتي ڏئي ويندي، جنهن لاءِ سدائين واجهائين
ٿا. ڪنهن به ظلمي سرشتي جو مقابلو ڪرڻ لاءِ اول

ويچارن ۾ موجوده حالتن تي منحصر آهي. ۾ سڀ کان وڌيڪ انهيءَ جماعت جي ويچارن تي منحصر آهي، جنهن ۾ تبديل ٿي رهي آهي.

دنيا جي تواريخ ۾ هنسا وڏو حصو ورتو آهي. اڄ به سنڌس اهميت وڏي ٿي آهي ۽ شايد ڪجهه مدت تائين رهندي. زمان ماضيءَ ۾ گهڻيون تبديلون زور ۽ جبر ڪري ٿيون آهن. مسٽر گلئڊسٽن هڪ ڀيري چيو ته، ”ارمن سان باسيان ٿو ته سياسي ڪشمڪش وقت جي اسانجي ماڻهن کي فقط ايترو ئي هدايت طور چيو وڃي ها ته هنسا لاءِ نفرت ڪجو، امن امان پسند ڪجو ۽ ڌيرج ڌارجو، ته هي ملڪ آزادي نه حاصل ڪري ها.“

جا اهميت زمان ماضي ۽ حال ۾ هنسا کي ملي سا وساري نٿي سگهجي. سو وسارڻ جڳ حياتيءَ جي آهي حقيقتن کي وسارڻ ٿيندو. تنهن هوندي به هنسا بيشڪ بڇڙي بلا آهي ۽ سنڌس ۾نيان ڪئين خرابيون پيدا ٿين ٿيون. هنسا کان بدتر دل ۾ نفرت، بي رحمي، وير، سزا ٿين ٿا، جي اڪثري هنسا ۾ سمايل ٿين ٿا. سچ پچ ته هنسا خود بڇڙي چيز ناهي. ۾ انهن ونڪارن ڪري جي منجهس رهن ٿا. انهن وڪارن بنا هنسا ٿي سگهي ٿي؛ مثلا چڱي يا بڇڙي مقصد لاءِ هنسا ڪري سگهجي ٿي. ۾ هنسا کي وڪار رهت رکڻ نهايت ڪٺن ڪم آهي، جنهنڪري بهتر آهي ته پڇنديءَ سارو هنسا نه ڪجي. ۾ هنسا کان پاسيرو ڪندي ماڻهو هٿ ٻڌي مات ڪري تيهان وڌيڪ ۽ بدتر بڇڙاين کي برداشت نٿو ڪري سگهي.

آهن.“ هن وقت
۽ گذاري جي ضرورتن تي منحصر آهن.“ هن وقت
جون ضرورتون اسانکي لاچار ڪنديون ته اخلاق جو
هڪ نئون گهاٽ گهڙي تيار ڪجي، جو وڌيڪ
موافق ٿيندو. جي اسانکي هن روحاني ڪشمڪش
مان نڪرڻو آهي ۽ هن وقت جون سچيون
روحاني لياقتون حاصل ڪرڻيون آهن، ته مذهبن جي
متن جا بنياد چڪي سڀ سوال همت ۽ سچائي سان
هٿ ۾ ڪٺا ٿيندا، جيڪي مذهب جوڙي ٿو سو
چڱو هجي يا بڇڙو، پر جنهن نموني جوڙي ٿو ۽ ميڙا
لاهه زور ڏئي ٿو سو اهڙو آهي جو ڪو سوال، عقل جي
نظر سان ڪٺو ڏکيو ٿي پوي ٿو. جئن فرونڊ ڏيکاريو
آهي مذهبي متا ”ميڙاڻي آهن جو جو (١) آدي آئن
ميڙا ٿي (٢) جو جو اسان وٽ سي گواهيون آهن جي
آد جڳاد کان اسان وٽ آهن (٣) جو جو انهن گواهن
بابت ڪو به شڪ شبهو اٿارڻ گناهه آهي.“
جڪڏهن اسين اهنسا ۽ سنڌس رهبر تي
ذرمي، بنهي نظر کان ويچار ڪنداسين ته ويچار ڪرڻ
ئي وبرت ٿيندو. پوءِ ته هڪ پنت جي ميڙا ٿيو
جا ٻيا سڌيڪار ڪن يا نه ڪن. پوءِ ته زماني ج
مسئلا حل ڪرڻ جي منجهس طاقت نه رهندي، پر ج
اسين موجوده حالتن جي مدنظر سان ويچار ڪرڻ
تيار آهيون، ته پوءِ لئبن دليا ناهڻ ۾ هي شستر خو
ڪارگر ٿيندو. يعني ته اسانکي ويچار ڪند
جماعتي انسان جي مزاج ۽ ڪمزورين ڏي ڌيان
پوندو. ڪا به عام جي هل چل، جا خاص ڪ
انقلابي تبديلون چاهي ٿي، سا نه رڳو اڳوائن

اخلاقي تربيت لي ڏلائين ٿي سو ٻ بنهه ضروري هو، جيتوڻيڪ ڪهڙي درجي جي تربيت هڪ شخص کي ڏجي، تنهن بابت سوال اُٿي سگهن ٿا. هو جيڪو زور لڳائي ٿو سو انسان جي پاڻ ڪمزورين تي سماجڪ گناهن کي ٽورو ڏيان ڏئي ٿو. انهيءَ اخلاقي انساني تربيت جي ضرورت پڌري آهي، ڇو جو ڏسجي وينو تہ سختيون ڇڏي هوند هلندي وارن سان ٻت ٿي موجون ماڻڻ ٻ ڪيترن ڪانگريسين کي موهيو آهي. ڪنهن بہ نام نهال ڪانگريسيءَ لاءِ هن دنيا ۾ سرڳ ماڻڻ لاءِ دروازا کليائي پيا آهن.

ساري دنيا هن وقت ڪيترين ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي، پر سڀ کان وڏي سا روحاني ڪشمڪش آهي. سو بہ خاص ڪري مشرق ۾، ڇو جو تازيون تبديلون هت ٽڪريون ٿيون آهن ۽ اُنهن موجب نهڪي هلڻ ڏکيو لڳي ٿو. سياسي مسئلا، جو جڳ ميدان واري وينو آهي سو شايد سڀ کان گهٽ اهميت وارو آهي، جيتوڻيڪ اول مسئلہ آهي ۽ انهيءَ حل ٿيڻ کان اڳ، پيا وڏا سوال هت ۾ ڪٽي نٿا سگهجن. قيامن کان اسين جڳ هڪ اُچل اُٿل سماجڪ سرشتي تي هري ويا آهيون ۽ اسان مان ڪيترا سمجهي وينا آهن تہ اِهو ئي نيڪ ۽ صحيح سماجڪ بنياد آهي. اسانجي ليئي بہ مٿس ئي ٻڌل آهي. پر گذري گذري کي هن وقت جي هل هلان ۾ گهپائي نهڪائي نہ سگهنداسين. هڪ آميريڪن ارٿ شاستري، مسٽر ويبان ڪتاب (The future of an Illusia) ۾ لکي ٿو تہ ”آخر ڪار زندگيءَ جا اخلاق

جيئن سگهن ٿو، جي وڏو ڏنو لي
ڪمزسيءَ ۽ رضامنديءَ لي
ولڳو نه ٿي.
سودن جو وار به هيترو زور
لي وسيلن حيلن نه آهي پڪ مولڪي
آهي، ڪئي شدوا وڏي اساڙي
ضرور زور آخرين نه ٿو ڪالهه بچيءَ ڏ يئي
اڳيان اکين اها لڳي ٿو نه مولڪي به هوندي لنهن
ضايع طاقت لي چيزن جي. گهرجي هٿ لي منزل ۽ مقصد
بيا سمنڊ تي ڪشتيبان بيا ته خسيس هوندي ته لڪي جني
ڪري لرادر جو اپاون ڪي اڪي ليندي ۽ اسين سڪان
جا عمل ۽ جا ابتيءَ بابت لنهن جو جو . جهاڳيندا سين
فقط نه ڪري ونڻ اپاون بدلبت بچون . نا سگهجي ٿو،
لبهندا. لي ڪتا معامله اوان بيا بو وينده ۽ کالا لي مقصد
ڪم ڪو نه آهي اهاڻي به ڪسوٽي جي منش لتي پٽي
ڪندس. ٿو نه چوي ڪو فلاڻو نه ۽ ، ڪري ٿو ڪبن
وڏندو وروونڌ وير بوبو هرو ڪري جن ولبا وسيلا سي
حاصل ڏکيو ۽ برپي بو نه اوري مقصد نه ، رهندو ٿي
گهٽبل ونل اهڙا پاڻير طريقا ۽ مقصد نه پچ سچ . لبندو
آهي ضروري لنهڪري . سگهن ٿا تي ڏار جو آهن
محدود بنهه پا گهٽجي وروڌ وير جو هجن اهڙا وسيلا
خواهش ۽ (آهي لي ٽيٺو ورڌ وير جو چو) رهي
پر ،اهي جو طريقي خاص ڪنهن به سوال سو . وڏي
ڳالهه جي .آهي جولي مزاج ۽ مراد من ،لبت جي ماڻهوءَ
۽ پوءَ آهي بربو زور ٿي لي مراد من جي ماڻهوءَ به
آهي سگهيو قمري نه سباڙ جو انسان قدر ڪالي جي
لڪ هلائيندي جل هل جي لکن نه ڪبو قبول به نه
جوڙ . آهي ٿو ڪامياب خوب پر ڪرڻ پيدا لبت

ناهن) آدم ڪري حاصل ڪرڻ چاهين ٿا، ته کي
پائين ٿا ته اهڙن کي ڪانگريس اندر رهڻ جي ضرورت
ڪانهي. البت گانڌيجي اڃا هڪ وڏي سامراجيءَ وارو
آهي، جنهنجي اهنسا هڪ ڳري ۽ ڦوي وس آهي ۽
ڪير چوي وري ڪڏهن هل چل هلائي ملڪ کي
جولان بر آڻيندو. سندس مهما، عام تسي جادو ۽
منجهس ورودي ڳالهيون ڏسي سمجهجي ٿو ته هنجي
شخص رواجي تڪ تور کان مٿي آهي. جي بين لاءِ
ماڻهون ۽ ناراضيون آهن سي هن لاءِ ناهن. ٻر جي سندس
پوئلڳ آهن تن مان ڪيترا ته ٿدا نريا شانتي وادي
يا ٽالسٽاءِ جي ٽرقي وانگر مقابلو نه ڪندڙ يا مذهبي
ني پيا آهن جن جو زندگيءَ سان واسطو ڪونهي. اهڙا
پاڻ وٽ ڪتين ماڻهو ميڙي سيڙي ويٺا آهن جي ته
اهنسا جو اجهو وٺي موجوده سرشتو قائم رکڻ چاهين
ٿا. آهي وقت ڏسي ائين ڪن ٿا، ٻر هن طرح اهنسا
جو پاسو پڙهندي مخالف جي دل ڦيرڻ بدران پنهنجي
دل ٽڙڪي کسڪي وڃي مخالف وٽ قابو ٿئي ٿي.
جڏهن اُلساهه پورو ٿئي ٿو ۽ اسين ذرا ڪمزور بنجون
ٿا تڏهن ئي بير هٿي بين سان ناهه ڪرڻ جي ڄڃي
ايندي آهي ۽ اسين پاڻ ٻرچائي پاڪي آئت ڏيندا
آهيون ته مخالف کي باز آڻڻ جي اِهائي رمز آهي.
ڪڏهن ته اهو فائدو اسين اڳين سائين کي قربان ڪرڻ
سان حاصل ڪندا آهيون جي اسانجا اڳيان ساٿي حد
کان ٻاهر وڃن ٿا، سخت ٻول ٻولي اسانجي همدردين
کي رنجائين ٿا ۽ ڪانگريس اندر ڏير وجهن ٿا وغيره
پوءِ سماج بر بنيادي انقلاب آڻڻ بدران، سڀو زور

مو نه ملي، پر سيني اولهن خوابن وانگر رفته رفته
سالن کي موهيندو ۽ سندن ڪمن ڪارين لي وڏا اثر
جهندو. اسهڪار، يعني ڪنهن سماج يا راڄ سان
پيڙاني ۽ م سهڪار نه ڪرڻ، هڪ زبردست ۽ چوربندڙ
وبچار آهي. مٿ پر جولروان نه سندس عمل ڪن نه
اثرانتو نبندو ۽ اثر وجهڙلدو ويندو. گهڻن سان باهريون
اثر وڌيڪ نظر اچي ٿو پر بيون ڳالهيون لبتيءَ ۽ لباءَ
ڪي پرڪي چاڙين ٿيون. دايرو وڏائڻ سان سنلس زور
پرورتني ٿو. جماعتي ماڻهو جڻ جريدي ماڻهوءَ کي
ڍڪي پنتي ڪري ٿو.

بـر شڌ اهنسا لسي زور ڏيڻ ڪري اها وستو جڻ
جيون کان علحدي ۽ دور ٿي پيئي آهي ۽ انهن ڀرو
لڳي ٿه ڪي ماڻهو يا ته اڪيون پوري الله شوڌا ۾
سنيڪار ڪندا يا ته هٿ نه لائيندا. منجهس هوش عقل
جو جزو پانءَ هتي پلتي ليو آهي. سال ١٩٢٠ ۾
دهشتڪارين لي نه سندس اثر وڌو ليو ۽ ڪي اهي ڪم
جڏي آيا. جي باقي رهيا سي نه نه چتا ليا ۽ خون
خرابيون بند ڪٽي ڪيا ٿون. پر هن وقت اهڙو ڪو
مٿن اثر ڪونهي. ڪانگريس اندر نه ڪنين ٿنز لکا
گروهه، جن اسهڪار ۽ ستياگره هل چل ۾ پاڻ خوب
موڪيو ۽ جن سچي دل سان اهنسا جو رهسيه سمجهي
الين رهڻ جي ڪوشش ڪئي، سي نه هاڻ ڪانگر ۽
منڪر سمجها وڃن ٿا. چاڪاڻ ته اهي آهنسا کي هڪ
متو ۽ پست ڪري ٿا لڪين پيا ڪو من گهريو مقص
(هڪ سامراجي راڄ جنهن اندر سمان لباءَ ۽ سمان سهڻ
آهن، هڪ ولبل ٿو سماج، جنهنجي هن وقت جا حق وا

کيو، ڇو جو مقصد کي رسڻ لاءِ اهو طريقو اسانجي
ڪارگر ۽ د لپسند لڳو. تڏهن ته اسانجو مقصد اسانجي
طريقي تي منحصر نه هو؛ مقصد طريقي جو ٻيچ ڪونه
هو يا ساڻس بدل نه هو. ڪنهنکي به تڏهن ائين چوڻ
جي جرئت نه ٿي ها ته آزاديءَ لاءِ ڪمر ڪشڻ ڪپي
بشرطيڪ اهنسڪ طريقي سان ميسر ٿي سگهي. پر
هاڻ ته اسانجو مقصد ٿري اهنسا جو مطيع ٿي پيو آهي
۽ جي اهنسا سان موافق نٿو لڳي ته انڪار ڪيو ٿو
وڃي. يعني اهنسا جو سدالت هڪ پڪو متو ٿيندو
وڃي ٿو، ڪنهنجي مجال ڪو انڪار ڪري؟ جي
ائين ٿيو ته اهو سدالت پلي ڌرم ۽ ايمان سشيڪار ڪري،
پر عقل هوش ته قبول نه ڪندو. مان ڏسان ٿو ته سکيا
آسودا سوار ٿي ماڻهو به پنهنجي بچاو لاءِ سندس اُجهو
وٺڻ لڳا آهن.

تنهن تي مونکي افسوس ٿو ٿئي، ڇو جو آءٌ مڃان
ٿو ته اهنسڪ ستياگره ۽ اهنسڪ پد جا طريقا نه رڳو
هندوستان پر ساري دنيا لاءِ اعليٰ آهن ۽ گانڌيجي اهو
شستر دنيا اڳيان رکي دنيا کي ساواڌن ڪري وڏي
خدمت ڪئي آهي. مان مڃان ٿو ته هن هٿيار جو
روشن مستقبل آهي. ائين هجي ته انسان ذات اُجا
اهڙي سدريل ناهي جو فقط اهوئي هٿيار عمل پر آڻي.
(A. E.– Interpreter) هڪ ڇڙو هڪ نول ڪتا پر
هيٺن چوي ٿو ته، "توڻ نه هڪ مومر بتي ٻاري ڪنهن
اندي جي هٿ پر سوجهري لاءِ ڏئين ٿو؛ پر اهو اندو
اُها بتي هڪ لت وانگر ئي ڪم آڻي سگهي ٿو.
في الحال هن اوڻهي خواب کي ڪوڙ عمدو وهنوار

طبقن کوبه جي
ناهن. جي خاطر خواهه ٿنهنڪري ۽ ون
ڪنهن جهڙو جو ڇو ڪري نه ڳالهه جي جدوجهد ي
ڏي ٿنهن آهيون رهبا وڏي اسين ڏانهن منزل مقصد
رٿي، طريقي اهنسڪ ڪري سهڪار پورو بوءِ اسين
مثلا حل سماجڪ نه آهي ممڪن سگهنداسين.
ٿو پوي. ني ڪرڻي هنسا لي منزل ڪنهن ڪين
لاءِ اجائز واسطا حق پنهنجا وارا هوند نه آهي هوپڪ ڪندي
ڪا هي طور اصولي بر ڪندا. نه وابرم ڪندي
تي سگهجي آٿي طريقي اهنسڪ هنسا
تبديل سماجڪ بنيادي ڪا ڇوڪين تبديل سياسي وڏي
وني آزادي ملڪي اسين جي؟ ني طريقي ساڳئي نه
نه ،ٿا سگهون نوڙي سلطنت انگريز سگهجي ني آٿي نه
ڪي بين ۽ زميندارن ،راجائن ڪبن ڇو لموني اهنسڪ
سگهون ڪري قائم راح سامبوادي هڪ رستي ساڳئي
سو نه يا ٿو سگهي ني طريقي اهنسڪ ڏيڻي جواب به
طريقي اهنسڪ مقصد ڏئي نه يا نه آهي سوال سو سب ؟ ٿا
نه ڇڄبو ڪبن ائين .نه به هڪ يا ٿا ناهي. سوال
آهي. ڪارگر ني خلاف راج ذاتي فقط طريقو اهنسڪ ني حاصل ني سگهن

سوارلن هي ملڪ پنهنجي نو نه اچي ائين پاڻ بر سڻ ڏ
هڻ سولي وڏيڪ ڪرڻ اهنسا خلاف ڏنين ۽
وجهي لبز وڏيڪ اثر لي من سندن جو ڇو ، گهرجي
مقصد نه ڪوڙا نه آهي لڳي نو. سگهجي

ناه نيڪ سي ناهن موافق ملڪ بر لهر جا تازو
ا اوندو هڪ اهنسا سان پاليسون جي
طريقوا جو اهنسا اسان نه آيا سال پندرهن نو طرائي
مونکي جو ڪرڻ حل مسئلو نه سو

ڪرڻ جو حق نه هوس، پر هاڻ اچي اهو پڇي پيو
اٿس؟ سمجهو ته نئين راڄ خلاف بلوا فساد مچن ٿا.
ڪن ڪي هاڻ ڪهڙي لمونِي منهن ڏئي؟ سياويڪ آهي
ته هنسا ڪرڻ نه چاهيندو، بلڪ هر طرح صلح پسند
طريقا اختيار ڪندو. پر هنسا ڪرڻ جو حق ڪيئن
ترڪ ڪري سگهندو؟ نئين راڄ اندر ضرور ڪي
بدمزاج گروهه هوندا جي تبديل جي برخلاف هوندا.
اهڙن ڪي جي ٽيت پٺجي ويئي ته نئون راڄ ڪو زور
جبر نه ڪندو ته هي يار تيهان وڌيڪ دونهان دکائيندا.
تنهنڪري مونکي لڳي ٿو ته هنسا ۽ اهنسا، دباو ڪرڻ ۽
بازآڻڻ وچ ڪو سير سند وڪيڻ ناشدني آهي. سياسي
تبديلن آڻڻ ۾ جي اها ڏکيائي آهي ته هوند اڻ هوند وارن
جي حقن ۾ تبديلن آڻڻ ۾ سا ڏکيائي وڏي پهاڙ جيڏي ٿيندي.

ڪنهن آدرش لاءِ سختيون سهڻ هميشه لوڪن ۾
واهه واهه وڏي آهي. بنا هٺڻ جي ۽ بنا ڏک هٽڻ جي،
ڪنهن مقصد لاءِ سختيون سهڻ ۾ به سوشان مان آهي جو واهه
واهه ٿئي. پر تنهن ۽ هرويرو سختيون سهڻ ۾ ڪو وڏو ويچو
ڪونهي هرويرو پاڻ کي سختيون ڏيڻ به هڪ من جي بيماري
ڇٻي، جا انسان کي ذرا ذليل ڪري ٿي. جي ٻئي ڪي
ڏکوئڻ مان ڪٿين پيرا پاڻ کي مزو ايندو آهي ته اهنسڪ
ٿي هرويرو سختيون سهڻ ۾ به شايد ڪو مزوا يندو هجي.
ائين به ممڪن آهي ته اهنسا جو ڀاو ڪري ماٺهو پنهنجي
ڪانشرتا لڪائي يا ڪجهه ڪري ۽ چالو سرشتو جاري رکي.
جڏهانڪر هندوستان ۾ بنيادي سماجڪ تبديلن
جي ڳالهه هلڻ لڳي آهي تڏهانڪر ائين چيو ويچي ٿو
ته اهڙيون تبديلون هنسڪ طريقي ئي آڻي سگهجن

ب رولو پوڻ جو امڪان آهي، جو جو حاڪم پارٽي
عبارت ۽ ڦارن جي ڪاٽ ڪوٽ ڪري ٻاهر ڪيون
موڪلي، ڪوڙيون موڪلي يا اڳوڪاريون موڪلي
سگهي ٿي. پر اهڙا جو سڀ ڪان وڏو اثر ملڪ جي
لڏي لوڻي لي پرواهه رعيت منجهه ٿي ٿو. الههر
ٻيشڪ ڦبرو اڄي ٿو ۽ اڪثر اهنڪر الساهه ٻه مؤج
ڪري ٿو. پر اهڙا ته اڳيئي ساڻ ۽ مقصد جي ڦالدي
۾ هوا ۽ سندن دلين ۾ وڏي ڦبري آڻڻ جي تالڪهه
ڪان هئي. مکيه ڳالهه آهي ته جي تبديل جي خلاف
آهن ان لي ڪو چٽو اثر ٿيو پوي. آسهڪار ۽ ستياگرهه
هلچلن جي ٿهلجي وچڻ مان اهترو ثابت ٿي چڪو آهي ته
اهنڪ هل چلن جو عام لي گهرو اثر ٿئي ٿو ۽ ڪيترا
نمنا هڪ مثا ٿين ٿا. پر جي آدڪان ٿي خلاف هوا
سي خاص طور باز لڳا اچن. سچ پچ ته هل چل جي
ڪاميابي ڏسي سندن ڊاهن جا پڙ پرپر وڌيا ۽ هو
وڏيڪ خلاف ٻڌيا آهن.

جي هڪ وار قبول ڪبو ته ڪوراج پنهنجي آزادي
ٻچاڻڻ لاءِ هٿسا ڪرڻ لاءِ حقدار آهي ته ڪيئن چئي
سگهبو ته ساڳي آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ به ساڳي طرح
ڪوراج هٿسا ۽ دٻاو ڪرڻ جو حقدار ناهي؟ هن
ڪرڻ ناپسند يا بيڪار لڳي، پر ٻنهي ناجائز يا منع ٿو
ٿي سمجهي سگهجي، جاڪاڻ ته سرڪار اختيار ڪ
واري لي ڪري هتيار بند آهي، لٻهنڪري ڪ
زور جبر ڪرڻ جو ڪو خاص لڪبل پنڊ ته ملل آه
سمجهو ته ڪو اهنڪ انقلاب ڪامياب لي سرڪ
اختيارين حاصل ڪري ٿو. پوءِ چئبو ٿا ته اڳ

اڻ رواجي حادثو ٿل نه ٿئي ته جهنگلي جانورن مان
جڻ ڪو پڙ ڪولهي. تنهنڪري سياويڪ آهي ته انسان
به مالسڪ اٿرن هيبت اڇن. ٻر اهڙو اثر شايد جريدن
السالن تي پوي، گروهن، جماعتن تي به پنهنجي سگهندو،
سا شڪي ڳالهه آهي. سبب جو هڪ گروهه گروهه
جي حيثيت ۾ ٻئي گروهه سان شخصي ۽ گهري سنبند
۾ نٿو اچي ۽ ٻري کان جي خبرون چارون ٻڌي ٿو
سي هڪ طرفيون ۽ مروٽيل سروٽيل ٿين ٿيون. ڪنهن
به صورت ۾ ٻيءَ ڌر جي للڪار ۽ مقابلو ڏسندي ئي
امالڪ اهڙي غصي ۾ اچي ٿو وڃي جو ٻيون سڀ
هلڪيون دل جون ڀاونائون غصي ۾ هڙپ ٿيون وڃن.
ڳچ وقت کان ظاهري ملندي آئي آئس ته سندس
حق ۽ سوارٿ سماج جي خير واسطي ئي آهن، جنهنڪري
سڀ خلاف خيال ڪيس هڪ ڪفر طور نظر اچن ٿا.
سندس اڳيان امن امان، موجوده حالتون قائم رکڻ
سو ثواب آهي ۽ اهي ڊاهڻ سوئي عين گناهه آهي.
مطالب ته خلاف ڌر جي دل ۾ ڪو خاص ڦيرو
نٿو اچي. ڪڏهن ته مقابلو ڪندڙ جي لماٽائي ۽
اشرافت ڏسي تيهان جوش اڀريس ٿو، جو جو ڀيٽ ۾
پاڻ غلط اظر اچي ٿو. جڏهن ڪڏهن ماڻهوءَ کي شڪ
اُٿندو آهي ته شايد آءٌ غلط آهيان، تڏهن ڏنو ويو
آهي ته تيهان گامون سچارُ ئي ٿيندو آهي. پوءِ به قبول
ڪبو ته اهنسا ڪري مخالف ڌر جي ڪن جزوي
انسانن تي اثر ۽ ڌر اندر ذرا ڏاڪوڙو پوي ٿو. پر تنهن
کان وڌيڪ غير طرفدارن جي همدردي ٿئي ٿي ۽
ٻين ملڪن جي راين تي به خاص اثر پوي ٿو. پر تنهن

ڪي دليل ڏيئي يا انصاف لاءِ اپيلون ڪري سندن
دل ۾ پوري طرح ڦيري سگهو ۽ ڪشمڪش لاهي
سگهي، سو ڳالهه لکڻ ۾ نه ايندو. ائين سمجهڻ
هڪ ڀرم ليکبو ته ڪابه دٻاءُ آڻڻ بنا ڪا سلطنتي
طاقت سلطنت ڇڏي ڏيندي يا ڪو زوراور طبقو
پنهنجا حق واسطا ترڪ ڪري ڪندو.

ڳالهه ته ظاهر آهي ته ڪو اثر رهاڻ چاهي ٿو،
پر لڙهڪي دٻاو ٿئو سگهي. سندس ڇني موجب هسو
ڪشمڪش سهي اٿو رهاڻ چاهي ٿو. تنهن اثر جي لوڙ لڪ
ڪرڻ ڏکيو آهي، جو جو آدمڪ شڪتين جي ڪا
ٻاهرين ماپ ٿي نٿي سگهي. انهيءَ جو پيءُ ڏور لسي
بشڪ خوب اثر لئي او. خلاف ڏور جا ڪمراءِ پڌرا
ٿي پون ٿا، جنهنڪري ڏاڍو ڏکيرائپ وڌي اسي.
هو ڏانهن سندس انسانيت ۽ اشرافت کي پلؤ وڌا وڃن
ٿا ۽ ناهه لاءِ سڀ پاسا ڪلل رهن ٿا. تنهنڪري ڪو شڪ
ناهي ته پريم ۽ ڪشمڪش سهڻ جو مارڳ، واڌ ڪري
وروڌين ۾ اهڙن جون دليون خوب آلن انبون. سڀ
شڪاري لوهالکي پڌائيندا ته شڪار ڪندي اها ڳالهه
وڏي آهي ته شڪاري شڪار لي ڪهڙي لوولي حملو
ٿو ڪري. جانور ته پري کان پاڻ لي حملو سمجهي
ولي ٿو ۽ اهڙيطرح منهن ڏئيس ٿو. جي شڪاريءَ جي
دل مان خوف جو نقط پاڇو لنگهي، وڃي ٿو، جنهن
ٻاهي جي ڪبس ته ڪل ڪاٻي، لڏهن ته جانور سو
سمجهي ولي ٿو ۽ تنهن موجب حملو ڪري ٿو. شيهون
پاليندڙ، جي ڪن پر هدمڪ هاري رهي لس مٿس حملي
لڏڻ جو فورن لوپ آهي. بنهه سباڪ ماڻهوءَ کي، ڪو

انسان جو عقل نه سندس اخلاقي اصول پڇي سگھن ٿا.
ممڪن آهي ته جدوي انسان باز اچن ۽ پنهنجا خاص
حق ترڪ ڪن، جو به وڙلي ٿو ٿئي. پر گروهه ۽ طبقا
ائين نه ڪندا آهن. ڏنو ويو آهي ته ڪنهن به حاڪم
۽ حقدار گروهه کان اختياري يا حقن ڇڏائڻ جي ڪوشش
هميشه اجائي ثابت ٿي آهي. نه اهڙي آس رکڻ واجب
آهي ته آئينده ۾ ائين نه ٿيندو. رينوالڊ نيبر پنهنجي
ڪتاب ۾ ڪي دليل انهن پنڊتن اڳيان پيش ڪري
ٿو، "جي پائين ٿا ته پڏوان ٿيڻ ڪري يا ڌرم پساو
مان پريم وڌڻ ڪري منش جي ممتا آهستي مٽجي
رهي آهي، ۽ جن ليکي نيٺ سيني سماجن ۽ راڄن
وچهر پريم پاو ۽ سلوڪ ڦهلجي ويندو." چوي ٿو ته
اهي پنڊت ڀلجي وڃن ٿا ته منش جات ۾ نياءَ آڻڻ
لاءِ سياسي جنبش جي به ضرورت ٿئي ٿي؛ هو ڀلجي
وڃن ٿا ته منش جي سماجڪ چال چلن ۾ ڪي اهڙا
سياويڪ جزا آهن جي ٻُڌيءَ ۽ اُنهڪرڻ جي بنهه وس
آڻڻ ڏکيا آهن. هو ڀلجي وڃن ٿا ته جڏهن ڪا جماعتي
طاقت، شهنشاهي رنگ ۾ يا طبقن جي حقن جي روپ
۾، هيٺن کي آزاري ٿي، تڏهن اُها طاقت ٻي طاقت جي
مقابلي بنا آڻ ڪين مڃيندي." ٻئي هنڌ لکي ٿو ته.
"جيئن ته سماج ۾ ٻُڌي هميشه ڪجھ قدر سوارٿ جي
پولگ آهي، تنهن صورت ۾ فقط من کي سمجھائڻ
يا دل کي ريجھائڻ سان سماجڪ نياءَ نه آڻي سگھبو...
مقابلو ضروري ٿيندو ۽ تنهن مقابلي ۾ طاقت جو جواب
طاقت ئي ڏيئي سگھندي."

تنهڪري اِها اميد رکڻ ته ڪنهن به طبقي يا قوم

ڪير فيصلو ڪندو؟ جي ڪي شخص يا گروهه ليتي اليتيءَ بابت پنهنجن سوالن کي ڏسي فيصلو ڪندا ته اوڪناهي حو تسڪال خاموش ٿي ويندو. شخصي طور منهنجو رايو آهي ته خانگي ملڪيت جو سرشتو (ڪنهن بيهه محدود دائري کي ڇڏي) ڪن شخصن کي سماج مٿان خطرناڪ اختيارَ ڏئي ٿو. آءٌ خانگي ملڪيتن کي شراب وغيره کان گهٽ وڌيڪ لبتيءَ خلاف سمجهان ٿو. شراب پيئڻ سماج کان وڌيڪ پيناڪ کي نقصان پهچائي ٿو.

ڪي ماڻهو جي پاڻکي اهنسا وادي سڏائين ٿا سي چون ٿا ته خانگي ملڪيتون مالڪن جي رضامنديءَ بنا سرڪاري ڪرڻ هڪ قسم جو دباو آهي ۽ اهنسا خلاف ٿيندو. در اصل سو مولڪي وڏن زميندارن ٿي ڌهن لسين ڪرايو آهي، جسي هارين کان زوريءَ مالگذاريون وصول ڪندي حڪومت جي مدد وٺندي ڏرو ٿا هجڪن ۽ بيا جي ڪارخانن جا خاوند آهن جي پنهنجن مزدورن کي آزاد مزدور سيالون ناهڻ جي اجازت نٿا ڏين، ته جن ماڻهن جو ڪنهن تبديل سان واسطو آهي ان مان گهڻا سا جاهين ٿا تنهنجي پرواهه نه ڪري، زور هن ٽالهه اسي ڏلو ٿو وڃي ته مالڪن جون دليون ڦيري ڪين باز آڻڻ ڪبي. هن لمولي ته ٿورڙائي سوارٿي لالچي ماڻهو وڏن سڌارن کي بنجو ڏيئي سگهن ٿا.

ٿواريع، جي هڪ سبق چٽو سيکاري ٿي ته اهو هي آهي، ته ڏن دولت جا سوارٿ گروهن ۽ درجن جا سياسي خيال ٻيءَ ناهين ٿا. الهن سوارٿن سان ته

قدري د ٻاو وجهن ٿا. ڪراچي ڪانگريس جي رٿيل
سٺاو موجب ”عام خلق جو ڏهڻ بند ڪرڻ لاءِ سياسي
آزاديءَ اندر اقتصادي آزادي پڻ اچي وڃڻ گهرجي.“
هن ٺهراو جي پيروي ڪرڻ لاءِ حقن وارن کان گهڻو ڪجهه
ڪسي بنا حق وارن کي ڏيڻو پوندو. ٺهراو ۾ ائين به
ڄاڻايل آهي ته مزدورن کي نه رڳو آجيوڪا لاءِ ڪافي
روز پر پيون به سهوليتون ملڻ گهرجن؛ ته ملڪيتن تي
خاص ڍلون وڌيون ويندينون؛ ته راڄ ”مکيه؛ مرڪزي
ڪارخانن، کاڻين، ريلواين، واهن، جهازن، وغيره جو
جو خود مالڪ بڻبو.“ ”ته سيني نشيدار شين جو
واهپو بند ڪيو ويندو.“ انهن سيني رٿن خلاف ڪئين
شخص گروه اعتراض اٿاريندا. شايد جهجهن جي فيصلي
اڳيان ڪنڌ جهڪائين، پر سو تڏهن جڏهن ته مٿين
جي لئيڄن جو دل ۾ ڌپ هوندن. لوڪشاهيءَ جي
به اهائي معني آهي ته جهجهن جو ٿورن تي زور هلي.
فرض ڪريو ته جهجهائي وارا ڪو اهڙو قانون پاس
ڪن ٿا جو ملڪيتي حق گهٽائي يا بنهه رد ڪري ٿو
ڇڏي. اهڙي قانون جي ٿورائي وارا هن سبب ڪري
مخالفت ڪري سگهن ٿا ڇا ته قانون ۾ دٻاو آهي؟
پڌرو آهي ته نتا ڪري سگهن، ڇو جو اُنهيءَ نمولي
تي لوڪشاهي قانون پاس ڪندي آهي.
سو دٻاو جي سبب ڪري ڪو به اعتراض نٿو
اٿاري سگهجي. ڪي چوندا ته جهجهائي وارا اُنيتيءَ
تي هلي غلط ڪري رهيا آهن. پوءِ اهو
فيصلو ڪرڻو پوندو ته جهجهائي جو پاس ڪيل قانون
ڪنهن نيتيءَ جي سڌانت ورڌ هو ڇا؟ پر سو

۽ پوءِ بہ حد کان ٻاهر وڃي ٿو، ڇو جو طاقت جو نشو
انسان کي بي ايمان ڪري ٿو. پر جي ڪٿي ڪنهن راڄ
جا حاڪم آزاديءَ جا ڪوڏيا آهن ۽ جبر لاءِ بلڪل
اڻ تہ بہ اڙٻنگن انسانن تي جبر ڪرڻو نہ پوندن،
جيسين ڪي هرهڪ ماڻهو سوارٿ ڇڏي، پورن ٿي،
پراپڪاري بڻجي. تڏهن راڄ جي حاڪمن کي ٻين
راڄن جي حملن کي منهن ڏيڻ لاءِ بہ زور جبر ڪرڻو
نہ پوندو، يعني تہ بچاءَ لاءِ ڪو نہ ڪو هٿيار پوندن.
تنهن بچاءَ جي ضرورت تڏهن لهندي جڏهن هڪ ئي
چڪرورتي راڄ دنيا ۾ اسٿاپن ٿيندو.
جي زور ۽ جبر هن طرح ٻاهرين بچاءَ ۽ اندرين
رکڻ لاءِ ضروري آهن تہ ڪٿي ماڻهو هنسا اهنسا وچ ۾
حد مقرر ڪندو؟ هڪ وار نيتي سياست اڳيان
جهڪندي تہ، جيئن رينولڊ نيبر پنهنجي ڪتاب
Moral man and Immoral Society ۾ ڏيکاري ٿو،
هنسڪ ۽ اهنسڪ دنياوي جا پند مٽجي ويندا ۽
سرڪارن ۽ انقلابين جي جبر ۾ فرق نہ رهندو.

مونکي سورهن آنا خاطري ناهي پر مان پاليان ٿو
تہ گانڌيجي قبول ڪندو تہ هن پيڙهيءَ دنيا ۾ ڪنهن
قومي راڄ کي ٻاهرين جي بي گناهہ حملن کان بہ پا
بچائڻو پوندو. البت هر ڪنهن راڄ کي پر وارن ۽ ٻ
راڄن سان دوستاڻو ۽ صلح پسند سلوڪ هئڻ گهرج
پر ڪم جو نہ ڪنهن بہ صورت ۾ ڪي حمل
ٿيندا. راڄ کي ڪي دنياوي جا قانون بہ پاس ڪ
پوندا، جي ڪن طبقن جي حقن ۽ ملڪيتن تي بندش
وجهندا ۽ ڪي ڪم ڪرڻ کان منع ڪندا. سب ڪا

مرڳو اُلٽا ٿيا آهن ۽ جيئن جيئن موجوده جماعتن ۽ سنستائن جو مقابلو وڌيو آهي تيئن تيئن زورزبر به وڌيا آهن. جي ڪٿي ٻاهرين زبردستي گهٽي آهي ته وري اندروني اندران پيڪيل ۽ خطرناڪ ويس ورتا اٿس. سو زور جبر نه هوش وڌڻ ڪري، نه مذهبي خيالات يا اخلاق ڪري پنتي هٽيو آهي. شايد ڪي جزوي انسان انسانيت جي چڱي خاصي درجي ڪي وڃي رسيا آهن ۽ شايد جيترا انهي مٿئين درجي جا (ٻنهي اوچا درجا چڙي) هن وقت دنيا ۾ آهن اوترا ڪنهن به وقت اڳي ڪونه هوا. سماج ته لتي پتي ذرا اڳتي وڌيو آهي ۽ انسان ۾ آدمي ۽ جهنگلي جذبن روڪڻ جي ڪجهه ڪوشش ڪئي اٿس. پر آخرڪار گروهن ۽ قومن ۾ ڪو گهڻو ڦير ڪونه پيو آهي. پاڻ ته انسان ڪجهه وڌيڪ سيبه ۽ سنجيدو ٿي پنهنجون اصلي خاميون خرابيون لاهي قومن ۽ جماعتن مٿان هنيون آهن. جيئن ته اخلاق ۾ ڪچن ۽ هيٺ جي هميشه هنسا ڏي چڪ ٿيندي آهي، تيئن اهڙين قومن ۽ جماعتن جا اڳوان ڪو ورلي عمدا انسان ٿين ٿا.

جي ڪٿي سمجهون ته رفته رفته حڪومتن مان زور زبر جا ڀيڙا طريقا هٽي ويندا، ته به هن ڳالهه جو نظرانداز ڪرڻ ڏکيو آهي ته حڪومتن ۽ سماجن جي بقاءَ لاءِ ڪجهه دٻاءُ جي طاقت ضروري آهي. سماجي جيوت لاءِ ڪنهن نه ڪنهن قسم جي حڪومت ضروري آهي، ۽ جي شخص اختياريءَ وارا هوندا سي لاچار انهن سياون ۽ طبيعتن کي روڪيندا جي خود غرض ۽ سماج لاءِ نقصانڪار آهن. آزمودي مان ڏٺو ويو آهي

سو هن وقت پڙهي واڻون پتال ٿي پيون. دشمن ملڪن لاءِ ڪيترا جيترا ڪوڙ ۽ بولا ويا ۽ ڪوڙي پرچار ۽ خفيه ڪمن پنهنجي چال شروع ڪيو. سو هن زماني ۾ صلح ۽ ان جنگين وچ فقط هڪ ساهي ٿي ٿئي، جنهن ۾ جنگ لاءِ تياريون ٿين ٿيون ۽ مالي اقتصادي جنگ، چالو ٿي رهي ٿي. ڪنهن ڏٺو ۽ هارائيندڙن وچ، سلطنتشاهي ۽ غلامشاهي ملڪن وچ، ڦريندڙ ۽ ڦرجندڙ طبقن وچ هر هنڌ هر وقت ڪشمڪش جاري رهي ٿي. يعني ته ظاهري صلح وقت به دغا دولاب ۽ زور زبر جي جنگي فضا قدري جاري رهي ٿي ۽ تنهن حالت کي منهن ڏيڻ لاءِ فوجي افسرن ۽ سرڪاري عملدارن کي تربيت ڏني وڃي ٿي. لارڊ ولسلي پنهنجي ڪتاب Soldier's Pocket-book for Field Service ۾ لکي ٿو ته، "اسين پيا طوطي والگر ٻڌندا آهيون ته "ايمانداري عمدي پالسي آهي" ۽ "سچ ته سڀ ڪجهه آهي." پر اهي ڳالهيون اُنهن لاءِ سدر ڀلا ڪا آهن. پر جو شخص جنگ ۾ اُنهن جو عمل ڪرڻ چاهي ٿو سو ته تلوار ميان ۾ وجهي هولڊ گوشه نشين وڃي ٿئي."

جن موجوده حالتن هيٺ هڪ قوم ٻي قوم جي دشمن ۽ هڪ طبقو ٻئي جو دشمن آهي اُتي هنسا ۽ اهنسا جي ڳالهه ڪيئن رهي آهي. جي قومون ۽ گروهه پنهنجي طاقت ۽ پنهنجا حق سالم رکڻ چاهين ٿا ۽ مظلومن کي اُٿڻ اُسرڻ کان دٻائين ٿا سي ڪيئن نه هنسا ۽ اُنهن جو اُپيوگ ڪندا؟ ممڪن آهي ته جيئن عام جا وايا مضبوط ٿيندا ۽ هي دشمنيون ۽ دٻاءُ گهٽجندا ويندا تيئن هنسا ڪم ٿيندي ويندي. سچ پچ ته انسان جا آزمودا

جوابدار عهدن ۾ پاڻکي نڪار ۽ نالائق ثابت ڪري
ڏيکاريو آهي؟ هڪ پاسي پنجاب سان انصاف ڪرڻ
کان انڪار ۽ ٻئي پاسي سرڪار سان سهڪار ڪرڻ جي
نيند، مونکي سراسر هڪ پاکنڊ لڳي ٿو."

سا ڳالهه عالم آشڪار آهي ته حڪومتن جو زور
زبرڻي يت پروسو آهي. جنگ ۾ زور ڪاپو کلايو هلي
ٿو، پر تنهن کان سواءِ جاسوسن، چغلخورن، ڇيڙ ڇاڙ
ڪندڙن، تعليم ۽ اخبارن معرفت ڪوڙن پرچارن،
مذهبي ۽ ٻين قسمن جي ڏٻن، بکن ۽ سختين معرفت
اڪل ڇپيل زور ڪليل زور کان وڌيڪ خطرناڪ ٿئي
ٿو. ٻن حڪومتن وچ ۾ هرقسم جو ڪوڙ ۽ دولاب
روا سمجهيا وڃن ٿا، بشرطيڪ پڌر نٿي ٿئي. ٽني
سؤ سال اڳ سر هينري ووٽن، هڪ شاعر ۽ انگريز
ايلچيءَ بڌايو ته ايلچي معنيٰ "هڪ ايماندار انسان جو
ٻين ملڪن ۾ پنهنجي ڪاتر ڪوڙ ڳالهائڻ لاءِ موڪليو
وڃي ٿو." اڄ ڪهه ايلچين سان فوجي، بحري ۽
تجارتي گماشتا ٻڻ روانا ڪيا وڃن ٿا، جن جو مکيه
ڪم ڌارئي ملڪ ۾ جاسوسي ڪرڻ جوئي ٿئي ٿو. انهن
جي پنيان خفيه پوليس جي ڌلين ۽ دغائن جي شاهي
چار ڦهايل رهي ٿي، جنهن منجهه جاسوس، جاسوسن
مٿان ٻيا جاسوس، رهزن خونين سان تعلق، رشوتن
لاءِ ناڻا، انسان کي ڀڄڙو ڪرڻ لاءِ يا لاچار خون ڪرڻ
لاءِ بندوبست سڀ تيار رهن ٿا. هي سڀ صلح وقت
گهٽ خراب نٿيون ٿين، پر جنگ ڇڙندي باقي ممڻ
ٿا ۽ سندن زهر جت ڪت ڦهاڄي وڃي ٿو.
مهاڀاڙيءَ لڙائي وقت پرچار جا ا... ڪيترا

ڪرڻ جي مراد چوڻ هئي، پر سچ پچ ته زوريءَ
جو هڪ زبردست هٿيار آهي پوءِ ڪري اها زوري
نهايت سڌريل ۽ سڀڻ نموني ڪئي وڃي. اها ڳالهه
به ياد رکڻ جهڙي آهي ته شروعاتي لبڪن پر ڪانگريس
دراصل "مجبور ڪرڻ" شبد واپرايو هو. والسراءِ لارڊ
چيمسفورڊ جي پنجاب مارشل لا بابت تقرير (١٩٢٠)
جي لفظن جيئن هيٺ لکيا آهن ته:

"هن تقرير هز ايڪسيلنسي، ڪائونسل ڪلڻ مهل
ڏني تنهن مان جا ذهنيت پکي ٿي سا اهڙي آهي
جو سڀني واري انسان ته سائنس ۽ نه سنڌس سرڪار
سان ڪو تعلق رکي سگهندا. پنجاب بابت جو ڪجهه
چيائين تنهنجي معنيٰ ته فرياد جو داد ڏين نه ڪندس.
اٽلو اسانکي صلاح ٿو ڏئي ته توهين اها ڳالهه ڇڏي
ڏيو "آئينده" جو اوار ڪريو. ورچهي آئينده
جو اسانکي اهوئي اونو آهي ته ڪيئن سرڪار کي
مجبور ڪري پنجاب لاءِ ڪس توبهه تائب ڪرايون.
تنهن لوبهه جو اسين ڪو اعتبار ڪو ڏسون. اٽلو آڪي
ٿو ته فريادين کي جواب ڏيڻ کان اڳ پاڻکي روڪيان
ٿو. يعني ته جن اهم ڳالهين جو هندوستان جي مان
شان سان واسطو آهي تن بابت سنڌس وايا جهڙا اڳ
لهڙا حالي نه آهن. جي اڄ "انهن معاملن جي لسري
لاءِ تاريخ کي امين ڪريان ٿو." هن قسم جا ٻول
مهنجي خيال ۾ قسمت تي لوڻ برڪڻ وارا آهن.
تاريخ جا سڀئي فيصلا ان ڪري ڪهڙي ڪم ايندا
جنسان هن وقت وڌل وهايل آهن ۽ جي اڄ به
انهن عملدارن جي لئي هيبت لتاڙجن پيا جن وڏن ۽

وچون هجي (مثلا ڊاڪٽر جراح جي هنسا) ۾ جتي
بريرآهي اُتي اَيتي ٿي نٿي سگهي. آخر ڪار نيتيءَ
جون به ٿي ڪسوٽيون آهن، د ويش ۾ بريرـ سو
جيتوٽيڪ هنسا اڪثر طور نيتيءَ خلاف هوندي
خطرناڪ آهي، پر ائين ضروري ناهي تہ ائين هميشہ
هجي.

سڀ جيون هنسا ۾ جدوجهد سان لمتار ٿيو پيو
آهي، نڪي ڪي هنسا سان هنسا متائي سگهجي ٿي،
بلڪ ودي ٿي ٿي. پر هنسا جو سراسر انڪار ڪرڻ
سو بہ مڪني هائيءَ وانگر ڪنڌ ڊوڙو ٿيو ۾ چپو تہ
انهي انڪار جيون جو راز پورو نہ پروڙيو آهي.
حڪومت ۾ سماج جي رڳ، رڳ، نس نس ۾ هنسا
آهي. حڪومت ڪي دباؤ جي طاقت نہ هجي تہ نہ
ڍلون اُڳڙن، نہ زميندارن ڪي مالگذاريون ملن ۾
خانگي ملڪيت ڪافور ٿي وڃي. قانون آهي جو
پوليس ۾ فوج جي مدد وٺي خانگي ملڪيت جا حق
محفوظ رکي ٿو. قومي راڄ انهيڪري سالم سلامت
آهن جو ڪين ڪاهہ ۾ بچاو لاءِ قابل هنسڪ طاقت
آهي.

ائين آهي تہ گانڌيجيءَ جي اَهنسا ڪا انڪاري
ناڪاري چيز ناهي. انهيجي معنالي مقابلو نہ ڪرڻ
ناهي. انهيجي معنالي اَهنسڪ مقابلو آهي، جا تہ هڪ
نياري ۾ ساڪار جبري چيز آهي. اها ڪا اهڙن لاءِ
ناهي جي مٿي مات مٿي مات ڪري پاڻهون پڌي
وهن. اِها تہ سماج ۾ ولوڙا وجهڻ ۾ سماج جي صورت
بدلائڻ لاءِ ويچاريل آهي. سندس پنيان پلي د ليون

ڀڄائي دنيا مان ڌڪار، ڀڄائي ۽ خود غرضي ترڪ
ڪئي هئي. آخر اِئين ڇو سمجهيو ويو ته سو ڊشڪي
سوال آهي ته اُهو آس پاس جيون هڪ ”ڏڪ جو
قصو ٽيندو جنهن ۾ ڏاڍ ۽ گوڙ ۽ شور، پر ڪنهن به
مطلب نه هوندو.“ ڀلا اُهو آدرش ٿي رسڪ ڪالو
اُهن گڻ جي مهما ڳائي اُهن لاءِ اُدم ڪرڻو آهي جا،
پوءِ ڪري ڪيڙيون رڪاوٽون هجن جي اسانکي
اُنهي طرف گهلي وڃن؟ ڪهڙيون آهي رڪاوٽون
دور ڪري ڇڏيو، سندرتا ۽ چڱائي لاءِ وڌيڪ موافق
۽ من وڻندڙ حالتون پيدا ڪرڻيون آهن؟ ڪهڙن
ڀيهي طرفن اُدم ڪرڻو آهي؟

پوءِ ته هنسا اهنسا وچ، ڊليون قرق ۽ دائرو
وڃي ڪيتري قدر ڪو ڦيرو ٿيو آهي جا؟ ڪيترن دفعا
بازن جي پل کان آلمڪ پل گهڻو وڌيڪ زبردست
دالبندڙ پل ٿي ٿو. ۽ اهنسا معنيٰ سچ ۽ سچ معنيٰ
اهنسا آهي جا؟ ستيه ڇا آهي سو به هڪ ڪهنو سوال
جنهن جا هزارها جواب مليا آهن پر سوال هلندو اچي
ٿو. پر ڇا به هجي ايتري پڪ آهي ته سچ جي
معنيٰ اهنسا پر سمائجي ٿي وڃي. هنسا ڀڄڙي آهي،
پر هنسا هنسا آهي ٿيهڪري ڪو ليتيءَ خلاف نه
ٿي. هنسا جا به درجا ۽ نمونا ٿين ٿا ۽ ڪن موقعن
تي پورڪيچ به ڪرڻ کان لاچار هنسا ٿي چڱي. گانڌيجيءَ
ٻاڌ ڇيو آهي ته ڪاتُرتا، پيو غلاميءَ وغيره کان
هنسا بهتر آهي. برابر آهي ته اڪثري هنسا سان گڏ
ڌوڪش ياڙ هوندو ٿي آهي، پر اصولي طور الس
نه ته هجي. وڇار پر اچي سگهي ٿو ته هنسا پر پس

ڪان ڇيلا وسيلا وڌيڪ اهم آهن، زوري ڪرڻ کان
د ليون ڦيرڻ بهتر آهي ۽ اهنسا، سنيه، سداچار تيئي
ملائي ڇهلائي ڇڏيندو آهي. ڪئين پيرا اهي شبد
ائين ڪم آڻيندو آهي ڄڻ تيئي ساڳيا شبد آهن.
ائين به ڪڏهن ڏسبو آهي ته جيڪي اهو سڀ قبول
نٿا ڪن سي خاص خيلن ۾ نٿا ليکيا وڃن، ڄڻ ڪو
نيتيءَ جي نيمن جو اُلنگهن ڪيو اٿن. ڪي چيلا ته
اُتي وڃي رسيا آهن جو پاڻکي سدائين صحيح ۽
سچا سمجهن ٿا.

پر جن کي اهڙي شرڌا جي ڏات نصيب نه ٿي
آهي تن کي ڪئين شڪ شبها ويڙهي وڃن ٿا. سي
شڪ انهي بابت ناهن ته هن وقت ڇا ڪجي، پر هن
بابت ته منش کي ڪا ڪرم يوگ جي اهڙي پڪي
فلسفي کپي، جا هڪ پاسي نيتيءَ انوسار ۽ ٻئي
پاسي سماج ۾ اثرائتي آهي. آءٌ پاسيان تو ته آءٌ شڪن
کان آجو ناهيان ۽ مونکي ڪو خاطر خواهه سوال جو جواب
نٿو ملي. مونکي هنسا لاءِ نهايت نفرت آهي، تنهن
هوندي به آءٌ هنسا سان پريو پيو آهيان. ڇاڻي نه
ڇاڻي آءٌ به ٻين کي د بائڻ هيسائڻ جي ڪوشش
ڪريان ٿي پيو، ۽ تنهن کان بُديءَ جي جبر کان پيو
ڪهڙو وڏو گالڌيجي جبر ڪندو، جنهن ڪيترن ڇيلن ۽
سائين جي بُديءَ کي ڦيهي ڦسائي ڇڏيو آهي؟

پر سچو سوال هي آهي: قومون ۽ سماج ڪافي
اهنسڪ ٿي سگهن ٿا يا نه؟ جي ٿي سگهن ٿا ته
معنيٰ آدرم ذات محبت ۽ چڱائي جي خاص درجي تي
رسي سگهي ٿي. ائين برابر آهي ته آخر جو اهو ئي
سچو آدرش آهي ته انسان ذات کي انهي حد تي

جو جو ملڪ اڃا
...هل ڄل اڃا ڪامياب نہ ٿي آهي، جو سماجڪ
...سلطنت شاهي، جي جنهن ۾ قائل آهي. انقلاب خيال ہر بہ نہ
...درشتي سان اڃا ڪو سماجڪ وارو بہ ڏسي سگهندو نہ
آندو ويندو. بر ٿوري سمجهہ آندو ويندو. عام ڪي چرلي،
عام ۾ ڪيا ويا ۽ گرو قبرو آملهہ وستو جن بنا ڪرڻ
ٿا، سڌمان بخشيو ويندو— ڏکيو آهي. ڪيتري قدر
سياسي يا سماجي واڌارو ڪري آيا آهن،
اهي گڏ اهنسا ڪري يا لڙائي ڪري ماڻهن بہ هٿ ن
جنهن تنو سگهجي. ساڳيا گڏ بہ ڪلبو ڪلايو جنهن
هنڪ لڙائي مان هٿ ڪيا آهن. بر ڪيميا مثل ثابت
سگهبو نہ اهنسڪ طريقو اسان لاءِ نہ ”سماج ۾ ولوڙو“
ٿيو آهي. انهي ڪري بيشڪ اهو ولوڙو بنيادي سبب
بڻجي ويو آهي، جيتوڻيڪ ولوڙي ماڻهن ۾
۽ حالتن ڪري پوٽوني هو. انهيءَ انقلابي تبديلين لاءِ
اهو سماجي بيداري آندي آهي جا
ضروري آهي.
...مان گهڻو
...سو سب سندس فائدي ۾ بر لنهن رهيا. بد قسمتي
...ورتي، اصلي سوال نہ جيئن جو تيئن پاڻ گهڻي مدد
...سن طل ڪرڻ لاءِ گانڌيجي لکيو ڳالهايو انس
...ٿي، هن وشيہ تي ڪيئن ڏمع مطلب ۽ نت
...هن جو ڌرم ۽ هن سڌانت جا سب طرح ويچار
...ڪري ۽ وچين جي نظر سان، ڪليءَ بيدو آهي نہ
...آهي، هو سڀني جي تي زور ڏيندو

• سوال جو ...
...rd B. Gregg – The power of Non-Violence
...ڪتاب نهايت دلچسپ ...

ذات ۽ ساري سماج لاءِ اُصول ڪيئن ڪريان. هو نه راجنيتي ۽ سماجي حالتون ڦيرائڻ لاءِ تيار هو. اِها من مراد رکي، جاڻي واڻي، هن هي اڳيون هتيار نئين ۽ وڏي ڪم ۾ آندو. لکيو اٿس ته، ”جن کي منش جاتيءَ جي حالتن ۽ رهڻيءَ ۾ ڳرا ڦيرا آڻڻا آهن سي سماج جي سمنڌ کي ولوڙڻ بنا ڪجھ ڪري ڪين سگهندا. ولوڙڻ جا ٻه نمونا آهن— هنسڪ ۽ اَهنسڪ. هنسا جو زور جسم تي پوي ٿو. اهو زورآور کي ٻيڙو ۽ مظلوم کي دٻي ذليل ڪري ٿو. پر اَهنسڪ زور، جو اُپواس وغيره يعني پاڻ ڪشت سهڻ جي ذريعي ٻئي تي لڳائجي ٿو، سو نرالو آهي. اُنهيءَ جو بدن سان واسطو ناهي، پر اِهو ٻئي جي آتما شڪتي اُڀاري ۽ وڌائي ٿو.“ *

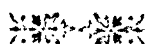
اِهو ويچار هندوستان جي ويچار ڌارا سان قدري ملي ٿي آيو ۽ پيو نــ نه ٻاهران، ملڪ خوشي سان سويڪار ڪيو. ڪن ٽورن کي ٽيت هئي ته هن سڌانت جي تهه ۾ ڪيتريون ڳالهيون لڪل هيون، جن کي هُريون تي تن ٻه شرڌا سان هل چلن ۾ اَچهو ۽ وڃي ورتو. پر جڏهن هل چل جي رفتار پوري تي تڏهن ڪيئن سوال ڪن ماڻهن جي من ۾ اُٿيا، جن لاءِ جواب ملڻ نهايت ڏکيا هوا. انهن سوالن جو هن وقت سياست ۾ ڇا ڪرڻ کپي تنهن تي اثر ڪونه پيو. اِهي سوال اَهنسڪ ستيا گرهه جي تنوگيان ۽ فلسفيءَ بابت هوا. سياست جي نظر سان اهنسڪ

* هڪ بيان مان جو گانڌيجيءَ ۴ ڊسمبر ۱۹۳۲ تي هڪ اُپواس وقت ڪيو.

٦٣ — دليون ڦيرڻ يا زوري

سورهن سال ٿيا ته گانڌيجي هندستان ۾ اهنسا
اصول جو سڪو جمايو. تڏهانڪر ملڪ ۾ سندس
ڇاپا پيل آهي. اڪيچار انهن ويچار ٻنا اهو سڏائت
سوبڪار ڪيو آهي؛ ڪن ته چڪريون کائي مس مس
ڪري، شرطن سان يا بنا، سوبڪار ڪيو آهي، ۽
ڪن ته کليو کلايو متس ڇترون ڪيون آهن. هن
سڏائين اسانجي راڄنيتي ۽ سماجي جيون تي چڱو
چوکو اثر وڌو آهي ۽ تنهنجو پڙلاءُ دنيا ۾ به وڌو تي
نيو آهي. اصول ته ڏاهن جو آهي جڏهن انسان
انسانيت سکيو، پر گانڌيجي شايد پهريون ئي آدمي
جنهن عام جي سياسي ۽ سماجي تحريڪن ۾ سندس
عمل ڪيو. اڳ هڪ شخصي ۽ ڌرمي قصو هو.
منش جي سنجم ۽ وئراڳ جو مارڳ هو، جيڻ هو
، وهنوار جي پرپنچ کان ڇٽي پهنچي مڪتي پراپت
ڪري. سندس وسيلي وڏا سماجڪ مسئلا حل ڪرڻ
۽ سماجڪ حالتون بدلائڻ جو ڪو به خيال ڪونه
يا جي هو ته آڻ سڏيءَ ريت هو. ڏاهن ته چال
سماجڪ سرشتو، انهن ڪنيائن ۽ اونچ نيچ ...
سوڌو ذري گهٽ سڀني کي قبول ٿي هو. گانڌي ...
اهائي ڪوشش ڪئي ته اهو انسان لاءِ اصول ...

اهڙا کي مونجهارا اڄ هندوستان جي سامهون کڙا آهن. اسان پاڻکي الائي ڪيئن ڪن ڳنڍين ۾ ٻڌي ڇڏيو آهي ۽ جيئن اهي ڇوڙيندا سين تيئن ڇڙي ٻري نه سگهندا سين، سو ٻنهنڪاروول جا جوش جذبا اڻارڻ مان نه ليندو. ڪنهن وقت ليو تسه اسپينوزا (فلسوف) سوال پڇيو ته ڇا بهتر آهي: "علم ۽ عقل جي ذريعي آزاد ليڻ يا جوش جي زنجيرن ۾ ٻڌ جي رهڻ؟" هن ته پهرين حالت پسند ڪئي.

جو ڀاڱو ڇڏائي نه سگهي، ڪيترين زمينون سودخورن جي ور وڃي چڙهيون آهن ۽ ڪاليدار ڦري پنهنجن هنين ۾ هاري ٿي هر ڪڙين پيا. اهي شهر جا سودخور ناڻا آڏارا ڏيئي زمينون گروي رکي آهستي آهستي قولجي قلجي ڀاڱي زميندار بڻجي پيا. گانڌيءَ موجب اهي ڀاڱي الهن اپاڳن ماڻهن جا وڪيل آهن جن کان هنيون ڪمائي ورتيون اٿن ۽ هنن جون پيداوارون گهٽي پاڳي سندن سار سنڀال پنهنجي نه خرچ ڪندا.

پر هي تعلقداري سرشتو عمدو آهي نه؟ جو ڪمپني هندوستان ۾ داخل ڪئي؟ ڪيترن ڀاڱن ۾ رعيتواري سرشتو آهي. خبر ناهي ته گانڌيجي گجرات ۾ وڏين زميندارين ۽ تعلقدارين آڏو چاهيندو يا نه؟ شايد ڪين چاهيندو. جي نه ته جو هڪ سرشتو گنڊيل علائقي، بهار ۽ بنگال لاءِ ليڪ آهي ۽ ٻيو سرشتو گجرات ۽ پنجاب لاءِ؟ مان نئو ڀانيان ته اسر ڏکڻ، اپر لڌي الهندي رهڻن ۾ ڪو وڏو فرق آهي يا سندن سڀاڏي ويچار ڪي نرالا آهن. مطلب ته جيڪي آهي سو ليڪ ۽ سو جيئن جو تيئن پلي رهي. عام لاءِ ڪوڙي چيز خاصي يا لاڀدايڪ آهي تنهن بابت ڪنهن به جاچ لياس جي ضرورت ڪانهي ۽ نه موجوده حالتون بدلائڻ جي. جنهن چيز جي ضرورت آهي سا آهي ماڻهن جون دلون ڦيرڻ. زندگيءَ ۽ سندس مسئلن ڏي هي رخ نيج ڏرمي رخ جنمو. تنهنجو واجبستي ارٿ شاستر يا سماج وديا سان ڪو به واسطو ناهي. مگر سياسي ۽ قومي ميدان ۾ ته گانڌيجي ڪتي جو ڪتي وڃي نڪري ٿو.

... رهيو هو) جيئن
ميندارن جي سفارت سان ڳالهائي رهيو هو) جيئن
وهين پنهنجون ملڪيتون ڪسانن لاءِ امانت طور رکو،
خاص ڪري سندن ڀلي لاءِ ڪم آڻيو... پر سمجهو
حقوق ناحقون توهان کان ملڪيتن ترڪ جي حرڪت
ملي تي ته آءٌ توهانجو ئي پاسو وٺي بيهندس... مغرب
جو ساميواد ۽ سماج واد ڪن ويچارن تي ٻڌل آهي جي
اسانجي ويچارن کان بنهه نرالا آهن. مثلا سندن هڪ
ويچار اهو آهي ته انسان سياوڪ طور لالچي لوڀي
آهي... اسانجو ساميواد ۽ سماج واد ته اهنسا تي بيهارڻ
گهرجي ۽ انهي تي ته زميندار ۽ ڪسان، مزدوري ۽
موڙيءَ جو پاڻ ۾ سهڪار آهي."

مونکي خبر ناهي ته مشرق مغرب جي بنيادي
ويچارن ۾ ڪهڙا فرق آهن. شايد آهن. پر هڪ ظاهران
ظهور فرق هي آهي ته ٿورن سالن کان جنهن قدر
اسانجي زميندارن ۽ سرمائيدارن ڪسانن ۽ مزدورن
جي بد خواهي ڪئي آهي تنهنجي پٽي ۾ سندن مغربي
پائرن نه ڪئي آهي. هندوستان جي زميندارن پنهنجن
ڪسانن جي بهبوديءَ ۾ ڪوڙيءَ جي به دلچسپي
نه ورتي آهي. هڪ يورپي مسٽر ايچ. اين. برلسفورڊ
لکيو آهي ته، "هندوستان جا اهٺيدار ۽ زميندار اهڙا
رت چوس جُوَرون آهن جن جهڙا ٻئي ڪنهن به سماجڪ
سرشتي ۾ ڪين ملندا." * لنهن ۾ شايد هندوستان
جي زميندار جو قصور ناهي. ملڪ جي صورت سندس
لاءِ اهڙي بگڙي ويئي آهي جو هو روز بروز پست
پوندو وڃي ٿو ۽ هاڻ ته اهڙو سوڙهو اچي گهٽيو آهي

*H. N. Brailsford-Property or Peace

ڏيڍ سؤ سال جهڙي سخت پرک بابت مڪر مان ڪڍيائين؛ ڪنهن جو ڏک ڏسي ٿو، پر وسرائي ويهي ٿو. وچارو پڪي موڙي پيو.“ گانڌيءَ بلاشڪ مرڪندڙ پکي لتو وساري. پر سندس سهڻي ڪنهن بابت ڇا ٿو فڪر ڪري؟ ٿوريون گهڻيون ساڳيون ڳالهيون وڏن تعلقدارن ۽ زميندارن سان لاڳو آهن. مونکي ته انهيءَ ڳالهه بابت بحث جي ضرورت نٿي لڳي ته هي لير رئيسي سرشتو جهونو ۽ نه رڳو پيدائش ۽ ترقي خلاف آهي. اهو ته وڌندڙ سرمائيداري جي به خلاف آهي؛ ساري دنيا ۾ وڏين زميندارين جي بدران آهستي آهستي ننڍيون ڪاليدار يون اچي ويون آهن. آءٌ سمجهي ويٺو هوس ته هندوستان ۾ رڳو اهو سوال اٿي سگهي ٿو يعني ته معاوضي جو. پر بعد ۾ ڪان ڏسي حيرت ۾ پيو آهيان ته گانڌيءَ چالو تعلقداري سرشتو پسند ڪري ٿو ۽ هلائڻ چاهي ٿو. جولاءِ ١٩٣۴ ۾ ڪانپور ۾ چيائين ته ”جي ٻنهي جي دلين ۾ فرق اچي ته زميندارن ۽ ڪسانن جا ناطا ناتا سڌري پون. پوءِ ته ٻئي ڌريون ساڻ سلوڪ ۾ گڏجي رهن. آءٌ تعلقيداري يا زميندارري سرشتو رد ڪرڻ جي فائدي ۾ ڪڏهن ڪونه هوس ۽ جي رد ڪرڻ چاهين ٿا سي نه ٿا مان ۾ سوچ بنا بولين ٿا.“ (امرتا بوٽس لهمت ته هرويرو ڏري انس.)

وڌيڪ چيائين ته، ”مان ڪڏهن به هن ڳالهه ۾ شريڪ نه ٿيندس ته ملڪيت وارن کان، واجبي سبب بنا، ملڪيتون کسيون وڃن. منهنجي من مراد اعالي آهي ته ڪيئن توهانجي دلين ۾ ٿيرو آڻجي (وڏن

هندَ آهن سي ساڳيون رياستن ۾ نه ٿي سگهنديون. در اصل زرعي، هنري، مذهبي، سرڪاري فرق برطانوي هند جي پرانت وچ ايڏا آهن جو سيني لاءِ ساڳي پاليسي ڪارگر نه ٿيندي. يعني ته جهڙيون حالتون اهڙيون سرجوشيون، پر ڌار ڌار هندن لاءِ ڌار ڌار عام پالسيون ته نه هئڻ کپن ۽ جا چيز هڪ هند ڀڙي آهي سا چيز ٻئي هند به ڀڙي سمجهڻ کپي. ٻي صورت ۾ ڪي ملامت ڪندا ۽ ڪن پيا ته ڪانگريس کي ڪا پڪي پالسي يا اصول ڪونهي. ڪانگريس ته رڳو پنهنجو اوڄ طاقت چاهي ٿي.

فرتيواز ڌار چونڊڪن خلاف ڏاڍي سخت نڪته چيني ڪئي وڃي ٿي ۽ سو صحيح آهي. جي ڌار چونڊڪن جي جمهوريت سان ميل جهول ڪونهي. جتي مذهب موجب چونڊون آهن اُتي جوابدار حڪومت ناشدني آهي. پر پنڊت مدن موهن مالوي ۽ مهاسيا جا اڳوان جي ڌار چونڊڪن خلاف ڪاٽ ڪهاڙا ڪڍي نڪرن ٿا سي ساڳيا رياستن بابت ماٺ ۾ آهن. سي شايد رياستن جي نادرشاهين ۽ باقي هندوستان جي (نام ماتر) لوڪشاهين وچ ناتا ڳنڍڻ چاهين ٿا. هن ڪان وڏيڪ واهيات ۽ اڻ ٻڻ ناتو ٻيو ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟ پر مهاسيا وارا، لوڪشاهي ۽ قوميت جا ڪوڏيا بنا هيڪ هيڏو سارو اُت ڳيهي وڃن ٿا. اسين عقل ۽ دليل جي هام هڻون ٿا پر اندران ته جوش ٿي دونهون دکائين ٿا.

سو آءٌ وري ڪانگريس ۽ رياستن ڏي رخ جي موئنجهاري تي اچان ٿو. دل ۾ ٿامس پين اچيم ٿو ۽

سنڌاريو ۽ ھي اھايا ناٽ آڌبر ڏيکي ويس چنڊ يو.
”ھي راجائون! رجو ۽ وھي اھي پھنجا مولي جواھر
وڪٺو!“ شايد ڪبس ٻڌو ان ٻڌو ڪيائون، ٻر مٿر مان
آلي لبنڪ ويا. ھڪ ھڪ ڪري ڪامندي ٻھرلدي
مبڙ چڏي ويا، ٿان جو سياپتي پاڻ ۾ ڳالھائيندڙ کي
چڏي لڪري ٻاھر لڀو. مائي ٻيسمن جا ۾ حاضر ھئي،
سا ۾ چڙ ۾ آئي ھلي وئي.

مستر ڪيلڪر واري خط ۾ ڳالڌبجيء وڌيڪ لکيو
ت، ”آءٌ چيڪر چاھيان ٿو ر ياستون پھنجي ٻرجا کي
سوراج ڏين ۽ راجائون پاڻکي ٻرجا جا امانتدار ڪري
سمجھن.“ جي امانت وارو خيال نيڪ آھي ته چو،
ڪين برطانيہ حڪومت جي اھا دعويٰ تہ آءٌ ھند
سرڪار لاء امانتدار آھيان، ۾ قبول ڪئي ڪريون؟
لٺط ھڪ ئي فرق آھي جو ڌاري جي حڪومت آھي،
ٻيو ته مولکي لئو سمجھي. سو ڪو اھڙو فرق ڪونہ
چنبو جو جو ملڪ ۾ جيڪي ماڻھو آھن تن وچر ہ
چمڙيء جي رنگ، جاٽ ۽ ورن ۽ سيھنا جا ايڏائي
وڏا فرق آھن.

ٿورن سالن کان ڪئين انگريز عملدار رياستن اندر
لڪڙا پيھي ويا آھن، پوء ويچاري راجا کي سا ڳالھ
آئڙيي يا ند. راجائن مٿان ھند سرڪار جي چايا تہ آد
کان وني آھي. ھاڻي تہ اندرون اندران ۾ ڪيترين
وڏين رياستن ۾ ضابطو وڌين. سو حڌمن اھي ٻولين
لسون تہ ٻولائن واري ھندسرڪار آھي، جا سندن آڏ
۾ جاگيرداري حالن جو پورو فائدو وني ٿي.

اھو مان سمجھي سگھان ٿو تہ جي سرگرميون ٿي

١٩٢٥ ڌاري
کي رياستن اندر پهچ نہ ڏنو ويو آهي. سي. آر. داس ڏاڍو بيمار هو تڏهن صحت
جڏهن مسٽر سي. آر. داس ڏاڍو بيمار هو تڏهن صحت
ٺاهڻ لاءِ ڪشمير ۾ وڃڻ جو خيال ڪيائين. ڪنهن
سياسي مقصد لاءِ ڪونہ ٿي ويو. جڏهن ڪشمير جي
سرحد تي وڃي پهتو تڏهن کيس روڪيو ويو. خود
مسٽر جناح کي حيدرآباد رياست ۾ اچڻ نہ ڏنو ويو؛
مسز نائيڊو، جا تہ حيدرآباد شهر جي وينل آهي، سا بہ
ڪي سال گهر ۾ گهڙي ٿي سگهي.
جڏهن رياستن اندر هي وائل وڌيا تي تڏهن سياوڪ
هو تہ ڪانگريس رهواسين جي بنيادي؛ ناگرڪ حقن
جي پو ئواري ڪري؛ انهن جي پايماليءَ تي نڪتہ چيني
ڪري. پر گانڌيجيءَ ڪانگريس جي سر مٿان رياستن
بابت هڪ عجيب پاليسي مڙهي - يعني ”رياستن جي
اندرين ڪاروبار ۾ دخل نہ ڏيڻ جي پالسي.“ اها
چين کي چنو لڳائي وهڻ جي پالسي هلندي رهي
جيتوڻيڪ رياستن اندر ڪيئين ڪلور وهيا آهن؛
رياستن ڪانگريس مٿان ري گناهہ هلائون ڪيون آهن.

شاخ سڏايو هو. سنگهہ جي منتريءَ اخبارن ڏي خط
لکي ظاهر ڪيو تہ ميڙ تيڻ جي وقت ڪان ٢٤ ڪلاڪ
اڳ اختياري وارن هنن شرطن تي ميڙ جي اجازت ڏني
تي تہ ٢ هزار روپيا نقد ضمانت رکي وڃي؛ پڪ
ڏني وڃي تہ ميڙ ۾ ڪابہ سياسي تقرير يا عملدارن تي
نڪتہ چيني نہ ٿيندي. جنهن صورت ۾ ميڙ ڪوٺائيندڙ
کي اختياري وارن سان ڳالهيون ڪرڻ جي ڪافي
مهلت نہ رهي، تنهن صورت ۾ ميڙ ڪوٺائڻ جو ارادو
لاڙو ويو.“

ٻنل ڀاڻي هيٺان ٻانس ۾ گند آهي. ماڻهو ڀائڪي من ۾ بدن ۾ اڌل ڪڙپل سمجهي ٿو. ڏس ته هڪ طرف ماڻهن جي مفلسي ۽ مصيبت ۽ ٻئي طرف راجائي محلن ماڙين جو ناٽڪ لنگر، سوچ ڪريو ته رياست جو ڪيترو ڌن وڃي محلن ۾ راجائن جي عيش عشرتن لاءِ وڃي ٿو ۽ باقي ٻرحا جي سار سنڀال لاءِ ڇا ٿو رهي! اهڙن راجائن ڪنورن کي وڪڻ ڀالڻ لاءِ ۾ ناڻي جون گونٽيون کپن. ۾ مٿن ايڏا خرچ ڪندي ڪير ونجي ته ٿو ڇا؟

اهي رياستون هڪ گهڻ جي ٻردي ۾ لڪل آهن. اڪثر ٻاهرين اخبارن جي منع ٿيل آهي ۽ گهڻو ٿيو ته ايم سرڪاري يا ادبي هفتيوار اخبارون اندر هلن ٿيون. تراونڪور ۽ ڪوچن وغيره ڏاکڻيون رياستون ڇڏي (جتي پڙهيلن جو تعداد برطانيه هند کان گهڻو وڌيڪ آهي) عام تعليم بلڪل گهٽ آهي. جي سرون رياستن کان ٻاهر وڃن ٿيون سي وائسراءِ جي ملاقات وقت ذام ڏوم ادب آداب چاپلوسي ڪرڻ جون يا راجا جي شاديءَ يا جنم ڏينهن وقت جشن ۾ خرچن جون يا ڪسانن ۾ گوڙن شورن جون. خاص قاعدا آهن جن ڪري برطانيه هند ۾ ته راجائن ٽي ٽيڪا ٽپڻي ٿي نٿي سگهي ۽ رياستن اندر ڪنهنکي مجال جو ٻڙڪ ٻاهر ڪڍي. عام مڙ ڏين ٿي ڪون، ۽ ڀنگتي ميڙن جي ته اڪثر منع ڪئي ويندي آهي. * ڪئين ٻيا مشهور ماڻهن

* حيدرآباد دکن مان ۳ آڪٽوبر ۱۹۳۴ هڪ خاطوء لکمو ته، "هڪ عام ميڙ جو گالڏيتيءَ جو جنم ڏينهن ملهائڻ لاءِ وويڪورڊ ٿي ناٽڪ ۾ گڏ ٿيو هو سو ڪالهه رد ڪرڻو پيو. اهو مڙ هوبتي شو سنگهه جي مڪاني

حد کان ٻاهر هلي ويو آهي، پر اهو آهي ته اڌ تي ٻيهي رهيو آهي. اها جمهوريت اڌوگابري هئي ڇو جو منجهس مالي اقتصادي جمهوريت موجود نه هئي ۽ سندس طريقا ٻيرا، ڳورا ۽ تکين تبديلين لاءِ موافق نه هوا.

ديسي راڄ هن وقت دنيا ۾ نادرشاهيءَ جا شايد حد درجي جا نمونا آهن. البت انگريزن جي سايه هيٺ آهن، پر انگريز سرڪار تڏهن دخل ڏيندي آهي جڏهن انگريز حقن جي حفاظت يا بچاو جي ضرورت ٿئي ٿي. حيرت آهي ته ڪيئن هي قديم جاگيرداري ڪوٽ بنهه ٿسيس بدل سدل سان ويهين صديءَ تائين سالم رهيا آهن. اتي هوا بند ۽ ڇرٻر بنا، پاڻي بيٺل ۽ ٻانسي آهي. ٻاهريون ماڻهو جو ڇربر ۽ هل چل تي هريل هوندو سو جلد ڪک تي پوندو، ڳهر ۽ جهوٽا کائيندو، تان جو ڪنهن قسم جي موٽائي تي موهت ٿي پوندو، جڻ هڪ اهي جان تصوير نظر ايندي، جنهن ۾ وقت ساڳيو جڳهه ساڳي آهي. الائي ڪيئن پاڻمرادو پوٽ ڪال ڏي وهي ويندو ۽ پوءِ عجيب غريب خواب پيو لهندو، جن ۾ ڪانگيدار زرهدار جهونجهار، سهڻيون ساهسي سندريون، ٻرجن وارا ڪوٽ، سورمن جا ڪارناما، مان شان وڏائيءَ جا هوائي خيال، بي مثل سورهيائي ۽ جان بازيءَ جا مثال هوندا. ۽ جي ويرتا جي آستان راجستان ۾ وڃي نڪتو ته ڪئين اجنبي اديت پراکرم جا خفخان پيو پچائيندو.

پر هينري ۾ اهي سپنا منجي وڃن ٿا ۽ ساهه منجهڻ لڳي ٿو. هن ڳهٽ ۾ ساهه ڪٽڻ ڏکيو آهي ۽

ٻيندو. ۽ ٻر ڪانونسلي جمهوريت جو اهو نئين ناهي ۽
چانسيلر، ۲۲ ۽ مهاراجا پٽيالا، نريندر منڊل جي چانسيلر، ۲۲
جنوري ۱۹۳۵ منڊل ۾ تقرير ڪندي اهن هندوستاني
سياستدانن ڏي اشارو ڪيو جي فيڊريشن جي مانڊي
۾ هن ڪري آهن ته من انهن ڪندي راجائون مجبور
ٿي رياستن اندر ۽ لوڪشاهي سرشتو داخل ڪن.
ڇوڙ لڳو ته، "جمهوريت راجائن هميشه ٻرجا واسطي
سو ٻئي ڪيو آهي جو سندن پلي لاءِ آهي ۽ هن ڪاٻيوءِ
۾ ديش ڪال ڏسي انهن هلندا ۽ حرڪت جي سرشتو
ٿيرائيندا، جنهن ضروري ٿيندو، ته ٻه اسانکي ڪرلي
چوٿو ٻوي نوٽ جي ٻرطاني هند اها آس رکي ويٺو
آهي ته اسين ٻيهجي تندرست سياسي بدن لي هڪ
بدنام سياسي اصول جو جامو ٻهرينداسين ته هو هڪ
. هوائي دنيا ۾ رهن ٿا." ساڳئي ڏينهن مهاراجا بيڪانير
منڊل ۾ چيو ته، "اسين رياستن جا والي قسمت لي
آءٌ اها دعوي رکان
پاڙي وهڻ وارا سپاهي ناهيون.
نو ته سون سالن کان حڪمراني ڪندي اسان حڪم
ڪرڻ جي رمز سمجھ سگهيا آهيون، ڪجھ دانشمندي ۽
حڪمت آهي، جنهنڪري اسانکي حردار رهڻ ڪجي
جنهن ڪاٻه ڪجي ڦڪي لجوٽو ناهؤت لائي اسانجي
مٿان مڙهي ته وڃي ...... اجازت ڪجي له آءٌ نيايمه
ٻيئاني سان جونڊس ته اسين ڪڏهن ٻه ڪنهنکان پاڻ
کي ناس ڪرائڻ ڏينداسين ۽ جي ڪو اهڙو سمو آيو
جڏهن تاج اسان سان عبد ناما پاڙڻ لاءِ اسانکي ٻو
ٻچاو نه ڏيئي سگهندو، تڏهن اسين تلوار کڻي لوڙ ٿائي
تڙي مرنداسين."

چاهي سياسي يا سماجي، اقتصادي هجي - ڪانه ڪا فيلسوفي يا ويچار ڌارا آهي. جنهن وقت شراڪت جا طريقا بدلجي وڃن ٿا تنهن وقت اها فيلسوفي به بدلجڻ کپي، جئين سائنس وڌيڪ موافق ٿئي ۽ منجهانس پورا فائدا وٺي. اڪثري بدل سدل اڳ ۾ فيلسوفي پٺتي پيئي لڙڪندي آهي، جنهنڪري مشڪلاتون پيدا ٿيون آهن. جمهوريت ۽ سرمائيداري ٻئي سائو ساٿ اٺويهين صدي ۾ آسري نڪتا، پر ٻنهي جو پاڻ ۾ ميل جهول نه هو. ٻنهي جو پاڻ ۾ اندروني ضد هو، ڇو جو جمهوريت جو زور جهجهن لاءِ طاقت تي هو ۽ شاهوڪار شاهيءَ جو ٿورڙن لاءِ طاقت تي هو. انهن جو اڻ بڻ جوڙو مري جهري پئي هليو، ڇو جو ڪائونسلن واري سياسي جمهوريت به هڪ نهايت اڌوگابري جمهوريت هئي، جنهن هيٺ ناڻو ۽ طاقت ٻئي ٿورڙن جي هٿن ۾ رهيا.

پر جڏهن اکيون کليون ۽ سچي جمهوريت وڪ وڌائي تڏهن جوڙي ۾ طلاق جو وقت اچي سهڙيو. اڄ ڪائونسلن واري جمهوريت جي بدناميءَ جو سمو آيو آهي ۽ ڪانگس پري پيچي ماٺهو نئين قسم جا نعرا هڻي رهيا آهن پر تنهنڪري وري اسانجي انگريز سرڪار تيهان مرده دل ٿي جي ڪوڙا سڪا آزاديءَ جا ساڄ سنج آهن سي به کسي وٺي ٿي. عجب ته رياستن جا راجائون به هي بهانا ڏيئي رياستن ۾ آپيشاهي قائم رکڻ چاهين ٿا ۽ چاتي ٺوڪي سو اٿيو جو راڄ هلائڻ چاهين ٿا جنهن جهڙو روءِ زمين تي ڪين ڪي

ملڪ جي والين ۽ خزانن جي خاوندن سان رلي ملي
ٿو. آءٌ پاڻ هڪ جنسي منٿين طنطي جو، سک آسودگيءَ
۽ بلبل ۽ ننڍي هوندي کان سکين جهڙي وهمن ترمن
سان پرپال آهيان. سماج وارن مونکي ٺيڪ ڏيڻ ۾
وچولي درجي جو سڏيو آهي. شايد هالي مون تي
"لوبر ڏانب سفيد پوش" جي ڇنڪي به ڪٽي لڳائين.
پر آءٌ پاڻ ڇا آهيان يا ناهيان سو سوال ڪونهي. قومي،
بين الاقوامي، اقتصادي، سياسي ۽ سماجي مسئلن جو
لبيرو ڪندي ڇيدن ٻاٻن شخص کي اهميت ڏيڻ
اجائي آهي. جي ٻيا مونکي سوالن جهڙي جنگ
ڄاڻهين تا سي ٻي ٻيا ور ور ڏهيءَ دهرائيندا آهن
ته انسانيءَ جيئڻ گناهه سان ته پر گنهگار سان آهي. آءٌ
ته جيڪو ايترو ڏور به ڪين وڃان، آءٌ هوند چوان ته
منهنجو جهيڙو هڪ سرشتي سان، نه ڪن شخص سان
آهي. برابر ڪو به سرشتو ڪي ته ڪي شخص يا گروهه
قائم دائم ڪري ٿو ۽ اهين شخص گروهن کي ٻين باز
آڻيو يا مقابلو ڪرڻو پوندو. پر ڪو به سرشتو جو بيڪار
يا بار ٿي پيو آهي ته اهو رد ڪرڻو آهي ۽ جي گروهه
يا طبقا کيس جهٽيل پون تا ٿن کي به پاڻ بدلائڻو
پوندو. تبديل آڻبندي تي سگهي اولو قيمت ڏکر
ڪشمت آهي، پر بدقسمتيءَ سان ڏک ۽ تڪليف کان
ڇوٽڪارو ڪونهي. مگر لوڙي خرابيءَ جهڙي به
وڌون وڏي خرابي برداشت نه ڪرڻي آهي، خاص
ڪري جڏهن اها اسين ٽيهه ٽاري به نٿا سگهون.

هر قسم جي انساني شرڪت ۽ جماعت بنيان-

چاهي سياسي يا سماجي، اقتصادي هجي - ڪانه ڪا فيلسوفي يا ويچار ڌارا آهي. جنهن وقت شراڪت جا طريقا بدلجي وڃن ٿا تنهن وقت اها فيلسوفي به بدلجڻ کپي، جئين سائنس وڌيڪ موافق ٿئي ۽ منجهانس پورا فائدا وٺي. اڪثري بدل سدل اڳ ۾ فيلسوفي پٺتي بيٺي لڙڪندي آهي، جنهنڪري مشڪلاتون اُپنديون آهن. جمهوريت ۽ سرمائيداري ٻئي سائو سات اٿو بيهن صدي ۾ اسري نڪتا، پر ٻنهي جو پاڻ ۾ ميل جهول نه هو. ٻنهي جو پاڻ ۾ اندروني ضد هو، ڇو جو جمهوريت جو زور جهجهن لاءِ طاقت تي هو ۽ شاهوڪار شاهيءَ جو ٿورڙن لاءِ طاقت تي هو. انهن جو اڻ بڻ جوڙ و مري جهري پئي هليو، ڇو جو ڪائونسلن واري سياسي جمهوريت به هڪ نهايت اڌ وگابري جمهوريت هئي، جنهن هيٺ ناڻو ۽ طاقت ٻئي ٿورڙن جي هٿن ۾ رهيا.

پر جڏهن اکيون کليون ۽ سچي جمهوريت وڪ وڌائي تڏهن جوڙي ۾ طلاق جو وقت اچي سهڙيو. اڄ ڪائونسلن واري جمهوريت جي بدناميءَ جو سمو آيو آهي ۽ ڪانگس پري پڇي ماڻهو نئين قسم جا نعرا هڻي رهيا آهن پر تنهنڪري وري اسانجي انگريز سرڪار تيهان مرده دل ٿي جي ڪوڙا سڪطا آزاديءَ جا ساج سنبج آهن سي به ڪسي وٺي ٿي. عجب ته رياستن جا راجائون به هي بهانا ڏيئي رياستن ۾ آپيشاهي قائم رکڻ چاهين ٿا ۽ چاتي ٺوڪي سو انڊير جو ر هلائڻ چاهين ٿا جنهن جهڙو روءِ زمين تي ڪين ڪ

ملڪ جي والين ۽ خزانن جي خاوندن سان رلي ملي
تو. آءٌ پاڻ هڪ جنسي متبن طبقي جو، سک آسودگيءَ
۾ پليل ۽ نپيل هوندي ڪان سگهن جي وهمن ۾ من
سان ڀريل آهيان. سماج وادي مولڪي ليڪ هيٺاهين
وچولي درجي جو سڏبو آهي. شايد هاڻي مون لي
"تو ڪانب سفيد پوش" جي چنڪي ۽ ڪٺي لڳائين.
پر آءٌ پاڻ ڇا آهيان يا ناهيان سو سوال ڪولهي. قومي،
بين القومي، اقتصادي، سياسي ۽ سماجي مسئلن جو
ليرو ڪندي جڏهن پاڻ شخص کي اهميت ڏيڻ
اجائي آهي. جي دوست مولڪي سوالن جي جنگ
چاڙهين تا سي ني دوست ور ور ڏيئي دهرائيندا آهن
ته اسانجو جهڳڙو گناهه سان ته پر گنهگار سان آهي. آءٌ
ته جبڪو اهڙو ڏور به ڪين وڃان، آءٌ هوند چوان ته
منهنجو جهڳڙو هڪ سرشتي سان، نه ڪن شخص سان
آهي. براو ڪوڙ سرسو ڪي ته ڪي شخص يا گروهه
قائم دائم ڪري ڇڏيو ۽ انهن شخص گروهن کي ئي باز
آڻڻو يا مقابلو ڪرڻو پوندو. پر ڪو به سرشتو جو بيڪار
يا بار لي پيو آهي ته اهو رد ڪرڻو آهي ۽ جي گروهه
يا طبقا ڪيس جهٽي پيون تا تن کي به پاڻ بدلائڻو
پوندو. تبديل آڻيندي تي سگهي اوترو ڏهت دک
ڪنٽ آڻجي، پر بدقسمتيءَ سان دک ۽ تڪليف کان
ڇٽڪ ني ڪولهي. مگر توڙ ڪب خرابيءَ جي اڄ
ڏچون وڏي خرابي برداشت نه ڪرڻي آهي، خاص
ڪري جڏهن اها اسين بنهه ٽاري به نٿا سگهون.
هر قسم جي انساني شراڪت ۽ جماعت پنيان-

...و اسانڀ اٿم ۽ اٿم ۽ اهڙا شڏ آهن جو منجهن ايڏو
...رنڌواس رکجي؟ افلاطون جا رشي - راج ٻه هيڏي
جوابداري شان مان هوند ڪين ڪڻي سگهن ۽ ۽
مٿان اهڙا آدار جت مهاپرش سوار ڪرڻ سندن لاءِ ڇڏو
آهي ڪنين؟ دراصل اهڙا مهاپرش ۽ رشي راج آهن ني
ڪوند ۽ دنيا ۾ ته رڳو ضعيف ناقص انسان آهن جي
ضرور پائيندا ته انسان جا ويچار ۽ اسالجا ذاتي فائدا عام
جي ڦاندي لاءِ آهن. تنهنڪري خاندان جو فخر ۽ ناڻي
جو الله ۽ ٻل جو خمار هميشه لاءِ ڪپ ڪوڙيندا ۽ تنهنجا
خطرناڪ نتيجا سڀني ني پيا.

هاڻ وري ٻه ڇڏو ڇوان ٿو ته آءٌ هن هنڌ اهو سوال
ٿو ڪڍان ته اها تبديل ڪيئن آڻجي، راهه ۾ رنڊڪون
ڪيئن دور ڪجن، لٺ ڏجي يا جٽ ڪجي، هنسا
هلجي يا اهنسا. اهو سوال ٻوءِ ڪنيو اٿم. ٻر اهڙي تبديل
ضروري آهي سو ته قبول ڪري ڇڏو جاڻائڻ گهرجي.
جي اڳوان ۽ ويچاروان پاڻ نيڪ محسوس نه ڪندا ۽
نه جاڻائيندا ته ٻين کي ڪيئن هن پاسي بازآڻي سگهندا؟
يا خلق ۾ ڪيئن نئين ويچار ڌارا روان ڪري سگهندا؟
برابر جيڪي ٿيندو يا ٿيڻو سو اسانڀ زوري هوش
وجهندو، ٻر جيڪي ٿيڻو سو جڏهن غور ڪري سمجهبو
تڏهن سندس اندريون راز ٻروڙي ڪنهن منزل مقصد
ڏي ڏوڪي ڪاهي سگهبو.

ڪئين ٻيرا دوستن ۽ سائين منهنجا هي ٻول ٻڌي
بيزار ٿي پڇيو اٿم ته ڀلا ٻيا ڀڪاري راڄا، دالي زميندار
۽ خوش مزاج نيڪ نيت شاهوڪار ڏنا ڪونه اٿيئي؟
سڀئي جو نه ڏنا اٿم. آءٌ پاڻ تنهن ڪابني جو آهيان ۽

مونکي وري به اهو گانڌيجي ياد پيو ته جو هڪ
ڀڄارس آهي. * اهڙي ڀيڙ پڌي هوندي ۽ ستايل
آزارين لاءِ هيترو پرپر پاڙ هوندي به ڇو ڪڏهن سُرشتي
جي ڀلائي ڪري ته جو ظاهري ڳالهه ٿي رهيو آهي
۽ جنهنڪري هيترو زيان ۽ ظلم ٿئي ٿو؟ اهين آهي ته
ڪو رستو ڳولي وٺو، پر اهين ته ناهي ته اهو رستو
پنهنجي علي ٿو ۽ ڪهڙن قلعن سان قابو ابل آهي؟ في
الحال ته جهوني سرشتي جي اهڙن وهمن کهڻ نشانين
کي آشبرواد ڏئي ٿو جي وارثي جي واڌ ۾ اڪون
آهن، مثلا جاگيرداري رياستون، شاهي زمينداريون ۽
تعلقداريون ۽ موجوده سرمائيداري سرشتو. الهي
"امانت" جي سڌالت ۾ وشواس رکڻ به واجب آهي؟
ڪنهن شخص کي روڪ ٽوڪ بنا ڏن پل ڏيڻ ۽ پوءِ
آس رکڻ ته هو لوڪ شوا ۾ خرچ ڪندو؟ پر ته ڇا

---

* ١٩٣١ ۾ گول ميز ڪانفرنس اڳيان هڪ تقرير ۾
چيائين ته، "سڀ ڪان پهرين ته ڪانگريس اهڙن
گونگن، ٻين ۽ لنگن جيسي عيوضي آهي جيسي
ملڪ جي ستن لکن ڳوٺن مان هڪ ڪنڊ کان ٻئي
ڪانهن رهن ٿا، پوءِ ڪري برٽش هند يا رياستي. هند
۾ ڪو، سوارٿ جنهنجي رکيا ڪانگريس کي واجبي
لڳي ٿي سو سوارٿ اهڙن گونگن اڏيهن جي سوارٿن
جي وس وسيلو لڳڻ کپي. وقت به وقت ڪيترن
سوارٿن وچ ورود نظر اچن ٿا. جڏهن ڪو سچو
ورود ٿيو ته ڪانگريس طرفان آءٌ شدمد سان چوڻ
چاهيان ٿو ته ڪانگريس انهن اڏيهن جي سوارٿن مٿان
ٻيا ڪيڙا به سوارٿ گهوري قربان ڪندي."

مشڪلات کي به منهن ڏيڻو آهي، ته ڪيتي دنيا جي
اگهن تـي منحصر آهي. آبادگار کـي جنسن جا اگهه
ڏسي وڪري لاءِ فصل ڪرڻا پون ٿا. اهي اگهه پيا
لهن چڙهن پر ڪيس ته ڍل يا مالگذاري روڪڙ ڏيڻي
آهي. اهو ناڻو ڪٿان به ڪيئن به ڪري پيدا ڪرڻو
اٿس ۽ تنهنڪري اهـي جنسون لڳائي ٿو جـن مان
وڏي اگهه ملڻ جي لالچ اٿس. هو اهي جنسون پيدا نه
ڪندو جي سندس لاءِ ضروري آهن يا جي سندس
گهر بار جون گهرجـون پوريون ڪنديون، پـوءِ ڪٽي
اهي ڪاڏي جون جنسون هجن.

تازو ڪاڏي ۽ ٻين جنسن جـي اگهن ڪِرڻ ڪري
آبادگارن ۽ ڪسانن، خاص ڪري گذيل علائقي ۽ بهار
۾، ڪمند جـي پـوکـ ڪٽي شروع ڪئي. ڪنڊ تـي
محصول هٽڻ ڪري جتي ڪتي ڪنڊ جا ڪارخانا مينهن
وسڻ وانگر نڪري پيا ۽ ڪمند جي گهر ڏاڍي وڌي
ويئي. پر جلدئي پيدايش گهر کي ٻنهه گوءِ ڏيئي وئي
تان جـو اگهه لهي وڃي پٽ پيا ۽ ڪارخانن وارن
آبادگارن کي خوب ڦريو.

انهن ۽ ٻين ڪيترن سببن ڪري مان سمجهان ٿو
ته اسانجا زرعي ۽ هنري مسئلا انهيءَ اصول طئه تي ڪرڻ ته پاڻ
۾ پورائو ڪجي، نه واجب آهـي ۽ نه دل پسند آهي.
در اصل انهن جو اسانجي قومي زندگيءَ جي هـر پهلو
سان تعلق آهي. اسين جوش وچون آوائي توائي بول
بولي ٿن جو پناهه وٺي اٿا سگهون: اسانکي ته حقيقتن
کي منهن ڏيئي انهن موجب رهڻو آهي، جيئن اسين
جيون جا ڪنير ٿيون، نه سندس مٿي.

هنر ڪارخانا ۽ ٻيا ٻلڪا هنر ڪارخانا
هنرن هوندي ضروري آهي ته لتو
۾ رفتار کي ڪير روڪي
۾ پکڙجي وڃن. هن رخ ۾ لمدلي
سگهي، چاڪاڻ ته مٿس نه رڳو اسانجي مالي ۽ هوڏانهن
بهبودي منحصر آهي پر خود آزادي. ۽ هوڏانهن
جيتري قدر وڏا ڪارخانا وڌندا ويندا اوترو قدر ننڍا هنر
جيتري قدر وڏا ڪارخانا وڌندا اوترو قدر ننڍا هنر
سندن اڳيان بيهي نه سگهندا. ڪنهن ساموادي سرشتي
سندن اڳيان بيهي نه سگهندا. ڪنهن سامواد سرشتي ۾ سندن
اندر ڪو جتاو ڪري وڃن ٻر سرمائيداري ۾ سندن
ڪونه جاڙهو ڪونهي. پر سامواد اندر نه ڳوناڻا هنر
ڪونه جاڙهو ڪونهي. پر سامواد اندر نه ڳوناڻا هنر
نقط اهي شيون پيدا ڪري زنده رهندا جي وڏن
ڪارخانن ۾ وڏي پيماني تي پيدا ٿي نه سگهن.
ڪي ڪانگريس جا اڳوان مڃين ٿا ته هن وقت ڪارخانا
جرڪن ٿا ۽ پائين ٿا ته هن وقت ڪارخانن وارن
ملڪن اندر وڏي پيماني تي پيدائش ڪري گهڻيون ئي
نمون. منهنجي خيال ۾ حالتن جي هيءَ غلط سمجهڻي آهي.*
جي عام ڪي ڪن شين جي گهرج آهي ته اهي شيون
وڏي انداز ۾ پيدا ڪرڻ ۾ ڪهڙي خطا آهي؟ ڪجهن
وڏي پيماني تي پيدا ڪرڻ ندران چڏي ڏيون ته
گهرج هلندي رهي؟ ظاهر آهي ته قصور جو آهي سو
پيدائش جو نه پر ورهاست ۾ غلطي ۽ ٻورڪتا جو.
جي ڳوناڻن هنرن جا حامي آهن ان ڪي ٻي ...

(۱) سردار ولڀ ڀائي ۳ جنوري ۱۹۳۵ احمدآباد ...
۾ تقرير ڪندي چيو، "نه سچو ساميواد ڳوناڻا هنر ...
وڌائڻ ۾ آهي. اسان جي مرضي نه آهي ته جي انهن ...
حالتون مغربي ملڪن ۾ وڏي پيماني تي پيدائش ...
ڪري ڇڏيون آهن سي هت به پيدا ڪريون."

ڪيون آهن ۽ قدري ڪامياب ٿيو آهي. هي ۽ ٻه
اوزار يا مشين سڌارڻ جي ٿي ڪوشش ڇپبي ۽ جي
سڌارو ٿيندو رهيو (ممڪن آهي ته گهرو هنرن ۾
بچاي ڪم آڻي سگهجي) ته وري ٻه نفع جي لالچ
وڌندي ۽ گهرج کان وڌيڪ پيدايش ۽ بيروزگاري
ٿيندي. جيسين اهي ڳوٺاڻا هنر ڪنهن تازي مشين
جي طريقي سان لاڳو نه ڪيا ويندا تيسين اسانجي گهرج
جون رواجي يا تمدني شيون پيدا نه ٿي سگهنديون.
نڪي ڪي اهي هنر مشين جو مقابلو ڪري سگهندا.
پوءِ توهين ٻڌايو ته اسانجي ملڪ ۾ وڏي پيماني تي
مشن جا ڪم اسين بند ڪري سگهون ٿا يا چاهيون
ٿا؟ ڪٿين پيرا گانڌيجي چئي چڪو آهي ته آءٌ مشين
جي خلاف نه آهيان. هن ليکي هندوستان ۾ اڄ مشين
جي گهرج ڪانهي. تڏهن پلا اسين وڏا بنيادي لوهه
۽ رڪ جا ڪارخانا بند ڪري سگهون ٿا ڇا يا اهيا
هلڪا ڪارخانا جي اڳ، کان هلي رهيا آهن؟

ظاهر آهي ته اسين ائين نٿا ڪري سگهون. جي
اسانکي ريلوايون، پليون، موٽرون وغيره گهرجن ته
پاڻ ناهيون يا ٻين تي پاڙي وهون. جي اسانکي ملڪ
جو بچاو ڪرڻو آهي ته نه رڳو بنيادي هنر ڪارخانا
گهرجن پر هڪ نهايت ترقي پسند هنري سرشتو کپي.
دنيا جو ڪو به ملڪ سچ پچ آزاد ناهي يا ٻاهرئين
حملي جو مقابلو نٿو ڪري سگهي جيسين هنري ترقي
کي نه رسيو آهي. هڪ بنيادي هنر ٻئي کي ٽاٽي
سندس مدد گهري ٿو ۽ ٻئي هڪ ٻئي جي واهر ڪن
ٿا. آخر ۾ مشين ناهڻ جون مشينون به گهرجن. بنيادي

تڏهن خرابي آهي، جڏهن هندوستان وانگر گهڻن ڪم لاءِ وڌيڪ ڪم ڪندڙ آهن ...... اسان اڳيان اهو سوال ناهي ته لکها ڄڻن لاءِ ڪيئن ڪم ڳولي لهجي. سوال هي آهي ته ڪيئن بيڪاريءَ جو وقت يعني سال ۾ ڇهه مهينا ڪم ۾ لڳائجي.“ هن قسم جو اعتراض دراصل سڀني ملڪن ۾ اوري گهٽي قدر ولي سگهجي جتي بيروزگاري آهي. ۾ خرابي اها ناهي ته ڪم ڪو لهي، ۾ اها آهي ته موجوده نظام واري سرشتي اندر سڀ ڪم مالڪن کي نفعو ڪين ڏياريندو. هر هڪ ملڪ ۾ اڻاڻ ڪم جڻ ليڻ لاءِ پڪاري لو - رستا ناهڻ، واهه کوٽائڻ، جڳهيون اڏڻ، اسپتالون ۽ صحت گهر کولڻ، ڪارخانا، بجليون، تعليم، سماجي ۽ ادبي خدمتون، ۽ ماڻهن جون اڻاڻ گهرجون پوريون ڪرڻ. اسانجا به ڪروڙها ماڻهو ايندڙ پنجاهه سال پيا ڪم ڪن ته ڪنڻ جو ناهي، پر سو سڀ تڏهن جڏهن ماڻهن کي نفعي جي مار نه پر سماج جي سڌاري جي لوڙ هجي ۽ سماج سڀ جي ڀلي لاءِ ڪم جي وڙ ڪري. روسي سوويت يونين ۾ پيون ڪهڙيون به اوڻايون هجن پر بيروزگاري ڪانهي. اسانجا ماڻهو به بيڪار ويٺا آهن - هن ڪري نه ته ڪم جي ڪمي آهي پر ڇاڪاڻ ته ڪم ۽ تهذيبي سڌاري لاءِ سهوليتون ناهن. جي ٻارن جو پورهيو بند ڪري ڪين ڪنهن عمر تائين زوريءَ تعليم ڏني وڃي ته لکها ٻار پورهيتن ۽ بيروزگارن جي قطار مان نڪري ويندا ۽ مزدورن جي تعداد به لکن جي ٻار ڪان هلڪي ٿي پوندي.

جنهن ۽ اڳلي سڌارڻ جون ٿالڊيجيءَ ڪوششون

خطري جو لڪل جزو آهي. لنهنجي معنيٰ نہ ڪادي هلچل هڪ سڙيل ڪاڏل زرعي سرشتي کي پشتيون ڏني ٿي ۽ اوتري قدر سڌريل سرشتي آڏو بہ دبر وجهي ٿي. البت اهو اثر اڄا ايڏو ناهي جو ڪو ظاهري فرق پوي، پر اثر تہ آهي. جو ڪجهہ ڪسان يا ننڍي ڪاتيدار کي زمين مان نصيب ٿئي ٿو سو ايترو ٿورڙو آهي جو پنهنجي غريب رهڻي بہ نٿو رهي سگهي. پوراڻي ڪرڻ لاءِ پيا وسيلا ڳولتا پونس ٿا يا تہ هميشه وانگر قرض ڪڍي پيل يا مالگذاري ادا ڪري ٿو. پي ڪمائيءَ ڪري سرڪار يا زميندار پنهنجو حصو پورو چڪي سگهندا جو هونءَ ونڻ ڏکيو ٿئي ها. جي ڪنهن وقت پي ڪمائي پڪي ۽ خاصي ٿي ويئي تہ ممڪن آهي تہ زميندار جي مالگذاري وڌي اها پڻ گهڻي ويندي. چالو سرشتي اندر هاريءَ جي محنت يا ڪفايت پنهي جو لاڀ زميندار کي ٿي ملي ٿو. پانيان ٿو تہ هينري جارج پنهنجي ڪتاب Progress & Poverty پر هن قسم جا مثال آئرلنڊ مان ڪيڏي پيش ڪيا آهن.

ڳوناڻن هنرن کي وري زنده ڪرڻ سو بہ ڪادي پروگرام جوئي سچو انگ آهي. تتڪال تہ فائدو ٿيندو، ڪجهہ هميشه لاءِ ۽ گهڻي قدر ٿوري وقت لاءِ. ڳوناڻن ڪسي ڪجهہ سهايتا ملندي ۽ ڪن هنرن ڪلائن جو انگ زنده رهندو. پر جيتري قدر هيءَ هلچل مشين ۽ ڪارخانن خلاف فساد آهي، اوتري قدر اها بيڪار ثابت ٿيندي. تازو ”هريجن“ اخبار پر ڳوناڻن هنرن بابت گانڌيجي لکي ٿو تہ، ”مشينون آڏو پر تڏهن خير آهي، جڏهن گهريل ڪم لاءِ ڪم ڪندڙ ٿورا هجن.

پالبان ۽ ۱۹۱۴ وانگر ڏکڻ گراهڪن کي ايترو ٿوري سگهندا. ڪاڌي ڏسي هن جهليندا ۽ هاڻ چرشاسگهه ۽ ٻ ترت ڪم وڌائڻ جي وڏيڪ سگهه آهي.

سي سب اچ ڪالهه جا ناندا ڏسي مان سمجهان ٿو ۽ ڪاڌي هاڻ هڪ عارضي وقتي چيز آهي. ٻوء. ٻه شايد هڪ مددگار لحرڪ طور جتاء ڪري جبسن ڪي ملڪ پيدايش جي ڪنهن اوليي انتظام کي وسي. ٻ ايندڙ وقت اسانکي مڪ زور ۽ زرعي سوشتي کي ليين سر بٺائڻ ۽ ڪارخانن ڪولڻ ۾ لڳائڻو پولدو. زرعي سوالن سان منهلبازي ڪرڻ ۽ لکيا روپيا ڪمسن ڪميسن ۽ ڪاميٽين تي اولي هت هُمه تڪ لنبو ڪرڻ مان ڪي ڪين وريندو. هاڻوڪو زرعي سرشتو ۽ اسانجي اڪين اڳيان پيرڪ پئي رهبو آهي ۽ فصلن جي جي پيدايش، ورچ ۽ وڏي پيماني تي آبادي ڪرڻ ۾ اڙڪ ئي آهي. هاڻوڪين حالتن ۾ هڪ ئي بنيادي علاج آهي ۽ زمين جي ننڍڙن ٽڪرن جي آبادي ختم ڪري سهڪاري ۽ جماعتي آبادي ڪجي. جنهن ڪري ٿوري محنت سان وڏي برڪت پوڪ. اسان جو سچو آدم زمين تي گذر ڪري ڪين سگهندو ۽ وڏي پيماني تي جماعتي آبادي ڪرڻ ڪري (گانڌيجيء کي دپ آهي ۽) آبادگارن جو ليهان عدد گهٽبو. ٻن کي ۽ ڪم قدر ڳوٺاڻن هنرن ۾ لڳي وڃڻو پوندو ۽ گهٽي قدر وڏي پيماني تي سامراجي ڪارخانن ۽ سماجي خدمتن جي ڪمن ۾ روزگار ڳولڻو پوندو.

انهن آهي ۽ ڪمترن هند ڪاڌيء ڪري ماڻهن کي سهائتا ملي آهي، پر جا ڪاميابي پاتي انس لنهن پر ٻ

۽ ٻولن وچھ وڃو گھٽايو آھي. وچولي درجي جا
پڙھيل ۽ ڪسان اڄ ھڪ ٻئي کي وڌيڪ ويجھڙا ٿيا آھن.
ڪپڙي جو نه رڳو پھريندڙ پر ڏسندڙ تي به چڱو اثر
ٿئي ٿو ۽ پڙھيلن کي اڇي کاڌي پائيندو ڏسي سادگي
وڌي، ڏيکه آڏ ابر گھٽيو ۽ عام سان ملڻ جُھلڻ ٿيو آھي.
وچولي درجي جو ھينئيون طبقو ھاڻ باندر وانگر
شاھوڪارن جو نقل نٿو ڪري ۽ سادي ڪپڙي ۾ لڄي
نٿو ٿئي. سچ پڇ ته کاڌي پوش کاڌيءَ جو نه رڳو فخر
ڪن ٿا پر پاٽڪي ململون ريشم پھريندڙن کان اوڇو
ليکين ٿا. سو فخر ۽ سؤمان غريبن ۾ غريب به ماڻڻ
لڳا. وڏن ميڙن ۾ کاڌي پوشن وچھ غريب شاھوڪار
جو سندو ڪين رھيو ۽ پاڻ ۾ دوستانو رستو ٿي وين.
کاڌيءَ بيشڪ ڪانگريس کي عام سان وڃي ملايو.
آزادي فوج جي وردي بڻجي پيئي.

ڪارخانن جي مالڪن لاءِ به کاڌي ھڪ دڙڪو ٿي،
جي ڪپڙي جا اگھ چاڙھڻ لاءِ ھميشه تيار بيٺا ھوا.
ھيستائين مٿن ھڪ ئي روڪ ھئي، يعني ٻاھرين ملڪن
۽ خاص ڪري لنڪيشاير جو مقابلو. جڏھن ڪڏھن
اھو مقابلو بند ٿي ويو ٿي، جيئن اڳئين لڙائيءَ وقت،
تڏھن اگھ چوٽ چاڙھي ڪارخانن ڏايا جاوا ڪيا ٿي.
سؤديشي ۽ ولايتي ڪپڙي جي بھشڪار الھن ڪارخانن
کي ڏايي ھٿي ڏني. پر ھاڻ کاڌيءَ ڪري ڪجھ
مرجاتا سکيا ۽ اڳي وانگر اگھ مٿي نٿي اڙاٽا. تڏھن به
ڪارخانن وارن (تيئن جيان) کاڌيءَ لاءِ پرپر ڏسي
وڃھ وٺي موٽا ڪپڙا ٺاھيا جي کاڌيءَ وانگر ٿي لڳا.
وري ڪو ڏکيو وقت آيو ۽ جنگ لڳي ته مان نٿو

خراب ٿيندو. ممڪن آهي ته دنيا جي ڦرندڙ حالتن
ڪري اها تبديل زوريءَ ٿئي يا ٽڪريءَ ٿئي، پر
جيسين ملڪ جي ماڻهن جي گهڻائي راضي نه ٿيندي
تيسين اهڙو انقلاب مشڪل ٿيندو. تنهڪري ضروري
آهي ته ڪيس سمجهائي ٻاز آڻجي. ڪنهن ٽوليءَ جي
سازش ۽ زوري ڪم نه ايندي. سچ پچ ته اُنهن کي
سرڪار جي موجوده سرشتي ۾ لڳا ڪانئين ٿا،
پر مان ٿئو يااهان ته گهڻن جي دلين ۾ ڪو ڦيرو ايندو.

ڪاڏي هلچل، ڪشش ۽ اٿل، جنهن سان گانڌيءَ جي
جو هيڏو پريم آهي، سا هلچل پر ڏن جي پيدائش ۾
الثراديت وڌائي ٿي ۽ اسانکي مٿس جي زماني ڪان
پنتي اجلي ٿي. هن وقت جو ڪو به اهم مسئلو حل
ڪرڻ ۾ گهٽي ڪارگر ناهي ۽ هڪ قسم جي ذهنيت
پيدا ڪري ٿي جا صحيح طرف قدم کڻڻ کان شايد
روڪاوٽون وجهي. مگر خاطري اٿم ته هڪ خاص وقتي
علاج آهي جو ڪجهه مدت تائين اچا ڪارگر رهندو،
جيسين ڪي حڪومت ملڪ جي سيني زرعي ۽
هنري مسئلن جو صحيح حل ڪري. هندوستان ۾
اڪثر اٿاه بيروزگاري آهي ۽ ٻهراڙين ۾ ليهان وڏي
اڙوڪاري بيروزگاري آهي. حڪومت اها بيروزگاري
بند ڪرڻ ۽ بيروزگارن جي سهائتا ڪرڻ ۾ ڪڪ پڇي
بيٺو نه ڪيو آهي. انهن بيروزگارن کي ڪم ڏيڻ
ڪاڏيءَ ڪجهه مالي حالت سڌاري آهي ۽ جنهن ته اهو
سڌارو پنهنجن ٻارن جي پورهئي سان ڪيو اٿن اٿن،
منجهن سڌارو ۽ سڌو وشواس پيدا ٿيا آهن. پر سڀ کان
وڏو ڦيرو دلين اندر ٿيو آهي. ڪاڏيءَ ڪجهه قدر شورن

پاڻ ۾ پورو ھجي. پراچين سماج ۾ ڳوٺ ائين پاڻ ۾ پورا ۽ ڪاڏو ڪپڙو وغيره پنھنجو پاڻ پورو ڪندا ھوا. اھڙيءَ حالت ۾ پدرو آھي تہ ڳوناڻن جي رھڻي بنھ سادي رھندي. مان تہ پانيان تہ ڳانڌيجي اِھا ھميشہ لاءِ چاھي ٿو، جو جو اھڙو مقصد ناشدني آھي. ھن نموني ڪن ملڪن ۾ شاھي آدمشمارين لاءِ گذر ڪرڻ نہ ڏکيو ٿي پوندو ۽ ڪڏھن بہ نہ چاھينديون تہ بکن ڏکن ڏي موٽي وڃون. ممڪن آھي تہ ھندستان جھڙي ڪينتيءَ واري ملڪ ۾ اسانجي رھڻي اھڙي سادي آھي جو ڳوناڻن ھنرن وڌائڻ ڪري رعيت جي مالي حالت ڪجھ سڌري. پر اسانجو ملڪ بہ ٻين ملڪن وانگر دنيا سان ڳنڍيل آھي ۽ اسان لاءِ اڪيلا جوڳہ پچائڻ ناممڪن آھي. ماسانکي بہ پاڻکي دنيا سان انگ سنگہ سمجھي پاڻ بہ پورو ٿي دنيا کان ڌار نہ ٿيڻ گھرجي. شخصي طور آءٌ اِھو ھرطرح ناپسند ڪريان ٿو.

لاچار اسين ھڪ ٿي علاج تي پھچون ٿا - سو ھي تہ ڪو ساميوادي سرشتو برپا ڪجي، پھرئين ملڪ اندر پوءِ ساري دنيا اندر، جنھن موجب ڌن جي پيدايش ۽ ورڇ عام پلي جي نظر سان، رٿي وڃي. سو ڪيئن برپا ڪجي سا نرالي ڳالھہ، پر ايترو صاف آھي تہ ملڪ يا دنيا جو ڀلو ھن ڪري نٿو روڪي سگھجي چاڪاڻ تہ ڪي شخص جي ھاڻ نفعا مارين ٿا سي ڪا تبديل نٿا چاھين. بلڪ جي سياسي جماعتون يا سماجڪ سنستائون اھڙي تبديل جي آڏو اچن ٿيون سي بہ خارج ڪرڻ گھرجن. سانڻن ڪو اھڙو ناھہ ناھڻ جنون ڪري من گھرين مرادن کي نوڪر لڳي ھڪ وڏو

رهندو لبسبن مان تو پانيان تہ گانڌيجي بہ ڪامياب ٿيندو ۽ هنن حالتن هيٺ اخلاقي انسان پيدا ڪري سگهندو. هو چاهي ٿو تہ انسان برشيوا جو سپاهي وڌايان ۽ ڪن جزوي حالتن ۾ ڪامياب ٿيندو ۽ جيسين سماج پهنچي اگيان لالچ ۽ لوڀ جو آدرش رکندو ۽ انسان بر لئع ڪانڻ جي خواهش تيز ڪندو ليسين اڪثري ماڻهو اهو ئي رستو وٺي هلندا.

بر هن وقت اسانجي اڳيان جو سوال ڪڙو آهي سو فقط اخلاقي ناهي. اهو تہ هڪ ضروري ۽ عملي مسئلو آهي، جو جو اسانجي دنيا ڳنڍيون ڳوڙها ئي پيئي آهي ۽ اُهي جوڙڻ جو ڪو طريقو ڳولي لهڻو آهي. اسين ڊڪنس جي مڪابر وانگر هٿ پڏي ويهي نتا سگهون، تہ ضرور ڪجهہ نہ ڪجهہ پاڻهي ٿيندو. لڪي ڪي هر چيز جو انڪار ڪري سرمائيداري يا ساميواد يا سماج واد جي اوٽاين ڪان منهن موڙي سگهون ٿا. جي پاڻيهي ڪو اهڙو وچون رستو ليبي بوندو جو وٺي اڳين ۽ نئين سوشتي جون خواهون جڏي فقط خوبيون اسانکي حاصل ٿينديون. هن مرض جي تشخيص ڪري علاج ڳولي، اهو ئي ڪرڻو آهي. ايتري ڀڪ آهي تہ راشٽري يا انتر راشٽري خيال ڪان اسين جتي جو لتي پيهي ڪين سگهنداسين. هتي پنتي وڃي يا ڏکي اڳتي وڌي سگهون ٿا. شايد ٿيهن ۾ بہ اسين بوس آهيون، جو جو پنتي هنڻ خيال ڪان ٻاهر آهي.

مگر گانڌيجيءَ جون ڪيتريون سرگرميون اهڙيون آهن جو ڪير شايد سمجهي تہ هو پاڻ پورائي ازحد چاهي ٿو- يعني تہ نہ رڳو هو ڪو ملڪ ۾ هر هڪ ڳوٺ

ڪري جا طاقت ڪن ٿورڙن کي پين متان هئي سا طاقت سماج هاڻ ڪانئن کسي ورتي آهي.

گانڌيجي چاهي ٿو ته انسان کي اندر کان اخلاقي ۽ روحاني نموني سڌاريان ۽ انهي نموني دنيا جي ٻاهرين صورت ڦيرايان. هو چاهي ٿو ته ماڻهو ڀيڙيون عادتون، شوق شڪار تماشا طائفا ڇڏي ڏين ته ٿين. هو برهمچريه تي، شراب ۽ تماڪ ڇڏڻ تي زور ڀري ٿو. انهن شوقن مڙن جي خرابين بابت شايد مت ڀيد ٿين، پر هن بابت انسان ۽ ضرور سماج جي نظر کان ڪو به شڪ اُٿي سگهي ٿو ته انهن شخصي خرابين کان لوڀ، خودغرضي، ناٺا ميڙڻ، خانگي فائدن لاءِ ڇڪين ماس ڇنڻ، گروهن ۽ طبقن جون پاڻ ۾ خونخوار لڙايون لڙڻ، هڪ گروهه جو ٻئي کي ڌسي پيڙڻ ستائڻ، قومن جون پاڻ ۾ موتمار جنگيون گهڻو وڌيڪ ضرر ناڪ آهن؟ هو برابر زور زبر جنگ وجهه جي نفرت ڪري ٿو. پر سي خرابيون هن لوڀي نوڳي سماج جي سرشتي اندر ڪين سمايل آهن، جنهن سرشتي جو اهوئي نيم آهي ته ڏاڍو ضعيف تي ظلم ڪري ۽ اڳي وانگر "سي ٿي ڦريندا جي ڦري سگهندا ۽ سي ٿي ڏيئي رکندا جي ڦبائي سگهندا؟" نفع جي لالچ ڪري جنگ جهيڙا ٿيڻائي آهي. هي سارو سرشتو انسان جي ڦرمار واري سڀاو کي تکيو ۽ ٽيڪو ڏئي ٿو. ڪن ڳڻن کي به بيشڪ همٿائي ٿو پر اوڳڻن کي وڌيڪ قوت ڏئي ٿو. ڪاميابي معقول پين کي ليٽائي سنڌن سرن تي سوار ٿي وڃڻ. جيسين اسانجو سماج انهن لوڀن ۽ لالچن کي همٿائي اسان مان ڪيترن ڇڳن کي به ٻرغلائيندو

ملڪيت جو سوال وٺو. ڪن ليکي ملڪيت جو سوال
دنيا ۾ هڪ بنيادي سوال آهي، پر ڏسندا ته اهو به
ٿورڙو گهڻو رهيو آهي، ڪنهن زماني ۾ ته ملڪيت
هوا، زالون، ٻار، رستا، مندر، ٻنيون، ٻيلون، هوا،
پاڻي، زمين سڀ خانگي ملڪيت هوا. جانور اڃا
ملڪيت آهن، جيتوڻيڪ قانون ڪيترن ملڪن ۾
اها ملڪيت محدود ڪئي آهي. جنگ جي وقت ملڪيت
جي حق ۾ دخل جي ڪا حد ڪانهي. ملڪيت ته
روز بروز وڌيڪ ڪاڳري ٿيندي وڃي ٿي- يعني
ڏنڊن ۾ حصا، شيئرن ۾ امانتون وغيره. جيئن جيئن
ملڪيت بابت ويچار ڦرندا ويندا تيئن تيئن راڄ وڌيڪ
دخل ڏيندو، ماڻهو چاهين ٿا ته قانون مالڪن جي
ملڪيتن جا اجايا حق غصب ڪري. قسمين قسمين
جون دولتون خانگي ملڪيتون عام جي ڀلي لاءِ ضبط
ڪنديون رهن ٿيون، عام جو ڀلو سرڪار جي ابتيءَ
جو بنياد ٿيندو وڃي ٿو ته ڪو به شخص پنهنجي ملڪيت
حق جي حفاظت لاءِ عام جي ڀلي خلاف هلي نٿو
سگهي، لڳي ٿي اڳئين زماني ۾ اڪثري ماڻهن کي
ملڪيتي حق هٿ ڪونه هوندا، جو ٻانهن جي ملڪيت
بڻجي پيا هوا. هن وقت ته بلڪل ٿورڙن کي اهڙا حق
نصيب ٿين ٿا. اڄ ڪاهه هوندوارن جي حق بابت
گهڻو ئي ڪجهه بدلجندا رهن ٿا. پر اڄ هڪ ڳالهه پڪو
حق قبول ڪيو وڃي ٿو- ته هر هڪ مرد يا زال کي
پورهيو ڪري پورهئي جو ڦل ماڻڻ جو حق آهي.
انهن ٿورڙن ويچارن ڪري ملڪيت ۾ موڙ گهڻا ته
ٿي ويا آهن، پر پڪڙجي ويا آهن ۽ انهن جي جمع ٿيڻ

برا ها ته اسانجي بدقسمتي ڇئبي ۽ انهيءَڪري دنيا
جي صورت اسانکي ٽيڏي اڪه سان نه ڏسڻ گهرجي.
سڄ پچ هاڻوڪين حالتن هيٺ ڌن جي پيدايش يا
سماج جي ضرورت ڪري سرمائيداريءَ جي ڪابه
ضرورت ڪانهي. شاهوڪار بي ڪار ۽ فضول شخص
آهي، جو ڪم ۾ آڏو ٿي پيو ايندو. اڳي والگر ڪيس
اپديش ڪرڻ ته دان ڪر ۽ غريبن کي ڇوڙ ته ڌيرج
ڌريو، رب پچ تي راضي رهو، قناعت ڪريو، اشراف
ٿي هلو بي سود آهي. انسان جي حيلن وسيلن جي
هاڻ حد ڪانهي ۽ هو ڪيڏن مسئلن کي به منهن ڏيئي
حل ڪري سگهي ٿو. ڪئين شاهوڪار فقط رت چوس
ٿي پيا آهن ۽ اهڙن ڪري نه فقط رنڊڪون پونديون
پر ڌن دولت جوزيان ٿي ٿيندو. جو طبقو ۽ جو سرشتو
ڪين پالي نپائي ٿو سو پورهئو ۽ پيدايش ٻئي گهٽائي
ٿو ۽ هڪ طرف انهن بيڪارن کي تڪيو ڏئي ٿو جي
ٻين جي پگهر پورهئي تي گذر ڪن ٿا ۽ ٻئي طرف اهي
وڌائي ٿو جي ڪم بنا بکون ڪين ٿا. خود گانڌيجي
ڪچ وقت اڳ لکيو ته ”بيڪار بکين اڳيان ايشور
ڪم ۽ روزگار جوئي روپ ڌارن ڪري سگهي ٿو. ايشور
منش کي اهين ڪيو ته پگهر جو پورهيو ڪري پيٽ
جي پالنا ڪري ۽ جي پورهئي بنا کائين ٿا سي چور
گيهن ٿا.“

هن ئئين دنيا جا پيچيده مسئلا جهوني دنيا
اصولن ۽ طريقن معرفت حل ڪرڻ، جڏهن اهي م
ٿي نه هوا، ۽ انهن بابت قديمي بولي بولڻ، من ۾
مونجهارا پيدا ڪندو ۽ ناڪاميابي آڻيندو. مثلا خا

عبرت انگيز نمونو آهن. هندو ورتي لاءِ ويڙهه ۽ پراڻي ڪال جو سمورو ڪم ٿو ۽ اچا نه رام راڄ جا سپنا لهي ٿا. مگر سڀ تواريخون اسان کي سمجهائين ٿيون ته ملڪ عام خلق جي ذليل حالت هئي ۽ عام ماڻهن کي ڪاڏي ۽ ضروري شين جي اڻاٺ هئي. انهن هڏي ته جن ڳالهين کي گهرج ڪانه هئي ۽ فرصت هئي ان ۾ ملڪ جيون جا مزا ماڻيا هئن. پر اسين انهن پراڻين ته رواجي ماڻهن کي بهتر گذاري ڪانسواءِ ٻيو ڪو فڪر اولو هو. بلڪ بهتر لاءِ ڪهڙي ملڪ يا ٻي ڪا اُتي لئي سگهي ٿي؟ سو ته نه مناظرن ۾ ني موڙهل هوندو.

هن مشين جي زماني ڪيترين مصيبتن سان گڏ آنديون آهن، جي اسانجي اکين اڳيان ڦرن پيون، پر اها ڳالهه اکين اڳيان لٿي اچي نه لٿي پٿي دنيا ۾ يا دنيا جي لنهن ياڱي ۾ جتي مشن جو دؤرو زور آهي اُتي ماڻهو تين سک آرام جو پڪو بنياد پئجي چڪو آهي، جنهن ڪري ڪيترين انسانن لاءِ ملڪ ۽ ادبي اُتي گهڻو سولي ٿي پئي آهي. سا حقيقت هندوستان ۾ يا ٻين ٻنگي رياستن ۾ جتي نظر نٿي اچي، ڇو جو انهن مشين جي دؤري مان ڪين برابر آهي. مشين جي ذريعي اسين نه پڙجي وڏيڪ مسڪين ٿيا آهيون ۽ روحاني يا تهذيبي نظر کان تمام ذليل ٿيا آهيون. پر سو ڏوهه مشين جي دؤري جو نه پر ڌارين حڪومت جو لي آهي. هندوستان جي شلي مغربيت ته في الحال جهوني جاگيرداري سرشتي کي زور وٺايو آهي ۽ اسان جا ڪي نه مسئلا حل ڪرڻ بدران وڌيڪ دشوار ٿي ڪيا آهن.

هيءَ جيوت ختم ٿيندي تڏهن اساڃي سچي جيوت شروع ٿيندي. ايشور اسانکي سنسار جي ڪڻ ڪڻ پدارٿن لاءِ نه پر سرڳي ۽ سدا جي وسنن لاءِ اُتپن ڪيو آهي. هن اسان کي هيءَ دنيا پنهنجي سچي وطن جي نه پر ديس نيڪالي جي جڳهه طور ڏني آهي. مال خزانا ۽ دنيا جا ٻول ٽڪاٽا جي منش کي منا پيارا لڳن ٿا سي جام هجن يا بنهه نه هجن، پر سچي سدا جي سک لاءِ ويرت آهن."

هن قسم جي ڌرمي منوورتي زماني جي تنهن دؤر جي آهي جڏهن هن دنيا جي مصيبتن مان ڇٽڻ جي اميد هن دنيا ۾ ئي رکي سگهياسين ٿي. پر حالتون هاڻ اوڙر آهن ۽ انسان ذات جي سک آرام جي حد اُتي رسي آهي جا اڳي خواب خيال نه هئي. پوءِ به اڳيان خيال وهم اڃا اسان تي سوار آهن ۽ انهن اڏ ياتمڪ ڳالهين تي هن وقت زور ڏنو وڃي ٿو جي هوائي آهن ۽ جن جي ماپ طور تي ٿي سگهي. ڪيترائي مت وارا اکيون ڪٽي ٻارهين تيرهين صديءَ ڏي نهارين ٿا - جنهن زماني کي پيا "اونداهو زمانو" سڏين ٿا - ۽ جنهنکي پاڻ عيسائي ڌرم جو ست جڳ ليکين ٿا، جڏهن سنت هوا، حاڪم مسلمانن سان ديني لڙايون لڙيا ٿي ۽ يورپ ۾ عظيم الشان ديوليون اڏجڻ لڳيون. سندن نظر ۾ سو زمانو "سچي عيسائي لوڪشاهيءَ جو زمانو هو، جا لوڪشاهي ڪاريگرن ۽ ڌنڌن جي منڊلين معرفت تنهن اوڄ کي رسي جو اڳ يا پوءِ نه پاتو اٿس."
مسلمان وري "جمهوريت اسلام" جي تنهن عهد لاءِ واجهائين ٿا جنهن عهد ۾ اوائلي خليفن هيٺ اسلام جون

رکيل ۽ ورچ ڪندڙ آهن، جن جي هٿ ۾ حضرت عيسيٰ غريبن جي قسمت سونپي آهي." عام طور هندو ڌرم ۽ اسلام ۾ انهن سيڪارين کا ۽ دان ڏيڻ لي زور ڏنو ويو آهي. ڪيترن ئي شاهوڪار مندر، مسجدون ۽ ڌرمشالائون اڏيون ويون، پر انهن مان گهڻن ۾ غريب ماڻهن جي ڏيڻي پاڻڪي ڏاڍا اسراف ۽ دين دار سمجهن ٿا.

اجهو جهوني زماني جو ڌرمي درشٽي سدڙ ٻوپ لبئو ليرهين جي هڪ مشهور اعلان ۾ جنهن طرح ظاهر آهي جو سن ۱۸۹۱ ۾ شايع ٿيو. دنيا جي تازين هدوي حالتن بابت لکندي چوي ٿو ته، "دک، ڏيرج ۽ شانت ۾ سهڻي منش حاليءَ جي قسمت ۾ لکيل آهي. منش ڪهڙا به وس وسيلا هلائي، ڇل جتراين ڪري پر مالشي جيون جا ڪشت دک سات نه ڇڏيندس. هيڪڏهن ڪي اهڙا آهن جي دکن ڏکين کي دک کان آجو ڪري هردم سک آرام جي حوصله جو دلاسو ڏين ٿا ته اهي ڪين دلو ڏيڻي فريبين ٿا. اهي ڪوڙن دلاسن ڪري دک انتو وڌندو، گهٽبو ڪين. انسان جو ڀلو هن ۾ آهي ته سنسار جي سچي صورت پروڙي ۽ ساڳي وقت سنسار جي دکن جو علاج ڪنهن ٻئي هند گولي." اهو "ٻيو هنڌ" ڪٿي آهي سو هيٺ بڌايو وڃي ٿو: "هن دنيا کي لڪ سمجهي يا قدر ڪري نه سگهو، جيسين ڪي هُن دنيا ۾ دائم جيون جو قياس نه ڪيو...... جو پرم سچ اسين پرڪرليءَ ڪان پرايون ٿا سوئي عيسائي ڌرم جو اعليٰ عقيدو آهي، جنهن لي ڌرم جو آڌار آهي- يعني ته جڏهن اسانجي

هي دليل يا اهڙو نظر گهڙو ڪري ڪو به هن زماني جو جمهوريت پسند يا سرمائيدار يا سامييوادي قبول ڪين ڪندو، سواءِ هن جي ته عام ڪان پاڻ کي ڇني ڌار ڪري يا پنهنجا عيش عشرتون، سک آرام انهن اڳيان ڪليو ڪلايو ماڻڻ، جي انگ اڳهاڙا بيٺا بکيا آهن، سو اڻ سهائيندڙ ۽ نامناسب ٿي آهي. پر جنهن شخص جي اهڙو نظر جهوني ڌرمي آهي سو شايد قبول ڪري، ڇو جو اهي بئي اهڙو نظرون دل پر جهوني زماني جون آهن ۽ تنهن سان ٿي ڳنڍ ميل اٿن. جيڪي آهي يا ايندو تنهنجي ايتري اون نه اٿن جيتري ڪي گذري ٿي جي. هڪ جي ڇڪ ماضيءَ ڏي آهي ۽ ٻئي جي مستقبل ڏي ۽ ٻنهي وچ زمين آسمان جو فرق آهي. اڳي جي دنيا ۾ عام جي رهڻي سڌارڻ جو خيال به ڏکيو ٿي آيو. ڇي غريبن ۽ غربت ڪان ڇٽڻ ڪونهي. جيڪي مٿ پر شاهوڪار هوا سي سماج جي ٻيهڪ ۽ ڏن جي پيدايش لاءِ ضروري سمجهيا ٿي ويا. تنهنڪري سداچاري، سڌارڪ ۽ ساڌو پرش به کين سويڪار ڪري وينا. رڳو کين ساڳي وقت ياد ڏياريائون ٿي ته غريب پائرن ڏي پنهنجا فرض پلجي نه وڃو، ڇي توهين غريبن جا امانتدار آهيو ۽ خيراتون ڪندا رهجو. ڌرم اپديش به دان کي مول ڳڻ ڄاڻايو ٿي. گالڊ يجي به سدائين هن ڳالهه تي زور ڏيئي رهيو آهي ته امير، شاهوڪار ۽ زميندار ڏن کي امانت ڪري سمجهن. تنهن پر بين اڳين مها پرشن جي پيروي ڪري ٿو. عيسائين جو پاپا به چوي ٿو ته، ”شاهوڪار پاڻ کي خدا تعاليٰ جا خدمتگار ڪري ڄاڻن. سندس ڌن جا

هو اُڪن چڪن ناهي ۽ سرمائيداري ڪنهن قدر برداشت
ڪري ٿو، جو تنهن اندر خرابين جو دائرو محدود رهي
ٿو. دراصل ٻئي ناپسند اٿس، پر سرمائيداريءَ سان ناهي
ٿو وهي، جو حد اهڙي خراب ناهي، ٻيو ته هستي اٿس
۽ هستيءَ واري اڳيان اکيون ٻوٽي نٿيون سگهجن.

شايد هي خيال آءٌ ضرورو مٿس مڙهيان ٿو، پر پاڻسان
ٿو ته سندس خيالن جي ورڪ انهي ڏس ۾ آهي ۽ جي ضد ۽
مونجهارو سندس ٻولي ۾ ستائين ٿا سي هنڪري آهن جو
سندس ۽ اسانجا خيال ٻن بنيادن تي ٻڌل آهن. هو ٿو
چاهي ته عام ماڻهو وڌاندڙ آرام ۽ وحدت جو آدرش اڳيان
رکي سوچين، پر نيتيءَ جي راهه جي اوڻ ڪن، ٻيڙيون
علتون ڇڏين ، اندرين جو سک گهٽائين ، جيئن آتمڪ
اُنتي ڪن. ۽ جي شخص عام جي شيوا چاهين ته ان
کي سندن رهڻي ايتري قدر ته وڌائڻي آهي، جيتري
قدر پهنجي رهڻي گهٽائي سندن جيڏي ڪرڻي آهي ۽
ساڻن سندن جهڙو ٿي رهڻو آهي. انهي ڪرڻ سان
هو ضرور ڪين ۾ مٿي چاڙهيندا. سندس اڳيان اهائي
سچي لوڪشاهي آهي. هڪ بيان (سيپٽمبر ۱۹۳۴) ۾
هن ريت لکي ٿو ته، ”ڪيترا ماڻهو منهنجي مخالفت
ڪندي نااميد ٿي پيا آهن. مون جهڙي جاني جم
ڪان جمهوريت پسند کي سا ڳالهه لچارو ڪري ٿي.
حڪڏهن ڪو شخص پاڻکي غريبن ۾ غريب جاڻي
سندن وانگر ٿي رهڻ چاهي ٿو ۽ وس سارو جفاڪشي
ڪري اُنهن وانگر ٿي رهي ٿو، سو شخص پاڻکي
جمهوريت پسند سڏائي سگهي ٿو، ته آءٌ به سائي
دعوي رکان ٿو.“

لاءِ ٿا گهرن ڇا ته سرمائيدار ۽ سرمائيداري وڌي ۽ ويجهي؟ اسانکي ڇيو وڃي ٿو ته لوڪشاهي اڳيان سر جهڪايو، ڇو جو جڏهن سندس ڏورو خوب هلندو، تڏهن دنيا جي حالت سڌري ويندي. تڏهن پلا جي خرابيون اسين سرمائيدارن ۽ سرمائيداريءَ ۾ ڏسون ٿا سي ته تيهان وڏي پيماني تي نه ڦهلايون."

جيئن هي ويني پڙهيم تيئن انگريز مزدورن، سندن زالن ۽ ٻارن جا بکايل ڏکايل مهانڊا جي ١٩٢٦ ۾ اکئين ڏٺا هيم سي تري آيم ۽ ڪيئن نه تنهن راڪسي سرشتي سان مري جهري لڙيا ٿي، جنهن کين لتاڙيو ٿي. انکي ڪي گانڌيجيءَ کي حقيقتن جي پوري ڄاڻ آهي، ڇو جو مزدورن مزدوري وڌائڻ لاءِ نه، پر ڪٽر پورڻ ڪري هڙتال ڪيو هو. پر سا ڳالهه به نهي. ته مزدورن کي ڇم تي روڪ وجهڻ کپي يا نه سو سوال ٻه ڪٽي ڇڏيو، جيتوڻيڪ :هن نموني مزدورن جون مشڪلاتون حل ڪرڻ به نئون علاج هو. مون گانڌيجيءَ جي جواب مان مٿيون انڪر هن ڪري ڪڍي ڏنو آهي ته مزدورن جي سوالن بابت يا مزدورن جي رهڻيءَ ۾ واڌ بابت سندس رخ سمجهي سگهون. اهو رخ جهڙو ڇنڇي ٿهڙو نه رڳو سامپواد پر شاهوڪارواد کان بنهه نرالو آهي. سو ائين چوڻ ته هن وقت سائنس ۽ پيدايش جا طريقا اهڙي ترقي کي رسيا آهن، جو سرمائيدار انڪون نه وڃهن ته، هرڪنهنکي چڱي طرح ڪارائي، پهرائي رهائي رهڻي خوب وڌائي سگهجي ٿي، مٿس گهڻو اثر نه ڪندي. ڪنهن مقرر حد کان ٻاهر هو هرويرو رهڻي وڌائڻ جي فائدي ۾ ناهي. انهي ڪري سامپواد جي انجامن تي

ٻه ٽڙ جو اهي هنسا ۽ رڳبل آهن. ”طبقن جي جنگ“
انهن لفظن مان ئي جنگ ۽ هنسا جي بوءِ اچي ٿي،
جا ڪيس ٿي وٺي. لکين جا مرضي انسان نه ملق
ٻيون واجبي گهرجون پوريون ڪرڻ ڪالبوءِ سندس رهڻي
وڃائي ويهي. هن ليکي اونچي رهڻي ۽ والدڪائي
عيش عشرت ۽ گناهه جو گهر آهن. هن وقت ڪي
مٺ ڀر سکيا ماڻهو عيش ولن ٿا سو ٻيڙو آهي؛ جڏهن
گهڻا وڃڻ لڳندا ته تهان ٻيڙا حال ٿيندا. جو خط ۱۹۲۶
۾ لکيائين تنهن مان هن قسم جو انومان ڪڍي سگهجي
ٿو. اهو خط انگلنڊ ۾ ڪوئلن جي کاڻين ۾ هڙتال وقت
ئي خط جي جواب ۾ لکيو هوائين. سندس مطلب اهو
دليل پيش ڪيو هوس ته هن جدوجهد ۾ کاڻين جا
مزدور مارجي ويندا، ڇو جو تعداد ۾ جهجها آهن ۽ ۽
تعداد گهٽائڻ لاءِ ڪين جهڙي روڪ وجهڻ کپي. جواب
ڏيندي گانڌيءَ لکيس ته، ”آخر ۾ جي کاڻين جا
مالڪ غلط هوندي به ڪٿن تان، ته اهي ڪري ڪين
ڪندا، ڇاڪاڻ ته مزدورن جا وڏا اولاد آهن، ۽ هن
ڪري ته مزدورن سڀ ڳالهه ۾ سنجم جو سمق نه پٽي
سگهيو آهي. مزدورن کي اولاد نه هجي ته پنهنجي
حالت سڌارڻ جو ڪو سبب نه رهي ۽ نه وڌيڪ
مزدوري گهرڻ جو، پلا شراب پيئڻ، جوا ڪرڻ ۽ تماڪ
ڇڪڻ جي ڪين ڪهڙي ضرورت آهي؟ تنهن جو اهو
جواب ڏيڻ ته کاڻين جا مالڪ سو سڀ ڪندي بس
مالڪ آهن ۽ زور آهن، ڪي ڪين وڻندو. جي مزدور
مالڪن ۽ سرمائيدارن کان بهتر هڪڙي جي هام ٿا هڻن،
ته دنيا جي همدرديءَ جا ڪيئن حقدار آهن؟ سا هن

بر مونکي ٻه هاڻي
سان تن بابت بحث ڇيڙ ڪيا آهن. ٻر مونکي ٻه هاڻي
ٻڪ ٿيندي ٿي وڃي ته مکيه ڳالهين ٻر انسان جو فقط
من گهڻو ڪم نٿو ڏئي. وليم جيمس لکيو آهي ته
”جي تنهنجي دل مڻط نٿي چاهي ته تنهنجو من تو کي
مڃائي نه سگهندو.“ دل جا پاڙ ۽ جذبا انسان جو من
وس آڻي زندگي ڏي سندس رخ ٻڌائين ٿا. اسالجي
گفتگو، ڌرمي هجي يا سياسي ۽ اقتصادي، ته به انهن
پاڙنائن ۽ جذبن تي ٻڌل رهي ٿي. جيئن شو پينهار
چيو آهي ته، ”منش جو سنڪلپ ڪري ٿو سو ڪري
سگهي ٿو، ٻر جيا سنڪلپ ڪندو سو سنڪلپ نٿو
ڪري سگهي.“ گانڌيجيءَ الدر
ذڪر آفريڪا جي اوائلي عرصي ٻر
هڪ وڏي اُٿل پٿل ٿي، جنهن ڏونداڙي سندس جيوت
جو درشٽي بندو بدلي ڇڏيو. تڏهاڪر سندس خيالات
کي هڪ ئي پکو بنياد رهيو آهي ۽ من جڙ ٻين خيالن
لاءِ بند رهيو آهي. ڏاڍي ڏيان ۽ ڌيرج سان ماڻهن
جون نيون ڳالهيون ۽ صلاحون ٻڌندو، ٻر هيتري مروت
ڏيکاريندي ٻه پاڻبو ته هڪ بند دروازي تي کڙکائي
رهيا آهيون. ڪن خيالن ويچارن سان اهڙو جڪڙيل
آهي جو سندن اڳيان سڀ خسيس لڳيس ٿو. سندس
ليکي ٻين ۽ ٻئي درجي وارين ڳالهين کي زور ڏيڻ هڪ
بيزاري ٿيندي ۽ اول ڳالهه رلي ويندي. اول ڳالهه کي
قابو رکبو ته ٻيون سڀ ڳالهيون وڃي پنهنجي پوري
جڳهه وٺنديون. جي اُپاءُ صحيح آهن ته مقصد ضرور
صحيح ثابت ٿيندو.

منهنجي خيال ۾ سندس ويچارن جو اهوئي آڌار
آهي. ساميواد ۾ گمان اٿس ۽ خاص ڪري مارڪس واد

قسم جو ملڪي اُراجڪ وادي (Anarchist) ني آهي. ٻه
جنهن صورت ۾ اها حالت، جڏهن ڪو راڄ يا حڪومت
نه رهندي، ڏيهان ڏور ۽ خوابي خيال آهي، هوءَ چالو
سرشتو ڪٿي قبول ڪري ٿو. مان ٿو ڀائيان ته سندس
اعتراض فقط حملن وسيلن بابت آهي، جيئن ته هوءَ ڪار
بدل سدل آڻڻ لاءِ هنسڪ وسيلا ئي ٿو چاهي. منهنجي
خيال ۾ حملن وسيلن جي ڳالهه ياسري رکي ته اسين
هڪ اهڙو مقصد ناهي سگهون ٿا جو ڪنهن مدت اندر
حاصل ڪري سگهون.

وقتي ڀالڪي هڪ سامبوادي سڏي ٿو. تنهن لفظ
مان منهنجي خاص معنيٰ ڪڍي ٿو ۽ جنهن جو اهڙي
ڪنهن آرٿڪ سرشتي سان واسطو ڪونهي جنهن کي
سامبواد سڏجي. ڪس ڏسي ڪيترا ناڻو- چڙهيا
ڪانگريسي ٻاڙ کي سامبوادي سڏائڻ لڳا آهن يعني
ڪنهن منجهيل سجهيل لموني انساني همدردي ظاهر
ڪن ٿا. رڳو انهن خطا نه ڪاڏي آهي، جو جو نالي
منهور انگريز قومي حڪومت جي وزيراعظم مسٽر
ريمسي مئڪڊونالڊ به ساڳي طرح گٿل تڙڪمل لفظ
استعمال ڪيا آهن. * مون اُئر نه ڳالهائيءَ ڪيترا ڪتاب
ارٿ شاستر، سامبواد، مارڪس واد بابت پڙهيا ۽ پن

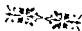
---

* جنوري ١٩٣٥ ۾ هڪ پيغام ايڊنبرگ جي
Federation of Conservative & Unionist Associations
ڏي موڪلبندي ڇپائين ته "زماني جون مشڪلاتون
هر قوم کي لاچار ڪن ٿيون ته ايڪتا آڻي مرڪز کي زور
وٺائن. تنهن ۾ ئي سچو سامبواد ۽ سچي قوميتا ۽ پڻ
سچي انفراديت آهي."

جي ماڻهو ذاتي طور گانڌيجيءَ سان واقف ناهن ۽ جن فقط سندس لکت واچي آهي سي پائيندا تہ هي هڪ فقيرتن، خشڪ طبع، منهن مايوس زاهد، خوشيءَ مار، انهن پادرين وانگر آهي "جي ڪارا چوغا پائي پيا وعظ ڪن." پر سندس لکت ساڻس ڪنياءُ ڪري ٿي. هو پنهنجي لکت کان گهڻو اونچو آهي ۽ سندس لکت اڳيان رکي تنہ چيني ڪرڻ واجب ناهي. ڪنهن زاهد پاڪدامن جنس کان بنهہ نرالو آهي. سندس مشڪ مٺي، سندس ٽهڪ ٽهڪ وجهندڙ ۽ ڪيس ڏسندي ئي دل من هلڪا ٿين ٿا. منجهس سا بالڪ جي سرلتا آهي جا من موهي ٿي. ڪونيءَ پر گهڙندو تہ پاڻ سان جڻ بهار جي هير جو هڳاءُ کڻي ايندو.

پر منجهس ڪئين اهڙيون ڳالهيون آهن جي هڪ ٻئي جو ضد ڪن ٿيون. شايد سيني اعلى شخصيتن سان ساڳي ويڌن آهي. ڪن سالن کان هن سوال بابت منجهي پيئو آهيان تہ مظلومن ڪاڻ هيتري محبت ۽ ڳڻتي هوندي، چو هو تنهن سرشتي جي پنيرائي ڪري ٿو جو مظلوم پيدا ڪري ڪين پيڙي ٿو؛ چو اهنسا جو هيڏو پريمي ٿي سو سياسي ۽ سماجي ماڻداڻو پسند ڪري ٿو جو نپٽ هنسا تي منبڌيل آهي؟ شايد ائين چوڻ تہ هو پسند ڪري ٿو صحيح نہ ٿيندو. هو نہ هڪ

ڏڏڪو ابتر و جتاءِ نہ ڪري ها ۽ ڪي ڇڻي يا ڪري
پاڻ لاري لس حالتن ڪي لٿين طرح منهن ڏيان ها.
جبل الدر پاڻ هلڪو نہ ڪري سگهيس بر ڪي نهايت
دکي ڏيتهن ڪالبر. شڪر جو سياڙ بر لچڪ ۽ چملا
آلمر جنهن ڪري مايوسي گهڻو وقت وڙهي نہ
سگهندي الم. هن ماليخوليا جي وادي ڪان ابت
لڪري ٻاهر نڪس ۽ ٻوءِ جبل بر ڪملا سان هڪ ملاقات
ٿمر. دل ڏادي بهار بهار ٿمر ۽ اڳتين لنهائي جي ڇايا ڇلڌي
وير. چمر نہ ڀڪي نہ ٿئي، اسن نہ نہ گڏ هواسن.

سوار ٿيو آهي . سندس لاءِ هي ”ڪار نهن ۽ سفيدي“ جو سوال ٿي پيو آهي ، ڇو ته ٻيا ڪي رنگ، آهن ئي ڪونه . بنهي پاسي انڊرين جي پوڳ، ۽ روڪ بابت اهي رايا ڏئي ٿو جي مولڪي غير رواجي ۽ اسپاويڪ لڳن ٿا . شايد هنن ڏينهن ۾ ڪام پوڳ، بابت نون ڪتابن جون ڪنيون ڪيون وهنديون ڏسي اهو رخ ورتو ائس . مان پانيان ٿو ته آءٌ هڪ رواجي انسان جو مثال آهيان ۽ منهنجي زندگيءَ ۾ به ڪام ديو پنهنجو رنگ لڳايو آهي . پر تنهنڪري نه مون تي سوار ٿي ويو آهي ۽ نه غفلت ۾ ٻيا ڪم ڪاريون مونکان پلايا ائس . سندس رنگ ٿڌو هلڪو رهيو آهي .

حقيقت ۾ گانڌيجيءَ جو رخ هڪ تپسويءَ جو آهي ، جنهن سنسار ڪان منهن موڙي ، جيون جو انڪار ڪري ، جيون ڪي دوش ميه سمجهيو آهي . سو تپسوي لاءِ سمجهڻ سپاويڪ آهي ، پر جن مردن ۽ زالن سنسار جو وهنوار سر تي ڪنيو آهي ۽ جي زندگي ماڻڻ چاهين ٿا تن سان اهو لاڳو ڪرڻ هڪ اُرهزوراوري آهي . سچ پچ هڪ خرابيءَ ڪان ڀڄڻ لاءِ ٻيون ۽ وڏيڪ ڳريون خرابيون سر تي آڻيون آهن .

ڳالهيون ڪندي آءٌ وڃي ڪٿي جو ڪٿي نڪتو آهيان ، پر انهن ڏکين ڏينهن ۾ جيل اندر سڀ قسم جا خيال ڪنهن به سلسلي يا لاڳاپي بنا مون تي اڀين ڊوڪيندا تي آيا جو آءٌ منجهي ڳنڍيون ڳوڙها ٿي پيس ٿي . سڀ ڪان مٿي پاڻ کي اڪيلو ويڳاڻو سمجهيم ، خاص ڪري جڏهن هن نيڊڙي ڪنب جهڙي ڪمري اندر گهٽيل پوسائيل هوس . باهر هجان ها ته اهو

جو ڪي ٿو ته "آءُ پنهنجيءَ ساريءَ سگهه سان صاف جواب ٿو ته الدين جي ڇڪ، پڻ پنهنجيءَ وجهه بس، قدرت جي خلاف آهي.

آهن ڏينهن ۾ هڏهن ابدانسپس ڪامپليڪس* ۽ فرود ۽ مدو چند وديا جا خيال ڦهليجي رهيا آهن هن مسر جا و بچار عجيب ۽ ڏورانهان لڳن ٿا. ڪو ايمان رکي قبول ڪري يا انڪار ڪري سگهي ٿو. ٻئون رستو ڪواهي، جو هو همت ايمان ۽ نه عقل جو ڪم آهي. آءُ ته پنهنجي سر پالبان ٿو ته گانڌيجي بلڪل غلط آهي. سندس صلاح ڪن حالتن ۾ موافق هجي، پر عام طور مسجهاس سرا نمهچائي اڪرندا پيئي نہ جيئي، زال ۽ پٽ، ٻرڻ رڳون ۽ ٻئون بدن ۽ انسن جون خواهشون ٿينديون. ويرچ جو سنجم بسنڪ چڱو آهي، پر مان نٿو ڀائيان ته گانڌيجيءَ جي مت اهو حاصل ڪرڻ ۾ گهڻي قدر ڪامياب ٿيندي. سندس خيال حد لنگهي ٻري ويو آهي ۽ گهڻا ماڻهو ائين چوندا ته انهي موجب هلڻ اسانجي وس کان ٻاهر آهي ۽ رواجي طور هلندا، يا ته استري پرش وچ گهڻي ٿيندي. شايد گانڌيجي پاڻ ٿو ته جهڙي روڪ استعمال ڪرڻ ڪري ماڻهو ضرور پوگ جي گهڻي ۾ وجي پوندا ۽ جي قبول ڪمو نہ استري پرش وچ ڪشش قدرتي آهي نہ. مرد زالن ۽ زالون مردن پٺيان ڪاهي پونديون. ٻئي اوماڻ واجب ناهن ۽ جيتوڻيڪ هي سوال اهم آهي لڏهن ۽ سمجهان ٿو ته هن سوال جو پورت جسو مثس

---

* ماسڪ وديا جي نظر کان خيال ته ماءُ ۽ پٽ، پيءُ ۽ ڌيءَ وچ جنس جي ڪشش ٿئي ٿي.

جو نامرديءَ ۽ سنيا ناس جي ڪنني تي رسيو آهي.
رومن ڪئٿالڪن به جهڙتي روڪ کي نِنديو آهي،
پر گانڌيجيءَ وانگر دليل ڪندي ڪِيڏو پري نه ويجي
نڪتا آهن. هنن انسان جو سياڻ جاڻي ڪيو هينيون
سُر وٽي ڪو ناهه ڪيو آهي*. پر گانڌيجي ته حد کي
وڃي رسيو آهي ۽ ڪوبه سنجوڳ، اولاد جي خيال
بنا، ڪڏهن به واجبي يا ضروري نٿو سمجهي. ته
مرد ۽ زال جي نرالي جنس ڪري هڪ قدرتي ڇڪ
ٿئي ٿي، تنهنجو به انڪاري آهي. لکي ٿو ته کي
چوڻم ٿا ته منهنجو هڪ ناشدني آدرش آهي ۽ آءٌ
مرد زال وچم قدرتي ڇڪ جو حساب نٿو لڳايان. ته
مرد ۽ زال وچم اندرين جي ڇڪ قدرتي آهي آءٌ
قبول ڪرڻ کان انڪار ڪريان ٿو ۽ تنهن صورت ۾
اسين لڙهي هڪ اوڙاهه ۾ وڃي پونداسين. استري
پرش وچم هڪ قدرتي ڪشش آهي، پر سا ياءُ پيڻ،
ماتا پتر، پتا ڪنيا جي آهي. اهائي قدرتي ڪشش
دنيا کي جهلي بيٺي آهي." بئي هند تيهان زور سان

* پوپ پائس ڏهين "عيسائي شادي" بابت
٣١ ڊسمبر ١٩٣١ تي اعلان ڪيندي چيو ته "ائين نه
سمجهڻ گهرجي ته شادي کيل ماڻهو قدرت جي
قانون خلاف هلن ٿا، جي پنهنجن حقن جو استعمال
سالم ۽ قدرتي عقل موجب ڪن ٿا، پوءِ ڀلي خاص
وقت ڪري يا ڪنهن ودُ ڪري نئون اولاد پيدا
ٿي نٿو سگهي." هت "خاص وقت" جي معنيٰ
آهو "بي خطري وقت" جڏهن سمجهيو وڃي ٿو ته
سنجوڳ ڪري اولاد جو امڪان گهٽ آهي.

ته، ”سوديشيءَ جو شعور سنسار سڌارڻ لاءِ ليڪو لتو ڪٿي، جو جوهن لبڪي دنيا ايشور جي لبهن موجب هلي ٿي ۽ هلندي.“ تنهن هوندي به دنيا کي سڌارڻ لاءِ پاڻ ڪان ڪهاڙا ڪٿي لڪرندو آهي. پر سندس لاءِ سڌارو معنيٰ منش جو سڌارو، اندريون جيتڻ ۽ اندرين جو آرام نه ڳولڻ، جوئي پاپ آهي. شايد سندس آزادي سا جبر آهي جهن جو هڪ رومن ڪئٿالڪ ليکڪ اهو ورلن ڪيو آهي ته، ”آزادي معنيٰ پاپ جي بندڻ کان آزادي. سي لفظ جڻ هوبهو بشپ آف لنڊن جي لفظن سان ملي اچن ٿا جي ٻه سؤ سال اڳ لکيائين: ”جا آزادي عيسائي ڌرم بخشي ٿو سا آزادي پاپ جي بندڻ، شيطان، حرص هوس ۽ اجاين خواهشن جي حڪم کان آزادي آهي.“

جي اهامورلي هڪوار سمجهڻ ۾ آئي ته گانڌيءَ جو زال - مرد بابت رخ، اج رواجي ماڻهوءَ کي عجب لڳي ٿو، به ذرا سمجهي سگهبو. سندس اڳيان ”جتي اولاد پيدا ڪرڻ جي اڇا ناهي اُتي ڪو به يوڳ ڪرڻ هڪ گناهه آهي.“ ۽ ”جم لي روڪ وجهڻ جا طريقا اختيار ڪرڻ ڪري نامردي ۽ ستيا ناس لڳڻ وارا آهن.“ ”پنهنجي ڪنهي جي نتيجن کان ڀڄڻ غلط ۽ ليتيءَ خلاف آهي...... طعامن جون لذتون وٺي دوائون ڦاڪي کائي نتيجن کان ڇٽڻ خراب آهي؛ ڪام جا مزا ماڻي نتيجن کان ڀڄڻ ليهان خراب آهي.“

مولکي هيءَ رخ سياڻ خلاف ۽ ڏنڪائيندڙ لڳي ٿو ۽ جي پاڻ صحيح آهي ته اڄ سڀڪو اهو گنهگار آهيان

هيئن انسان جي عقل کي الوداع چئي تنهن جهولي زماني لاءِ واجهه وجهڻ جنهن عقل جي درڪار ڪانه هئي، منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي. جا چيز انسان جو فخر ۽ وڏائي آهي تنهن جي گهٽتائي ڪري ننڍا ڪرڻ ۽ جو سادو قدرتي جيون من کي وڻڻ ويجهڻ کان روڪي سو پسندي ۽ جهڙو سمجهجي ٿو. هن زماني جي تهذيب ۾ ڪيئن خرابيون آهن، پر خوبيون به ته آهن، ۽ اُنهن خرابين کان آجو ٿيڻ جي به منهنجي سگهه ست آهي. نه تهذيب ٻارن کان پٽي ڪيڏڻ معنيٰ اُها سندس سگهه وڃائي موٽي هڪ اُداس، اونداهي ۽ مصيبت زده زندگي قائم ڪرڻ. پر جي ڪٿي اهڙي زندگي من گهُري هجي ته به هڪ ناشدني ڪوشش ٿيندي، نه هن انقلاب جي وهه کي بند ڏيئي سگهون ٿا ۽ نه ڪانئس ڪهڙي ٽار تي سگهون ٿا. جن هڪ وار عدن جي بستان جو ميوو چکيو آهي تن جا هينئڙا ويچارا، سي ڪيئن موٽي تنهن سچي اوائلي زندگيءَ ڏي ويندا؟

هن بابت وڏيڪ دليلبازي ڪرڻ ڏکي آهي، ڇو جو ٻئي نڪته نظرون علحديون آهن. گانڌيجيءَ کي سدائين منش جي موڪ ۽ پاپ جو اولو بيٺل آهي ۽ اسان مان گهڻن جي من اندر وري سماج جي ڀلي جي چر لڳل آهي. آءٌ پاپ جو خيال ڏکيو ٿو گرهڻ ڪري سگهان ۽ شايد انهيڪري ئي گانڌيجيءَ جي منورتي نٿو سمجهي سگهان. هو سماج يا پنگتي سرشتي کي ٻاهرڻ ٺاهڻ لاءِ نه نڪتو آهي، پر منش مان پاپ جون پاڙون پٽڻ لاءِ سنيرو آهي. لکيو اٿس

ڙي ڪيڏو ڳري ٿي. ۽ مونکي لڳوي هيون جو
سماجڪ آدرش اچي ٿو، جنهن ڪري ڪن شخصن
کي نيڪ لڳي. سادگي، سچائي، سنجم سمجهان ۽
پسند ڪريان ٿو، پر شرير جون ڪاشتائون ۽ ساسنائون
تو سمجهان. جنهن کي پياوان پنهنجي بدن جي ساڌنا
ڪري ٿو ليکن سمجهان ٿو ته من ۽ عادتون ۽ ساڌنائون
ڪري وس آڻڻ کپن. جو منش يوڳ ولاسي آهي
تنهن منس کان اڙڪيءَ ويل جهجهڙي سهن شڪتي يا
وڏي سنجم جي آس رکڻ، يا سورهيائي ڏيکارڻ
اجائي ٿيندي. اخلاقي صحت لاءِ به گهڻو مڱهت سي
ساڌن گهرجن جي بدني صحت لاءِ ضروري آهن. پر
تنهن جي معنيٰ اها ناهي ته سڪي ماڙي لسوي ٿي رهجي.
۽ مونکي اهو پسند آهي ته ”سادي ڪسان جهڙي
حيوت“ کي آدرشي حيوت لکيو وڃي، تنهن حيوت
کان آءُ ته ڪي پڄان ٿو ۽ تنهن ۾ لمي ڪمي هلڻ بدران
آءُ ته ڪسان کي به گهلي ٻاهر ڪيڏو چاهيان ٿو يعني
۽ ڪين شوري ٻڻائڻ بنا ڪسن ٻوڙارين ۾ شهري سڪه
سيتا جا انگه ڏيڻ چاهيان ٿو. اها حيوت ۽ رڳو مو
لاءِ سچي سک جي حيوت ناهي، پر هن قدخالي جهڙي
ني پيڙي ٿيندي. پلا ”رلبي سان هڪ ڪسان
تنهن جتر ۾ ڪيڙو آدرش اچي موڙهو آهي؟ اهو
سان ڪسان پڙهن ڪان پيڙجي چڪناچور ٿي ڏ
گهڻ پنهنجن ڏورن جهڙو وڃي لمو آهي.

”اُمنگن کان خالي لراسائي نابود،
۽ اُميد آسون لـــ ارمـــان راري،
هي موڳو ۽ مورڪ لوڙيل وڪوڙيل،
پوڳو پاءُ الجو- اهو آهـــ هاري؟“

١٩٠٩ ۾ هيٺين ڳالهه لکيائين ته، هندوستان جو ڇوٽڪارو هن ۾ آهي ته جيڪي پنجاهه سال اڳ سکيو سو وسري وساري. ريلوايون، تارون، اسپتالون، وڪيل، ڊاڪٽر ۽ اهڙيون چيزون سڀ ختم ٿي وڃڻ کپن، ۽ جي مٿئين درجي جا ماڻهو آهن تن کي هوشياري سان سمجهي سادي آبادگارن جهڙي جيوت سوئيڪار ڪرڻ گهرجي، ڇو جو سائي جيوت سچي سک جي آهي." "جڏهن ڪڏهن آءٌ ريل گاڏي يا موٽر ڪار ۾ چڙهان ٿو تڏهن سمجهان ٿو ته جو صحيح ناهي سو ٿي ڪريان ٿو." دنيا ۾ تکا تيز رفتار جا نمونا آڻي دنيا کي سڌارڻ ناشدني آهي."

سي سڀ مونکي غلط ۽ ضررناڪ اصول نظر اچن ٿا ۽ ائين ڪرڻ به ناشدني آهي. سندن پنهنجا اهڃاڻ غريبي، سهڻ شڪتي ۽ تپسوي جيوت آهي جنهن سان گانڌيجيءَ جو پريم آهي. سندس ويچار موجب سڌارو ۽ سڀيتا گهرجون وڌائڻ ۽ اونچي رهڻيءَ ۾ ناهي، "پر پاڻمرادو ۽ چاڻي واڻي گهرجون گهٽائڻ ۾، جنهنڪري سچو سک ۽ سنتوش وڌن ٿا ۽ سيوا ڪرڻ جي شڪتي به وڌي ٿي." جي اهي بنيادي خيال هڪ واري سوئيڪار ڪيا ته گانڌيجيءَ جا باقي خيال ۽ ڪم ڪاريون سولا سمجهي سگهبا، پر اسان مان گهڻا اُنهن بنيادي خيالن جو انڪار ڪن ٿا ۽ پوءِ جڏهن سندس ڪم ڪاريون پسند نٿا پون تڏهن دانهون ڪن ٿا.

شخصي طور مونکي مسڪيني ۽ مصيبتن جي تعريف نه آڙندي آهي. منهنجي خيال ۾ اهي ڪي

جا آهي؟ شخصي آهي يا جماعتي؟ ڳالهين سارو
زور چال ڇولو ۾ ڏني تو ۽ دماغي تربيت ۽ ترقي
کي نورو وزن ڏني تو. ابرار ڇولو بنا قابليت خطرناڪ
تي سگهوي ٿي، ابر ڏڏن بنا ڇولو ڪڙي ڪم جو؟
ڇولو ۾ ڪڍڻ اڏي اُرڇي تو؟ ڳالهاڻي ڪي وڇوابن
صدين جي عيسائي سنتن سان پيڃو وابو آهي ۽ سندس
ڳوٺا اول الڻن جي خيالن سان ٺوڪي اچن ٿا. هن زماني
جي، مادڪ وديا جي اڇرن ۽ طريقن سان ٿيا نون.
سو ڪري ڪيڻن ۾ هڇي ابر مقصد بابت ڏڏ هڻڻ
ارمان جهڙي ڳالهه جڏي. ڪوبه ڪم سر انجامي ڪي
وسائط لاءِ جڇن مرادن جي ضرورت آهي. برابر زندگي
بنهه منطق موجب ٿئي هلي ۽ وقتن سارو مقصد ۾
بدلجا پوندا، ابر ڪو مقصد ضرور اڳيان ڇوڙڪڻ ڏهرڇي.
مان پاڻيان ٿو ته جيڻن لڳي ٿو تہ ڳالهيون جي
من ۾ مقصد بابت ڏڏ ناهي. ڏڪ رخ رکي اوڏانهن
ڏوڪي هلڻ جي وڏي لوڙ اٿس، ابر سو سبب هاڻوڪن
حالتن ۽ خيالن سان موافق ناهي ۽ آيا ٿانئن پنهي وڇ
موافقت ته آڻي سگهبو آهي يا ته مقصد ڏي سبب
جا ڏاڪا لہ بڏي سگهبو آهي. لنهنڪري ٿي
لڳي ته ڏڏلو آهي ۽ چتائي ٿيو جاهي. جڏهان
پڇو ٻهہ سال اڳ هن پنهنجي جيوت جي فلسو
ڏڪڻ آفريڪا ۾ ناهي ڏڏهاڪر سندس رح لاڙو ڪا
صاف رهيا آهن. ڪر ناهي ته اهي اوائلي خيال هن
۾ سندس پڪا ويچار آهن. مان ٿيو پاڻيان ته هو
ساڳيا اٿس، پر اهي نظر ۾ رکڻ سان سنڌ
خيالات جي بنياد جو پتو لڳي ٿو.

گذريءَ جو ڏيپ، آئينده جو ڏيپ، غريب جو ڏيپ، غنيءَ جو ڏيپ، وڏن پادرين جو ڏيپ، يهودين ۽ يونانين جو ڏيپ جي عالم آهن، گالن، گاٿن ۽ هُونن جو ڏيپ جي جهنگلي آهن، ڪارٿيج جو ڏيپ جو دور ڪربلاءَ توهان ڪيس ناس ڪيو ۽ هاڻي سڀ کان وڏو ڏيپ شاهي قيصر جو جنهنجي بت پرستي توهان پاڻ پيدا ڪئي ۽ هاڻ مون نرڏن رولوءَ جو ڏيپ جو دربدر ڏڪا کائي ٿو، سڀ جو ڏيپ سواءِ خدا جو ترس. ڪنهن ۾ بہ ايمان نہ، سواءِ خون، لوهہ ۽ سون ۾ ايمان. تون روم جو حمايتي سڀ کان ڪنبين ٿو، آءٌ سلطنت الاهيءَ جو حامي سڀ سهي، سڀ وڃائي سدا جي تاج جو والي آهيان."

سنڌ س خدمتن ۽ مون
پرهن وقت گاڌ ايڇيءَ جي مهما،
تي شخصي مهربانين جو سوالي ڪو نہ هو. انهن سيني هوندي ڪير چاڻي ڪيترين ڳالهين ۾ هو بنهہ غلط هجي. لئي پٽي سنڌ س ڪهڙو منزل مقصد هو؟ هيترن سالن کان ساٿس هھڙو گهاٽو سنبنڌ هوندي بہ خبر لئي پويم تہ ڪيڏانهن ڪاهي ٿو. مان لئو پاتيان تہ سا ڳالهہ سنڌس اڳيان چٽي آهي. جي مون لاءِ هڪ قدم ڪافي آهي پر پوءِ آئينده جو ٻرد و ڪٺي ليٺو پائي لئو ڏسي پا ڪا چٽي مراد اکين اڳيان لئو آڻي. ورور ڏيئي چوند تہ اُپاون جي سار سنڀال رکو. مقصد پاڻيهي پاڻ سنڀاليند پنهنجي رهڻي ڪرڻي صاف سٿري ڪريو ۽ ٻيو ڪ اُلڪوئي نہ ڪريو. هي ڪو سياسي يا وگياني ۽ شا اخلاقي بہ جيوت ڏي رخ ناهي. تنگ نظر کان اخلاق آهي، ۽ جواب ڏيڻ بدران اُلٽو سوال اُٿاري ٿو تہ نيڪ

هو جڏهن هندجو هڏهڙ سروپ ڏٺي ٿو ۽ هن
براهمڻ ۽ بنڙيل يومي، جي اتر آلما سندس مکہ مان
بولڻ لڳي. چڙهي ڪئي ۽ ڀاڱ هند هو ۽ سندس اوڻايون
۽ هند جون اوڻايون هيون. سندس بي عزتي سندس
۽ بو ملڪ جي بي عزتي هئي. هن وائسراءِ صاحب ۽
بين سندس بي پرواهي ۽ گهٽتائي ڪئي ئي لن ڪي ٿمر
تي ايئي ۽ پنهنجي پوک جي ڪيڙي لڳ لڳڻدا هن.
ياد اٿر ۽ ١٩٣١ ۾ گول ميز ڪانفرنس لاءِ مونکي
جڏهن يڌمر ۽ روم جي سنت پاپا گانڌيجي کي ملاقات
ڏيڻ کان انڪار ڪيو تڏهن ڏاڍو ڏک ٿيو. اهو انڪار
هند جو اپمان هو ۽ ذرو به شڪ نه اٿر ۽ انڪار جاڻي
بجهي ڪيل هو، پر شايد انهن جو خيال نه هون.
ڪئٿالڪ چرچ پنهنجي ڌارمي باهر سنتن ۽ مهاتمائن کي
لکي ئي ڪين ۽ چاڪاڻ ۽ ڪن پراٽسٽنٽ پادرين
گانڌيجي، کي مهاپرش ۽ سچو عيسائي سڏيو هو سو
سنت پاپا ضروري سمجهيو ۽ هن ڪٿر کي آءِ ڪيئن
همتايان.

ساڳئي وقت اپريل ١٩٣٤ ڌاري مون برنارڊ شا جا
نوان ناٽڪ پڙهيا ۽ On the Rocks جو مڌ پڙهيم،
جنهن ۾ عيسيٰ ۽ پائليٽ وچ گفتگو لي اُکن چکن
تي بيس. جڏهن ساڳيا لفظ اچ لڙ لکي ئي آيا، جڏهن
بي هڪ سلطنت بني هڪ مهاپرش جي سامهون ڪڙي
آهي. مڌ ۾ حضرت عيسيٰ روم جي پائليٽ کي هيئن
ٿو چوي، ”آءِ توکي جوان ٿو ڏيان ڪاڏي ٿو ڪر
روم جي عظمت جون اهايون ڳالهيون مون سان ۽ ڪر
جا لون روم جي عظمت سڏين تو سا رکو ڊپ آهي

ماري ٿو، تنهنڪري اڪثر ۾ ڏٺو ڪجي، يا تہ ٻيهان ٻچڙي
طرح، ڪنهنجو بہ واز ونگو ڪرڻ بنا، انسان جي من
کي موڙي، دل کي ٽوڙي، آتما کي ڦيهي ڦسائي
ڇڏي ٿو.

پر اُليٽي تنهن شخص تي سوچ ويچار ڪير جنهن
اندر ۾ هيءُ آنند ماڻڻ ڇپائي هجي. ڪهڙو نہ عجيب انسان
ڪهڙي نہ عجيب ۽ اَديت سندس مايا، جو منڊ وجهي
ماڻهن کي هيڻو موهي ٿو. سندس لکڻين ۽ چوڻين
مان ٿوري ٿي سندس پوري پروڙ پوي ٿي ۽ سندس
سچي شخصيت اُنهن کان گهڻو اونچي اعليٰ آهي. ملڪ
جون بہ ڄا نہ شيوائون ۽ خدمتون ڪيون اٿس. ماڻهن
۾ همت ۽ مردانگي ڦوڪي، انتظام، سهڻ شڪتي،
۽ مقصد لاءِ مرڪي قربانيون ڪرڻ سيکاريو هوائين.
پنهنجي هيڏي نماڻائي سان ڪين تہ فخر ٿي ڏنو هوائين.
انهن ٿي چيائين تہ چال چرتر جو بنياد همت اُسي
آهي ۽ همت بنا نہ آهي نيتي، نہ ڌرم ۽ نہ پريم. ”جو
ڊپ جو ماريل آهي سو سچ ۽ پريم جو مارگ وٺي ڪونہ
سگهي." هنسا کان هيٺرو پڇندي بہ اسانکي ٻڌايو
اٿس تہ، ”ڪائرتا اُها چيز آهي جا هنسا کان بہ وڌيڪ
ڌڪار جهڙي آهي." ”ڪم ۾ انتظام هڪ اقرار آهي
تہ ڪم ڪري ڏيکاريو. قربانيءَ بنا، انتظام ۽ سنجم
بنا اسان لاءِ ڪابہ اميد ۽ ڇوٽڪارو ناهي. انتظام بنا
رڳي قرباني بہ ڪار نہ ايندي." لفظ ۽ سندر وچن آهن
جي سڪٽي سکيا ڏين ٿا، پر انهن لفظن پٺيان هڪ
شڪتي هئي ۽ هند بہ ڄاتو تہ هي هلڪو سوير ڇوڪي
ٿو سو ٿي ڪندو.

۽ ڇاڻ ڇي يا اڄي ڪٿو هو؟ او ڇتو پاڻکي علم ور
ڀال ۾ اڪيلو ويڳاڻو سمجهيم. زندگي هڪ نرپت نظر
آيم جنهنم سج ٿي واڪا ڪيا. جي ڏکيا سبق سکيو
هوس تن ۾ ڏکئي ۾ ڏکيو ۽ سوالنو سڀ ڇاڻ سکيو
هوم تہ ڪنهن بہ اهم معاملي ۾ ٻئي تي ڀاڙڻ ڇڪ ناهي،
زندگيءَ جو سفر اڪيلي سر ڪڄاڻي ٿو. بس تي ڀروسو
رکڻ مان دل لٽڻ جو امڪان آهي.

دل ۾ دليل ڪونہ، ڪنهن ڌرم ۽ ڌرمي سورلي ۽
تي ڇنديم. ڇيم تہ ڇيءَ ڌرم، ڪاڻي جي ڇتائي ۽ مقدد
جي خاطر ڪيءَ جو دشمن ٿي آهي، پر جو سندس آڌار
ڌرمي جوش ۽ جولان تي نہ آهي؟ هي ڌرم آڻمڪ
هنڌ جي هام هڻي ٿو، پر سڀ آنمڪا ۽ آلما جي
وسڻ ڪان ڏيان ڏور سہ آهي؟ هن دنيا جا مثال
خواب ليدڻي هن دنيا ۾ انساني گهرجن ۽ پڪڻي
ضرورتن ۽ سماڄڪ انياءُ انصاف جو پتو ويس ٿيو؟
اڳوات ٿي ايمان سلامت ڪري حقيقتن کان منهن موڙي
ٿو، تہ متان ڪو رڪد نہ ملي. جي آءٌ سچ تي ٻيٺل،
سچ، سارو سچ مون ٿي لڌو آهي، تان جو سچ ڳولي
لهڻ جي نہ تانگهہ لتي رهيس. ٻين کي ٻڌائڻ جي ٿي
لن ۾ تار رهيس ٿي. ٻر سچ ڳولڻ جو سنڪلپ ڪرڻ
۽ ايمان سلامت رکڻ جو نسچو ڪرڻ، ٻئي ساڳيون ڳالهيون
ناهن. ڌرم آڪاڻون نہ صلح سانت جون ڪٺندو آهي،
پر انهن سستان ۽ سوشتن جون پنهون نسري ٿو جي
زوريو سا هولہ ڏرو بہ بچالي ڪين سگهن. ڌرم تلوار
جي ڇپر کي سدي ٿو، پر جو ڦهو سري پراڪو بناڻي
سانتيڪا وڃس پري انسان کي اڪون ڏکون ڏيئي

ڏهن ۾ سوالن کي خاص ڌيان ڏيڻ ؛ سنڌس شخصي
خود پيدا ڪيل پابنديون ، جن ڪري جيل کان ٻاهر
هوندي به ، هلچل ۾ ڀرو نه ونڻ جي پرتگيا ڪرڻ ؛
سنڌس نيون وفاداريون ۽ نوان اقرار ، جن ڪري اڳيون
وفاداريون ، اقرار ۽ ڪارروايون پنهنجي هٿي ويا ، جڏهن
اهي ڪارروايون ، جي سائين سان گڏ شروع ڪيل هيون ،
سي اڃا ختم ٿي نه ٿيون هيون . انهن سڀني ڪري آءٌ
بيزار ٿي هوس . جيل کان جيڪو ٿورو وقت ٻاهر هوس
تڏهن به اهي ۽ ٻيا فرق اڳي کان وڌيڪ چٽا ڏٺم .
گانڌيءَ جو چوڻ هو ته اسان ٻنهي وچ ۾ فقط سياءُ جا
فرق هوا . پر اهي رڳو سياءُ جا نه هوا ، ۽ محسوس ڪيم
ته ڪيترن سوالن بابت منهنجا رايا پڪا ، چٽا ۽ سنڌس
خلاف هوا . هيستائين وٽ سارو اُهي رايا ڏبيا هيم ،
اِنهي لاءِ ته جنهن قومي آزاديءَ لاءِ ڪانگريس لڙي
ٿي تنهن سان وڌيڪ سچو رهان . ڪوشش ڪيم ته
پنهنجي اڳوان ۽ سائين سان وفادار رهان ، ڇو جو اخلاقي
طور آءٌ مقصد ۽ سائين سان وفاداريءَ کي بلند درجو
ڏيان ٿو . اندر ۾ پاڻ سان ڪئين جنگيون جو ٿيم جڏهن
پانيم ته پنهنجي اخلاقي ايمان جي لنگر کان گهاجي ڌار
ٿو ٿيان . پر وري به ناهه ٿي تيار ٿي ويس . شايد غلطي
ڪيم ، ڇو جو الهي لنگر جو ترڪ ڪڏهن به ڪنهن لاءِ
صحيح نٿو ٿئي . پر اصولن جي ڪشمڪش هوندي به
آءٌ وري سائين کي چنبڙي پيس ۽ آس رکي وينس
ته واقعن جو چڪر ۽ جنگ جي رفتار منهنجون مشڪلاتون
دور ڪري منهنجي سائين کي منهنجي نڪته نظر جي
ويجهڙو آڻيندا .

اعليٰ ٿيندي.
...ڪري سياست جي چال ۽ اوچي ۽ اعليٰ ٿيندي.
...ڪري سياست جي مقصد جي صداقت سب قسم جا
...و، قبول ٿي ڪم ۽ سو ڄياڻي ۾ حد
اباڻ واجب ۽ هوا. بر هي نئون سر ۽ انگور ڏسي
ڪان ٻاهر ڪلي ٿي وڃڻ ۽ لڀڻ جا آخر ۽
ڏ مڪجي ويس. ڏانو ۽ ٻڙار .
سڄو ٻسيان اهڙو هو جو ٻڙجي ۽ ڏاتس
ليس، آخر ۾ ڪانگريسين کي اڄيا هيء صلاح ڏني سو ٿيا سگو.
۽ ، "توهين ليا ۽ عراسيء جي سوٽين باڻ ڪتي
قوم کي پڪو ڪرڻ جا ڪم ڪرڻ ۽ ٻسجي باڻ هڪ ٿي سان وهنوار
اٿي ڪاديء جو پرچار ڪرڻ، باڻ هڪ ٿي سان اتحاد آڻيو، پاڻ
۾ محبت ڪري مرض جي دلين ۾ اتحاد آڻيو، پاڻ
پنهنجي رهڻيء سان اڄوليڻ هو هرطرح نوارڻ ڪريو،
پاڻ بولو رهي، بيدار شيون وابرائيندڙن سان رلي ملي،
بيدار شيءِ هو وابرائڻ بند ڪرايو. سي سب شيوانو ن
ڪندي لوهين غريباڻي رهڻي لاء اجورو حاصل ڪري
سگهو ٿا. جن لاء اها رهڻي ڏکي آهي سي پلي انهن
نهن قومي هنرن کي وڃي لڳن جن ۾ سوديري
پيدايش آهي."
اسانکي الهي ٿي سياسي ستاو جو عمل ڪرڻو هو...
لکم ۾ مڇنجي ۽ سندس وجہ هڪ وڏو وڃو پئجي...
ويو هو. هڪ سڙو جي سوت ابوڻ سان ياٺير ۾ ...
ڳارن ۽ تندن سان آڻ ساڻس سالن کان پڌل هوس...
ٿي پيو هون. گهڻي وقت کان من اندر هڪ ويڙ...
هي رهي هئي. هيڪي گانڌيء کيو هو سو گهه...
سمجهيو ۽ پسند ڪيو هوم. مثلا سندس ابواس، ...
علندي جڏهن سندس ساٿي جنگ آزاديء ۾ جيل...

ٿي ويئي؟ هيءَ ڳالهه مونکي نهايت بيهودي ۽ اينتيءَ
خلاف لڳي. ستياگرهه ڇا آهي يا ناهي سو ترنيب ڪرڻ
جي آءٌ هام نٿو هڻان، پر پنهنجي غريباڻي نموني ڇال
چڙتر جا ڪي آدرش اڳيان رکيا اٿم. سي سڀ گانڌيجيءَ
جي بيان ڪري ڳرڙ پر پهچي ٿي ويا. خير هيم تـ
گانڌيجي اڪثري پنهنجيءَ اندرين ڄاڻ موافق هلندو
آهي ۽ ڪثري اها ڄاڻ صحيح نڪرندي آهي. آءٌ
تنهنکي ”اندرين ڄاڻ“ سڏڻ پسند ڪريان ٿو ۽ نـ
اندرين آواز ”يا پرارٿنا جواب.“ ڪئين ڀيرا ڏٺـو
اٿئون تہ ڪيئن نہ عام جي دلين ۾ پهچي عين وقت
تي قدم کڻي ٿـو. جي دليل پـوءِ ويهي پيش ڪندو
آهي سي پوءِ جا خيال ويچار ۽ ورلي خاطر خواه هوندا
آهن. ڪو اڳوان يا ڪرم ويرنازڪ وقت سدائين ڪنهن
اندرين بوجهہ جي سوجهري تـي وک کڻندو آهي ۽
پوءِ ويهي تنهن لاءِ سبب سوچي ٿو. مون ب سمجهيو
تہ هل چل بند ڪرڻ ۾ گانڌيجي بنهہ صحيح هو. پر جو
دليل ٿي ڏنائين تنهن اسانجي عقل سان مڙول ٿي ڪيو
۽ جنهن اسانکي حيرت ۾ ٿي وڌو. آشرم واسين سان
ڇا ڪري نـ ڪري پنهنجي مرضيءَ جو مالڪ هو ۽
هنن بـ ڪئين پرتگيائون ڪيون ۽ ساڌنائون سرتـي
ڪنيون هيون. پر ڪانگريس ائين نہ ڪيو هو ۽ مون تہ
ائين نہ ٻوليو هو. پوءِ اسين ڇو آتمڪ ۽ اڌياتمڪ سجبن
ڪري پيا هيڏي هوڙي گهلجون؟ تن سببن ڪري
بـ ڪا سياسي هل چل هلي سگهي ٿي؟ مون برابر
خوشيءَ سان (برڪن حدن اندر) ستياگرهه جو ليئي
روپ سئيڪار ڪيو هو. سو روپ پسند هوم ۽ ڇيم تـ

دل ماندي ٿي ته هي شخص ڪانگريس جي ڪمن ۾
هل چل ۾ رڪاوٽ ۽ بار هوا سي شخص هٿي پنهنجي ٿيا ۾
ٻيڙ ۾ سي ٿي ٻيا جن ڪڏهن ته پاڻ ته ٻوڪيو ڏو
ڪي ڏيهن ۾ ۽ هشيار "استثنيٰ" ماڻهن ۾ منجهس
سو بيان ٻڌهم جو گانڌيجيءَ هل چل بند ڪرڻ وقت
شايع ڪيو هو. ٻڌي وايون ٽال ٿي ويم. دل جي
وچڻ لڳم. وري وري ٻڌهم، ليسان جو هل چل ۾
گهٽوني ڪڇ من جو من ۾ غائب ٿي ويو ۽ الٽو ٻيا شڪ
۽ گمان من ۾ پيدا ٿيا. گانڌيجي لکيو ته، "هي بيان
ستياگره آشرم جي واسين ۽ ساٿين سان ڳالهيون ڪندي
خيال ۾ آيو.. خاص ڪري هڪ جهولي ۽ عزيز ساٿيءَ
سان ڳالهيون ڪندي اکيون کلس ۾ ڏنم ته هن کي جيل
جو پورو ڪم ڪرڻ کان ڪتاب واچڻ وڌيڪ پسند هوا.
سو سڀ ڪجهه ستياگره جي لسن خلاف آهي. ٻر هن
ساٿيءَ جون ڪمزوريون ڏسي، جهڙيسان ٻرپرالي مونکي
پنهنجون ڪمزوريون اکين اڳيان اچي آيون. من لبکي
آءٌ سندس ڪمزورين مان واقف هوس. ٻر آءٌ انڌو هوس.
اڳوان ۾ انڌائي معاف ٿي نٿي سگهي. هڪدم سمجهيم
ته في الحال فقط مونکي نافرماني هل چل جو اڪيلو
عيوضي ٿيڻ گهرجي."

هن "ساٿيءَ" جي ڪمزوري يا ايراد، جي ڪلي
مونجهن ته ۾ سا خسس ڳالهه ٿي. آءٌ پاڻ لاءِ ڏوهه ۾
ڏوهاري ٿيو آهيان، ۾ ڏرو ۽ پڇتاءُ ٿيو ڪريان. ڀر
جي ڪلي سا وڏي ڳالهه سمجهي ها ته ۽ هڪ بندي
جي خطا ڪري جو هندي هل چل، جنهن هزارلڪ
سڌي ان سڌيءَ طرح جڪڙيل هوا، هيٺ مٿي ڪئي

تيسط وارو هو ۽ ڪجھ وقت کان خيال هوم تہ ڪانگريس
چوندن کان پري رهي ڪين سگهندي. جيل کان پنج
مهنا ٻاهر هوس تڏهن هن طرف لڙڻ کان ڪانگريس
پڪي روڪيو هوم. تڏهن لڳم تہ آيا پورو وقت نہ آيو
آهي ۽ انهن ڪرڻ سان نہ رڳو ڪانگريس جو هل چل
تان ڌيان لهي ويندو، پر جي سماجڪ انقلابي خيال
ڪانگريس اندر سمي رهيا هوا سي زور نہ وٺندا. ڇيم
تہ جيترو وقت هل چل هلندي اوترو ئي وقت اهي
نوان خيال عام ۾ ۽ پڙهيلن ۾ ڦهلجي ويندا ۽ اسانجي
سياسي يا آرٿڪ حالتن جي تہ ۾ سچيون حقيقتون ظاهر
ٿي پيهنديون. هڪ هنڌ لينن چوي ٿو تہ، "ڪابہ ۽
ڪهڙي بہ سياسي تحرڪ ڪارگر آهي. ڇو جو اڪل
پڌرو ٿي پوي ٿو ۽ سياست ۾ اصلي طاقتون نڪري
نروار ٿين ٿيون ۽ ڪوڙ ڪوڙ ثابت ٿين ٿا ۽ ٺلها ٻول ۽
خوابي قصا ڪافور ٿي وڃن ٿا ۽ حقيقتون ننگيون ڏسي
سگهجن ٿيون ۽ خلق بہ لاچار ٿي حقيقتن مان واقف
ٿئي ٿي."

مان پاڙي وينو هوس تہ انهيءَ ريت ڪانگريس جو
من وڏيڪ روشن ٿيندو ۽ اها جماعت پنهنجو عين
مقصد جاڻي وڌيڪ مضبوط ٿيندي. پوءِ شايد منجهانس
ڪمزور گروهہ هٽي ويندا ۽ جو بہ ڇگوئي ٿيندو. پوءِ
جڏهن هن وقت جي ٽالي ماتر اصولي هل چل بند ڪئي
ويندي ۽ اسين وري قانوني طريقا اختيار ڪنداسين
تڏهن ڪانگريس جو برجستو ۽ تيز طرف انهن طريقن
جو بہ انقلابي مرادن سان ٿي استعمال ڪندو.
ڇيم تہ شايد سو وقت بہ اچي چڪو آهي. پر ڏسي

٢٦ — ويراني.

”هي ترپ آ منهنجي من ۾ - پيو چوطرف لهاريان ؛
لڏو گـاهه نـو چاڪي - وڃي باقي دم گذاريان .
اي آما، هي ٿهنجو ٻچڙو - حو آ پرن ٿنهنجي آيل،
سب خـواب ويس اڏامي - پيو اهڙو آ ٿڪايل .“

ابريل آيو. ٻاهر جون شهرون جل اندر مون وٽ
سراڪو ٻاڻي پهتيون . وڻ ڄڻڙيون نه هيون ؟ سڪ
ڏڌاياڻون . جل جي سير تشددامت هڪ ٻيرڪ ڳالهيون
ڪندي شور ڏامر نه دستو ڳالڏی هل چل بند ڪئي
آهي . اس فقط اينرو، ٻو سا خبر مبارڪ هي نه هئي.
جا دل حل ڪن سالن ڪان اٿڪ سنگ همر سا سمجهجي
وهي - بڏی دل اداس ٿمر. ٻر دل من سمجهيام نه
انس اوس اٿلوني دو. اح نه سيان هل چل في الحال
سمجهي آي هئي. حزوی شخص نه جا نه ٿئي ڪبڏی
مدت تانس مقابلو ڪٽي ڪن. پر قومي جماعتون د
لمولي ڪارروايون نه ڪنديون آهن. خاطري ڪبر
ڳالڏجيءِ ماڪ جي لمض ۽ جوڄڻ ڪالگريس
رڳو صحيح سچائي هئي. سو هن تنين ڳالهه لي جا آ
ٿئي، پاڪي برچانڻ سرچانڻ ويئس.
هي نه ٿدمر نه ڪانولسلن ۾ وری وڃڻ لاءِ ج
سوراج پارٽي حمارڻ جا سعيا لي رهيا هوا. سو

تيڻ وارو هو ؛ ڇو ته ان وقت کان خيال هوم ته ڪانگريس چوندن کان پري رهي ڪين سگهندي. جيل کان پنج مهنا باهر هوس تڏهن هن طرف لڙڻ کان ڪانگريس کي روڪيو هوم. تڏهن لڳم ته اڳيان پورو وقت نه آيو آهي ؛ انهن ڪرڻ سان نه رڳو ڪانگريس جو هل چل تان ڌيان لهي ويندو، پر جي سماجڪ انقلابي خيال ڪانگريس اندر سمي رهيا هوا سي زور نه وٺندا. ڇير ته جيترو وقت هل چل هلندي اوترو ئي وقت اهي نوان خيال عام ماڻهن ۾ ڦهليل ۽ ڦهلجي ويندا ۽ اسانجي سياسي يا آرٿڪ حالتن جي تهه ۾ سچيون حقيقتون ظاهر ٿي بيهنديون. هڪ هنڌ لينن چوي ٿو ته، ”ڪابه ڳجهڙي به سياسي تحرڪ ڪارگر آهي. جوجو اڪل پڌرو ٿي پوي ٿو ۽ سياست ۾ اصلي طاقتون اگري نروار ٿين ٿيون ؛ ڪوڙ ڪوڙ ثابت ٿين ٿا ۽ ڏلها ٻول ؛ خوابي قصا ڪافور ٿي وڃن ٿا ؛ حقيقتون ننگيون ڏسي سگهجن ٿيون ؛ خلق به لاچار ٿي حقيقتن مان واقف ٿئي ٿي.“

مان ڀانئي رهيو هوس ته انهيءَ ريت ڪانگريس جو من وڌيڪ روشن ٿيندو ؛ اها جماعت پنهنجو عين مقصد جاڻي وڌيڪ مضبوط ٿيندي. پوءِ شايد منجهانس ڪمزور گروهه هٽي ويندا ؛ جو به چڱوئي ٿيندو. پوءِ جڏهن هن وقت جي ٽالي ماتر اصولي هل چل بند ٿي ويندي ۽ اسين وري قانوني طريقا اختيار ڪنداسين تڏهن ڪانگريس جو برجستو ۽ تيز طرف انهن طريقن جو به انقلابي مرادن سان ئي استعمال ڪندو.

ڇير ته شايد سو وقت به اچي چڪو آهي. پر ڏسي

٦٦ — ويراني.

”هي ٽڙپ آ منهنجي من ۾ - ٻيو چوطرف لهاريان؛
لڏو گناه لسو چاڪي - وڃي ٻاڻي دم گذاريان.
اي امان، هي تنهنجو ٻچڙو - جو آهي تنهنجي آيل،
سڀ خواب ويس اڏامي - ٻيو اڄڙو آ اڪابل.“

اپريل آيو. ٻاهر جون شهرون جن اندر مون وٽ سراڪو پاڻي ٻهندون. وڻڻ جيڙيون نه هيون ۽ سڪ ڦڪايائون. جن جي سرسبزيءَ ڏيک ايري ڳالهيون ڪندي هئڻ تم ته ستر گانڌي هل چل بند ڪئي آهي. اس وقت ايترو، پر سا ڪبو مبارڪ جي نه هئي. حا هل چل ڪن سالن کان انگ سنگ هم سا سمينڊي وڃي - لڏي دل اداس ٿيم. ٻر دل من سمجهايم ته اهي اوس لٽوڻي ڏو. اچ نه ميان هل چل ڏي الحال سمستي ئي هئي، جڙوي شخص نه ڇا ۽ ٿئي ڪبڏي مدت تائين مقابلو ڪٽي ڪن، ٻيو قومي جماعتون هن نمونې ڪارروايون نه ڪنديون آهن. خاطري هم ته گانڌيءَ ۽ ملڪ جي نبض ۽ جيڪي ڪانگريس جي رڳ صحيح سڃاڻي هئي. سو هن ٽين ڳالهه لي جا آنڙيم ٿي، پاٽلڪي ٻر چاڻ سرچاڻ ويئس.

هي د نڌر ته ڪائونسلن ۾ وڃي وڃڻ لاءِ جهولي سوراج پارٽي حمايت جا سعيا ٿي رهيا هوا. سوه اوس

جا دليل جي هڪ ڏسڻي وائسٽي آزادي ۾ سست انگريز پيش ڪيا آهن تن مان خبر ٿي پوي ته مصر ۽ هند جي آزاديءَ جو سوال مونجهارن ڪاڏو آهي. جيئن "اسٽيٽسمن" اخبار هڪ مکيه ليک ۾ لکي ٿي ته "خراليءَ جي جڙ اهائي آهي جو رواجي مصري ووٽر جي رهڻي ۽ منورتي تنهن رهڻي ۽ منورتي سان نا موافق آهن، جن ڪري لوڪشاهيءَ جي ترقي ٿي آهي.

انهيءَ ناموافقيت جو هي مثال ڏنو ويو ته، "يورپ ۾ لوڪشاهيون هن ڪري خراب خوار ٿيون آهن جو بلڪل گهڻيون پارٽيون نهيون ۽ مصر ۾ اهائي مصيبت آهي جو فقط هڪ يعني وفد جي پارٽي آهي."

هند ۾ اسانکي چيو ٿو وڃي ته فرقيوار فرقن ڪري توهانجي جمهوري ترقي ڏکي ٿيندي ۽ تنهنڪري علم منطق موجب اهي فرق دائمي قائم ڪيا وڃن ٿا. جي توهان ۾ ڪافي اتحاد جو مادو ناهي. مصر ۾ فرقا ناهن ۽ خاصو سياسي اتحاد موجود آهي ته اتي وري اهو اتحاد آزادي ۽ جمهوريت جي آڏو اچي ٿو. تڏهن چئبو ته هن جمهوريت ڏي رستو سڌو ۽ سوڙهو ٿي آهي. ڪنهن مشرقي ملڪ لاءِ جمهوريت معنيٰ — سلطنت جي حاڪمن جا فرمان بجاءِ آڻڻ ۽ سندس ڪيسي کي نه ڇهڻ. انهن ئي شرطن تي سو ملڪ لوڪشاهي آزاديءَ جو چشڪو وٺي سگهي ٿو.

مٿس بہ ڪافي بيداري پيدا ڪئي آهي. اعلان موجب
ڪيس ڄاڻايو آهي تہ سڀ سياسي پارٽيون، وفد
پارٽيءَ سوڌو، ساڻس سهڪار ڪري رهيون تہ قومي
ڪانفرنس سڏائينديون يا گڏجي مجلس لاءِ چونڊون
ڪنديون ۽ آئين نئين سر ٺاهينديون، جنهن جي
اعاليٰ مقصد نئين تہ وري اهو لوڪشاهي جوابدار
راڄ قائم ڪندو، جو اڄ ڏينهن مصر لاءِ خطرناڪ ثابت
ٿيو آهي. ماضيءَ ۾ اهڙي راڄ هميشہ عام ملڪ جا
جواب ۾ جواب جوش ڀريا اٿاريا ۽ ڏاريا آهن......
جيئنڪي مصر جي سياست ۽ ماڻهن جي ڪابر الدين
چاڪ ٿي ويندي سو جوابدار لاءِ چونڊون معطل وفد ڏر
وارن جي ڀيٽي ڀالي ۾ ٿيون. لڳي ڪري جي وقت سر
ڪو جوڳو قدم کڻي هن ڪر کي روڪيو تہ پهريون
تہ اسان مٿان وري هڪ ٻيو ڏٽيب لوڪشاهي، ڏاڍين
جي دشمن، انقلابي حڪومت سوار ٿي ويندي."
مخالفن جي صلاح آهي تہ وفد کي ڏاڍ هٿ جهڪائڻ
لاءِ حڪومت سوڌو چونڊن ۾ دخل ڏئي. ان مخالف
کي ارمان آهي جو وزير اعظم جو دماغ اهڙو قاعدي
پرست آهي جو اهڙو ڪو ڪم ٻيهر ڪين ڪندو.
لاچار اهالي صلاح ڏني ٿو تہ جيئن انگريز وزارت
دخل ضرور ڏئي ۽ شد مد سان ڪوشش ڪري
جتان تہ انهي قسم جو جوابدار راڄ اچ پنهنجي قائم ڪري
نہ ڏيندس."

انگريز وزارت ڇا ڪندي ڇا نہ ڪندي
يا مصر ۾ ڇا ٿيندو سا ٻولڪي مصر ڪانهي ۾ پر هن قسم

• نومبر ١٩٣٥ ۾ مصر ۾ انگريزن خلاف گهڻا هنگاما
فساد ٿيا.

جا دليل جي هڪ ڏسڻ واسطي آزادي پرست انگريز
پيش ڪيا آهن تن مان خبر ٿي پوي ته مصر ۽ هند
جي آزاديءَ جو سوال موٽچارن ڪاڏو آهي. جيئن
”اسٽيٽسمين“ اخبار هڪ مکيه ليک ۾ لکي ٿي ته
”خرابيءَ جي جڙ اهائي آهي جو رواجي مصري ووٽر
جي رهڻي ۽ منورتي تنهن رهڻي ۽ منورتي سان
ناموافق آهن، جن ڪري لوڪشاهيءَ جي ترقي ٿي
آهي.

انهيءَ ناموافقيت جو هي مثال ڏنو ويو ته،
”يورپ ۾ لوڪشاهيون هن ڪري خراب خوار ٿيون
آهن جو بلڪل گهٽيون بار ٿيون نهيون؛ مصر ۾ اهائي
مصيبت آهي جو فقط هڪ يعني وفد جي پارٽي آهي.“

هند ۾ اسانکي چيو ٿو وڃي ته فرقيوار فرقن ڪري
توهانجي جمهوري ترقي ڏکي ٿيندي ۽ تنهنڪري
علم منطق موجب اهي فرق دائمي قائم ڪيا وڃن
ٿا. چي توهانکي ڪافي اتحاد جو معادو ناهي. مصر ۾
فرقا ناهن ۽ خاصو سياسي اتحاد موجود آهي ته اتي
وري اهو اتحاد آزادي ۽ جمهوريت جي آڏو اچي
ٿو. تڏهن چئبو ته هن جمهوريت ڏي رستو سڌو ۽
سوڙهوئي آهي. ڪنهن مشرقي ملڪ لاءِ جمهوريت
معنيٰ — سلطنت جي حاڪمن جا فرمان بجاءِ آڻڻ ۽
سندس ڪيسي ڪي نه ڇهڻ. انهن ئي شرطن تي سو ملڪ
لوڪشاهي آزاديءَ جو چشڪو وٺي سگهي ٿو.

حلقن ۾ ڪافي بيداري پيدا ڪئي آهي. اعلان موجب ڪئبنيٽ خاطري ڪئي آهي ته سڀ سياسي پارٽيون، وفد پارٽيءَ سوڌو، ساڻس سهڪار ڪري يا ته قومي ڪانفرنس سڏائينديون يا جوڙجڪي مجلس لاءِ چونڊون ڪنديون ۽ آئين لئين جوڙجڪ ٺاهينديون، ليڪن اهالي معدلي ٿئي ئي ته ورتي آهو او ڪشاهي جوابدار راڄ قائم ٿيندو، جو اوارڀ مصر لاءِ خطرناڪ ثابت ٿيو آهي. ماضيءَ ۾ اهڙي راڄ هميشه تمام ملڪ جا سراب ۽ جوش جذبا اُڀاريا ۽ ڏاريا آهن......
جهڙي مصر جي سياست ۽ مالڪن جي ڪابر الدرين جاڳ هوندي سو چوادو ته چونڊون معدلي وفد ڏر وارن جي هٿچڙائيءَ ۾ چوالد. ليڪن ڪري جي وقت سر ڪو چوڪو قدم کڻي هن ڪرڪي روڪيو ته ويندو ته اسان مثان وري هڪ بيهودي لوڪشاهي، ڏارين جي دشمن، انقلابي حڪومت سوار ٿي ويندي.“
صاطوءَ جي صلاح آهي ته وفد کي دٻائي هميشه لاءِ حڪومت موڙ چونڊن ۾ دخل ڏئي. ٻر صاطوءَ کي ارمان آهي جو وزير اعظم جو دماغ اهڙو قاعدي پرست آهي جو اهڙو ڪو ڪم ٺهيو ڪين ڪندو. لاچار اهالي صلاح ڏئي ٿو ته موڙ انگريز وزارت دخل ضرور ڏئي ۽ شد مد سان هرڪنهن کي چتائي ته اهڙي قسم جو جوابدار راڄ آءٌ هتيءَ قائم ڪرڻ نه ڏيندس.“
انگريز وزارت جا ڪندي يا نه ڪندي يا مصر ۾ جا لنڊو سا موٽي مصر ڪاڻي ٥ ٻر هن قسم

• نومبر ١٩٣٥ ۾ مصر ۾ انگريزن خلاف گهڻو هنڌ فساد ٿيا.

دراصل نيڪ آپيشاهيءَ جو ھڪ ناميارو حامي نڪتو آهي. سر مالڪوم هيلي، انهي انڊين سول سروس جي ھڪ جي مور ٥ نومبر ١٩٣٤ ۾ گڏيل علائقي جي لاٽ صاحب جي حيثيت ۾ هندوستاني رياستن ۾ آپيشاهيءَ جي پنيرائي ڪئي. اهڙي صلاح اجائي ٿي ڏنائين، ڇو جو ھڪ ديسي رياست پاڻيهي پاڻمراد و آپيشاهي ترڪ ڪرڻ واري ناهي. هن سوال پيو ھڪ مزيدار رنگ ورتو آهي. ڇي: جڏهن يورپ ۾ لوڪشاهي ناڪامياب نظر اچي ٿي، تڏهن هند ۾ آپيشاهي نہ ڇڏڻ گهرجي. سر مرزا اسماعيل، مئسور جي ديوان کي "حيرت آهي تہ جڏهن هر هنڌ جوابدار لوڪشاهيون زواليت کي رسي رهيون آهن تڏهن ماڻهو بنيادي سدارن اجي طرفداري ڪيئن ٿا ڪن." ڇي "مونکي يقين آهي تہ هن رياست جو اندريون ساکي گواهي ڏيندو تہ اسانجو جوڙجڪي سرشتو ضروري ڪمن ڪارين لاءِ ڪافي لوڪشاهي آهي." هي "رياست جو اندريون ساکي" ديوان ۽ مئسور جي راجا لاءِ ممڪن آهي تہ ھڪ فلسوفي خفخان هجي پر جنهن لوڪشاهيءَ جون ميسور ۾ اڪيون ساک ڏين ٿيون سا تہ آپيشاهيءَ جي ياءِ پيرڻ آهي.

پر جي لوڪشاهي سرشتو هندوستان لاءِ موافق ناهي، تہ لڳي ٿو تہ مصر لاءِ بہ ناموافق آهي. تازو "اسٽيٽسمن" ۾ سنڌس قاهره جي خاطوءَ جو وڏو ليک پڙهيو اٿم. خاطو لکي ٿو تہ مصر جي وزير اعظم، نسيم پاشا "ھڪ اعلان ڪيئي جوابدار

هند جي وڏي
جي لاٽ ۽ ڪم وقت ڪاڇي
آزاد خيال ۽
لاٽ، به ڪئي. جيو وچي نو ته هو
ته لارڊ صاحب هو. تقرير ۾ چيائين * ته
همدرد
هندسرڪار هند جي
”ڪانگريس جي سياستدانن کان
عملدارن،
گهٽو وڏيڪ عوضي آهي. هند سرڪار ته
جي طوفان
فوج، پوليس، راجائن، مسلمانن ۽ هندن
سياستدان هڪ ٻه
ڪانگريس جا
ڳالهائي سگهي ٿي ۽
ڳالهائي سگهيا.“ ساڳالهه
وڏي مرقي طوفان لتي
هندوستانين
جڏهن
سمجهايائين ته ”
هندوستانين
الهن
هيت صاف ڪري
تو لڌهن
ڪريان
جي خيال جو دڪر
مرنکي پاڙطو تي
سهڪار لي
جي
ڳالهايان تو ج
گورنرن
آندي جي
بات
سهڪار لي ٿي
جي
پيو ۽ جن
پولڊو.“
پاڙطو
وائسراءِ جي
طاهر ٿين
ڳالهيون
دلچسپ
هندوستان ۾ به
انگريزن جي
تقرير ۾
سد س
اهو آهي جو
هندوستان لاءِ
وڏيڪ
هند سرڪار هند جي
هڪ ته
مدد ڪري ٿو. ٻيو
جماعت آهي
لوڪشاهي
عوضي ۽ لڀهنڪري ملڪ ۾
انگريزي
معنيٰ ته
هڪ دليل سدپڌ ڏيڻ
هڪڙي
جي هن پر
قسم جو
هن
ولي عهد جي معنيٰ سوئر واهه
هو ته
جو
ته اڳو پوءِ
جو اهو دليل
ٿي.
هڻ پر ٻي
هند جو عبو
وڌيڪ
راڄ سڀ کان
دليل ته آپساهي
بادشاهه سلا
آهي، جو جو
لوڪشاهي
۽ لڀهنڪري
هن لي
سو ته وڃي
آهي.
ته سڀ جو عبوضي
آهي ۽
امر ڪري
جي
ته بادشاهن جو راڄ الله
ڪاڄ آهيان.“
جا آهي؟ آءُ ٿي راڄ

* هائوس آف لارڊس ١٧ ڊسمبر ١٩٣٤ع.

ٻڌي ڪيئن نہ خار کائي شئي ٿيندا هوندا؟ اهي اعليٰ لقب هنن ڪو اسان لاءِ ڪون گهڙي ڇاهيا هوا . سو بہ تہ هڪ وڏو لبرل سياستدان، جان مارلي نالي هو، جنهن ڪولي ٻڌايو تہ ڪڏهن گهڙي ڊؤر ۽ تبديلي آئيندي ۾ هند کي لوڪ پسند سنسٿائون نصيب ٿينديون، سو آءٌ سپني ۾ بہ آڻي نٿو سگهان . هن ليکي هن ملڪ کي انگلنڊ جي جمهوريت اهڙي آڻيندي جهڙو اونهاري ۾ ڪينڊا جو بوستيني ڪوٽ . ٿورو پوءِ انگلنڊ جي مزدور پارٽي، سامراج جو چينڊو جهولينڊڙ، سٽاپلن آزاد پلن جي رکپال، جڏهن وزارت جي پهرئين لشي ۾ هئي تڏهن (١٩٢٤) بينگال آرڊيننس جو گاد ستو اسانکي سولڪڙي ڏنائين . پڪ اثر تہ ٻئي نشي ۾ تہ اسانجو باقي بد بخت ٿيو. هڪ اسان جو بد خواه ناهي ۽ جڏهن اسانکي منجهن ڪو بہ عام ميڙن ۾ نيڪ پادرين جي نموني "اسانجا پيارا پائرو" ڪري سڏيندا آهن تڏهن پنهنجي نيڪيءَ تي پاڻ خوب گدگد ٿين ٿا . ٻر سندن اکيان اسين سندن ڇهڙا نہ آهيون ۽ اسانکي بين تورن وٽن سان تورين ٿا . هڪ انگريز ۽ هڪ فرينچ ٻوليءَ ۽ تهذيب جي فرق ڪري هڪ ٻئي کي مشڪل ٿا سمجهن . پوءِ ڇو تہ هڪ انگريز ۽ هڪ ايشيا واسيءَ جي وچہ فرق جا ڪيڏا نہ جهنگ، پهاڙ آهن؟

تازو هائوس آف لارڊس ۾ هند جي جوڙ جڪ سڌارن بابت بحث هلي رهيا آهن ۽ هلندي ڪ اعليٰ شان اميرن ڪيترايون مزيدار ۽ روشندار تقريرو ڪيون . اهڙي هڪ تقرير لارڊ لٽن، اڳين بينگا

آهيون. اسان لاءِ هميشه هڪ ڦلاڻو ملڪ غلط آهي. مان اندر يڪ اٿون ته اسين ٻن جهڙا ڪين آهيون: ڪو مڙيوئي فرق آهي، جو اشراف ماڻهو ٻن کي ڇٽي نه پڏانبدو. ۽ جي خوش قسمتيءَ سان اسين ڪنهن حڪمراني قوم جا آهيون، جن جي هٿن ۾ ٻين ملڪن جون قسمتون آهن، ته ڪيئن نه پانبداسين ته هن جهڙي ئي دنيا ڪهڙي ۽ ڪيتن ۾ اسان جهڙا نيا اشراف ڪير ۽ جيڪي ڪريون ٿا تنهن کان وڌ ڪو عمدو ڇا؟ ٻوءِ ته پاڻ ايمان جمند و آهي ته جي بدل سدل چاهن ٿا سي سڀ مطلبي خود غرضي يا موڳا مٿر آهن، جن کي اسانجي پلاين جي درڪ شناس ناهي.

انگريز هڪ ٻتاشي ملڪ جا واسي آهن ۽ ڪجهه وقت کان سک آسودگيءَ ڪري ٻين کي پاڻ کان گهٽ سمجهن ٿا. هڪ ٺو گفتو آهي ته سندن لاءِ "ڪيلي Calais کانپوءِ شيدي ٿي شيدي رهن ٿا" پر شايد تنهن ۾ ڪجهه وڌاءُ هجي. شايد انگلنڊ جي متٽين طبقي وارن موجب دنيا هن ريت ورهايل آهي: (۱) انگلنڊ — گهڻو هٿ ۽ پوءِ (۲) انگلنڊ جون گوريون ٻين ڪون ۽ آمريڪا جا انگريز (نه شيدي وغيره)، (۳) مغربي يورپ (۴) باقي يورپ (۵) ڏکڻ آمريڪا (لالن قومون)، گهڻو هيٺ ۽ پوءِ (۶) ايشيا آفريڪا جون يوريون، پيلون ۽ ڪاريون قومون، سي سڀ گڏيرپر.

پلا هن حاڪمن جي هماليہ کان اسين ڪيترو نه هيٺ پاتال ۾ پيا آهيون! پوءِ ڪيڏو نه عجب نه اسان ڏي نهاريندي ۾ اسين کين ڏسڻ ۾ ٿي ٿا اچون. پوءِ لوڪشاهي ۽ آزاديءَ بابت اسانکي ڪٿ ڪندو

طاقت جي لرزش بند آهي. چاروطرف گهٽ ٻوساٽ آهي. ڪو وڏو اوچو يا اندر ٻون ڦٽڪو ٿئي جو ڏسي ۽ هن پاسي واڇٽ وڃائي، سوئي دل مان جي غشي دور ڪري سگهندس، جا ڪيس وڪڙي وڪوڙي رهي آهي...اڄ يورپ اڳهندي ۾ رهائين نديءَ ڪان وٺي ايرندي روس ۾ يورل جبل تائين هڪ شاهي قيدخانو آهي."

نهايت دل ڀڄائيندڙ ٻول جن جي آواز جو منهنجي دل ۾ ڦڙاڻ ٿيو ٿي: ۾ هند جو ڇا؟ اٿين ڪيئن هوندو جو "مينچيسٽر گارڊ ئين" يا ڪيئن آزاديءَ جا اڀاسڪ، جي بيشڪ انگلنڊ ۾ آهن، سي اسان ۽ اسانجي قسمت کي وساري ويٺا آهن؟ جو ٻين ملڪن ۾ دل وڃان سان نندئين ٿا سو همت اڪيئن جو نه ٿا ڏسن؟ سو نه هڪ انگريز لبرل ليڊر هو، جو اٺويهين صديءَ جي خيالات ۾ ليٽيو، سياڻپ کبردار، زبان ۾ سنجيدو هو جنهن وڻهارو سال اڳ مهاياري لڙائيءَ ويل چيو ته، "خاموشيءَ ۾ تماشبين ٿي زور زبرکي حق ۽ قانون غضب ڪندو ڏسان تنهنڪان بهتر ٿيندو ته هن ملڪ کي تواريخ جي صفحي تان ميسار ٿيو ڏسان." ڪهڙو نه اوچو خيال ۽ ڪهڙا نه لطف پيدا ٿيا ٻول. تنهنجي صدقي انگلنڊ جا جُنگ جوان لکن ۾ جانباز ٿيا. ٻرڪو هندوستاني مسٽر اسڪئٿ جهڙا ٻول ٻولي ته ڪير جاٽي ساٽس ڪهڙي ڪار ٿيندي.

قومن جا من به هڪ ڳجهو اسرار آهن. اسين اڪثري پاڪي انصاف ۽ اي ريائي لاءِ شاباس ڏيندا

آسٽريا جي دردناڪ حالت تي ”مانچيسٽر گارڊين“ ڇيڪي مکيه ليکر لکيا سي انهايت دلچسپي سان دل لائي پڙهڻ جهڙا آهن: ”هن خونريز جهيڙي بعد آسٽريا هڪ ننڍي صورت وٺندي، اها آسٽريا جنهن مٿان يورپ جي هڪ چنڊال چوڪڙي بندوقن ۽ مشين گن سان حڪمراني ڪندي.“ ”پر جي انگلنڊ آزاديءَ جو حامي آهي ته سندس وزيراعظم ڇو ايترو خاموش رهي ٿو؟ اسان ته سندس واڪن ڊڪٽيٽرن جي تعريف ٻڌي سٺي آهي: ڪهڙو جولدو آهي ته اهي ”قوم تي ڪهڙي ساهه ڏوڪين ٿا“ ۽ ”قوم کي ڪيئن سگهه ۽ اوج سهنا ڏيارين ٿا؟“ پر انگلنڊ جي وڏي وزير کي انهن ظلمن بابت ڪجهه به ڪهڻ گهرجي. اهي ته ملڪن پر نه رڳو جسمن پر افسوس جو قومن جا روح به مارين ٿا.“

۽ جي ”مانچيسٽر گارڊين“ آزاديءَ جي اهڙي ڪوڏي آهي ته هند پر سندس ڏينهن ڪٿي ڏسي جو ايترو خاموش رهي ٿي؟ اسان ته فقط جسماني تڪليفون، پر اهي روح جون ساسنائون. ب يوگمون آهن.

”آسٽريا جي جمهوريت جو خاتمو ڪيو ويو، پر لوڙ ٿانئين اها جنگ جونئاين جا سندس نام نشان لوازمه پر بلند ڪندي ۽ ممڪن آهي ته اهو داستان ڪهڙي وقت ڪنهن ڏينهن چنگاري لڳائي يورپ جي آزاديءَ جو روح روشن ڪري.“

”جو يورپ اڄ بندن پر قانو آهي سو ساهه ٿو کڻي سگهي ۽ ليڪن يورپ جي جسم پر صحت بخش

طاقت جي لرزش بند آهي. چاروطرف تهمت بوسات
آهي. ڪو وڏو اوچو يا اندريون ڌڪو ٿي جو ڄ
پاسي ۽ هن پاسي واپت وڃائي، سوئي دل ۾ جي
غشي دور ڪري سگهندس، جا ڪيس وڏ ي
وڪوڙي رهي آهي... اڄ يورپ اُهندي ۾ رهائن
نديءَ ڪان ولي ايرندي روس ۾ بورل جبل تائين
هڪ شاهي قيدخانو آهي."

نهايت دل ڀڄائيندڙ بول جن جي آواز جو منهنجي
دل ۾ پڙاڏو ٿيو ته: ۾ هند جو ڇا؟ الين ڪيئن
هوندو جو "مينچيسٽر گارڊين" يا ڪنهن آزاديءَ جا
اُپاسڪ، جي بيشڪ انگلنڊ ۾ آهن، سي اسان ۽
اسانجي قسمت کي وساري ويٺا آهن؟ جو ٻين
ملڪن ۾ دل و جان سان لندين تا سو هت اڪين جو
نه ٿا ڏسن؟ سو ته هڪ انگريز لبرل اندر هو، جو
اُنويهين صديءَ جي خيالات ۾ پلبو، سياو ڪ خبردار،
زبان ۾ سنجيدو هو جنهن ويهارو سال اڳ هڪ پارٽي
لڙائيءَ وڌل پڇو ته، "خاموشيءَ ۾ تماشمين ئي زور
زور کي مڃي ۽ قانون غضب ڪندو ڏسان ٿو ڪان
پهتو لينډو ته هن ملڪ کي تواريخ جي صفحن تان
ميساربو ڏسان." ڪيڙو نه اوچو خيال ۽ ڪيڙا نه
لطف ڀريا بول. تنهنجي صديءَ انگلنڊ جا جنگ جوان
لکن ۾ جانباز ٿيا. ته ڪو هندوستاني مسٽر الڪسنڊ
جهڙا بول بولي ته ڪير ڄاڻي سائس ڪهڙي ...
لينډي.

قومن جا ڪين ۾ هڪ اڻڄو اسرار آهن. ا...
اڪثري پاڪي انصاف ۽ ي ريائي الا نشاس ڏ ...

آسٽريا جي دردناڪ حالت تي ”مينچيسٽر گارڊين“ جڏهن ليک لکيا سي نهايت دلچسپي سان دل لائي پڙهڻ جي ”هن خونريز جهڳڙي بعد آسٽريا ڪهڙي صورت وٺندي؟ آسٽريا جنهن مثان يورپ جي هڪ جنڊال ڇولڪڙي بندوق ۽ مٽن ڳن سان حڪمراني ڪندي.“ ”پر جي انگلنڊ آزاديءَ جو حامي آهي ته سندس وزيراعظم ڇو هيترو خلوتي خاموش رهي ٿو؟ اسان ته سندس واتان ڊڪٽيٽر بازين جي تعريف ٻڌي آهي: ڪن جولدو آهي ته اهي ”قوم پر نئون ساهه ڦوڪين ٿا“ ۽ ”قوم کي نئين سگهه ۽ اوڻ سمنا ڏيارين ٿا؟“ پر انگلنڊ جي وڏي وزير کي انهن ظلمن بابت به ته ڪجهه گهرجي. اهي ته ملڪن پر نه رڳو جسمن پر افسوس جو قومن جا روح به مارين ٿا.“

۽ جي ”مينچيسٽر گارڊين“ آزادي جي اهڙي ڪوڏي آهي ته هند پر سندس دفن ڪئن ڏسي ڇو ايترو خلوتي خاموش رهي ٿي؟ اسان ته فقط جسماني لڪلبشون، پر اهي روح جون سامتائون. بس پوڳون آهن.

”آسٽريا جي جمهوريت جو خاتمو ڪيو ويو، پر لوڙ نائين آها هنگ جوڻبانن جا سندس نام شان لوارنخ پر بلند ڪندي ۽ ممڪن آهي ته اهو داستان ڪنهن وقت ڪنهن ڏينهن جنگاري لڳائي يورپ جي آزاديءَ جو روح روشن ڪري.“

”جو يورپ اڄ بندن پر قابو آهي سو ساهه نٿو ڪٽي سگهي؛ نهن يورپ جي جسم پر صحت بخش

طاقت جي لرزش بند آهي. چاروطرف گهمت ٻوسات آهي. ڪو وڏو اوچو يا اندر ٻون ڦڪو ٽٽي پوڻ پاسي ۽ هن پاسي واءِ ڇت وڃائي، سوئي دل مان جي غشي دور ڪري سگهندس، جا ڪيس وڌيڪ وڪوڙي رهي آهي... اڄ يورپ آهيندي ۾ رهائن ندي ڪان وڃي اٿندي روس ۾ ٻورل جبل تائين هڪ شاهي قيد خانو آهي."

نهايت دل ڀڃائيندڙ ٻول جن جي آواز جو منهنجي دل ۾ پڙاڏو ٿيو ٿي: ۾ هند جو ڇا؟ اڃان ڪيترن هوندو جو "مينچيسٽر گارڊين" يا ڪتين آزاديءَ جا ٻياسڪ، جي بيشڪ انگلنڊ ۾ آهن، سي اسان ۽ اسانجي قسمت کي وساري ويٺا آهن؟ جو ٻين ملڪن ۾ دل وڃان سان لندين تا سو جت اڪيين جو نه ٿا ڏسن؟ سو ته هڪ انگريز لبرل ايڊيٽر هو، جو اٺو ڀيين صديءَ جي خيالات ۾ نپنو، سياڻو ڪهردار، زبان ۾ سنجيدو هو جنهن ويهارو سال اڳ هندستاري لڙائيءَ ويل چيو ته، "خاموشيءَ ۾ تماشبين لي زور زبرکي حق ۽ قانون غضب ڪندو ڏسان ٿو ڪار بهتر ليندو ته هن ملڪ کي تواريخ جي صفحن تان بيمار ٿو ڏسان." ڪيڙو نه اوچو خيال ۽ ڪيڙا نه اعلئ پريا ٻول. تنهنجي صدقي انگلنڊ جا ٻڪ جوان لکن ۾ جانباز ٿيا. ٻرڪو هندوستاني مسٽر آلڪمنس ڇيڙا ٻول ٻولي نه ڪمر ڇالي سالس ڪيڙي ڪان ليندي.

قومن جا من ۾ هڪ ٻيڙو اسرار آهن. اسا... اڪثري پاڪي انصاف ۽ اي زباني لاءِ شاباس ڏ...

آسٽريا جي دردناڪ حالت تي "مينچيسٽر گارڊين" ديکي مکيه ليک لکيا سي نهايت دلچسپي سان دل لائي پڙهڻ جهي "هن خونريز جهڳڙي بعد آسٽريا هڪ ني صورت ورتندي اها آسٽريا جنهن متان يورپ جي هڪ جنڊال چولڪڙي بدوڻ ۽ منهن کن سان حڪمراني ڪندي." "پر جي انگلنڊ آزاديءَ جو حامي آهي ته سندس وزيراعظم چو هيترو طولي خاموش رهي ٿو؟ اسان ته سندس وانان ڊڪٽيٽرازين جي تعريف ٿي سٺي آهي: ڪمن چوندو آهي ته اهي "قوم پر تڏون ساهه ڦوڪين ٿا" ۽ "قوم کي نئين سگهه ۽ توان سينا ڏيارين ٿا؟" پر انگلنڊ جي وڏي وزير کي انهن ظلمن بابت به ته ڪجهه ڳجهو. اهي ته ملڪن پر ته رڳو جسمن پر افسوس جو قومن جا روح به مارين ٿا."

۽ جي "مينچيسٽر گارڊين" آزادي جي اهڙي ڪوڏي آهي ته هند پر سندس دلن ڪٿي ڏسي چو ايترو خاولي خاموش رهي ٿي؟ اسان ته فقط جسماني لڪليفون، پر اهي روح جون ساسنائون به پوڳيون آهن.

"آسٽريا جي جمهوريت جو خاتمو ڪيو ويو، پر لوڙ تالن اها جنگ جولبائين جا سندس نام شان لرارتع پر بلند ڪندي ۽ ممڪن آهي ته اهو داستان ڪنهن وقت ڪنهن ڏينهن چنگاري لڳائي يورپ جي آزاديءَ جو روح روشن ڪري."

"جو يورپ اڄ بندن پر قانو آهي سو ساهه ئو ڪٽي سگهي ۽ ڏين يورپ جي جسم پر صحت بخش

۽ چانسيلر ڊالفس مزدورن تي گوليون هلائي ساميوادي لوڪشاهيءَ جي اعليٰ عمارت ڊاهي ڦٽي ڪئي. آسٽريا ۾ خون خرابيون پڙهي دل ڏاڍي اداس ٿيم. ڇيم ته هيءَ دنيا ڪهڙو نه خوني ڦهري دوزخ ڇٽي، جتي انسان هڪ حيوان بڻجي ڪيئن نه ڪري پنهنجو مال ملڪيت بچائي ٿو! ساري يورپ ۽ آمريڪا ۾ فاشست مت ڦهلجي رهيو هو. دل کي پڪي دلاسا ڏنم ته هي مردار مت وارن جي آخرين پيت پروسو هو. جاڳ هي ويندا. پر اُنيئي گمان ٿيم ته بند ۽ ڪڙا خلاص ي ويندا. پر اُنيئي گمان ٿيم ته منان متي تي گهه جا دلا ڪٽي هليس ٿي. ڪير جاڻي ڪڏهن ۽ ڪيئن فاشست لهرن جي وير وري موت ڪائيندي. ۽ جي ڪٽي فاشست، ڊڪٽيٽر اڙڪي ۾ ايندا ته ڪير جاڻي هنن بدران ملڪن کي جنگين جي اوڙاهه ۾ نه وجي هٽندا؟ تنهن حشر جا نيت ڪهڙا نتيجا نڪرندا؟

تيسين فاشست مت جا ڪئين رنگ روپ ڦهليا ويا. اسپين جتي "ايماندار ماڻهن جي لوڪشاهي" برپا ٿي ۽ جا ڪنهن چرچو ڪري ڇيو ته حڪومت ۾ انگلنڊ جي مشهور لبرل اخبار "مينچيسٽر گارڊين" وانگر ئي ايماندار ۽ آبرودار هئي، سا سرڪار به پنتي هئي مزدار بڻجي رهي هئي. سندس ايماندار لبرل ليڊر وات مان عمدا بول ڪڍندا عمل ۾ پنتي. گسڪندا ويا. هرهند لبرل واد نين حالتن کي منهن ڏيڻ لا بيڪار ثابت ٿيو اڪرن ۽ لفظن ۾ اڙجي پيو ۽ سمجهي وينو ته اعليٰ ڪلام ۾ اعليٰ عمل اچي ويو. ڪا نازڪ حالت ڏسي ائين پرڪي ٿي ويو جيئن ڪ سينڇيا ختم ٿيڻ مهل ڏندلجي وڃي.

٦٠ -- مشرق ۽ مغرب ۾ لوڪشاهي.

علحيدو حال ۾ هڪڙي عجب لڳو ته سزا ملڻ کانپوءِ ڪابه روزاني اخبار مونکي نه ڏني ويندي. ڪجهه هليو پئي ليسن ڪلڪتي جي روزاني ”اسٽيٽسمن“ ملندي هئي، پر ڪجهه عرصي ۾ شرط سان بند ڪئي وئي. گڏيل علائقي ۾ ١٩٣٢ کان وٺي ”اي“ ڪلاس قيدين کي سرڪار پاڻ ڪان ڪا روزاني اخبار منظور ڪري ڏيندي هئي. هن حالتن ۾ به انهن ئي هو ۽ پاليسي نه ساڳيو رول بنگال ۾ چالو هوندو. ۾ روزاني اخبار بدران هفتيوار ”اسٽيٽسمن“ ملندي هئي. اها اخبار پاڻ انگلنڊ ۾ موٽي ويل عملدارن ۽ واپارين وغيره لاءِ نڪرندي هئي، جو جو مجهس هندستاني خبرن جو اختصار ڏنل هوندو هو، هن ملڪن جي خبرن جو به ڪونه هو. آءُ نه اهي ڏاڍي شوق سان پڙهندو هوس ۽ انهن لاءِ واجهائيندو هوس. وري به شڪر جو ”مئنچيسٽر گارڊين“ هفتيوار منظور ٿي. جنهن مان يورپ ۽ هن ملڪن جون خبرون پيون.

فيبروريءَ ۾ جڏهن منهنجي گرفتاري ۽ مقدمو هليو ٿي، تڏهن يورپ ۾ اٿل پٿل ۽ هل هنگاما ٿيا. فرانس ۾ پڇندڙ پهرندي ليف فاشسٽ فساد ٿيا ۽ هڪ ”قومي سرڪار“ قائم ٿي. پر ليهان بدلو آسٽريا

٦٠ — مشرق ۽ مغرب ۾ لوڪشاهي.

عليپور جيل ۾ ٻڌي عجب لڳم تہ سزا ملڻ کانپوءِ ڪابہ روزاني اخبار موڪلي نہ ڏني ويندي. ڪيس هلڻ وقت لبسن ڪلڪتي جي روزاني ”اسٽيٽسمن“ ملندي هئي، پر ڪيس ختم ٿيڻ شرط سا بند ڪئي ويئي. گڏيل علائقي ۾ ١٩٣٢ کان وٺي ”اي“ ڪلاس قيدين کي سرڪار پاڻ کان ڪا روزاني اخبار منظور ڪري ڏيندي هئي. ٻين پرانتن ۾ بہ الس ئي هو ۽ پانهنجي نہ ساڳيو رول بنگال ۾ جاري هوندو. پر روزاني اخبار بدران هفتيوار ”اسٽيٽسمن“ ملندي هئي. اها اخبار پاڻ انگلنڊ ۾ موڪلي ويل عملدارن ۽ واپارين وغيره لاءِ لکندي هئي، جو جو منجهس هندستاني خبرن جو اختصار ڏنل هوندو هو، ٻين ملڪن جي خبرن جو نالو بہ ڪونہ هو. آءٌ نہ اهڙي ڏاڍي شوق سان پڙهندو هوس ۽ اُنهن لاءِ واجهائيندو هوس. وري بہ شڪر جو ”مينچسٽر گارڊين“ هفتيوار منظور ٿي. جنهن مان يورپ ۽ ٻين ملڪن جون خبرون پيون.

فيروزپور ۾ جڏهن منهنجي گرفتاري ۽ مقدمو هليو تڏهن يورپ ۾ اٿل پٿل ۽ هل هنگاما ٿيا. فرانس ۾ ڇهيندي پهرندي ٿيڻ فاشسٽ فساد ٿيا ۽ هڪ ”قومي سرڪار“ قائم ٿي. پر ليهان بدلي آسٽريا

لنڊو سيارو هيٺري ۾ پورو ٿي ويو. بسنت آئي
سا ويئي ۽ اونهارو پيئو. روز بروز گرمي وڌي.
ڪلڪتي جي آب هوا مونکي ڪڏهن به نه وڻندي
هئي ۽ ٿورا ڏينهن رهندي به آءٌ چڱو نستو ۽ ايوڳو ٿي
پوندو هوس. جيل اندر ته حالتون ٿي ابتڙ، سو ڏينهن
گذرندي زور ڪين ورتو. ڪسرت لاءِ سوڙهي،
ڪمري ۾ هيٺرو وقت بند، سو ذرا تندرستي بگڙي
۽ ٿور خوب لٿي. ڪيٿن نه قلف، ڪڙا، شيخون ۽
ديواريون ڏٺي بڇان آيو ٿي!

مهني ڪانپوءِ يارڊ ٻاهر ڪسرت ڪرڻ جي اجازت
مليم. يارڊ کان ٻاهر نڪرڻ وٽيم ۽ جيل جي وڏي
ديوار هيٺان صبح سانجهي پنڌ ڪندو هوس. آهستي
آهستي عليپور جيل ۽ ڪلڪتي جي آب هوا تي هري
ويس. رنڊٽي جو گوڙ ۽ دونهون به سهي ويس. من
اندر بيون ڳالهيون ۽ بيا اونا وسيا ٿيس. ٻاهريون
خبرون سٽايون نه هيون.

۽ ڪارڊ، اڪيچار وارڊر، جيلن ۾ سپرنٽينڊنٽ ۽ هن
٢٣٠٠ يا ٢٢٠٠ هر هڪ جيل ۾ ڪلارڪ هوا. آفيسر ۽
ٻٽو ڪان جيل لئي جيلن ۾ ٻنهي ، ٻوندا قيدي
ٻندوبست ۽ وارڊر ٻوريي ڪيترا .هو ٻنڪ عملو
۾ ڪلڪتي هت نه ڏام .هوا عملدار فوجي هندوستاني
قتل سڪ وڏيڪ تان علائقي گڏيل سلطنت جي الگريز
جو شوڪت ۽ شان جي سلطنت هن .هئي ناز هت ۽
ڪو ڪڏهن جڏهن هو ثبوت هڪ هي مرهه روز
"سلام ڪري واڪر قيدي نه اچي وڃهو آفسر بالا
سارو سو .وراڻن پڻ سلام لمي ۽ پڪارين "سرڪار
پارڊ پڪار هي "سرڪار سلام" پڙا ڪٿين ڏينهن
خاص ۽ هئي ايدي ڏي مون نبي مٿان پت جي
ست ٻوءِ .هو لکهندو روز انتبدلت سير جڏهن ڪري
دوس، ڏسندو ڇٽي شاهي جي سرڪار مٿان پٺ ٿولي
.هليو لي بهادر صاحب همان جنهن
پڪار جي "سلام سرڪار" هي نه پڇير ڪان پاڻ
ڪي آفسر الگريز ڪنهن يا هوا قديمي سلام لمي ۽
هي نه لو پالبان پر ،الم ڪاڻ جمر ؟هو چڙهبو حشان
ٿي آلاپ سر جو پڪار .آيو الهام ڪي الگريز ڪنهن
آسام ۽ ٻنگال پڪار جوراها شڪر .آهي انڊين -انگلو
جنهن .ڪاڻهي ۾ جيلن جي برانس ڪنهن هئي ڪاسواءِ
سو ٿو جي وڃ ڪيو ڪي بهادر سرڪار سلام هي ٿولي
.آيو نظر ڪندڙ دليل نهايت ،مونکي
رواجي .آهس خوش ڏسي فرق هڪ ۾ جيل علمپور
گهٽ ڪان جيلن جي علائقي گڏيل خوراڪ جي قيدين
۾ جيل جا علائقي گڏيل باهر خوراڪ .هئي سٺي
.آهن خراب گهٽو ڪان

کان ننگیون هیون. پر جلدئي سروپا ڀريائون ۽ ٿاريون مٿان سبزيءَ جا رنگ چاڙهجي ويا. سڄن مان پن ۽ پنن جي سبزيءَ ننگين جو ننگ ڪٽي ڇڏيو. سا رونق پسي علي پور جيل ۾ وڻندڙ ويس ڪٽي ڪيا.

هڪ وڻ ۾ سرڻ جو آکيرو هو جو وڃڻو ڏسندو هوس. ننڍڙا سيان وڏڙا ٿيا ۽ وڏن ڪان پنهنجون ٻانهون سکيا. پوءِ ته ڏسي ڏسي ڏڙن هيٺ جهٽ هٽي ته هٽ مان يسا او قيديءَ جي وات مان اُڪر ڪسي ويندا هوا.

سج لٿي کان چڙهڻ تائين ڪوٺڙين اندر بند ۽ سياري جون وڏيون راتيون وڌيڪ ٿي پونديون هيون، ٻڙهي ٻڙهي لکي ليٽ اچي ڪڪ ٿيندو هوس. پوءِ اٿي ڪمري اندر چار قدم اڳتي ۽ چار قدم پٺتي پند. تڏهن جانور گهر وارا پڃرن ۾ رڃ ياد آيم. جي گهڻو ڪڪ ٿيندو هوس ته پنهنجو عزيز علاج ڪندو ٿي هوس، يعني ته مٿي تي اوندو ٿي ويهڻ.

رات جو پهريون پهر البت سانتيڪو هوندو هو ۽ شهر مان ٽرامن جا آواز، گراموفون ۽ پريان راڳن جا آلاپ ٿوري ايندا هوا. سي تندا ۽ مٺا آواز پري کان وڻندا هوا. پر رات وڌندي سکر ٿيندو هو. وار ٻر ٽپ ٽپ ڪري پيا ايندا ويندا هوا ۽ ڪلاڪ ڪنهن قسم جي جاچ ۾ ٿيندي هئي. ڪونه ڪو آفسر بتي ڪٽي ڏسڻ ايندو هو ته مٿان ڪو پڇي ته نه ويو. روز رات جي ٣ بجي ڏاڍو گوڙ ٿيندو هو ۽ باسڻ ڪرڙڻ ۽ ماڻ جو ناتارڪو ڪم هلندو هو. اوڏي مهل رنڌڻ جو ڪم شروع ٿي ٿيو.

عمارتون - هڪ ماڙ، ٻه ماڙ، گول ۽ چورس، ننڍيون ننڍيون
جا سنڌن گڏ - چارئي طرف جڙ هڪ ٻئي مٿان مس
ڪنديون بيٺيون هيون. انهن ٻئي لکو ته ڪل ابراهيم
پرڻ لاءِ هڪ پنهان ئي عمارت اڏي پئي هئي. تان
جو جيل جو پريان نظارو ڪنهن آڏ اکري، والڪر الگزولگز
هز يا ته ڪنهن نئين زماني جي چترڪار جو ڪو هوائي
خيالي چتر هو. پر انهن ٻه ٻڌايالون ته سڀ مڪان ڪنهن
تجويز موجب آهن - وچ عيسائي د يول جو برج ۽ اُتان
هر طرف عمارتن جون قطارون. شهري جيل هئو،
جنهنڪري پٽ ٿورو ۽ لنڊا ٽڪر به ڪم آندل هوا.

اجا هن جيل جو عجب رنگ ڍنگ ڏسي پهچي
هوش ۾ مس آيو هوس ته ورب ئي هڪ ڪرڙي
مارڪ ملبر. منهنجي يارڊ جي ٻنهي اکيان ٻن ننڍن
بخارين منجهان د واڻن جا ڪارا ڪڪر اکري رهيا
هوا، جي هوا لڳندي سڌو مون ڏي لنگهي آيا ٿي
۽ دري گهٽ گهٽي پوساتيائون ٿي. اهي بخارين حبل
جي رلڏلن جون ٿي هيون. پوءِ سمرلٽبد لت کي عرض
ڪير ته هن حملي کي منهن ڏيڻ لاءِ گيس جا نقاب
ڏنا وڃن.

شروعات ته مزي جي ڪاد ٿي ۽ آئيندو ته سهٽو
لتي لڳو- يعني ته اکين لاءِ جيل جي ڳاڙهن سرن جو
سور ۽ گيهڻ لاءِ رلڏلي جا دراهان. يارڊ اندر ته وڻ
نه سبزي. پٽ لي پڪو فرش ۽ سو دولهن جي ذرن
ڪان سواءِ بلڪل صفا. پر لنگو ۽ سچو اُداس ڪرڻ جهڙو.
ٻين يارڊن ۾ هڪ ٻن وڻن جون چوٽيون مس ڏسي
ٿي سگهيس. آيس ٿلڍهن، اهي به گل ٿل ۽ ٻن پتي

منهنجي من جي آڪاس ۾ فقط هڪ ڪارو ڪڪر
هو- ڪملا جي بيماري. تڏهن اهڙي بوجهه ڪاڻ پيم
ته ڪيڏي نه بيمار هئي. توڙ تائين پاڻ ڪيئن گهلجي
جيسين سرير ڍهي پوي، سو ڄاڻندي هئي. پر دل تي
بار بيٺل هوم. پوءِ انهيءَ اميد تي پاڙي ويٺس ته هاڻ
جو آءٌ جيل ۾ هوس سو پنهنجو پورو علاج ڪندي،
باهر هوندي علاج ڏکيو هو، ڇو جو گهڻو وقت مونکان
پري رهڻ پسند نه هوس.

ٻيو به هڪ ارمان ڏرو هوم، جو هڪ دفع به
الله آباد ضلعي جي ڳوٺن ۾ پير نه پاتو هوم. ڪيترا
نوجوان ساٿي اسانجي ئي هدايتن تي هلڻ ڪري گرفتار
ٿي چڪا هوا، سندن پٺ ونئي ضلع ۾ نه پهچڻ هڪ
بي وفائي نظر آيم.

وري ڪاري شاهي لاري جيل ڏي ڪاهي هليم.
وات تي ڪيترا فوجي دستا ڪوچ ڪندا ڏٺم، جن
سان مشين گن ۽ فولادي جنگي لاريون وغيره هيون.
پنهنجي لاري جي چيرن مان سو سپ رنگ جاچي
ڏٺم. دل ۾ چيم ته فولادي لاريون ۽ "ٽينڪون"
ڪهڙيون ٻڇڙيون بدزيبيون لڳن ٿيون. ڪين ڏسندي
مونکي تواريخي زماني کان اڳ جا هيبتناڪ جانور-
هاٿي اجگر وغيره ياد آيا.

پريزيڊنسي جيل مان منهنجي عليپور سينٽرل جيل
۾ بدلي ٿي. هڪ ننڍڙي ڪوٺڙي ڏهه فوٽ ڊگهي
۽ اٺ فوٽ ويڪري مليم، اڳيان ورانڊي ٽڪر ۽ ننڍڙو
کليل اڱڻ. اڱڻ واري ڀت ست فوٽ مس مٿي هئي.
متانس نهاري جيل جو عجيب نظارو ڏٺم. هر قسم جون

ڪيس هلڻ کان اڳ ڪوٺڙيءَ کان ٻاهر ويٺي ٻالڪي ڏاڍو ويڳاڻو ۽ اڪيلو سمجهيم. ٻاپان تو نه منهنجي نبض نه ڪجهه تيز هلي هوندي ۽ اڳين ڪيس وانگر هن پيري اندر ۾ سانت نه هئم. نڌهن ياد آيم نه مون جهڙو ڪمال نيال سزائن آئي هوئل به هن ريمه هئي رڳو ڏسي ذرا بي مزاج ٿئي تو نه نوجوان الهڙن جي ڪهڙي نه درد شا نيندي هوندي؟

گهڪارن واري پيري ۾ مون وڏيڪ سالتبڪو ٿيو. هميشه وانگر بچاءُ ڏانهن بدران هڪ ننڍڙو بيان پڙهي ٻڌايم. ٿي ڏيتون ١٦ فيبروريءَ جي ٻه سال سزا مليم. هيءَ سخت سزا هئي.

ساڍا پنج مهنا جيل ۾ رهيو هوس تن لي لطر ورانبندي ڪجهه آتمڪ آيم. سڪيارنو وقت ليريو هو ۽ ڪي ضروري ڪم ڪري ورتا هيم. ماتا جي ئي الحال خطري کان ٻاهر هئي. ڪرشنا جو وهانءُ لي وڃڻ اندرا جي وڏيڪ پڙهڻ جو بندوبست ڪيو هوم. ڪي گهرو ۽ مالي مونجهارا دور ٿيي ويا هوا. ڪيترا خانگي ۽ شخصي ڪم هي انهن رهڻي ويا هوا تن جو نيڪال ڪيو هوم. عام جي ڪمن ۾ سمجهيم نه ڪم ٻه نڌهن گهڻو ڪجهه ڪري ٿي سگهيو، ۽ قدري ڪانگريس جو رخ سخت ڪيو هوم ۽ سندس من پنڪتي ۽ اقتصادي معاملن ڏي موڙيو هوم. ٻولي ۾ گانڌيجيءَ سان لکپڙهه ۽ پوءِ اخبارن ۾ ڪن ليڪن ٻه ڪجهه فرق آندو هو. فرقيوار سوال لي ليڪن ٻه ڪجهه فائدو لي ڪيو. آخر ۾ گانڌيجي، مٽن، دوستن سان ٻن سالن ڪالهوءَ ملي اڳتي لاءِ رڳن ۾ ٿيون ساهه ۽ دل ۾ گرماش آندي هيم.

ڪورٽ جي عمارت ۾ ڪمرو رواجي ڪورٽ وانگر
نه پر هڪ گهيرو ڪيل ڪوٽ وانگر هوا. ڪن جزوي
اخبارن جي رپورٽرن ۾ روز مره جي وڪيلن بنا ڪي
به ٻاهريان ماڻهو عمارت جي ويجهو به اچي نٿي سگهيا.
پوليس جو چڱوئي اٽالو حاضر هو. سي سڀ مون لاءِ
خاص بندوبست ڪونه ڪيل هوا. اهو ته روز مره جو
قصو هو. جڏهن لهي ڪورٽ جي ڪمري ڏي وڌيس
تڏهن ڪمري اندر هڪ لنبي گهٽي مان هلڻو پيم، جا
هينان ڪان وٺي مٿي تائين نوڪدار تارن سان محفوظ
هئي، جنهن ڪنهن پڃري ۾ هلڻس ٿي. گنهگار وارو
پڃرو به مئجسٽريٽ جي ڪرسيءَ کان ڪجهه پنڌ پري
هو. ڪمرو پوليس وارن ۾ ڪارن ڪوٽن ۾ جبن وارن
وڪيلن سان ڀريل هو.

آءٌ ته ڪورٽن ۾ ڪيسن تي هريل هوس. اڳيان
ڪيترا ڪيس مون تي جيل اندر هليا هوا. پر سدائين
ڪي دوست، عزيز، واقفڪار ئي ۾ هوندا هوا؛
جنهنڪري وايو منڊل ڪجهه سرل اڳندو هوم. پوليس به
ڪٿي پٺ وٺي وڃي ويهندي هئي ۾ ڪٿي به پڃري
واريون تارون نه ڏسبيون هيون. مگر هت سڀ اجنبي
هو،. سڀ مهاندا نوان ۾ غير، جن سان ڪا جاڻ سڃاڻ
ڪانه هيم. هنن ماڻهن جو ميڙ ڪو دلپسنديءَ جهڙو
نه هو. سمجهان ٿو ته ڪار- جُبي وڪيلن جو ميڙ سهڻو
نٿو لڳي ۾ پوليس ڪورٽ وڪيلن جا منهن به پسنديءَ
جهڙا نٿا ٿين. نيٺ هن ڪاريءَ صف منجهان هڪ
وڪيل جو واقف منهن ڳولي لڌم، پر هيڏي ميڙ ۾
سندس ياريءَ پتو به نٿي پيو.

٥٩ــ عليپور جيل

”اڳي نہ ڪبہ اُن ساعت کان نہ آهستي دوري،
اڃا ڪالهہ جي واٽ جان آهي مولڪي مجبوري؛
جو جيڪا واڃ اڃي مولڪي نہ اُڇلي هين واڃوڙو۔
نہ آهي برقراري جو ستارو دوستانو ڪو۔“
— رابرٽ براؤننگ

ساڳي رات ڪلڪتي ولي ويم. هوڙا اسٽيشن کان هڪ شاهي ڪاري لاريءَ ۾ لال بزار پولس اسٽيشن ڏي وياسين. ڪلڪتي پوليس جي هن مکيہ ٿاڻي بابت گهڻوئي پڙهيو هوم، سو چارو طرف نهارڻ لڳس. يورپي سارجنٽ ۽ انسپيڪٽرن جون ٽاڄاريون هيون. شايد ايترا اگر هندوستان جي ٻئي ڪنهن بہ ٿاڻي ۾ ڪين ڏسجن ها. سپاهي گهڻا بهار يا گڏيل علائقي جي يوربي صلعن مان هوا. هن شاهي لاريءَ ۾ جڏهن ڪڏهن جيل مان ڪورٽ يا هڪ جيل مان ٻئي جيل ۾ ويندو هوس تہ ڪيترا سپاهي ساڻ هوندا هوا. هن ڪم مان بزار ۾ ڏاڍا دکي ٿي لڳا. ظاهر هو تہ مونسان همدردي هين ۽ وقتي اکين ۾ ڳوڙها ڀري ايندا هين.

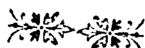
مولڪي پريزيڊنسي جيل ۾ رکيائون، جتان ڪيس لاءِ چيف پريزيڊنسي مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾ ولي ويندا هيم. مون لاءِ هي هڪ عجيب آزمودو هو.

۽ ڪيئن آرام سلامتيءَ سان ماڻهو سياست ۾ وڌي
وڌندو رهي.

١١ فبروريءَ جو آءٌ ٻنهي ٽڪجي ٽٽي ڊوڙو ختم
ڪري الله آباد ۾ گهر موٽيس. ڏهن ڏينهن جي پڪڪ
۽ جفاڪشي مونکي زرد ۽ پيلو ڪري وڌو هو ۽ گهر
جا ياتي مونکي ڏسي واٽڙا ٿي ويا. الله آباد جي
سهايتا ڪاميٽيءَ لاءِ دوري جي رپورٽ لکڻ جي ڪوشش
ڪيم، پر نند ٿورڙي ويم. چوويهن ڪلاڪن مان ٻيو
نه ته ٻارهن ڪلاڪ ننڊون ئي ڪيم.

ٻئي ڏينهن ڪملا ۽ آءٌ سالجهن جي چانهه پي
پرشوتم داس ٽنڊن سان گڏ جي وراندي ۾ ويٺا هواسين
ته هڪ موٽر دروازي وٽ اچي بيٺي ۽ پوليس عملدار
منجهانئس لٿو. سمجهيم ته وقت اچي ويو. وٽس ويس
۽ چيم ته " بهت دنون سي آپ کا انتظار تا." ڪي
عذر بهانا ڏيڻ لڳو. چي:- منهنجو ڏوهه ڪونهي؛
ڪلڪتي کان وارنٽ آيو آهي.

پورا پنج مهنا ۽ تيرهن ڏينهن آزاد هوس ۽ هاڻ
موٽي خلوت خاص ٿيس. پر سو سڀ مون لاءِ مشڪل
نه هو. مصيبت ته ويچارن استرين - منهنجي بيمار
ماتاجي، استري ۽ ڀيڻ کي - هميشه وانگر مٿي
ڪري پوڳي هئي.

”هنجن جي پاڻيءَ سان ٿبو آسمان ڀُر-
جڏهن تارن مجهان پالن کي لاهَينبن؛
کلي ڪبئن ٿو سگهي پدهنجا ڏسي ڪر-
ٻٽائي ري جنهن ڪئن لوکي لاهَينبن.“

پوئين رات پائنا پر آءٌ ڪبترون دوستن ۽ سائين سان رات جو ڪجهه وقت ٽائين جاڳيس وٽي. ڪبترن برالتن جا ڪم ڪندڙ حاضر هوا ۽ اسالجي برالت بہ چڱو حصو ڪندي ڏنو هو. ڪي اسانجا چولا ماٺرو ۽ آيل هوا. هڪ ڳالهه جو اسالڪي وڏو انتظار هو- تہ ڪبتري قدر اسين سهاينا هي ڪم بہ لڳي وجون؟ يعنيڪ تہ ڪبتري قدر-اسين سياسي ميدان مان لکري اچون؟ سهاينا جو ڪم ڳالهي پڳو ڪم هو ۽ تنهن بہ اسين وات ويندي هٿ وجهي لٿي سگهياسين. هوڏانهن جنهي وچڙ معنيڪ ڪجهه وقت سياسي ميدان مان هٽي وچڙ تنهنجو سياسي طور ڪو چڱو اثر نہ پوٺو هو. ڪالگريس اندر ڪہ ڪندڙن جي اٿائنہ نہ هٿي، پو جن ڪري ڪم بہ فرق پوي تو سي تہ ڳالهه ڳنيا هنا ۽ اهڙن کي اجازت ڏيڻ سولو نہ هو. پو پوڪمپ کي نہ منهن ٿي ڏٺو هو، مون تہ چمو نہ. آءٌ صرف سهاينا جي ڪم بہ ڀاڱ نہ رليائيندس. سمجهيم تہ اٿهي ڪم لاءِ ڪئين لکري پولدا، باقي جوکن ڪٽڻ وارا ٿورا ٿين ٿا.

رات جو دير ٽائين ڳالهيون هليون. گذريل آزادي ڏينهن جي بہ ڳالهه اکٽي ۽ ڪبئن تنهن ڏينهن کي سالي گرفتار ٿي ويا ۽ اسين بچي وياسين. مسخري ڪندي چيم تہ هاڻ آءٌ هڪ هنر سکي ويو آهيان

جي هيءَ ڀوڪمپ هڪ پاپ جو ڏنڊ هو تہ ڪير ڀڏائيندو تہ ڪهڙي پاپ لاءِ هو؟ افسوس جو اسان وٽ تہ پاپن جا ڪوڙ لڳا پيا آهن. پوءِ تہ هر ڪو پنهنجي مزاج موجب سمجهاڻي ڏيندو. ڪو چوندو تہ ڌارئي حڪومت جي آڻ مڃڻ ڪري يا تہ ظلمي پنگتي سرشتي هيٺ ڪري سزاياب ٿيا آهيون. مثلاً ڌرڀنگا جو مهاراجا، شاهي زميندار هو ۽ ڀوڪمپ ڪري سخت نقصان پهتو هوس. اسان مان ڪي چوندا تہ ايشور زميندارِي سرشتي تي ڪوپ ٿيو هو. سو بہ ڪٿي چئي سگهجي ها، پر ائين چوڻ تہ ڏکڻ هندوستان واسين جي اڇوتپڻي ڪري قدري بهار جا بي گناهہ سزاياب ٿيا هوا، ٺيڪ نہ هو. جي ڪوپ ٿيڻو ئي هو تہ پوءِ اهو ڏکڻ اڇوتپڻي جي سرزمين تي ڇو ڪين ٿيو؟ يا هي ونو تہ برطانيہ حڪومت آڪي تہ نافرمانيءَ جي هل چل لاءِ ايشور هيءَ آپدا موڪلي آٿو. حقيقت ۾ اُتي بهار هل چل ۾ چڱو چوکو ڀاڱو ورتو ئي هو.

اِنهيءَ طرح اسين روڪ ٽوڪ بنا خيال ڊوڙائي سگهون ٿا. پوءِ تہ اِهو ٻڻ سوال چڙندو تہ پلا تڏهن ايشور جي آڳيا ۾ دست اندازي ڇو ٿا ڪريون يا انساني مدد ڪري ايشور جي حڪمن جو اثر ڇا لاءِ مٽايون؟ اسين تہ اهو بہ عجب ڪائيندا سين تہ ڇو ايشور اسان سان اهڙا بيدرد چرچا ڪري ٿو. اسان کي هيٺو بٺائي، چوگرد ڦندن ۾ ڦاسائي، هڪ قبيح ۽ ڦهري دنيا ۾ هڪ پاسي ڇيٺو ۽ ٻئي پاسي گهيٺو بٺائي، آخر ۾ اسانکي ئي سزا ڏئي ٿو.

اسالجا يا گهڻا ڄڻا جو هن قسم جو انسان ٻهار جي
سهائنا ڪم جو مسڪي ٻڌو. مذهبي وشواس ڪري ني
هندوستان ناٽي جي ورڪا ڪئي. صحت ۽ علبل
هولدي ۽ ڪم کي جنسي وڌو. طاقت ڪان ٻاهر ڪم
ڪرڻ لڳو، ڇو جو سڀ ڏاڍيس اهارڻ ۽ صلاح
ولڻ لڳا.

ٻهار ۽ ڏورو ڪندي يا لورو اڳ ڳالهائيءَ جو
اهو ڏڏڪو آيندڙ بيان پڙهيم، جنهن لڪائس ته هي
يوڪمپ اساجي اڀولٽي جي پاپ جو ڏنڊ هو. سو
پڙهي سِرِ جڻ چڪر ني ڪاڏو ۽ حبڪو رابندرناٿ
ٽاگور جواب ڏنو سو وڻيم ۽ اڪر ۽ اکر قبول ڪيم. سائنس
جي اکثر نظر خلاف ٻيو ڇا چئي سگهجي ٿو؟ شايد
هن وقت سائنس ۽ اهڙي هوڙ ڪين ٻڌي ڏيندو
ته من جي اوستا ۽ دل جي جوش جو ٻئي لي ڪو
اثر ناهي. ممڪن آهي ته دل جي صدمي ڪري
بدهاضمو يا ٻيو ڪو صحت ۽ ناڪوڙو پئجي وڃي.
۽ الين چوڻ ته ڪنهن انساني رواج يا خرابي ڪري
ڀونوي جي پيٽ ۾ حرڪتون ٿين ٿيون - هڪ عجيب
غريب ڳالهه هئي. مٺش جو پاپ، ايشور جو ڪوپ،
سرشٽيءَ ۾ مٺش جي مهما - اهي مينائون اساڪي
ڪي صديون پنتي ڪاهي ٿيون وڃن، جڏهن يورپ
۾ ديني عدالتون هيون جي سائينسدانن کي ڪافر ڄاڻي
جلائيندييون ۽ ڏائڻن کي سوريءَ لي چاڙهينديون
هيون! ارڙهين صديءَ واري آمريڪا ۾ بوسٽن شهر
جا پادري چولدا هوا ته گهرن مٿان وچ ڪڙڪندڙ شيشون
هٺ جي پاپ ڪري اي ڏوليءَ اي زلزلا ٿين ٿا.

پرانت ڇھڙو سچو ۽ پريمي پرانت کو ڳوليو ليي. هت کو ٻاھريون ڏيکڻ ويڪ ڪونہ ھو، پر ڪانگريس کي ڪسانن جي پڪي پشتي ھئي. آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽيءَ ۾ بہ بھار جا ميمبر ڪو ورلي گوڙ مچائيندا ھوا. بلڪ پاڙڪي اتي ڏسي جڙ پاڙ تي پيو عجب لڳندو ھون. پر بنھي سنيا گرھہ ھل چلن ۾ بھار جو اعلائي شان ھو. شخصي نافرمانيءَ ۾ بہ چڱو ڀھرو ورتائين.

مرڪزي سڀائتا ڪاميٽيءَ ڪسانن جي شيوا ڪرڻ لاءِ ڪانگريس جي انتظام جو پورو فائدو ورتو. ٻھاريءَ ۾ تہ ڀي ڪا بہ جماعت، خود سرڪار بہ، ايتري قدر ڪارگر نہ ٿي ھا. مرڪزي ڪاميٽي ۽ بھار پرانتڪ ڪاميٽيءَ بنھي جو راجيندر بابو سڀاپتي ۽ بھار جو بي تاج بادشاھہ ھو. ڪسانن جي شڪل ھوُ ٻھوُ ھن يوميءَ جو سنتان، ڀھرئين نظر ۾ ئي ڪين چڙھندو. پوءِ جڏھن سندس اکين ۾ سچائي ۽ صدق جو جلوو ڏسجي ٿو تہ اُھي اکيون وري رسوڻ جون ناھن. منجھن سچ نچي پيو ۽ مجال جو ڪو شڪ آڻي؟ ڪسانن وانگر شايد سندس نڪتہ نظر بہ ڪجھ محدود ٿي آھي ۽ ھن زماني جي خيال موجب البت سڌو ۽ سادو انسان آھي. پر سندس خاص قابليت، بنھہ سڌائي، ڪم ۾ سرگرمي، آزاديءَ لاءِ محبت ڪيس نہ رڳو پنھنجي پرانت ۾ اڪل ھند ۾ پيارو ڪيو آھي. ڇھڙو راجيندر بابو بھار جو سرتاج آھي اھڙو بيو ڪير بہ پنھنجي پرانت ۾ ناھي. شايد ٻئي ڪنھن بہ گانڌيءَ جي سڀي سڪيا ايتري قدر ھيٺئين بسان نہ ھنڌائي آھي.

بياسين ۽ پکهر جو خوب بورهيو ڪمرسن. هڪ چوڪريءَ جو لاش به کوني ڪنڊ برسين. ساڳي ڏينهن آءُ منگهو مان ڪتس، پر کوتائي لڏائي هلندي رهي ۽ شهر جي ماڻهن ڀاڻ چڱو ڀوڪيو.

سيني سهائتا سيائن جي مرڪزي سهائتا ڪاميٽي پرڏان سيا هئي ۽ راجيندر پرساد لنهن جو مکي هو. سا ڪا اچ ڪانگريس ڪاميٽي ڪالر هئي. بلڪ وڏي اکل پارت ڪاميٽي ني جنهن ۾ ڪيترين ڏرين ۽ دالين جا عيوضي هوا. پر هن ڪاميٽيءَ کي هڪ وڏي هٿي اها هئي، جو بهرارين ۾ ڪانگريس جو سارو انتظام ساٿس ياڻهن ٻڌلي هو. هندوستان جي ٻي ڪنهن به پرانت ۾، گجرات ۽ گڏيل علائقي جا کي ملعا ڇڏي، ڪانگريس جا ڪم ڪندڙ ايتري قدر ڪسان سان گهايل مايل نه هوا. سچ پچ ته ڪم ڪندڙ ياڻ ڪسان منجهان ئي هوا. بهار پرانت هڪ عمن ڪسان پرانت آهي ۽ سنڌس وجولو دورو ته ڪسان سان وڃڻو ملبل آهي. ڪڏهن ڪڏهن جڏهن آءُ ڪانگريس سيڪريٽري ني بهار پرانتڪ ڪانگريس ڪاميٽيءَ جي آفيس لياسڻ ويندو هوس لڏهن آفيس هلائڻ ۾ جا مونکي سستي ۽ سلائي نظر ايندي هئي لنهن ڪري مٽن ڏاڍا ڇوه جنديندو هوس. لڳندو هوم ته هي ابهڻ کان وهڻ ۽ وهڻ کان لبني پوڻ جا کوڙيا هوا. اهڙي سگهي سڀي آفيس ڪا ورلي ڏلي هيم. هي ٻار آفيس جي ليڙنازين ۽ سامان ببا پبا ڪم لڳائيندا هوا. پر آفيس جي گهڻائي ڪندي · ليڪ خبر هيم ته ڪانگريس جي نظر کان هن

پوڪمپ جي يادگيريءَ ۾ بار جو نالو ”ڪمپور ديوي“
رکيو ويو.
ڏوري ۾ آخرين منزل مُنگهير شهر ۾ هئي. گهٽيئي
چڪر ماريندي نيپال جي سرحد تي وڃي رسياسين.
وات تي ڪئين هيبتناڪ دردناڪ نظارا هوا، ۾ موت
۽ مصيبت جو ناچ ڏسي جڻ ڇرڪي وياسين. پر هن
آسودي نگريءَ جي ستيا ناس ڏسي ڪنبي وياسين.
اهو ڀيانڪ روپ ڪڏهن نه وسرندو.
پوڪمپ جي ساري علائقي ۾، هر هنڌ شهرن
خواهه ڳوٺن ۾ ڪٿي ٻه ماڻهن ۾ خودياوري ڪانه
ڏٺيسين. شايد وچولي درجي وارا تيهان بدتر هوا.
سڀ هٿ ٻڌي ويٺا ته من سرڪار يا ٻيا اسانجي اچي
ڪا واهر ڪن. جن مدد جي آڇ ڪٽي ڪئي تن ليکي
۾ بين تي فقط حڪم ڪندڙ هوا. قدري ايتري لاچاري
۽ عاجزي هن ڪري ۾ تي هئي جو زلزلي جي دهشت
ماڻهن کي بدحواس ڪري ڇڏيو هو ۽ هو آهستي
آهستي سامت ۾ اچڻ لڳا.
تنهن جي ڀيٽ ۾ ڪئين ڪم ڪندڙ جي بهار جي
بين پاڳن ۽ بين پراڻتن مان آياسي نهايت چست ۽ چالاڪ
هوا، اُنهن نوجوانن ۾ شيوا جو جوش ڏسي حيرت لڳي
ٿي. جڏهن اڪيچار ڌار ڌار سهائتا سپائون نڪري
پيون تڏهن سيني جو پاڻ ۾ ڏايو ميل ميلاپ هو.
منگهير ۾ ماڻهن کي خودياوري سيکارڻ ۽ ڀاڙن
ڪٽڻ جو سبق سيکارڻ لاءِ هڪ ذرا ناڪي اشارو
ڪيم. هبڪي ڪيم ڀر ڪارگر نڪتو. سيني سهائتا
سپائن جا وڏا ڪوڏرون ۽ نوڪريون ڪٽي ڪاهي

فرانس جي جنگي ميدان جهڙو ٿي هو.

نهايت ڀيانڪ حال ٿيو هو. زلزلو شروع ٿيو ته هڪ طوفان ٻئي طرف لوڏا آيا، جنهنڪري ڪو ماڻهو ٽڪي به ڪين سگهيو. پوءِ اوچتو هيٺ مٿي ڀنڀڪ جا لوڏا ٿيا ۽ ان سان گڏ دهشت ڀريا گجندڙ آواز ٿيا، جڻ ڪا سخت لڙائي هلي رهي هجي يا آسمان ۾ سوين جهاز غوغاءُ مچائي رهيا هوا. وڏن خالن خليجن مان پاڻيءَ جا چشما ڦڙ ڦڙ ڪري وهڻ لڳا، تان جو پاڻي ٻه ٻُرهه تار چڙهي ويو. سو سڀ شايد فقط ٽي يا ساڍا ٽي منٽ مس هليو، پر اهو سمو جڻ شو جي تانڊو ناچ جو هو. ڪيترن ڏٺي سمجهيو ته دنيا جي پرليءَ جو وقت اچي ويو. شهرن ۾ جگهين جي ڪرڻ جا ڌڌڪا، پاڻيءَ جي اُٿل ۽ مٽيءَ جو غبار اُٿيو، جنهنڪري ڪير ڪجهه ڏسي ٿي سگهيو. ٻهراڙين ۾ گهٽي ڌڌڙڪاڌ اٿي ۽ نظر ڪجهه دور پهچي سگهي ٿي، پر ڪو ڏاڍ هجي جو تماشو تماشبين ٿي ڏسي. جي ٻچيا سي سڀ پٽ تي پٽجي رهيا يا ته خوف وچون لٽڙيون پائڻ لڳا. هڪ ٻارهن ورهين جو ڇوڪر ڏهن ڏينهن کانپوءِ ڪوئي جيئرو لڌو ويو. ڏسي عجب لڳس. هن ليکي ته جڏهن آءٌ هيٺ دٻجي ويس تڏهن دنيا هيٺ دٻجي وئي، جنهنڪري فقط آءٌ ٿي وڃي بچيو آهيان.

الهيءَ مظفرپور شهر ۾ جنهن وقت سگهيون ٿي ڪريون ۽ سوين ٻئي مٿا ٽنهن ويلا هڪ ڪڪڙي جاني. ويچارا بي لچر ٻيڪار مانت منجهي پيا ۽ ڏاڍا وياڪل ٿيا. ٻر ٻڌر نه شهرن سان ماڻهو ۽ ٻار ٻئي اچي پيا.

لاءِ ڏاڍايون ڪن، پر هند جا اڄوڪا ۽ پوءِ جا مسئلا حل ڪرڻ لاءِ ٻنهي قابل ناهن. سبب جو سندن بنياد ڪچا، سندن ويچار غلط آهن ۽ حقيقتن جي واقفيت نه رهي اٿن. جا حڪومت قابل ناهي يا اڳئين زماني جي آهي سا گهڻو وقت پنهنجي ٻه هلائي ڪين سگهندي.

الله آباد جي ڀوڪمپ سهائتا ڪاميٽيءَ مونکي موڪليو ته ڀوڪمپ وارن ايراضين ڏسي سهائتا جي طريقن تي آءٌ رپورٽ تيار ڪريان. آءٌ امالڪ اڪيلو نڪتس ۽ ڏهه ڏينهن قتل ۽ برباد هندن جا چڪر ماريم. ڏاڍي جفاڪشيءَ وارو گشت ڪيم ۽ ٽن ڏينهن جڻ ننڊ آرام حرام هوم. پرڀات جو ٥ بجي کان ويندي اڌ رات تائين اسين پيا پنڌ ڪندا هواسين. ڪڏهن موٽر ۾ پيگل ٽٽل رستن تي، ته ڪڏهن پيلين ڊوڙ ڪري پيرين ۾. زمين هيٺ پاڻيءَ جو سطح ڦاٽڻ ڪري ڪيترا رستا زيرآب هوا. شهرن جا هيڏا ڪنڌر ٻه ڏسڻ وٽان هوا. سندن شاهي رستا جڻ ڪنهن راڪس هيٺ سان پٽي مروٽي سروٽي ڪٽي ڦٽا ڪيا هوا، يا ته ٻنهي پاسي عمارتن جي ڪرڻ مٿان پري ڪٽي اڇليا هوا. رستن جي شاهي ڏرن مان پاڻي ۽ واريءَ جا واهه اٿلي نڪتا هوا، جي ماڻهن ۽ مال کي ٻوڙيندا گهليندا ويا. پر شهرن کان ٻه مٿي، اتر بهار جا پٽ، جي بهار جا بستان سڏبا هوا، سي تباهي ۽ بربادي جي وڪڙ ۾ وڪوڙ جي ويا. ميلن جا ميل واري، پاڻيءَ جون ڍنڍون ۽ ٻوڙا، پٽن ۾ شاهي ڏر ۽ اڪيچار پرگهل جن منجهون واري ۽ پاڻي ڦاٽي نڪتا هوا. جن انگريز عملدارن هنن پٽن مٿان هوائي سير ڪيا تن جو چوڻ هو ته هي نظارو اتر

ڪيو ويندا، ۽ بين ڪيترن قومي ۽ بين الاقوامي حالتن
تي منحصر نه هوندو. مان نه اهڙي حالت به محسوس
ڪري سگهان ٿو ته انگريزن جي مدد سان قائم ڪيل
حڪومت هاڻوڪي حڪومت کان به بدتر هجي،
جنهن ۾ هن سرشتي جون ڪوبس بنا مزبوتي خرابيون
موجود هجن، پر سائنسي وقت مان هڪ بي حڪومت
نه محسوس ڪري سگهان ٿو، جا رعيت جي خيال
کان هاڻوڪي حڪومت کان گهڻو بهتر ۽ خير خواهه
هوندي. ممڪن آهي ته لهن حڪومت جو پوليسي
جي سرشتو اهڙو قابل نه هجي ۽ ڪالن جي ساوت
اهڙي ٽڪي ٽڪي واري نه هجي، پر مال جي
پيدائش ۽ ڪاپو وڌيڪ ٿيز، ۽ عام جي جسماني، روحاني
۽ تمدني ترقيءَ لاءِ لٽرڪون وڌيڪ لڪيون هونديون.
مان سمجهان ٿو ته سوراج سڀني ملڪن لاءِ چڱو آهي.
پر چڱو چڱي آءٌ ته سوراج به ونٺ وارو ناهيان. سوراج
به جي قبول پوڻو آهي ته آخرڪار عام لاءِ پلو ۽ چڱو
راح ثابت نه ٿي ڪهي. جاڪاڻ ته آءٌ سمجهان ٿو ته هيءَ
انگريز حڪومت، اڳي ڪري ڪهڙي به هجي، پر
هاڻي سني حڪومت ٿي نٿي سگهي ۽ عام جي رهڻي
سڌاري نٿي سگهي، تنهنڪري ٿي هندوستان ۾ هن
ڪالبوءِ وڌيڪ بيڪار ٿيندي. هند جي آزاديءَ جا سچا
سبب به اهي آهن ته چڱي حڪومت ايندي، عام جي
رهڻي سڌري ويندي، اقتصادي ۽ تهذيبي ترقي ٿيندي،
ڌپ ۽ دٻاءَ جي فضا وڃندي، جا هڪ ڌاري ۽ سلطنتي
حڪومت ضرور پيدا ڪري ٿي. انگريز حڪومت
۽ آءِ. سي. ايس. ڪري هندوستان ۾ پنهنجي هلائڻ

سان ٻوهه ڪرڻ آهي.

عجب وري ڪهڙو جو سرڪار کي ظلم ۽ سختيءَ جو الزام اهڙو ٻرو نٿو لڳي جهڙو ڪي بيڪاريءَ ۽ ناقابليت جو لڳي ٿو. اڳئين الزام هئندڙ کي ٻه جيل جا دروازا ڏسڻا پون ٿا پر تنهن الزام تي سرڪار جا هڏ ساهيل آهن ۽ پرواهه نٿي ڪري. وري ٻه هڪ سلطنتشاهي قوم جو ڪين اهڙو الزام پنهنجي هڪ ساک تعريف ئي سمجهي؟ پر اِنهيءَ سرڪار کي ڪاهل يا جڏو يا ٻيا جريت سڏڻ ڏکو ئيس ٿو. اِنهيڪري سندس پاڻ ايمان گهڻجي ٿو ۽ جو يرمز وهم اٿن، ته اسين ماڻهن جي ڀاي لاءِ آيا آهيون، سو ڀڄي پيوي ٿو. هتي جا عمادار ٻه تنهن وڏي پادريءَ وانگر آهن جنهنکي بي ديني چئبو هو ته صبر ڪٽي ڪندو هو، پر ڪو ڪيس احمق يا ناقابل سڏيندو هو ته چتو ئي لڙندو هو.

انگريزن ۾ اِهو عام عقيدو آهي، جو ائين قبوليو ويندو آهي جڻ ڪنهن اولياءَ جو قول آهي، ته ڪابه حڪومت ۾ بدل سدل ٿيندي جنهن ڪري انگريزن جو زور ويندو يا گهٽبو، ته نئين حڪومت نهايت بيڪار يا ناقابل ٿي ٿيندي. آزاد خيال ۽ ترقي پسند انگريز بہ ساڳيو عقيدو ڌاريندي ۽ همدرديءَ جي جوش وچون اسان لاءِ وڪالت ڪن ٿا ۽ چون ٿا تہ ڪهڙي بہ سٺي حڪومت پنهنجي حڪومت جون سڪون نٿي لاهي سگهي ۽ جي هندوستانين کي هرويرو ڪڏ ۾ پوڻو آهي ته پوڻ ئي ڏيون. مان چئي نٿو سگهان ته انگريز جي زور ٽٽڻ بعد ملڪ ۾ ڇا ٿيندو. سو سبب انگريز هن ملڪ مان ڪيئن ويندا، سندن جڳهه تي

يورڪسپ ڪان ٻاهر ڏينهن ڀوءِ نہ ڪي ماڻهو جيترا جاڳندا ڪو ٿي ڪنديا ويا. ملڪيتون ٻاڻ لائوس سرڪار اُٻاڙ ورتا، پر ٻوريل انسان ڪنڊ ڪرڪيسر ڪني ويئي. انهن ابراهيم ۽ مونسپالٽيون نہ ڀيڄي ٿي ويرون ڏيون.

مان سمجهان ٿو تہ منهنجي ليڪا واجبي هئي ۽ ڀوءِ ڏنہ زلزلي جي ابراهيم ۽ ماڻهو بہ ساڳي راءِ جا هوا. پر واجبي يا غير واجبي سو سڀ مون سڄي دل سان، سرڪار لي ڏوه مڙهڻ جي ليت سان لسي، پر ڪيس تڙ مت ۽ ليز ڪرڻ لاءِ ڪيو هو. ڪنهن بہ انهن ڪين ٿي چيو تہ سرڪار هر ويو و هي ڪيو يا نہ ڪيو آهي. يلاهيڙي أحنمي حالت ڪيئن نہ سبن جا ڀيرو ڀيرا ڪنديس ۽ سپ ڪيئن ٻارن نہ ڪندا؟ ٻاليان تو ٿي ٻهار سرڪار بعد ۽ خوب ڪمرڪشي ۽ زلزلي جي برباد ٿين کي دور ڪيو.

پر منهنجي لڪتہ چيني ٿي ڪي ناراض ليا ۽ جلد ڪي شخص ٻهار ۽ لڪتا جن منهنجي لاهڻي لاهڻ لاءِ سرڪار کي شاباس جو ستارشناموڏ لو. ڀوءِ تہ يورڪسپ ۽ سپاهيتا جو ڪر جڻ بئي درجي جو ڪر ٿي پيو. سرڪار لي لڪتہ چيني ۽ لنهنجو ٻهاڙ اول درجي جو ليو. سرڪار لي لڪتہ چيني مغربي ملڪن ۽ هڪ ٻنهه رواجي ڳالهہ ٿئي ٿي، پر هن ساري ملڪ ۾ اها هڪ عجيب ڳهتا آهي جو ماڻهو سرڪار لي ليڪا پسند نتا ڪن. ساہ هڪ نوجي معمولي آهي جا ڪابہ ليڪا برداشت نئي ڪري. بادشاه سلامت والنگر هند جي انگريز حڪومت ۽ سندس بالا عملدار جڻ خطا ڪري ٿي نتا سگهن، اهڙو اشارو ڪرڻ نہ بادشاہ

هوس. انهن جي فضا بنهه سرڪاري، اڌهٽل نوسائٽل
۽ اختياريءَ جي ٿي ٿي. انهن آهي ته انهن ۾ ڪي
عمدا اعليٰ شخص تيار ڪيا آهن ۽ ڪندا رهندا پر سو
الحاق سان. رواجي طور نوجوانن جي ذلي جذبن کي
دٻڻ مارڻ جي لهمه مٿن واجب آهي. شانتينڪيتن
۾ هڪ آهڙو آستان هو جنهن گهڻن نوساٽ جي وايومنڊل
کان وديارٿي پڇي سگهيو ٿي. سو اسان اندرا لاءِ پسند
ڪيو، جيتوڻيڪ ٻين وشووديالن وانگر ٽپ ٽاڪ ۽
سامان سان ڪن سان سجيل نه هو.
موٽندي اسين پٽنا ۾ بابو راجندر پرساد وٽ لٿاسين
۽ ڀوڪمپ سهايتا بابت ڳالهيون ڪيوسين. باڻ تازو
جيل مان ڇٽو هو ۽ آماڪ سهايتا جي ڪم ۾ لڳي ويو
هو. اسين جڏهن ڇٽو وڃي وٽس لٿاسين، جو جو اساڻجي
ڪابه تار نه ملي هئس، جنهن ڪري اسين ڪملا جي پاڻ سان
لهڻا هواسين سو، ٻيءَ ڪي ٿي پيو هو. سڄي نه - ماڙ
عمارت اڃا پٽ پئي هئي. سو ٻين وانگر اسين ۽ ٻاڙ
۾ رهڻا لڳاسين.
ٻئي ڏينهن آءٌ مظفرپور ويس. ڀوڪمپ کي هاڻ
پورو هفتو ٿي چڪو هو، پر ڪي شاهي رستا جهڙي
اڃا ڪٿان نه ٻه پر نه ڪيا ويا هوا. رستا صفا ڪندي
هيٺان ڪي لاش لڌا، جي عجيب غريب نموني پيل
هوا، جڻ نه ڪرندڙ ڀت يا ڇت کان پاڻ بچايائون ٿي.
تباهي برباديءَ جا رنگ ڍنگ دل ڏهڪائيندڙ ۽ ڏاريندڙ
هوا. جيڪي بچيا هوا سي به هن آفت بعد نهايت دل
گهايل ڪولهائيل هوا.
الله آباد موٽڻ شرط ناڻو ۽ سامان گڏ ڪرڻ جو ڪم

قانون ... يعني ته قانون
ن ڪرڻ سوئي راڄا جو فرض هو. يعني ته قانون
قانون نه هو پر ڪچ وڏيڪ ۽ امن معني پرجا جي
تا. پرجا کي ڪنبائي منجهس امن امان آڻڻ کان
... ڪرڻ ڪجهڙو نه وڏيڪ خاطر خواه آهي.
س ٽريڇه ڪرڻ ڪجهڙو نه وڏيڪ گذاريا ۽ تن ۾
اسان ڪاڪني ۾ سايا ٿي ڏينهن گذاريا ۽ تن ۾
ن ٿي تڙپڙون ڪيون. اڳي وانگر دهشتڪار ڪارنامن
لاف دليل ڏيڻي ڪين تدبير ۽ پوءِ جيڪي طريقا سرڪار
ختيار ڪيا هوا تن تي آيس. دل پربل هيم، ڇو جو
جيڪي هن پرڳڻي ۾ ٿيو هو سو بڌي سهي ڪين
سگهيس. جنهن نمولي اِنسان جي انسانيت ماري سچين
ابراضين جا رهندڙ نگهوسار ڪيا ويا هوا تنهن ستاير ٿي.
هن انسانيت جي مسئلہ اڳيان سياسي مسئلہ ڪجهڙو به
ضروري ۽ پروري به گهٽ اهميت وارو هو. آنهن تن
تڙپون ڪري پوءِ جيڪو ڪيس مون تي ڪاڪني
۾ هلايو ويو تنهن ۾ ٿي تهمتون رکيون ويون ۽ تن لاءِ
چالوسزا وينو پوڳيان.

ڪاڪني کان ستو شانتينڪيتن ۾ ڪوي رابندرناٿ
ٽاگور سان گڏجڻ ويا سين. ساڻس ملڻ هميشه طبيعت
کي فرحت ڏيندو هو ۽ ويچهو اچي دل نه چيو ته ڪيس
اورانگهي وڃجي. آءٌ ته به پيرا اڳ شانتينڪيتن مان
ٿي ويو هوس. پر ڪمالا جي پهرين ملاقات هئي ۽ هوءَ
ته خاص هن ڪري آئي ته ڏسي وائسي پوءِ اِندرا کي
اِتي پڙهڻ لاءِ موڪلي. اندرا جلد مئٽرڪ جو امتحان
ڏيڻ واري هئي ۽ پوءِ ڇا ڪري سو سوال اسانکي تنگ
ڪري رهيو هو. آءٌ ته ڪيس رواجي سرڪاري يا نيم
سرڪاري وشوو ديالن ۾ موڪلڻ جي بنهه برخلاف

آهي. هيءَ جا ٻه ٿي، هڪڙو ڪوڙ جا لاءِ ٿيو آهي،
هي ڪم ڪر تا ڪن سو سڀ جاڙ لاءِ پيا واجھائيندا
آهن. تنهن مان جڙ جاسوسي قصن جو سواد اچن ٿو.
اهڙن کي ڪم ڪرڻ جو ارادو، خاص ڪري خون
خرابون ڪرڻ جو خيال نه هوندو آهي. ٻر جي شخص
شڪي ماڻهن سان پيا رلندا ملندا سي پاڻ ۾ شڪ هميشه
اچي وڃن ٿا. پوءِ ٻه ڙي نه ڪنهن حيل يا ڪمپ ۾
پهن سان وڃي لطر بند ٿين ٿا.

جون ٿا نه قانوني راڄ ۾ امن امان آڻڻ جو ارطاب
حڪومت کي سچو فخر آهي. مهجي طبيعت نه قانون
۾ امن ٿي پسند ڪري ٿي. زندگيءَ ۾ مونکي انتظام
پسند آهي ۽ وڳوڙ، بدامني بد عملي تي نجان ايندي
اٿم. ٻر تلخ تجربن بعد جو قانون ۾ امن سرڪار يون عام
ٿي مڃيون ٿيون تن جو قدر گهٽيو اٿم. ڏسان ٿو ته
بعضي اهين آهي ۽ ٿيون ملهه مهانگيون گهڻيون ٿيا ۽
سرڪاري قانون هڪ زور آور گروهه جو ٺهيل حڪم
فرمان آهي ۽ سرڪاري امن هڪ وڏو ڊنڊو ڏيڻ جوئي
پراڻو آهي. بعضي نه قانون ۾ امن نالي ۾ آهن، پر
سچ پچ نه عدم پيدا آهن. ڪيتري نه عمدي چيز جا
ڏيءَ تي پڌل ٻئل رهي ٿي سا دل گهري ڪين چئبي
۽ جو امن امان سرڪار جي زور زبر تي منحصر آهي ۽
تنهن بنا ٽڪي نٿو سگهي، سو امن فوجي راڄ جو، نه
قانوني راڄ جو چئبو. ڪليئڻ ڪوئي جي هزار سال
اڳي رچيل "راجنيتي" نالي ڪتاب جي الهاسڪ
گرنٿ ۾ به شمد قانون ۾ امن امان جي بدران ڪم آندل
آهن، سي آهن ڏنڊ ۽ نريتا. ڏنڊ ۽ نريتا راڄ ۾

طرح خيال ڊوڙائڻ
مان ايمان نڪري ويو هو. هوُ به ٻيءَ
لڳا هوا. البت ڪي جزوي شخص سرڪار جي ڪارنامن
تي بگڙيل هوا ۽ پاڻ چيائي ته سرڪار سان هڪ عداوت
پاڙي رهيا هوا. دراصل ٻنهي طرفان هڪ ذاتي عداوت
پاڙڻ جوئي خيال هو. سو خيال ڇڏڻ پاين دهشتڪارن
۾ ته پڌروئي هو. حڪومت طرفان به اِهو خيال اهڙو
زور نه هو ته هي هڪ سماج خلاف گناهه آهي جنهنجو
ڪو بنيادي علاج ڳڏي سيني ڪيو وڃي؛ پر اِهوئي
خيال زور هو ته ذاتي دشمني ڏاري وقت به وقت
ويرپاڙيو وڃي. ڪابه حڪومت خون خرابيون ڏسي
ضرور سندن مقابلو ڪري ڪين ٻنجوئي ڏيندي. پر
حڪومت جي شان وٽان آهي ته دل ڊيليءَ ۾ رکي
متي ضابطو ڪري ۽ نه ته گنهگار بيگنهه ۽ خاص ڪري
بي گناهن تي، جي تعداد ۾ گهڻا ٿين ٿا، اندن اوندن
وانگر غير واجبي زور زبر ڪري. شايد اهڙي خوف
خطري جي آڌو سانت ۽ ڌيرج ڪرڻ سولو نٿو ٿئي.
دهشتڪار ڪارناما گهٽجي رهيا هوا؛ پر تڏهن به ٿي
سگهيا ٿي. تنهن لي ئي عملدار اَمالڪ بي صبر ٿيا ٿي.
ظاهر آهن ته اهڙا ڪارناما هڪ مرض نه، پر مرض جون
علامتون آهن. مرض کي ڇڏي صرف علامتن جو علاج
اجايو آهي.

آءٌ ائين به سمجهان ٿو ته ڪيترا نوجوان، جي
دهشتڪارن جي لڙهه وچڙ ۾ اچن وڃن ٿا سي
پڇ ته فقط هن ڪري ڇڪجي وڃن ٿا جو ڪين ڳجه
ڪمن مان هڪ مزو اچي ٿو. ساهس ۽ جرئت و
نوجوانن کي ڳجهه ڳوهه ۽ خوف خطري سان دل ٿين

ٻن ٽن منٽن بعد ۽ ٻين هنڌن ۾ ڪجهڙا ويل وهايا.

ساڳئي ڏينهن سانجهي جو ڪملا ۽ آءٌ گڏجي ڪلڪتي اسپتالين ۽ ساري رات ٻي شهر ۾ اسين زلزلي جي ڏڪڻي ايراضي مان لنگهي وياسين. پهرين ٽن ڏينهن ۾ آفت جي ڪلڪتي ۾ ڪا ٿوري شهر ٻهتي- ٻي ڏينهن ٿورين شهرن جارون اچڻ لڳيون. ٽئين ڏينهن جيڏي مصيبت بابت ڪجھ اکيون کليون.

اسين ته ڪلڪتي جي ڪم ڪار ۾ لڳي وياسين. ڊاڪٽرن جا ڪوڙ هرهر ڏسڻا ٿي پيا. نيٺ ڊبلو ته ته مهنوبه رکي ڪملا پنهنجي علاج لاءِ ڪلڪتي ۾ روري اچي. هوڏانهن ڪيترن دوست ۽ ڪانگريس جا ساٿي هوا جن سان ڪجھ وقت ڪان نه گڏيا هواسين. ماڻهو ڪجھ ۾ ڪرڻ ڪان ڏنا ٿي، ته مٿان ٻي ڪا تازي آفت ته اچي ڪڙڪي. اڳيئي گهڻو سنو هوائون. اشارون ۾ هيت وڏيڪ شرڊار هيون. بس ته جيڻ ملڪ ۾ ليڻ هت بس ماڻهن جا من آئيندي بابت منجهيل شڪبل هوا. سچ پچ ڊپ ڪري ته، جيترو شڪ مولڇهه ڪري، ڪابه اثرائتي سياسي تحرڪ هلي نٿي سگهي. هڪ پاسي فاشسٽ ته ٻئي پاسي ساميوادي ۽ سماج وادي حبال، ۾ سب ڪيا ۽ ڏڏلا ۽ هڪ ٻئي سان گڏيل سڏيل هوا. گروهه گروهه ڪي هڪ ٻئي ڪان ڌار ڪرڻ ڏکيو هو. مولڪي ته نه فرصت هئي ۽ نه وجهه هو جو دهشتڪار تحرڪ بابت سڌسماءُ لهان، جيتوڻيڪ سرڪاري مرڪزن ۾ ڏاڍي هوءِ هوءِ هئي. منهنجي سمجهه موجب هن تحرڪ کي خالص ڪا سياسي معنيٰ نه هئي ۽ بلڪ اڳين ميمبرن جو ۾ دهشتڪار طريقن

ڀوڪمپ —

۱۵ جنوري ۱۹۳۴ع ٻپهرن جو وقت هجي. آءٌ الله آباد
۾ پنهنجي گهر جي ورانڊي ۾ ويٺي هڪ ڪسان ٽوليءَ
سان ڳالهائي رهيو هوس. ساليانو ماگهه ميلو شروع
ٿي ويو هو، سارو ڏينهن ماڻهو پئي آيا ۽ ويا. اوچتو
آءٌ ڇڻ پيرن تي سڌو ويهي ڪين سگهيس، پاسي کان
هڪ ٽنيءَ کي چنبڙي پيس، در ڪڙڪڻ لڳا ۽ پاسي
کان سوراج ڀون مان گڙگڙ آواز ۽ ڪُڏ تان ڪپرا هيٺ ڏڙڏڙ
ڪرڻ لڳا. ڌرتي ڌٻڻ مان اڳ واقف نه هوس، سو
پهرئين ڪين سمجهيم ته ڇا ٿو ٿئي، پر جلدئي ٻروڙ
ٻيم. مون لاءِ هڪ نئون آزمودو هو، تنهنڪري مزو
۽ وندر ٿيم. ڪسانن سان ڳالهائيندو رهيس، بلڪ
ڀوڪمپ بابت به ڪين ڪجهه ٻڌايم. منهنجي ٻيڙي
چاچيءَ ٻريان هڪل ڪيم ته جڳهه مان ٻاهر نڪر.
پر سا ڳالهه اجائي لڳيم. ڀوڪمپ کي ڪين ليکيم.
ماڙيءَ تي بستري داخل
ڪنهن به صورت ۾ مٿي
اسٽريءَ کي ڇڏي آءٌ پاڻ لاءِ سلامتي ڪيئن
ماڻاجي ۽ زلزلا هايا
ٿا؟ ڇڇي ڪٽي ته چگيري وقت تائين
وڏنان؟ پاڻ ته بن ڇڻ منٽن جي
۽ پوءِ بند ٿي ويا اسانکي
وندر ۽ سکيا جو وجهه مليو ۽ سڀ اُتي ٿي وسري
ويو. تڏهن بوجهه ڪانه پيئي، ته ڌڪو لڳو نه، انهن

ڪري سگهندس. رڳي همدردي ۽ دوستي ڪافي نه هئي، پر لڏهن نه پلي آئي. ابگال لئون وقت آئوي ۽ دڪ پر دکي هو نه ڪر مهل ڪو اوڏو نه آمر ۽ پاڻکي اڪيلو ويگاڻو سمجهائين ٿي. سو به ابگال جو دڪ وهرائي هو، ار هو.

بو ڪملا جي علاج بابت به ڪلڪتي پر ڊاڪٽرن سان صلاح ڪرڻي هئي. اصل ڇاڪ ا، هئي، پر بيهي قدري ڪلي اڪر بورت ڪئي، ته متان علاج ڪندي ڪلڪتي يا ٻئي هند ڪجهه وقت پڻجي وهڻو پوي. جبنس آءَ آزاد هوس تسسن ڇوسن ته گڏ ئي هجون. جهل ويندس پوءِ طبيبن ۽ بيمار کي علاج لاءِ ڪجهه وقت پيو ملندو. هاڻي جڏهن گرفتاري در ئي هئي لڏهن چمر ته پيو ته، ته ڪلڪتي پر پهچڻ هولدي، سندس لباس ڪرايان. باقي سو پوءِ نه ئي سگهندو.

سو ١٥ جنوري ڀيصلو ڪيوسين ته ٻئي گڏجي ڪلڪتي وڃون، آزادي ڏينهن ڪان اڳ اڳه موٽي اچڻ جو اراد و هو.

—++++++—

نٿي وٺيو. هن ته اُهي ڪنهن ڏينهن ڌيءَ کي ڏيڻ لاءِ پهه پچايا هوا.

جنوري ۱۹۳۴ جو مهنو هو. الله آباد ضلع جي ڳوٺن ۾ اسانجي ري گناهه ڪم ڪندڙن جون گرفتاريون ٿي رهيون هيون. دل ۾ آيو ته اسين به سندن پٺ وٺون ۽ اُنهن ڳوٺن ۾ وڃون. اسانجو نهايت ڪارساز پرائيويٽ سيڪريٽري رفيع احمد قدوائي، به گرفتار ٿيل هو. جنوري ۲۶ آزاديءَ جو ڏينهن، به آيو ڪي آيو. ڪير وساري سگهي؟ اعلانن ۽ منع نامن هوندي به ۱۹۳۰ کان وٺي ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ملهايو ويندو هو. پر هن ڀيري ڪير اڳواڻي ڪري؟ ڪهڙي اڳواڻي ڪري؟ مونکان سواءِ ٻيو ڪير به، ڪاڱري طور به، آل انڊيا ڪاميٽيءَ پاران ڪم نه ڪري رهيو هو. دوستن سان صلاحون ڪيم. سڀني جي خواهش هئي ته ڪجهه مڙيوٺي ڪجي، پر ڇا ڪجي تنهن لاءِ يڪراءِ ڪانه هئي. عام خيال هو ته اٿين نه ڪجي جو وڏي پيماني تي گرفتاريون ٿين، آخرڪار مون هڪ ننڍڙي اپيل ڪڍي ته آزادي ڏينهن نيڪ طرح ملهايو وڃي. ڪيئن ملهايو وڃي سو ڀلي هرڪو هند ڀاڻ ئي فيصلو ڪري. الله آباد ۾ سڻيو ويو ته ضلع ڀر ۾ ڏينهن ملهايو وڃي.

اسان سمجهيو ته آزادي ڏينهن جو سٺاءُ ڪندڙ تنهن ڏينهن ٿي گرفتار ڪيا ويندا. پر جيل ۾ موٽي وڃڻ کان اڳ ڇيم ته بينگال مان ليٽو ٻائي اچان. سو قدري اڳين سائين سان ملڻ خاطر، پر سچ پچ گذريل سالن ۾ جيڪي مصيبتون بينگال سٺيون هيون تن جو قدر ڪرڻ خاطر. سمجهيم ٿي ته سندن ڪابه سچي مدد نه

ڪو ڪونه ٿيو ته خرچ پيدائش برابر ٿيون. ذريعي گهٽ
لنهن وقت لاءِ اڪيون پاڻ وڌائي ڏس جڏهن هڙ ۾ ناڻو
نه هوندو. هن زماني ۾ ناڻو ۽ ملڪيت ڪم اچن ٿا،
۾ جنڪي ڪيم رسٽو آهي تن لاءِ اهي ڳرا بار ٿيو پون.
مالدار ماڻهن لاءِ جوکاتنا ڪم ڪرڻ لهايت ڪٺن سوال
آهي. سدائين مال ملڪيت ڪوهڻ جو اوئو رهين ٿو.
جو ناڻو يا ملڪيت سرڪار ڍڦبس لڌهن ولي يا ضبط
ڪري سي ڪيڙي ڪم جا؟ ڪهڙي جڪي ٿور و
هوم لنهن کان هلڪو ٿيڻ چاهيم ٿي. اسانجون گهرجون
ٿوريون ۽ ڪمائي ٿوريون ڪرڻ جي پاڻم سامرلي
ساريم. وڏو اونو اهو هوم ته پيرسن اوستا ۾ ماتا جي
ڪا تڪليف نه ڏسي يا سندس رهڻيءَ ۾ ڪتر نه پوي.
اهو ۽ انتظار هوم ته ڏيءَ کي پاڙهڻ ۾ ڪا راهڪ نه
پوي يعني نه منهنجي خيال موجب ڪهڙ وقت يورپ ۾
وڃي رهي. باقي نه موٽڪي يا منهنجي استريءَ کي
ناٺي حي ڪا خاص گهرج ڪالر هئي. يا نه فقط اسان
انن ليکيو ٿي، جو جو ناٺي جي سچي اڻ هوند ڪڍهن
نه چڪي هئسين. پاڻيان ٿو نه جڏهن سڄ پڄ ناٺي جي
اَٽائت ٿيندي لڌهن اسانکي اها آڙندي ڪين. هڪ
بالفضولي چڏڻ ڏاڍي ڏکي ٿيندي يعني ڪتاب
خريد ڪرڻ.

في الحال مالي حالت سڌارڻ لاءِ فيصلو ٿيو ته
منهنجي استري جا مڻيا، سون روپ جون کي شيون
۽ اجائي سجائي سامان جا ڍير وڪيا وڃن. ڪيلا ڪن ڳچ
سالن کان پنهنجا مڻيا نه پوريا هوا ۽ اهي سڀ بنڪ ۾
سوگها رکيل هوا. ۾ هيٺن مڻيا ڪڍي وڪڻڻ ڪبس

بشرطيڪ ڪين پورو عيوضو ڏنو وڃي. * درحقيقت انهيءَ سرشتي جو پڻ پيڙهون پئي رهيو آهي؛ ته ڪانگريس سندس پاسو ڪنيو، امانت وغيره جون ڳالهيون ڪيون ٿي، جيم ته سندس منهنجي نڪته نظر مختلف آهي؛ هن ڪانپوءَ ساٿس گڏجي ڪهڙو ڪم ڪري سگهندس؟ آيا ورڪنگ ڪاميٽي کي ڇهتي پوان ٿا؟ في الحال ڪا وات ٿي سمجهيم پر ڪن هفتن بعد ته سوال ئي ختم ٿي ويو، جو جيل وڃي سوگهو ٿيس.

گهرو ڳالهين گهڻو ئي وقت ورتم. ماتا جيءَ جي صحت بي سڌري، پر جونءِ وانگر؛ آيا بستري داخل، پر خطري کان ٻاهر هئي. پنهنجي مالي حالت ڏي ڌيان ڏنم، جو گهڻي وقت کان بي پرواهيءَ ڪري بگڙيل هئي. آمدنيءَ کان خرچ گهڻو وڌيڪ هو؛ خرچ ۾ ڪٽ وجهڻ جو ڪو امونو ٿي سجهيو. ڪو خاص

* مسٽر پي. اين. ٽاگور آڪل- بينگال زميندار ڪانفرنس جي سواگت ڪاميٽي جي سڀاپتيءَ پنهنجي وياکياڻ ۾ (۲۳ ڊسمبر ۱۹۳۴) چيو ته، ”منهنجو شخصي رايو آهي ته جڏهن زميندارن جون زمينون آئرلينڊ وانگر، پورو عيوضو ڏيئي قومي ملڪيت ڪيون وينديون تڏهن مونکي ارمان ڪونه ٿيندو.“ ياد رکڻ کپي ته بينگال ۾ دائم ٽاڪ بستيءَ ڪري زميندارن جي حالت ٻين پرانتن جي زميندارن کان بهتر آهي. مسٽر ٽاگور جا قومي ملڪيت بنائڻ بابت خيال مونکي ڏاڍا نظر اچن ٿا،

جا ھنن برداشت نٿي ڪئي. پر آءٌ به ھن حالت ۾ ڇيو
چا ڪريان؟ اھڙي ڪري جو ڪم مون نھايت اھم
درجي جو ليکيو ٿي سو ڪيئن ڇڏيان؟ لنهن ڪان نه
پنهنجي ڪمن وچم رخنو پوي نه ڇو ڪمن ورڪنگ
ڪاميٽيءَ تان ٿي استعفا ڏيان؟ پر ڇڏهن خود ورڪنگ
ڪاميٽي بي قاعدي هئي ۽ قانوني طور ڪم نٿي ڪري
سگهي تڏهن ڪيئن اهڙي استعفا ڏيان؟

اٺا ساڳي ڪنتا وري سامهون ٿيم، جڏهن ڊسمبر
جي آخر ۾ گانڌيجيءَ مدراس مان خط لکيم ”مدراس
ميل“ اخبار کي جيڪي هڪ ملاقات ۾ ڇپو هوائين،
سو ٽڪر ڪڍي مون ڏي موڪليائين.

اخبار جي خاطرءَ ڪم مون بابت پڇيس ۽ جواب
۾ چيڙ منھنجي ڪارروائين لاءِ معافي طلب هو ۽ آخر
منهنجي سچائي سڌائي ۾ ايمان رکيائين. جي هو
ڪانگريس کي انهن نون پرانن طريقن جو پابند هرگز نه
ڪندو. جنهن نموني مون ڏي اشارو ڪيائين سو
مونکي ڪين آڙيو، پر جنهن ڳالهه مونکي پاڻيءَ ڪان
باهر ڪڍيو سو هو، ملاقات ۾ سندس وڏن زميندارن
جو بچاءُ. سندس خيال موجب اهو زميندارِي سرشتو
گهٽن ۽ ملڪ جي بهبوديءَ جو هڪ ضروري انگ
هو، سو پڙهي حيرت لڳيم، ڇو جو هن وقت وڏن
زميندارن ۽ تعلقدارن جا ڪي جزوي حامي ليندا.
ساري دنيا ۾ اهي ڦٽي ويون آهن ۽ هندوستان ۾
به گهڻا ماڻهو قبول ڪن ٿا ته جتاءُ نه ڪندا. خود
زميندار ۽ تعلقدار به اهو سرشتو ختم ڪرڻ چاهين ٿا،

”اگر اي دوست تون دشمن هجين ها-
ته ڇا بدتر ٿئين ها، مون لئي مولا؟
اِنهيءَ کان بہ زياده ذليل ۽ هار-
اِنهيءَ کان وڌ هجان ها خوار ۽ زار؟
جو ڪامي آهه ۽ شهوت پرست آهه-
سو سرسبز آهه خوش وقت آهه مست آهه.
مگر جو منهنجي لئي عمر خواري-
گذاريم گرچه رهه تنهن جي ۾ ساري...“

ڀلا سداري واداري ۾ ايمان، مقصدن، آدرشن، انسان جي چڱائي، انسان جي قسمت ۾ ايمان - سي سڀ خدا تعاليٰ ۾ ايمان وانگر نہ آهن؟ ڪنهن دليل يا منطق سان انهن جو بہ پاسو ڪٽجي تہ مشڪلاتون نظر اچن ٿيون. مگر اسانجي اندر ۾ ڪجھ آهي جو اميد ۽ ايمان کي چنبڙي پوي ٿو ۽ جن بنا زندگي سبزيءَ بنا هڪ صحرا نظر اچي ٿي.

جيڪو سامبوادي پرچار ٿي ڪيم تنهنجو اثر ڏسي کي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ساٿي بہ ناراض ٿيا. هيترا سال پرچار ڪندو ٿي آيس تہ هاڻ بہ ماٺ ڪٽي ڪن ها. پر هاڻ تہ ڪجھ قدر سگهين آسودن جو سڪ ڦٿايو هوم ۽ منهنجا شغل اڳي وانگر بي گناه نٿي سمجهيا ويا. خبر هيم تہ منهنجا ڪي ساٿي سامبوادي نہ هئا. پر هميشه سمجهندو هوس تہ ڪانگريس کي اٽڪائڻ بنا ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر هوندي بہ سامبوادي پرچار ڇوٽ سان ڪري سگهيس ٿي. تہ ڪن ميمبرن جي خيال موجب مونکي اهڙي آزادي نہ هئي، سو ڏسي عجب کاڌم. شايد مون سندن بابت غلط فهمي پيدا ڪئي ٿي،

پاڻکي اڪيلو، بين ڪان وساريل ۽ وڇڙيل سمجهڻ لڳهن
جهڙو دنيا ۾ ٻيو ڪو درد ڪونهي.

۽ ٻيو ۽ هن عجيب غريب دکي دنيا ۾ ڪير آهي
جو نااميديءَ جي مرض کان بچي چڙهي؟ گهڻا ٻيرا
پالثو آهي ته سڀ اونڌو قصو ٿيو هاي؟ گهڻا ٻيرا ڪم
هلائيندي آسپاس انسان ذات جون اوڻايون ڏسي دل
وهلندي آهي؟ آءٌ برابر ڪيترن حالتون ۽ تنهجا ڏسي
خفي ٿيندو آهيان ۽ ڪن شخص ۽ گروهن تي ڪاوڙ
چڙهندو آهيان. تازو ته اهو غصو باقي وڌيو الر، جو
ڏسان ٿو ته ڪيترن آسودا ماڻهو گهر ويٺي ڏکن سوالن
جي ويچهو وچڻ جي نٿا ڪن، بلڪ ۽ اکو ٻڌڻ جي نٿا
ڪن، جو جو منجهن پنهنجي رهڻيءَ يا ميڙيءَ جي
هاجي ڏسن ٿا. ۾ ڪاوڙ ڪندي، نااميد رهندي،
ٻلن جا چنبا هڻندي ۽ امبد ته پاڻ تي يا ٻين تي ڪلڻ
جي ڏاهه نه وڃائي الر.

ڪڏهن عجب لڳندو الر ته انسان ذات جو رحيم ۽
ڪريم خدا تعاليٰ ۾ ڪهڙو نه ٻکو ايمان آهي. ڪيترن
نه ڏکن پنبان ذڪ کائيندي به اهو سالم رهي ٿو ۽ جي
تباهيون ۽ بربادبون الهي رحمت کي رد ڏين ٿيون
سي ئي ساڳيون ايمان جي سلامتيءَ جون ڪسوٽيون
سمجهيون وڃن ٿيون.

"اي مالڪ تون بلاشڪ آهين عادل،
آ قصو تنهجو هر شيءِ ۾ ڪامل.
وليڪن مان به جولدس سائين ڪي صاف،
ته دعوا منهنجي ۾ پڻ آهه انصاف:
جو ڏوهارين جي ڪم ۾ ڪاميابي،
تنهجو منهنجي هر محنت - خرابي.

ٻڌجي ڏيکاريو اٿس ۽ جزوي موقعا ڇڏي مکيه ڪانگريسين ٿورو گهڻو سنڌس رستو ورتو آهي. جواب ڏيندا هوا ته رکه رکاڻي يا ادب آداب وارو جنهنڪري اڳلو پلي پيو غلط دليل بازي ڪري يا وقت جو سلامي تي چالبازيون ڪيڏي. ٻئي ڌريون، جڻ سچي سوال جي ويجهوئي نه اينديون هيون ۽ جيئن مغربي ملڪن ۾ ٿيندو آهي، ڪو به دلي بادلي بحث ۽ وقتي ڏک وقتي ٻچاءُ نه ٿيندو هو.

هڪ دوست، جنهن جي راءِ جو قدر اٿم، لکي موڪليم ته اخبارن ۾ تنهنجا تکا تيز بيان پڙهي پايان ٿي ته پلي وارا جنبوٽا پائين ٿو. مثال نا اميديءَ جي واديءَ ۾ گهڙي اهڙو ٿيو آهين؟ تڏهن غور ڪيم. ڏٺم ته قدري آئين هو، جو جو اسانجي ساري قوم نا اميديءَ جي واديءَ ۾ پئڪي ٿي. شخصي طور به شايد قدري صحيح هئي، پر تنهنجي ڪا چاڻ ڪانه هيم. سبب جو پاڻکي دپيل يا ناڪامياب نٿي سمجهيم. جڏهانڪر گانڌيجي سياست جي ميدان ۾ نظر آيم، تڏهانڪر گهٽ ۾ گهٽ هي ڪانئس برابر ته ٻپ وچون پنهنجا ويچار نه ڏيڄن. سياسي ميدان ۾ هن سبق جي پيروي ڪرڻ ڪري (غير سياسي ميدانن ۾ پيروي ڪرڻ وڏيڪ ڏکي ۽ خطرناڪ آهي) اڪثري جي تڪليف ۾ آيو آهيان، ته روح جي راحت به ماڻي اٿم. منهنجي خيال ۾ الهي ڪري ٿي اسانجون دليون تلخ ۽ ترش نه ٿيون آهن ۽ نه مايوسيءَ ۾ غرق ٿيون آهن. اهو به ڄاڻان، ته ڪيئن ماڻهن ڪي اسان لاءِ ادب ۽ محبت آهي، دل کي فرحت ڏئي ٿو ۽ دلشڪستگي ۽ نا اميديءَ جو دارون ٿئي ٿو.

کي چونڊن ۾ شامل ٿيڻ لاءِ ڪو به اصولي اعتراض ڪونه هو، ۽ خاطري هئي ته وقت ايندو ته ڪانگريس شامل ٿي ويندي. ۾ هن وقت سوال جيڙو معنيٰ ٔ ان خراب ڪرڻ. دل ۾ اميد هئي ته ڏهاڪي ڏهاڪي لابندي لبڻ سوالن جي صفائي ٿي ويندي ۽ جي اسان ۾ ڪچا ٿوا سي به ٿي اسري نه ويندا.

سو سڀ وقت آءٌ نه ليڪ ۽ بيان ڪيلدو رهيس. قدري ڪين جوري جهيڙو ڪندو هوس جيڪي ڇپجي شايع ٿين. ڪاٽ ڪوٽ صاحب هو ۽ ڪنين قانون جا جنسا جمع ڪيئي ٿهلبل هوا. ڪلي آءٌ پاڻ تيار هوس، ۾ جيمينڊڙ، پڌرو ڪندڙ ۽ سمبادڪ نه تيار ڪونه هوا. وري ۽ شڪو جو اخبارن وارا مروت وارا هوا ۽ مولسان ڪنين سُهڇ ڪيانون، ۾ سو ۽ سدائين نه. وقتي ته بيان ۽ ليڪن مان ٽُڪر ٽُڪي ڪيلدا هوا ۽ هڪ پيري هڪ ليک مٿان نور لچرايو هوم سو ساري جو سارو ڪيهن اڪشن ڪونه ڏلو. جنوري ۱۹۳۴ ۾ جڏهن ڪاٽي هوس لڌهن هڪ مکيه روزاني اخبار جو سمبادڪ گڏجڻ آيو. جي ۽ توهانجو هڪ بيان ڪلڪتي جي اخبارن جي ”مکيه سمبادڪ“ ڏي واءِ لاءِ موڪليو اٿر. مکيه سمبادڪ صاحب ناپسند ڪيو، سو شايع نه ٿيو آهي. اُهو ”مکيه سمبادڪ“ خود سرڪار جو ڪاٽي ۾ ڪاٽ ڪوٽ صاحب ٿي هو.

مون ڪن بيانن ۽ ملاقاتن ۾ ڪن شخصن ۽ گروهن جا جڳا جوڙا لاٿا هوا. سو ڪين نه آڙايو. سو هن ڪري جو قدري گانڌيجي ۽ اهو خيال ڦهلايو آهي نه ڪانگريس ڏڪ جو ڏڪ سمت جو مت نه ڏيندا، تنهن جو پاڻ مثال

حالتن تي غور ڪرڻ لاءِ گڏيا. خود ڪاميٽيءَ کي تنهن وقت ڪا هستي ڪانه هئي. سو هن ڪري ته، جو بي قاعدي جماعت هئي، پر پوءِ ڪالپوءِ گانڌيجيءَ جي صلاح تي سڀ ڪانگريس ڪاميٽيون ۽ آفيسون بند رکيون ويون. منهنجو ته تنهن وقت عجيب حال هو، ڇو جو جيل مان نڪرڻ بعد مون هيٺين پاڻيهي پاڻکي مٿانڻ کان انڪار ڪيو ۽ پاڻکي ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري سڏيندو رهيس. پر منهنجي آفيس آڪاس ۾ هئي. سچ پڇ ته نه هئي آفيس، نه ڪلارڪ، نه اڪٽنگ پريزيڊنٽ. گانڌيجي پرابر صلاح مشوره لاءِ موجود هو، پر هن وقت اڪل ڀارت جي زبردست هريجن دوري ۾ ڳيٽل هو. اسين هن دوري ۾ جبلپور ۽ دهليءَ ۾ وڃي وٽس پڳاسين ۽ ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميمبرن سان صلاحون ڪيوسين. تڏهن ميمبرن وچ ۾ متيڀيد نڪري نروار ٿيا. سڀ واٽون بند نظر آيون ۽ ڪا به واٽ سين کي سٺائي لٿي لڳي. جي هلچل بند ڪرڻ جي فائدي ۾ هوا ۽ جي نه هوا تن ٻنهي جو فيصلو اڪيلي گانڌيجيءَ مٿان هو. تڏهن هو بند نه ڪرڻ جي فائدي ۾ هو، سو معاملو جهڙي جو تهڙو ئي رهيو. !

ته ڪانگريس ڪائونسلن لاءِ چوٽن ۾ گهڙي يا نه، تنهن سوال تي ڪانگريسي ڪڏهن بحث ڇيڙيندا هوا، جيتوڻيڪ في الحال ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميمبرن کي منجهس دلچسپي ڪانه هئي. تنهن مهل اهو سوال ئي نٿي اٿيو. سوال بي وقتو هو، ”نوان سڌارا“ اڃا ٻه ٽي سال گهٽ ۾ گهٽ ڪاڻ وارا هوا ۽ مرڪزي اسيمبليءَ ۾ نين چونڊن جي ڳالهه ڪانه هئي. شخصي طور مون

ٺهرايءِ پاس ڪيو، مقصد ٺهرايو ۽ نافرماني هلچل بند ڪرڻ خلاف رايو ڏنو. سينيءَ کي خاطري هئي ته عام هلچل ڇڙڻ جو ذرو به وجهه نه هو ۽ شخصي نافرماني به رڪي رڪي بند ٿي ويندي يا ڇڏي پاڻ ئي ڏينديءَ. پر هلچل بند ڪرڻ مان ته اسان گهٽو ڪين وٺيوءِ جو جو سرڪار جو زور زبر ۽ نادرشاهي اچا چالو هوا. سو بوڻي، ته اندر جو درد اظهار ڪرڻ لاءِ اسان چيو ته هلچل جاري رهي. انهيءَ حقيقت پر ڪم ڪندڙن ڏي هدايتون ڏيون ته هرڪو پاڻ گرفتار نه ڪرائين. روزمره جو ڪم ڪار ڪندا رهن ۽ پوءِ جي گرفتاريون ٿيون ته منهن ماٺ ۾ برداشت ڪن. خاص ڪري کين تاڪيد ڪيو ويو ته پوراڻين سان وري لڙهه وچڙ بر اچن ۽ پڻ جي معاملن، ڪي سرڪاري دبردوس ڪري جو ڳوناڻن جو حال بڇبرهو سو لباسين. پڻ نه ڏيڻ جو نه سوال ئي ڪونه هو. پونا ڪانفرنس بعد اها تحريڪ بند ڪيل هئي ۽ پڌرو هو ته هنن حالتن هيٺ بيهر تحريڪ هلائڻ محال هئي.

اهو ڪم جو سنڌ به ٿڌو ۽ سالتبڪو هو. ڪم به بي قاعدي ڪين هو، پر اسانکي هريو پڪي نه گرفتاريون ضرور ٿينديون. اچا اسانجا ڪم ڪندڙ ڳوٺن ۾ مس ويا ته گرفتار ٿيا ۽ مٿن اهاڻي تهمت مڙهي سزا ئي ڏني ويئي ته هنن پڻ نه ڏيڻ جي حرڪت مچائي ٿي. سائين کي گرفتار ٿيندو ڏسي پاڻ اوڏانهن وڃڻ جو خيال ڪيم، پر وري بن ڪمن ڏي گهلجي ويس، تان جو وڃڻ جو وقت ختم ٿي ويو.

انهن وقت ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر به پيرا

ڪيئن بچي الله آباد موٽيس. وات تي علي ڳڙه ۾ لهي مسلم شاگردن ڪي تقرير ڪيم.

جڏهن سرڪار هرقسم جي تيز سياسي ڪمن کي نگهوسار ڪرڻ لاءِ ڪمر ڪشي هئي، تڏهن غير سياسي عام ڪمن ۾ هٿ وجهڻ لئي وٺيم. ڏٺم ته ڪئين ڪانگريسي سياسي ڪمن کان جان بچائي بنهه خسيس ڪمن کي لڳي ٿي ويا، جي ڪٿي چڱا خاصا هوا، پر ان جو جنگِ آزاديءَ سان ڪو ٿورو واسطو هو. انهن پاڻ کيائڻ سياويڪ هو، پر چيم ته هن وقت انهيءَ طبيعت کي روڪڻ گهرجي.

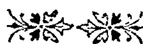
آڪٽوبر ١٩٣٣ جي وچ ڌاري اسانجي پرانتڪ ڪم ڪندڙن جو هڪ ميڙ الله آباد ۾ حالتن تي غور ڪرڻ ۽ آئينده بابت فيصلو ڪرڻ لاءِ ڪوٺايو ويو. پرانتڪ ڪانگريس ڪاميٽي اجا اڃ قاعدي هئي. جنهن صورت ۾ اسانجي مراد پاڻ گڏجڻ، نه قانون جي انحرافي هئي، تنهن صورت ۾ اسان رسمي طور ڪاميٽي نه سڏائي. پر اسان ڪاميٽيءَ جي سيني آزاد ميمبرن ۽ ڪن چونڊيل ڪم ڪندڙن کي هڪ دوستاني ميڙ ۾ سڏايو. اسانجو ميڙ خانگي هو، پر منجهس ڪجهه به ڳجهه ڳوه جو نه هو: آخر تائين خبر ڪانه هئي ته سرڪار دست اندازي ڪندي يا نه. انهن ميڙن ۾ اسان دنيا جي موجوده حالتن - واپار ۾ مندي، جرمني ۾ نازي تحرڪ ۽ روس ۾ ڪميونزم وغيره تي ويچار ڪيو. اسانجي مرضي هئي ته اسانجا رفيق، هند جي جنگ، جيڪي دنيا جي ملڪن ۾ ٿي رهيو هو، تنهن نظر سان ڏسن. آخرڪار هن ميڙ هڪ ساميوادي نوع جو

٥٧ — وارٽ - بندي.

وري گرفتار ٿيڻ ۽ سزا ملڻ جو خطرو سر مٿان
بيٺو ني هوم. جڏهن اعلان ۽ آرڊيننس جو عهد هو،
۽ ڪانگريس اڃا هڪ بي قاعدي جماعت ڏٺي، تڏهن
ٻيو ڇا ٿيڻو هو. پنهنجي طبيعت ڏسي ۽ سرڪار جي
بناوت ڏسي گرفتاريءَ کان ڇٽڻ محال هو. تنهنڪري
ڪو به ڪم ساله سنيءَ ۾ ڪري ڪين سگهيس.
اهو ني وڪر هوم ته ڪين ڪٿڙ ۾ پورو ڪري وٺان.

تڏهن به گرفتاريءَ لاءِ واجهاير نٿي ۽ گهٽي قدر
سو لٿي ڪيم جنهنڪري اڳين ٿئي. پنهنجي ۽ ٻين
پرالتن مان ڏوري لڳالڻ جا اوٽا آير، پر الڪار ڪيم،
ڇو جو ڪو به ڏورو مون لاءِ طوفاني ٿئي ها ۽ سرڪار
ترت ختم ڪري ڇڏي ها. مون لاءِ اڻ لي هڪڙي ٻهڻ
ڪونه هو، پر جڏهن ڪنهن هند ٻئي ڪنهن ڪم سان
وڃڻ ٿيندو هوم- مثلا گانڌيجي ۽ ورڪنگ ڪاميٽيءَ
سان صلاح مشوره ڪرڻلاءِ- ته ميٽنگن لي دل ڪولي
ٽوٻوڙن ڪندو هوس. جبلپور ۾ شاهي ميٽنگ ۽
عاليشان سرڪس ٿيا، دهليءَ ۾ ايڏي ميٽنگ مون اڳ
نه ڏٺي هئي. هيڏيون شاهي ميٽنگون ڏسي جيم ته
سرڪار هٿ ٻڌي ڪين ويهندي. دهليءَ ۾ ميٽنگ
بعد سخت افواه هو ته جاڻ گرفتار ٿيس، پر الائي

کي هڪ مسلم راڄ سڏيو ويو آهي سو تاهم جي خيال
کان ۽ وجهه ملندي شرط قانون مان رد ڪيو ويندو."
پانيان ٿو ته پوءِ سڀ پڇ ائين ڪيائين. مصر، البت
خبرداريءَ سان، ساڳيو رستو وٺي، پنهنجي سياست
کي مذهب کان آزاد ڪري رهيو آهي. ساڳي طرح
سڀ عرب ملڪ، سواءِ عربستان جي، جو وڏيڪ
پٺتي پيل آهي، ڪن وينا. ايران ته پنهنجي نئين سيپنا
۾ ساهه ڦوڪڻ لاءِ اسلام کان به اڳ جا ڏينهن ساري
سنڀالي رهيو آهي. مطلب ته هرهنڌ مذهب پٺتي هٽي
۽ قوميت اڳ ۾ اڳرائيءَ جا ويس پهري رهي آهي ۽
قوميت پنيان وري اهي سلسلا جاري ٿي رهيا آهن
جي پنگتي ۽ اقتصادي پوليون بولين ٿا. پلا تڏهن هند
۾ "مسلم قوم" ۽ "مسلم تهذيب" جو ڇا ٿيندو؟
ايندڙ زماني ۾ اهي فقط اتر هندوستان ۾ ۽ انگريز
حڪومت جي سايہ هيٺ ٿي سلامت رهڻا آهن ڇا؟
جي ترقي معنيٰ اها آهي ته سياست ۾ وسيع نظر
کان ڪم ورتو وڃي، ته ضرور چوندس ته اسانجا
فرقي پرست ۽ اسانجي سرڪار جاٽي ٻجهي ۽ هر وقت
انهيءَ ابتڙ تنگ نظر کان ڪم وٺي رهيا آهن.

لڳن ٿا. مسلم تعليم يافته کي ورلي سونهاري ڏاڙهن ٿا، باقي علي ڳڙهه اچا سرخ فيز ٽوپي سان نظر ڪري ٿو، جا "ترڪيءَ ٽوپي" ترڪن پاڻ ترڪ ڪئي آهي. مسلم عورتن به سادهي اختيار ڪئي آهي ۽ آهستي آهستي پرده اندران نڪرن پيون. مونکي نه ڪي رسمون رواج آئڙن ٿي ٿا ۽ مونکي ڏاڙهون يا مڇون يا چوٽيون وڻن نٿيون، پر ٻين ٿي پنهنجا شوق خيال مڙهڻ ٺيڪ ٿو ڀانيان. پر ايترو ضرور ٻاسبندس نه جڏهن امان الله خان سونهارين جي سرسري طور صفائي ڪرڻ شروع ڪئي تڏهن ڏاڍو خوش ٿيس.

جي هندو ۽ مسلمان هر قسم منهن ورائي پئتي پيا نهارين ۽ جي شيون سندن هٿان پيون وڃن تنکي پيا جهپ وجهن، اهڙن کي ڏسي ارمان لڳندو اٿم. آءٌ ماضيءَ کي نه ٿو نندڻيان ٿو ۽ نه انڪار ڪريان ٿو. منجهس گهڻو ئي ڪم ڏاڍو سٺو سهڻو آهي. سو بلاشڪ رهندو. پر هي شخص انهي سٺي سهڻي پٺيان ناهن، پر انهي پٺيان جو ڪنهن نه ڪم جو يا نه نقصانڪار آهي.

ٿورن سالن کان وٺي هند جي مسلمانن کي هڪ پٺيان ٻيو صدمو رسيو آهي ۽ سندن دل کي عزيز کي خيال وهم ٽاش پاش ٿي ويا آهن. اسلام جي غازين ترڪن نه رڳو خلافت جو خاتمو ڪري ڇڏيو، جنهن صدقي هند ١٩٢٠ ۾ هٻڏي ڪاوڙ ڪئي، پر قدم به قدم مذهب کان دور هليا آهن. ترڪيءَ جي جوڙجڪي قانون ۾ هڪ قلم ڇوي ٿو نه ترڪي هڪ مسلم راڄ آهي، پر متان ڪا غلطفهمي ٿئي، ١٩٢٧ ۾ ڪمال پاشا چيو ته، "اهو جو جوڙجڪي قانون ۾ ترڪيءَ

مسلم قومن ۽ ملڪن جي تواريخي ڪارنامن تي
فخر ڪرڻ هڪ نهايت مضبوط اسلامي رشتو سمجهيو
وڃي ٿو. پر ڪيترين قومن جي ڪارنامن پر فخر ڪرڻ
کان مسلمانن کي ڪير روڪي ٿو ڇا؟ جيئين اهي ياد ڪندا ۽
سانڍيندا تيئين اهي يادگار وٽن تازا رهندا. در اصل
اها پراڻي تواريخ ته اسان مڙيئي جو سانجهو ورثو آهي،
سو شايد هن ڪري جو اسين سڀ پاڻ ڪي ايشياواسي
ڄاڻي يورپ جي اڳراڻيءَ خلاف آهيون. آءٌ ته پنهنجي
سر ڄاڻان ٿو ته جڏهن ڪڏهن عربن جون اسپين ۾
جنگيون ۽ پلستين ۾ صليبي جنگيون پڙهيون اٿم ته
منهنجون همدرديون عربن سان ئي رهيون آهن. پڙهڻ
مهل ڪوشش ڪري پي رهيو سچ ڇو طالبو ٿيندو آهيان ۽ ڇا
به ڪريان مگر جڏهن ايشياواسين جي ڳالهه اچي ٿي
تڏهن پاڻ کي ايشيا جي اٿو ڪان آجو ڪري نٿو سگهان.

ڏاڍي ڪوشش ڪئي اٿم ته سمجهان ته
”مسلم تهذيب“ ڪهڙي چيز آهي، پر ارمان جو
ڪامياب نه ٿيو آهيان. ڏسان ٿو ته اتر هندوستان ۾
مٿئين ۽ وچولي درجي جا هندو ۽ مسلمان فارسي
ٻولي ۽ روايات جي اثر هيٺ آيل آهن. پر عام خلق
ڏي نهاريو، انهيءَ ”مسلم تهذيب“ جون هڻي
نشانيون ڏٺيون اٿم: هڪ نموني جون سٿڻون، نه
بلڪل ڊگهيون نه لنديون، ڏاڙهي رکي مڇ ڪترڻ
جو هڪ نمونو ۽ ڪُونرو ڪٽڻ. ساڳيءَ ريت هندن
جو رواج آهي ڌوتي پهرڻ، چوٽي رکڻ ۽ لوٽو کڻڻ.
سچ پڇ ته اهي فرق به شهرن ۾ آهن ۽ ڳوٺن ۾ نٿا
رهن. مسلمان ڳوناٺا ۽ مزدور ته هُوبهُو هندن وانگر

تهذيب. جن کي "مسلم تهذيب" سانڍي رکي آهي
سي هندو تهذيب بابت ڪٿي نه ٿا ڏين. انهن کي ته مغرب
جي پاڻي پهلوانن سان جنگ جوٽڻ ڪري، مونکي ذرو به
شڪ ناهي ته جيڪي ڪوششون انهيءَ وڳهائڪ ۽
آرائڪ سڀيتا کي دسٽ لاءِ ڪيون وينديون سي اجايون
ٿينديون ۽ آڪي کي انهن جي ناڪاميابي ڏسي ڪو
ڏک ني ٿيندو. جڏهن ريلوايون ۽ سنڌس پانڊ پاتيا
هئا آيا تڏهن اسان پاٽمرادو چاڙ بنا نئون رستو ورتو.
جڏهن هند مسلمانن جي طرفان سر سيد احمد خان
علي ڳڙهه ڪاليج کولي تڏهن هن به ساڳيو فيصلو ڪيو.
پر سچ پچ ته اسانکي فقط هڪ بڏادڙ جو ني وجهڻ
هو، جو ساڻي شيءِ جهڙي ٿو جا شايد ڪيس ڇڏائي ٿي.

پر هيءَ "مسلم تهذيب" ڪهڙي چيز آهي؟ ڇا
اها عربن، ايرانين، ترڪن وغيره جي عاليشان
ڪارنامن جي ياد ڏيري آهي ڇا؟ يا سندن ٻوليءَ جي؟
يا ڪلا ۽ سنگيت جي؟ يا رسمن رواجن جي؟ مان
ٿو پاليان ڏکيهن ۾ اُح ڪالهه جي مسلم ڪلا يا سنگيت
ڏي اشارو ڪيو آهي. جن ٻن ٻولين هندوستان ۾
مسلم خيالات تي اثر وڌو آهي سي ته عربي ۽ فارسي،
۽ خاص ڪري فارسي آهن. پر فارسيءَ جي اثر ۾ ڪجھ
به مذهبي الڳ ڪونهي. فارسي ٻولي ۽ فارسي
رسمون رواج هزارها سالن جي لڳ، لاڳاپي - ۾ هت
آيا ۽ اُتر هندوستان ۾ ٻڪرڄي ويا. ايران پاڻ مشرق جو
فرانس ملڪ هو جو پنهنجي ٻولي ۽ تهذيب جي سوڪڙي
اوسي پاسي موڪليندو رهيو. اهو ورثو هندوستان ۾
سڀني لاءِ عام ۽ قيمتي آهي.

حقيقتون، خاص ڪري اقتصادي حقيقتون، نظر انداز ڪري دل جي موجن ۽ جذبن تي ترڳندا وتون. ائين برابر آهي ته دل جا جذبا علم منطق کي گوهيون ڏيندا آهن ۽ چاڪاڻ ته عقل هوش جي خلاف لڳن ٿا تنهن ڪري کين نظر انداز ڪري نٿا سگهون. پر هي خيال ته ”مسلم قوم“ هڪ جدا قوم آهي ڪن ٿورڙن شخصن جو وهم ٿي آهي ۽ جي اخبارون شهرت نه ڏين ها ته هوند ٿورا ٻڌن ها. ۽ جي ڪٿي گهٽا اعتبار به ڪن ها ته حقيقت جي چوٽ سان الوپ ٿي وڃي ها.

هندو ۽ مسلم تهذيبن جي ٻ سا ڳي ڪار آهي. زمانو هو جڏهن ”قومي تهذيبون“ هيون ۽ هاڻ ته ساري دنيا هڪ يڪي تهذيب جو دايرو بڻجي رهي آهي. ڪجهه مدت تائين قومون اجا پنهنجيون ٻوليون، رسمون رواجون، خيالن خوابن کي ڇهتي رهنديون. پر هي ڪل جو جڳ آهي ۽ سائنس تيز سفر، بي تند تارن، سنيمائن ۽ اخبارن جو سمو ايڪ سيني کي گهڙي هڪ جهڙو ڪري ڇڏيندو. تنهن دنياهه جي وهڪ کي ڪو به بند جهلي نٿو سگهي. ڪا ايڏي اٽل پٿل ٿئي جا جديد تهذيب کي پيڇي پرزا ڪري ڇڏي ته وهڪ بند ٿي سگهي ٿي. برابر هندو ۽ مسلم رهڻي ميڙيءَ ۾ ڪيترا ڀيد آهن. پر هن زماني جي وگياڪ ۽ آرٿڪ درشٽيءَ اڳيان اهي ڀيد ڄڻ نظر ئي نٿا اچن. پر انهيءَ مغربي زندگيءَ ۽ هنن ٻن جي زندگيءَ ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. در اصل هن وقت هند ۾ هندو سيڀيتا ۽ مسلم تهذيب هڪ ٻئي جا مقابل ناهن، پر هڪ طرف آهي ٻئي ۽ هن طرف سائنس واري فاتح مغربي

ڪي جزوي هندو فرقي باز لندر ۽ ساڳيو سر آلاپين ٿا. فرق رڳو ايترو ته سندن ليکي هندو جهچهائي ۾ هتيا ڪري، "هندو سيتا" ليٺ سوپاري ٽبندي.

هندو ۽ مسلم "تهذيب" ۽ "اسلامي ملت"- انهن لفظن لي غور ڪندي ڪيٿن ته زمان ماضي جي تواريخ جا ورقا اکين اڳيان اچن ٿا ۽ حال ۽ مستقبل جا رنگ روپ اُڀن ٿا! هند ۾ مسلم قوم- هڪ قوم اندر بي قوم، نو جا ۾ ٽڙيل پکڙيل، ته تذليل، همه همت، هڪ هند گڏيل نه آهي. سياسي نظرڪان هي خيال واهيات، اقتصادي نظر کان کل جهڙو آهي؛ مٿس ويچار ڪرڻ، وقت وڃائڻ ليندو. پر مٿس غور ڪندي، سندس پنيان جا ذهنيت آهي سا سمجهي سگهبي. هن قسم جون ذار ذار ٻاهر نه ملڪ جهڙيون قومون هيون، پر ڏهن کان پندرهن صديءَ لائين ۽ بعد ۾. عثماني سلطانن جي اوائلي زماني واري قسطنطنيه ۾ هن قسم جون "قومون" ذار ذار رهنديون هيون ۽ قدري خود مختيار هيون. مثلاً لاتن عيسائي، آرٿوڊاڪس عيسائي، يهودي وغيره. هن ريت پنهنجي وطن کان ٻاهر بين ملڪن ۾ قوم پاين سان ناتو گڏجڻ جو سلسلو شروع ٿيو، جنهن دستور ڪيترن مشرقي ملڪن جي اج ڪالهه نند ڦٽائي آهي. سو "مسلم قوم" جي معنيٰ نه ڪا قوم ڪانهي، فقط ڪو مذهبي گڏنڍ آهي. يعني ته اج ڪالهه جي خيال موجب ڪابه قوم زور وٺي نه سگهي ۽ اسين سڀ جديد تهذيب ٿي ڪري وڃولي جڳهه ڏانهن پنيان پير ڪريون؛ يعني ته آپشاهي حڪومتون يا ذاريون حڪومتون قائم ڪريون؛ يعني ته آخر ۾ جاٽي ذ جاٽي

دائمي دوستانو سلوڪ ڳنڍيو وڃي." تنهن وقت به پڌوسين ته آغا خان ۽ لارڊ لائڊ خاص مهمان هوا. پانڇجي پيو ته جيئن هت قومي سياست ۾ سر تيج بهادر ساپرو ۽ مسٽر جيڪر بن سرين ۾ هڪ روح آهن، تيئن هُت آغا خان ۽ لارڊ لائڊ سلطنتي معاملن ۾ هڪ آهن. اهو به نوٽ ڪرڻ جهڙو آهي ته جنهن وقت هي پاڻ ۾ هيئن ڪير ڪنڊ هوا تنهن مهل لارڊ لائڊ سرڪار طرف ڪانزرويٽو ليڊرن ۽ قومي سرڪار ۾ پنيان ڪاٽ ڪهاڙا ڪڍي پيو هو، جي هنن ضعيف دل ٿي هندستان مهر ملار وسايا ٿي. *

تازو ڪن مسلم فرقي پرست ليڊرن جي تقريرن ۽ بيانن ۾ هڪ نئون خيال ڏسان ٿو. تنهنڪي ڪابه سچي اهميت ڪانهي، پر ڊپ اٿم ته متان پيا ڪيترا به ساڳيو خيال نه ڪندا هجن. تنهن مان فرقي پرستيءَ جي رنگ جي ڪل پوي ٿي ۽ تنهنڪي خوب هُلايو ۽ ڦهلايو ويو آهي. زور ڏنو پيو وڃي ته "مسلم قوم" ۽ "مسلم تهذيب" هستي رکن ٿيون ۽ هندو مسلم تهذيبون ڌار ۽ نراليون نياريون آهن. تنهن مان اهو ضروري انومان نڪري ٿو، جيئنو ٽيڪ اڳهاڙي طور لٿو چيو وڃي، ته انگريزن جو هند ۾ هجڻ هميشه ضروري آهي. بن غير "تهذيبن" وچ ۾ ٻيو ڪير انصاف جي تارازي هت ۾ جهليندو؟

---

* تازو ڪن برطانيه اميرن ۽ هند مسلمانن گڏجي هڪ ڪائونسل ٺاهي آهي، ته ٻنهي مردار ڏرين جون دليون پاڻ ۾ ڳنڍي.

جو فائدو وٺي پنهنجا مطلب پورا ڪن ٿا. پڻ فرقا ڪوشش ڪري اقتصادي سوال لتائي هٿائي ڇڏين ٿا. پر جلد اهڙو وقت ايندو جڏهن اهين ڪرڻ سولو نه ٿيندو ۽ پوءِ شايد سيني ليڊرن کي آغا خان جا ويهه سال اڳ جيل لفظ ياد اچن ۽ پنهي طرفن جا نرم هٿ هٿ ۾ ڏيئي گرم ڏرين جو مقابلو ڪن. ليڪن اهياڻ هينئر نه ڏسجن پيا. هينئر نه آهي هندو ۽ مسلم فرقي پرست ظاهري هڪ ٻئي لي ڏوڙيو وسائين ٿا، پر لڪ ڇپ ۾ پيٽ لي سرڪار جي مدد ڪري لوڙي لگهوسار ڪندڙ قانون پاس ڪن ٿا. اوٿاوا جو ناهه اهڙو هو جنهن لن پارن جي ياري ناهي.

في الحال اِها دلچسپ ڳالهه نه نوٽ ڪرڻ جهڙي آهي ته آغا خان اُچا ولايت جي ڪانزرويٽو پارٽيءَ جي مردار طرفه سان بنهه گهاٽل مائل آهي. آڪٽوبر ۱۹۳۴ ۾ برطانيه بحري ليگ جيي ڪالي لي هو خاص مهمان ڪري گهرايو ويو، ۽ وقت جو سياڻپي لارڊ لائڊ هو. ڪالي لي جبڪي لارڊ لائڊ برسٽل ڪانفرنس ۾ برطانيه بحري طاقت وڌائڻ لاءِ جبر لنهجي هن دل و جان سان تائيد ڪئي. يعني نه هڪ هندوستاني ليڊر کي جا لوڙ انگلنڊ ۽ سلطنتشاهي جي بچاو جي هئي سا مسٽر بالڊون يا "قومي حڪومت" کي نه هئي ۽ برطانيه بحري موج وڌائڻ لاءِ ڪاٿن نه وڌيڪ منتظر هو. ۽ سو سڀ صلح سلامت خاطر.

ٻئي مهني نومبر ۱۹۳۴ ۾ رپورٽ آئي ته هڪ خاص سنيما خانگي طور لنڊن ۾ ڏيکاريو ويو، جنهن جي اهائي مواد هئي ته، "اسلامي دنيا جو برطانيه تاج سان

پر وطن پرستيءَ جي مخالفت ۽ مردار دليءَ جو
اظهار، جيڪو هندو ۽ مسلم فرقيبازن گول ميز ڪانفرنس
۾ ڪيو، تنهنجو حد پار نه رهيو. برطانيه حڪومت اِت
هٽي بيٺي ته ڪٽر فرقي پرست مسلمانن ڪانسواءِ ٻين
ڪي ڪانفرنس ۾ نه موڪليندس. انهن جو ٽولو آغا خان
جي رهبريءَ هيٺ ولايت ۾ مرده دل ۽ نه رڳو هند
پر سيني فرقي پسند گروهن جي نظر ڪان نهايت
خطرناڪ حضرتن سان ڀٽ وڃي ٿيو. آغا خان ۽ سندس ٽولو
لارڊ لائڊ ۽ سندس جٿو پاڻ ۾ شير شڪر ڏسي آڱريون
ڏندين مڙيون ٿي. نه رڳو ايترو پر هن ٽولي مڙسان
مڙسي هند يوروپين انسوسيئيشن جي عيوضين ۽ اهڙن
ٻين سان انجام اقرار ڪيا. ڏسي دل اداس ٿي ٿي،
ڇو جو هندوستان ۾ سندن جهڙو ملڪ جي آزاديءَ
جو ٻيو ڪو قهري ۽ جبرو دشمن ڳوليو اٿي.

سو ڏسي هندو مهاسڀا وارا به پٺتي ڪين رهيا ۽
آزاديءَ ٿي، ۽ خاص ڪري پنجاب ۾، هر قسم جا
ضابطا گهڙڻ لڳا، جي سڀ انگريزن جي ٿي فائدي
لاءِ هوا. انگريز سرڪار جي چٽ چٽ ڪرڻ لاءِ مسلمانن
ڪان به وڌيڪ هو پنهنجي هٿ ڇوڙي ويٺا. آخر ۾ ڪ
به حاصل نه ٿين ۽ الٽو پنهنجو ڪيس ٽالان ڪري ملڪ
جي آزاديءَ کي دغا ڏنائون. مسلم عيوضين وري
ڪجهه شان مان رکيو هو. هي ته لاهي پاهي
ٿي ويٺا.

هڪ ڳالهه جا چٽي پڌري آهي سا هيءَ ته
فرقن جا ليڊر هڪ ننڍڙي مٺين تنگ دل درج
عيوضي آهن ۽ اهي سڀ عام خلق جي مذهبي

لوڪريون ڪوڙ هيون، سو بئي ڌريون چٽ پٽ لڳيون: تنهن هندو بچاو ۾ هوا، جو اڳيئي وڏيڪ جڳهيون هئن ۽ مسلمان حملي ۾، جو آڻ آڻ واري ڪار هئن. لوڪرين جي جهڳڙ جهڳڙ پٺيان ٻي هڪ ڪت قت هئي، جا فرقيوار نه، پر جنهن جو به فرقيوار سوال تي اثر هو. تلهي لسڪي پنجاب، سنڌ ۽ بنگال ۾ هندو شهري ۽ اهڪيدار هوا ۽ ساڳين پرانتن ۾ مسلمان غريب، قرضدار ۽ ڳوٺاڻا هوا. ٻنهي طرفن کان وڌيڪ اقتصادي هئي، پر تنهنڪري هميشه فرقيوار رنگ ڏنو ٿي ويو. سا ڳالهه جڏهن پرانتڪ ڪائونسلن ۾، خاص ڪري پنجاب ۾، زرعي قرض هلڪا ڪرڻ لاءِ آيا، تنهن ڪري ظاهر ٿي. هندو مها سڀا جي عيوضين اهڙن بلن جي برابر مخالفت ڪري شاهوڪارن جو پاسو کنيو آهي.

هندو مها سڀا جي جڏهن ڪڏهن مسلم فرقي پرستيءَ تي ڪاهه پوندي آهي، تڏهن پنهنجي پاڪدامن قوميت جي هام هڻندي آهي. مسلم جماعتون نسبت فرقي پرست آهن سا ڳالهه نه عالم آشڪار آهي. مهاسڀا جي فرقي پرستي اهڙي پڌري ناهي، ڇو جو قومي ٻولي جو اجهو ورلو اٿس. پر سچي ڪسوٽي تڏهن ٿي ٿئي جڏهن ڪو قومي ۽ لوڪشاهي علاج ڪندي متين درجي جي هندن کي ڪو ڌوڪ رسي ٿو. اها ڪسوٽي مها سڀا ڪڏهن به نه جهلي سگهي آهي. اهوئي سبب آهي جو گهڻائي جي مرضي خلاف ۽ ٿورائيءَ جي مانڊي لاءِ هن سنڌ جي جدائيءَ جي اڻ مخالفت ڪئي.

۽ عام مسلمانن کي گانڌيجي اسهڪار جي هل چل ۾ گهلي ويو ۽ انهن ١٩١٩-١٩٢٣ جي واقعات ۾ چڱو ڀهرو ورتو.

تنهن کانپوءِ اُلٽي گنگا وهي. هندن توڙي مسلمانن جا فرقيوار ۽ پنٿي پيل گروهه، جي هيستائين وچي گوشه نشين ٿيا ها، سي سس ڪڍڻ لڳا. آهستي آهستي ڏڙ ٻه نڪري نروار ٿيا. تڏهن هندو مهاسڀا مس مس ڪا حيثيت پاتي ۽ سو به فرقيوار سوال ڪري. پر سياست ۾ ڪانگريس جو وار به ونگو نه ڪري سگهي. هوڏانهن مسلم فرقيوار جماعتون مسلم خلق ۾ اڳيون شان مان قائم ڪرڻ ۾ وڌيڪ ڪامياب ٿيون. پوءِ به مسلم ليڊرن جو خاصو ٽولو ڪانگريس ساڻ هو. سي وقت سرڪار بهادر مسلم فرقيوار ليڊرن جي پٺڀرائي ڪندي رهي، جي سياست ۾ نسورا نادان هوا. انهن سياسي مردارن جي سوڀ ڏسي، هندو مهاسڀا کي به ريس ٿي، ته آءٌ به چو ڪين حڪومت وٽ سرخرو ٿيان. جي مهاسڀا ۾ تکا ۽ تيز شخص هوا سي ڇڏي ويا يا پٺي ويا، تان جو مهاسڀا منٿين وچولي درجي ۽ تن ۾ خاص ڪري لهڻيدارن ۽ شاهوڪارن ڏي نمندي ويئي.

ٻنهي طرفن جي فرقيوار اڳوانن ڪائونسلن ۾ فِي صدي جڳهين بابت پٺي جهيڙا ڪيا، پر هن مطلب سان ته سرڪار تي زور آڻي پنهنجن کي ڪيترن نوڪريون ورسايون. حقيقت ۾ تعليم يافتن جي هيءَ نوڪرين لاءِ پاڻ ۾ جنگ هئي. ايتريون

ڪي ڇيهو رسي، جا ڪلبو ڪلابو وفادار آهي."

پر الهيءَ باهوڻين صف بنديءَ پنهنجي ڪي ليون طاقتون ڪم ڪري رهيون هيون. مسلمانن جو پڙهيل ۽ سکيو طبقو موجوده حالتن مان اُوس ڪنو اُٿو هو ۽ قومي هل چل ڏي تائبو ويو. خود آغاخان به اهو حال ڏسو ۽ پهنجي لمولي انگريزن کي آگاه ڪيو. جنوري ١٩١٤ جي Edinburgh Review جي پرچي ۾ (يعني جنگ کان ڪي مهنا اڳ) حڪومت کي صلاح ڏنائين ته هندو-مسلم کي ويڙهائڻ جو ڪم ڇڏيو، ڇاڪاڻ ته پنهي طرفن جي نرم طبقن کي ساڻ ملايو وڃي. هن لکي انهن ڪرڻ سان شين هند جا هندو-مسلم گرم طبقا روڪجي سگهبا. انهن مان ظاهر آهي ته هن شخص جي دلچسپي مسلمانن جي فرقيوار مطلب ۾ نه، پر هند جي سياسي ترقي روڪڻ ۾ ئي هئي.

پر نه آغاخان ۽ نه انگريز سرڪار مسلم تعليم يافتهن کي قوميت جي وهڪري ۾ وهي وڃڻ کان روڪي سگهي. مهاڀاري لڙائيءَ ڪري رفتار جي تيزي وڌي ۽ جيئن نوان ليڊر نڪتا ليڪن آغاخان جڳهه پنهن ڪرسي وڃي ورلي. هاڻ نه خود علي ڳڙهه ڪاليج جي روڻ اُڙ لي ۽ نون ليڊرن ۾ ڦڙهه ڦيڪا، به علي ڀائر، به علي ڳڙهه جا ئي شاگرد هوا. هاڻ ته ڊاڪٽر انصاري، مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ ٻيا مسلمانن جي سياست ۾ وکون وڌائڻ لڳا، اهڙي طرح، پر البت هينئين سڀ ۾ مسٽر جناح. انهن سڀني ليڊرن (مسٽر جناح کانسواءِ)

اندر مسلم چڻ ڪانگريس کي ڇڏي ڏيئي ڪانگريس جي رهنمائي ڪرڻ لڳا. پر اهي ڏهه ئي سال ڳرا سال هوا. مهاڀاري لڙائي آئي ۽ پنهنجي هڪ پيڇل قتل دنيا ڇڏي ويئي.

پر ٻاهران بيشڪ ائين لڳو ٿي ته سر ويلينٽائين جي راءِ بلڪل دليلن تي ٻڌل هئي. هاڻ ته سر آغا خان مسلمانن جو ليڊر ڪري نروار ٿيو هو، جنهن مان پڌرو هو ته مسلمان اڃا پنهنجي قديم امپراٽي نظام کي چهٽيل هوا، ڇو جو آغاخان ڪو واپارين ۽ نڌين جو ليڊر نه هو. هو ته هڪ نهايت دولتمند امير، هڪ مذهبي فرقي جو پيشوا، ۽ انگريزن کي عزيز هو؛ ڇو جو انگريز حاڪم طبقي سان گهرا تعلقات هيس. اعليٰ ۽ وسيع تهذيب وارو شخص، جو اڪثري يورپ ۾، هڪ دولتمند انگريز امير وانگر شوق شڪار ۾ رهي ٿو؛ هو پاڻ نه فرقيوار ۽ مذهبي ڳالهين ۾ بنهه تنگدل ناهي. سندس ليڊريءَ جي اهائي معنيٰ هئي ته مسلم زميندار ي ڪلاس ۽ ٿورن آسودن ڪلاس صف ٻڌي سرڪار جا حامي ٿيندا. فرقيوار سوال ته ٻئي درجي جو هو ۽ ٻهرئين سوال کي زور وٺائڻ لاءِ ڪتو ڪيل هو. سر ويلينٽائين چرول لکي ٿو ته آغا خان لارڊ منٽو اڳيان هن ڳالهه تي زور ڏنو ته، ” بينگال جي ورها ڱي کانپوءِ جا سياسي حالت بڻي آهي تنهن بابت مسلم نظر ڪيءَ آهي. ائين نه ٿئي جو تهه تڪڙ ۾ هندن سان ڪي سياسي رعايتون ڪيون وڃن، جن ڪري نه رڳو هندو اڪثريت جو بخت بلند ٿئي، پر برطانيه حڪومت جي پختگيءَ ۾ رخنو پوي ۽ مسلم اقليت

جي ٻالي هو ناز سان ٽنڊ ۾ ڳاڙهي ترڪي ٽوپي پائڻ
لڳا، جا ٽوپي ترڪ ٻاڻ جلد لاهي ڦٽي ڪرڻ وارا هوا.
پاڪي جمهوريت اسلام جو ٻاڳي ٻالي جاڻي، ڇو جو
مسلمان ٻائرن سان گڏ ڪائي يا نماز پڙهي سگهيا ٿي،
هنن هند جي سياسي جمهوريت جي هئڻ نه هئڻ جي
ذري به پرواهه نه ڪئي.

سرڪاري نوڪرين جي ڳالهه ۾ تنگ نظر فقط
'علي ڳڙهه ۾ ئي هندن جي مسلم شاگردن ۾ نه هئون.
آهي نه هندو شاگردن ۾ به نظر آيون ٿي، جي به
سياوڪ طور ساهسي حڪري نه هوا. ۾ حالتن ڪيترن
ڪي رواجي جيان ڪان ڏڪي ڪٽي ٻاهر ڪيو. پڙهيل
ڏ ٻيان ڊ ٻ، ۾ نوڪريون ڪٿان اچن؟ سو پڙهيل
بي روزگارن جو طبقو نهي سو، جو انقلابي تحرڪن جو
بيشمار پناهه ٿيندو آهي.

سر سيد جي سياسي پيغام جي ڇاپا ڪان مسلم اڃا
مس ٻاهر نڪتا هوا، نه ويهين صديءَ جي اوائل ۾
ڪي اهڙا واقع ٿيا جن ڪري سرڪار سندن ۾ قومي
تحرڪ (جا هاڻ جهڙي ۾ جنگي هئي) وجهڻ وڏا ويڇا
وجهي ڏنا. سال ١٩١٠ ۾ سر ويلنٽائن چرول
Indian Unrest ڪتاب ۾ لکيو ته، "هند جي مسلم
قوم ڪڏهن به اڳ پنهنجا مقصد ۾ من مراد ون هن طرح
۾ طالب حڪومت جي پختگي ۾ قائميت لي نه بڌا آهن."
سياست ۾ اڳڪٿون ڪرڻ جوکائتو ڪم آهي. سر
ويلنٽائن لکيو لئهن ڪان فقط پنج سال پوءِ مسلم
تعليم يافته پنهنجا بند خلاص ڪري ڪانگريس سان
ٻانهون ٻڌي ٽرڻ لاءِ ڪم ڪشي رهيا هوا. ڏهن سالن

آهي. هند جا لعل تنهنجو روشن مثال آهن. ڪيئن
پيرا اسانکي ياد ڏياريندا آهن ته اڳئين ڪانگريس جي
مرادن جا پاڙ ئي وارث آهن ۽ اسين ته پوءِ دخل
جمائي گهڙي پيا آهيون. سو برابر آهي. پر ڪين به نه
وسارڻ کپي ته دنيا ڦري پيئي ۽ ڪانگريس جون
اڳيون مرادون انهن ڪافور ٿي ويون آهن جيئن پرسال
جي برف هن سال ڳري وهي ويئي آهي. ساڳي طرح
سر سيد جو پيغام تڏهن لاءِ ڪافي ۽ ضروري هو، پر
ڪنهن به ترقي پسند قوم لاءِ آخرين مقصد ٿي نٿو سگهي.
ممڪن آهي ته جي هڪ پيڙهي وڌيڪ زنده رهي ها
ته پنهنجي پيغام کي نئون رخ ڏئي ها، يا ته پيا اڳوان
سندس پيغام کي نئين معنيٰ ڏيئي نين حالتن کي منهن
ڏين ها. پر سندس شاندار ڪاميابيءَ ڪري، ۽ سندس
شخصيت لاءِ ادب هئڻ ڪري، پويان براڻو ايمان
ترڪ ڪري ڪين سگهيا. بدقسمتيءَ سان هند جي
مسلمانن ۾ ڪي اهڙيون زبردست شخصيتون پيدا نه
ٿيون آهن جي نوان گهاٽ گهڙين. علي ڳڙهه ڪاليج
خاصو ڪم ڪيو، قابل ماڻهو چڱي تعداد ۾ تيار ڪيا،
۽ مسلم تعليم يافتن جو رنگ ڍنگ ڦيرايو، پر جنهن
قالب ۾ نهي تنهن ۾ ئي قبض رهي. ممس جاگيري
اميري فضا جي ڇايا رهي ۽ رواجي شاگردن جو حوصلو
سرڪاري نوڪريءَ ۾ ئي رهيو، نه انهن لاءِ روحاني
سير سفر هوا ۽ نه سج چنڊ تارن جون کوجنائون. هي
ته ڊپٽي ڪليڪٽرين لاءِ انڌا اونڌا هوا. هي ته انهيءَ
هش ني خوش ٿي ٿيا ته اسين به اسلام جي اعليٰ
جمهوريت جو انگ آهيون. انهي اسلامي برادريءَ

قانون جاري نٿي ڪري، جيسين رعيت ۽ اخبارن جي راءِ نٿي ٻڌي. اسين جئي نٿا سگهون ته قانون، ناهڻ ۾ اسانجو حصو ڪونهي. ۽ شڪ آهي ۽ بلاشڪ آهي."

هندوستان ۾ "جمهوريت اسلام" جي هڪ ليڊر ۽ ۽ عبوضيءِ هن قسم جا ٻول ٻوليا! شايد هن طرح ٻولڻ جي جرئت خود انڊ جي لعلشدارن ۽ آگري، بهار ۽ بنگال جي وائيسن کي هن وقت به نه ٿئي. ۾ وڳو سر سيد سان اهو حال نه هو. ڪمتريون ڪانگريس ۾ نڙيون ته اج پڙهه نه صورت پيئي وني. پر اترو پڌرو آهي ته هندو- مسلم سوال جو سياسي ۽ اقتصادي رنگ هن قسم جو هو: چڙهندڙ ۽ وڌيڪ آسود وچولو (هندو) درجو، جاگيرداري ۽ زميندار ي (مسلم) درجي جي مدد سان روڪي الڪايو ويو. هندو زميندار اڪثري ڌنڌن ڪارخانن جي مالڪن سان ويجهو ڳنڍيل هوا، جهنڪري وچولي درجي جي ڳهورن باست ۽ طرفدار يا همدرد ٿي رهيا. انگريز ته هردم جاگيردارن ۽ اميرن جا ٿي حامي هوا. پهي ڌرين ليکي يانءِ ته عام خلق ۽ هيلشين وچولي درجي وارا هوا ٿي ڪوڊ.

سر سيد جي زور دار ۽ زبردست شخصيت هند جي مسلمانن تي پنهنجو سڪو جمايو ۽ سندس خواهشن ۽ مرادن جي ناهرين صورت علي گڙهه ڪالبج وجي ورلي. ڦرندڙ گهرندڙ حالتن ۾ انين ٻُبدو آهي جو ڪنهن ۽ عمدڪ تحريڪ جي ڦوت جلد ختم ٿي ويندي آهي ۽ بوءِ مرڳو ترقي جي راهه ۾ رلنڊڪ ٿي پوندي

آهن. پنجاب کان، اَوڌ کان، آيرنڊي کان، اُلهندي
کان، مدراس ۽ بمبئي کان. اهڙن کي ئي صلاح مشوره
۾ شريڪ ڪري ٿي. سرڪار هندوستاني رئيسن مان
به اُنهن کي گهرائي ڪرسيءَ تي وهاري ٿي ۽ عزت
جي نظر کان وهارڻ جا لائق سمجهي ٿي. شايد ڪن
جي دلين ۾ شڪ اُٿيا هوندا ته سرڪار عزت جي نظر
کان ڇو ٿي سڏائي؟ لياقت جي نظر کان ڇو نه ٿي سڏائي
وهاري؟ تنهن بابت حضرات، آءٌ ٻه اکر چوندس.
ڇا اسانجي ملڪ جا رئيس اهو پسند ڪندا ته ادنيٰ
قوم ۽ ادنيٰ درجي جا آدمي، پوءِ ڪري بي. اي
يا ايم. اي. پاس هجن ۽ ڪٿي لائق به هجن، سي مٿن
ويهي حڪومت ڪن؟ سندن مال جائداد ۽ عزت جا
حاڪم بڻجن؟ هرگز نه. ڪوهڪ به پسند ڪين ڪندو.
(چيرس).

سرڪار جي ڪائونسل جي ڪرسي نهايت معزز آهي.
سرڪار مجبور آهي جو سواءِ معزز جي ٻئي ڪنهن کي
به وهاري نٿي سگهي؛ نه وائسراءِ اهڙي کي "ماءِ
ڪليگ" يا "ماءِ آنربل ڪليگ" سڏي سگهي ٿو؛
نه شاهاڻن ڪانن يا شاهاڻن جلسن ۾، جتي ڊيوڪ ۽ اَرل
شامل ٿين ٿا، تن ۾ ڪوٺائي سگهي ٿو.

"هاڻي قانون ناهڻ ۾ ڪجهه نقص هجي يا نه هجي،
مگر ناهڻ جو طريقو اهڙو آهي جو ائين ڪين چئي
سگهبو ته سرڪار خود مختيار ٿي جيڪي وڻيس ٿو سو
ناهي ٿي؛ يا رعيت جي راءِ نه وٺي ٿي ۽ نه ٻڌي ٿي؛
۽ جي شخص حجتون اُٿارين ٿا تن تي غور نٿي ڪري.
بلڪ هن بيان بعد آءٌ چئي سگهان ٿو ته سرڪار ڪو به

هوا. مان ٺئو يالبان ته مسلمانن جون ساڳيون طرف اکيون هيون. شايد هي ورڪ انگلنڊ جي زميندارن اميرن ۽ "ٽوري" ڌر وارن لـي اڪن چڪن هـوا. گلئڊسٽن ته آئلو سنڌن لاءِ هڪ ڪارو ڀوت هو، ڇو جو هو هر ترڪيءَ ۽ سنڌس آرمني قلام جي ملامت ڪيائين ٿي، ۽ چاڪاڻ ته ڊزرائيلي ترڪيءَ سان وڏيڪ همدرد لڳو ٿي، تنهنڪري اُنهن مٿ ٻر مسلمانن، جن کي انهن ڳالهين ۾ دلچسپي هئي، وڌيڪ پسند هو.

سر سيد احمد جون کي ٽٽريرون هن وقت ڏاڍيون عجيب ٻيون لڳن. ڊسمبر ١٨٨٧ ۾ جيڪا لکنوءَ ۾ ٽٽرير ڪيائين تنهن ۾، جيڪي نئسنل ڪانگريس پنهنجي ساليانه اجلاس ۾ ٺڏيون ٺويون طلبون ڪيون، تنکي انديائين، سر سيد چيو ته:

* سرڪار ڪو ملڪ کٽي فتح ڪري، برما ولي، افغانستان سان لڙي، ساڻس صلح ڪري، ته هن ۾ اسان ملڪ جي باشندن جو ڪو به واسطو ناهي.

هن (وائسراءِ جي) ڪائونسل ۾ ڪي ميمبر پگهاردار آهن. تنهن ڪانسواءِ هر هڪ صوبي مان اهي آهن جـي سرڪار جي چاڻ ۾ نهايت هوشيار عملدار آهن. مثلاً ڪمشنر يا بيا جي صوبن جي حالتن مان واقف آهن؛ جن اُني عمر ڪاٽي آهي؛ جي عدالت جي ڪم، فوجداري ۽ ڪلڪٽري جي ڪم، هن ۽ هن ملڪ جي حال مان واقف آهن. سي ٻه هر صوبي مان گهرايل

* هي ٽڪر سنڌو سر سيد جي "مڪمل مجموعه لڪچرز و اسپيچز" مان ورتل آهـي ۽ نه جواهر لعل جي جيوني ءَ مان.

پوءِ چوڪين سرڪار تي نڪته چيني ڪرڻ جي رانـد
رمن؟ پر پاڻ جو مسلمانن جي تعليمي ترقي لاءِ سرڪار
تي پورو پاڙي بيٺو هو، سو اهڙا ڪيا ۽ اُبهرا قـدم
کڻڻ ڪٺي؟ سو اوائل کان وٺي هن ابهر نئشنل
ڪانگريس کان منهن ڪٺي موڙيو ۽ سرڪار کي ٻه اڳترو
اُي گهربو هو.

سر سيد جو اهو فيصلو ته سڀ ڪوششون مسلمانن
کي انگريزي تعليم ڏيڻ لاءِ ڪيون وڃن، بيشڪ نيڪ
هو. تعليم بنا نئين قوميت کي زور وٺائڻ ۾ هو ڪيچ
ٻه نه ڪري سگهن ها ۽ جي هندو ڪانئن تعليم ۾ سرس
۽ مالي حالت ۾ وڌيڪ پختا هوا تن کان هميشه هيٺا
رهن ها. هندن جهڙو سکيو آسودو طبقو مسلمانن ۾
پيدا نه ٿيو هو، جنهنڪري تواريخي يا خيالي اظر کان
هو اُنهن آسودن جي قومي تحرڪ لاءِ بنهه تيار نه هوا.
سر سيد جا ڪم ڪاريون، جي ڏسڻ ۾ تڏا نريا هوا،
سنچ پچ آخر صحيح انقلابي رستي ڏي وٺي وڃڻ وارا
هوا. مسلمان اچـا ته هڪ جاگيرداري اميري غير
جمهوريت جي فضا ۾ ترگيا تي ۽ هو ڏانهن هندن جو
وڌندڙ وچولو درجو يورپ جي آزاد خيالي ۾ ٽبيو
ماري رهيو هو. ٻئي بنهه تـڏا نريا هـوا ۽ ٻئي انگر
راج تي پاڙي وينا هـوا. سر سيد جي تڏائي زمين
ڪلاس جي تڏائي هئي، جنهن ڪلاس جا مٽ پر
مسلمان هوا. هندن جي تڏائي انهن خبردار واپار
ڏندڻن جي هئي جن کي لوان واپار ۽ دللا گهربا
اهي هندو سياستدان اکيون ڪٺي انگريزن جي
خيال گلئبسٽن، برائيٽ وغيره ڏي هٿ ٻڌي لهـ

سچائي ۾ پيتيا وڃن تا نہ انهن پيا لڳن جيئن هڪ گندو غليظ جانور هڪ قابل ۽ سهڻي انسان سان پيش وڃي. انگريز جي اسانکي هندوستان ۾ ضعيف ۽ ذليل مرون سمجهون نہ سبب اهن...... جو ڏلو انھ ۽ هر روز ڏسا ئو سو اسانجي ماڻهن جي خواب خيال نہ اچي سگهندو...... سب روحاني ۽ دليوي خاصيتون جي اسان ۾ موجود هئڻ کپن، سي سب خدا تعالى يوروب کي ۽ خاص ڪري انگلند کي عطا ڪرڻ فرمايون آهن". *

هن ڪان مٿي تعريف ڪوانسان انگلنڊ يا يوروپ جي ڪري نتو سگهي ۽ ظاهر آهي تہ سر سيد تي گهڻو اثر ٿيو هو. ممڪن آهي تہ هن قسر جا سخت الفاظ لکائين ۽ پيتون ڪيائين نہ من منهنجا ماڻهو انهي سجاڳ ٿين ۽ وک کڻن. پٽين هوس تہ اها وک مغربي تعليم جي طرف کڻي هئي. انهيءَ تعليم بنا مسلمان وڏيڪ پنتي ۽ ڪمزور ٿيندا هوا. انگريزي تعليم سان ڪين لوڪريون، عزت، سلامتي ۽ روزگار ملتا هوا. ٿنهنڪري مسلمان کي باز آڻي کيس وٺهن ٿنهن جو زور تعليم طرف لڳائٿو هو. ٿنهنجر ڊپ هوس تہ متان هو ٻئي پاسي ڏ يا ڏين يا قدم کڻن. ستل ۽ منجهيل قوم کي سجاڳ ڪرڻ کو سترو ڪم نہ هو. اها ٺين ٿوميت جا سکين آسودن هندن پالي لوائي هئي سا ڪپن شايد ٻئي پاسي ٽاڻڻ واري هئي ۽ هي ٿنهنجي برخلاف هو. هن ليکي هندو انگريزي تعليم ۾ مسلمان ڪان پنجاهہ سال اڳيرو هوا.

* هي ٿڪرو

Hans Kolm - History of Nationalism in the East. مان ورتل آهي.

۽ انگريزن جو وڏو مداح هو ۽ يورپ جي سفر جو
مٿس گهرو اثر ٿيو. اڻويهين صديءَ جي پڇاڙين اڌ ۾
يورپ يعني مغربي يورپ پنهنجي ترقيءَ جي چوٽ
تي چڙهيل هو، ٻي ڪٽڪي دنيا جو مالڪ هو، ۽ جن
خوبين جي بدولت هن اوج کي رسيو هو سو سڀ
ظاهر هو. مٿيان طبقا موروثي ملڪيتون ماڻي ۽
وڌائي رهيا هوا. ڪنهن به ڏر جي مقابلي جو ڏرو
ڊپ نه هون. آزاد خياليءَ جو زمانو هو ۽ سمجهيائون
ٿي ته قسمت جي اسان تي ڪا وڏي نوازش آهي.
سو سڀ رنگ ڏسي ڪهڙو عجب ته جي هندستاني
وٽن ويا ٿي سي موهجي پيا ٿي. شروع ۾ هندو وڏيڪ
ويا ۽ اهي يورپ انگلنڊ جا عاشق ٿي موٽيا. پر
رفته رفته هنن چمڪ دمڪ تي هري ويا ۽ حيرت
کائڻ وارو پهريون پردو سندن لاءِ پورو ٿيو. پر سرسيد تي
اها پهرئين پردي واري حيرت ۽ ڇايا پيئي سا پيئي.
سن ١٨٦٩ ۾ انگلنڊ مان گهر ڏي سفر جي اثرن
بابت خط لکيائين. هڪ خط ۾ اجهو هيئن ٿو لکي:
”مطلب هي اٿم ته جيتوڻيڪ هندستان ۾ انگريزن
جي بدفضيلت ۽ ماڻهن کي جانورن کان به نيچ ۽
حقير سمجهڻ معاف نٿو ٿي سگهي، پر پاڻيان ٿو ته
سو سڀ اسان سان واقف نه هئڻ ڪري ٿيو آهي.
قبول ڪرڻو پوي ٿو ته جي خيال اسان بابت اٿن
سي هريرو غلط نه آهن. انگريزن جي اجائي چاپلوسي
ڪرڻ بنا، آءٌ سچ ٿو چوان ته هندستاني، اونچي
يا نيچي درجي جا، واپاري يا دڪاندار، پڙهيل
اڻ پڙهيل، جڏهن انگريزن سان تعليم، فضيلت ۽

سوال بابت رخ ورتو سو نهايت وڻان آهي. دل ۾ هڪ
ئي ايمت ڏاڍي اُن ۾ ڪيئن هندو ۽ مسلم ٻاهر ماي ۾
وڃن ۽ ڪيئن هڪ جي لاهي ٻئي کي چاڙهجي. بلوچ
بعد حاڪمن جو ڏهر ٻهرين مسلمانن سان ٿيو، ۽ هندن
سان. ڪين مسلمان وڌيڪ جهڳڙالو، وڌيڪ جنگجو ۽
لنهنڪري وڌيڪ خطرناڪ لڳا. سنڌن دلين ۾
حڪومت جي يادگري به اڃا تازي هئي. ۽ انگريزي
تعليم جي وڃهو ويا ئي ۽ نه اٽريون نوڪريون هين.
لنهنڪري حاڪمن جي شڪن جا شڪار ٿيا. هندو
۽ انگريزي تعليم لاءِ آڌريا ئي ۽ منشيگيرن لاءِ ڀادمت
وڃي ٿيا. مسلمان ڪان وڌيڪ لياز مند به هوا.

زمانو آيو جڏهن مٿين درجي جي انگريزي
خواندن ۾ يعني هندن ۾ قومپت جو سلو لسربو. مسلمان
ته تعليم ۾ گهٽو ٻنتي پيل هوا. اُها قومپت اڃا پلي۽
واري مپانو ڪرڻ مس سکي هئي، پر سا به
سرڪار کي لتي وٺي. لڏهن فيصلو ٿيو ته هاڻ
مسلمانن جو وارو ورائجي ۽ ڪين قوميت جي اثر کان
باز رکجي. انگريزي تعليم جي اثاث مسلمان لاءِ هڪ
چڱي رانڊڪ هئي، ۽ وقت گذرندي اُها اهڙي ٿي
هئي. ڏاڍي جتراڻي۽ سان انگريزن پنهنجي آئيندي
لي غور ڪيو ۽ اهي ڪر ۾ سر سيد احمد خان جهڙي
ممتاز شخصيت ڏاڍي هٿيڪي ملي.

مسلمانن جي اهڙي حالت ۽ خاص ڪري تعليمي
پستي ڏسي سر سيد کي ڏاڍو افسوس ٿيو ۽ اهو
ڏسي به ارمان ٿيس ته مسلمانن جو حڪومت ۾
نه اثر ۽ هاڻدي هئي. پنهنجن همعصرن وانگر هي

ڇيڙو ٽيڪ ايڪ پر پنهنجي بابت ڏهٽوني ڪڇ هو. جن
ٿا سيا جي ليڊرن ڏاڍي ڇڙي چيڊي ٻولي ۽ پر
ٿون تي هلائون ڪيون هيون سي چين کي چنو لڳائي
وينا. مسلمانن طرفان سر محمد اقبال پي گول ميز
ڪانفرنس جي ڪن حقيقتن بابت ٿونکي صحيح ڪرڻ
جي ڪوشش ڪئي، پر ڪابه دليل بازي نه ڪئي
ڪيس جواب ڏيندي صلاح ڏنيم ته پلي ڪا جوڙجڪي
مجلس (Constituent assembly) سياسي ۽ فرقيوار سوالن
جا فيصلا ڪري. ٿورو پوءِ هن سوال تي به ليکه ٻيا ٻه
لکيم. جنهن ٿوني اهي ايڪ پسند پيا ۽ جيڪو اثر
ويچاروان پڙهندڙن تي ظاهر ٿيو سو ڏسي ڏاڍو خوش
ٿيس. اِدن هرگز اٿي سدڃڻم ته هيٺن دليابازي جي
جادوءِ سان فرقي پرستن جا جوش خروش آءٌ ڪاڏور
ڪري سگهندس. ٿنڌڃي ايڪن لکڻ جي صرف اها ئي
مراد هئي ته هي فرقن جا ليڊر دبس پرديس جي
مردار دلين سان بت هوا ۽ سچ پچ ته سياسي ۽ تيهان
وڏيڪ پنهنجي ترقيءَ جا گهاتڪ هوا. سندن طلبن جو
عام خلق جي گهرن سان ڪو تعلق ڪو نه هو. اهي
طالبون فقط ڪن مٿين گروهن جي فائدن لاءِ هيون.
منهنجو خيال هو ته هن ريت دليل ڏيئي سندن پول
کوليان، پر جيل نه ڇڏيو، هي جو طوطي وانگر هرهر
هندو - مسلم اتحاد لاءِ پڪار ڪئي وجي ٿي، سا
چڱي خاصي آهي، پر جيسين فرقن جي قوت جا سبب
نه سمجهبا تيسين بي سود آهي. ڪي نيڪ انسان
پائين ٿا ته اِتحاد اِتحاد پڪاريندي آخر اِتحاد ٿي ويندو
١٨٥٧ جي بلوي ڪانپوءِ انگريزن جيڪو فرقيو

موڪليو. جي ۾ اهمير ۾ تازو هڪ نوجوان جي منڊليءَ
پاس ڪيو آهي، ٺهراءُ بنهه اعتراض جوڳو هو ۽ مون
بنارس واري تقرير ۾ ان ڏي به اشارو ڪيو. سچ
پچ ته اهڙو ڪو ٺهراءُ ڪنهن به منڊليءَ پاس نه ڪيو
هو ۽ هي نه ڪنهن اسانکي ٻڌائڻ لاءِ تي ڪيو هو.

منهنجي بنارس جي تقرير جي مختصر رپورٽ تي
ڏاڍو رڙ واڪو ٿيو. گوڙن شورن لي آءُ هريل آهيان،
پر هندو مهاسڀا جي اڳوانن کي اهڙو جنو ڏسي
واڙو ٿيس. جلهون ڪئي شخصي ۽ جي سوال آندا
هم لن جا جواب ڏنو. پر حد کان ٻاهر ٿيون، جنهن
ڪري خوش ٿيس جو نيڪ جواب ڏيڻ جو وجهه مليو
ويو. جيترن مهنن کان، جڏهن جيل ۾ هوس تڏهن
به، هيءَ ڳالهه ساڳي چٽ تيڪس ٿي، ۽ سمجهه ۾ ٿي
لڳي ته ڪيئن ٿي ٿيا. ڪڪرن ۾ ڪلو هٺو هو. ڪڪرن
۾ هريل هوس، پر اهڙن لڪرادن ۾ ڪيو پوي جي
وچي گار گند ۾ لڪرن. مگر هاڻ ٻي ڪا واهه نه
رهي ۽ پنهنجي خيالن موجب هندو- مسلم فرقي پرستيءَ
بابت هڪ باد لبل لبڪ، لکيم، جنهنم ڏيکاريم ته
پنهي حالتن ۾ اهڙا سچي فرقي پرستي نه هئي، پر
سندس لهه ۾ سياسي ۽ سماجي مرده دلي هئي. جي
تقريرون ۽ بيان ورقيباز ليڊرن جا اخبارن ۾ شايع ٿيا
هوا، لن حا آکرا ڪجي جيل ۾ گڏ ڪوي ساڻ رکيا
هئم سو مال اپترو حام هوم جو هڪ لبڪ اندر ڏيڻا
ڏکيو ٿي پيو.

هندستاني اخبارن الهي ليکم کي چڱي شهرت ڏني،
پر حيرت ڪهڙي جو ڪنهن به ڏر جواب نه ڏنو.

سياپتي خود پنڊت مدن موهن مالوي، ڪلنايڪ هو.
تقرير ڏيندي گهڻوئي ڪجهه فرقي پرستيءَ بابت چيم
۽ سخت ننديز ۽ خاص ڪري هندو مها سڀا جي
ڪارروائين جي ملامت ڪيم. هن جلهه لاءِ دل ۾ اڳوات
سنهيري نه ويو هوس، پر گهڻي وقت کان هر قسم ۽
رنگ، جي فرقي پرستين جي مردار ڪارنامن تي
دل خسته ٿي رهي هئي. جيئن ڳالهائڻ ۾ پهچي ويس
ليئن دل جا خار ڪجهه پڌرا ٿي پيا. جاڻي ٻجهي هندو
فرقي پرستين جا چوڏا لاٿم. ڇو جو هندو ميڙ اڳيان
مسلمانن تي ڪاهه ڪرڻ بي معنيٰ ٿئي ها. اوڏيءَ
مهل خيال ۾ ڪو نه آيم ته جنهن ميڙ جو مالوي جي
سيا پتي هو ۽ جو پاڻ مهاسڀا جو هڪ پيلپايو هو، تنهن
ميڙ اڳيان مها سڀا جي ڏکري لاهڻ هرو ڀرو سهڻو
ڪين هو. سو خيال نه آيم، ڇو جو تازو مها سڀا سان
گهڻو تعلق نه هوس ۽ انهن ئي پنهي لڳو چڙ ته نون
اڳوانن اڳرائي ڪري ڪيس ڏکي ٻاهر ڪيو هو.
جيسين پاڻ مهاسڀا جو هڪ روشن ستارو هو، تيسين اها سڀا
فرقي پرست هوندي به سياست ۾ مردار دل نه ٿي
هئي. پر تازو اهو ڦيرو ظاهر ٿي پيو هو ۽ خاطري
هيم ته نه مالوي جي جو واسطوئي هوندو نه ڪيس
پسند هوندو. پر جيئن پوءِ سمجهيم، اهو نيڪ
هو ته سندس نوتي جو وجهه وٺي آءٌ اهڙا ٻول ٻوليا
جنهن ڪري هو مونجهاري ۾ پوي. تنهن لاءِ ارما
ٿيم.

بي هڪ پل جو به شڪار بڻيس، جنهن لاءِ ارم
اٿم. ڪنهن شخص ٽپال رستي هڪ نهراڻ جو

٥٦ — ڌرتي پرستي ۽ مردانگي.

منهنجي پٽ جي شاديءَ وقت يورپ مان وٺل ڀائي پٽيل جي ديهانت جي خبر آئي. جنهن وقت کان ناچاڪ هو ۽ اُن ڪري ئي هندوستان جي جيل کان آزاد ڪيو ويو هو. سندس مرڻ اسان لاءِ ڏکدائڪ هو ۽ اهو ڏسي ته هڪ هڪ ڪري اسان جا سورهيه اسانکي ڇڏي وڃي ڇڏي، مرڪلائي ٿي ويا، دل ۾ ڏاڍي مايوسي آئي ٿي. ڪيترن شخصن سان سندس ساڳيون ڪمزوريون، پر انهن جو خاص زور انهيءَ تي هو ته اسيمبلي ۾ سندس مت ڪوڙ هو ۽ پريزيڊنٽن ۾ مٽي جو مورڙو هو. سو سڀ سچ هو، پر ساڳي ڳالهه ورڪ ورڪ ٻڌندي چڙ ٿي آيو. ڀلا اسان جي ملڪ ۾ قابل اسيمبلي ميمبرن جو ڏڪر هو ڇا، جي اسپيڪر جي ڪرسيءَ ۾ شان سان نه ويهي سگهن ها؟ اهو ڪم ڀلو ڪرڻ ته اسانجي وڪالت جي سگها جو مرڪ ٿي هو. وٺل ڀائي جو پد قابل وڪيل جي پد کان گهٽ اوچو هو. هو ته جنگ آزادي جو جهرو جهونجهار هو.

نومبر مهني ۾ جڏهن بنارس ويس تڏهن هندو وشو ودياليه جي ودياٿين کي وياکيان ڏيڻ لاءِ مون کي نوتو ڏنو ويو. سو نوتو خوشيءَ سان قبول ڪيم ۽ هڪ شاهي منڊ اڳيان تقرير ڪيم، جنهن جو

جنهن ۾ عام خلق ۽ سندس مرادن مقصدن جو ڪجهه
ڪين هو. ڪم جو هيڏو ۽ ههڙو ڪيترو ڏسي ڏايو ارمان
ٿيو ته ڇو هيتري محنت برباد پيئي ٿئي.
هندي ساهتيہ جو عمدو خاندان آهي، پر ڪو بہ سدا
پنهنجي خاندان تي ڪڏي رهي نٿو سگهي. خاطري
اٿم ته روشن آئيندو اتس ۽ هندي اخبارون ڪنهن
ڏينهن هڪ وڏي طاقت ڏاريندون. پر ساهتيہ توڙي
اخبارون جيسين انگہ ويس ڇڏي وسيع ميدان ۾ گهڙي
باهمت عام خلق سان منهان منهن نہ ٿيندا تيسين گهڻو
وڏي نہ سگهندا.

—++++++—

ڏس ۾ ڪجهہ وڌيڪ واڌارو ڪيو هو ۽ بنگالي ۾
نہ هنديءَ ڪان وڌيڪ پنهنجا نوان ڪتاب لکندا هوا.
بس الهيءَ ريت ٻاهر دوستاڻي لمولي خيالن جي
ڏي وٺ ٿينديون ۽ آءٌ پوءِ موٽي ويس. مولڪي
اهڙي ڪا خبر ڪانہ هئي تہ منهنجي گفتگو اخبارن
ڏي موڪلي ويندي، نہ ڪنهن هن قسم جي رپورٽ
هندي اخبارن ڏي موڪلي.
پوءِ تہ هندي اخبارن مولڪي مٿان لي اچي ڪمنو
۽ مون لي ڦتڪار وڌي جو مون گستاخي ڪري هنديءَ
جي بنگالي، گجراتي ۽ مرهٽيءَ اڳيان لاهڻي لائي هئي.
جي: هن جهت کي (انهن ۾ برابر حق ني هوس) هن
ڳالهہ جي ڪهڙي خبر؟ مطلب تہ سخت ڪلامي
ڪري مولڪي ڌڪ ۽ پنجو ڏيڻ جي ڪوشش ڪيائون.
مولڪي نہ هن واد وواد لاءِ فرصت ڪانہ هئي ۽ نہ م
نہ اهو تڪرار ڪي مهنا ٻئي سمجهو، حسين ڪي آءٌ
وري وچ حيل اندر سکي ٿيس.

هن واقعي منهنجون اکيون کوليون. ڏٺم تہ هندي
ليکڪ ۽ اخبارنويس ڪهڙا نہ زود رنج هوا ۽ ڪيئن نہ
هڪ خيرخواهہ جي نوري سچي لکا ڪان ونءَ ويا ٿي.
من اندر ٻاڻ کي گهٽ چاڙهي ني چين هوا. جهالي ٻاڻي
ٻاڻ ڏسڻ يا سچي سمالوچنا جو قدر ڪرڻ هو. هڪ
ليکڪ ۽ سندس سمالوچڪ هڪ ٻئي لي جاهون ڪن
۽ هڪ ٻئي کي بدايت سڏين، سو بہ ٿيندو ڪندو هو.
مطلب تہ سندين ذهنيت محدود، تنگ، مڪاني ۽ سڪڻ
آسودن واري هئي. ليڪن ۽ اخبارنويسن ڇڻ هڪ
ٻئي لاءِ ۽ هڪ اندڙي داري لاءِ اڪرو ڇڏيو ٿي،

پنهنجي ٻولي تڏهن سٺي سٺاي ٿيندي جڏهن ٻين ٻولين مان لفظ ۽ خيال وٺي ڪاٿي هضم ڪري سگهندي.

* * * *

پيرڻ جي وهاڻ ڪاڻپوءِ هڪ جهوني دوست ۽ رفيق، شو پرساد گپتا سان گڏ جڻ لاءِ بنارس ۾ ويٺو هيس، جنهن هڪ سال کن ڪان بيمار پيل هو. لکنوءَ جيل ۾ هو تڏهن کيس اوڏانگ جي بيماري ٿي ۽ آهستي آهستي پاڻ ڪٽي رهيو هو. بنارس ۾ هڪ ناياڻي هندي ساهتيه سڀا موڪلي ماڻهن ڏنو. سڀا جي ميمبرن سان هڪ دلچسپ دوستاڻي گفتگو ٿيم. جيئن ته جن ڳالهين جي پوري خبر هيم تن بابت ماهرن کي نصيحت ڏيڻ مون لاءِ ڏکيو هو، پر تنهن هوندي به ڪي خيال سندن اڳيان پيش ڪيم. هندي ليکن ۾ جا ڏکي ۽ النڪارن واري ٻولي ڪم ٿي آئي، تنهن تي ٽيڪا ڪيم ۽ چيم ته اها ٻولي ڏکين سنسڪرت شبدن سان ڀريل، بلڪ پيچيدي ۽ جهوني ڍنگ جي هئي. صلاح ڏنم ته اها درباري طرز جا ڪن چونڊ شوقينن لاءِ هئي، سا ڇڏي هندي ليکڪن کي عام خلق لاءِ عام جي ٻوليءَ ۾ لکڻ گهرجي. عام سان لڳ لاڳاپا، ٻوليءَ ۾ نئين زندگي ۽ سرلتا پيدا ڪندا ۽ رفته رفته خود ليکڪ به عام جي جذبن ۾ رنگ رچي نهايت عمدو لکندا. آئين به چيم ته جي هندي ليکڪ مغربي خيالات ۽ ساهتيه کي وڌيڪ ڌيان ڏيندا ته گهڻو لاڀ پرائيندا. ڏاڍو خاص ٿيندو جي يورپي ٻولين مان نه رڳو پراچين ڪال جا عمدا ڪتاب پر تازن خيالن وارا نوان ڪتاب به ترجما ڪيا ويندا. چيم ته هن وقت جي بنگالي، گجراتي ۽ مرهٽي شايد هنديءَ کان هن

۽ ٻين ڪان لڪڙي بازي ڪئي رهي آهي. جي آمريڪن أها چئجهه ته والازي ته انگريزي ئي روز بروز انتر راشٽري ڪمن ڪارين ۽ چوڌس ڦهلاو جي وڏيڪ زبان لبندي ويندي. ڇهڙڪري انگريزيءَجو علم وڌائڻ تي ڪبي. ئي سگهوي ته أها ٺيڪ طرح سکڻ ڪبي، ٻوهاڻي جيئن ڪبترا ڪن ٿا ٺيٺ ٻوليءَ جا ورو ڪڙ، نزاڪتون، لطف سوجهڻ لاءِ رس سمي وقت گهارو وجي ٿو سو اجايو آهي. سو ته ڪي جزوي شخص ڀلي ڪن، ٻو گهڻن اڳيان أها موهڻي موروس وکڻ-سندن لاءِ مايا جي جار لبندو، جنهڪري أهي وري ٻين رستن تي وڌي نه سگهندا.

تازو مهنجي دل "بنيادي انگريزي" (Basic English) ڏي گهڻو ڇڪجي ويئي آهي ۽ سمجهان ٿو ته انهيءَ سولي ٻوليءَ جو آئيندو أميدن ڀريو آهي. ڪي انگريزيءَ کان چڱو ليندو ته اسين أها بنيادي انگريزي چڱي ڀمالي تي سيکاريون. ڀلي ٻوءِ ڪي خاص شاگرد يا زبان جا ماهر ڪي ادبي انگريزيءَ جو وجي ڪو ابياس ڪن.

شخصي طور آءٌ چاهيان ٿو ته هندوستاني ٻولي انگريزي ۽ ٻين ڌارين ٻولين مان ڪيترن لفظ-ڪثي گهڙي پاڻ ۾ جذب ڪري.

انهن تسي لون ضروري لفظن جي اٿاه لاهي سگهجي. ٻيو ته سنسڪرت، يا فارسي يا عربي مان ڏکيا اٽالنگا لفظ ڦولي ڪلينڊ بدران هڪيا لڪيا چالو سچالو لفظ وڏيڪ ڪارگر لبندا. زاهد شخص ڌارين لفظن جي و ڇهو ڪين ويندا، ٻو سي ته ٻليل تي آهن.

نظر اچي ٿو. البت انگريزي ڪن مٿ ۾ مٿين درجي
جي تعليم يافتن ۾ هلي سگهي ٿي. پر هن زبان جو عام
تعليم ۽ تهذيب جي مسئلي سان ڪو به تعلق ڪو نهي.
جيتن قدري هينئر آهي، تيئن ممڪن آهي ته انگريزي
خاص ڪري هنري، واپاري، علمي ۽ خاص ڪري
بين القومي ڪمن ڪارين ۾ وڌيڪ چالو ٿئي. اسان
مان ڪيترن لاءِ ڌارين ٻولين جو علم هن لاءِ ضروري
آهي ته اسين دنيا جي خيالات ۽ حالات کان واقف
رهون. آءٌ ته جيڪر ائين چاهيان ته اسانجا وديارٿي
انگريزيءَ کانسواءِ فرينچ، جرمن، روسي، اسپيني ۽
اطالي ٻوليون سيکارڻ جي پنيرائي ڪن. تنهنجي
معنيٰ اها ناهي ته انگريزيءَ کي ”نه پڄڻي“، پر جي
اسانکي دنيا جو ديدار سنئين اکئين ڪرڻو آهي ته رڳو
انگريزي کوپا اکين مٿان نه چاڙهيون. ائين ڪندي
اسين اڳيئي هڪ طرف ۽ هڪ خيالات ڏي خوب
جهڪي ويا آهيون ۽ ذهنيت ۾ ڏيڍ اکيا ٿي پيا آهيون.
ڪنهن ۾ ڪنهن قوم پرست به محسوس نٿا ڪن ته اها
انگريز نڪته نظر ڪيتري قدر ڪين سوڙهو بڻي قابو
۾ رکي ٿي.

پيون ڌاريون ٻوليون اسين ڪيترو به ڪٺي همٿايون،
مگر ٻاهرئين دنيا سان اسانجو لاڳاپو خاص ڪري انگريزي
معرفت ٿي ٿيندو ۽ ٿيڻ به ائين ٿي گهرجي. ڪن پڙهين
کان سکندا اچون ٿا، تانجو چڱي خاصي اچي ٿي. سو
سبب ميساري ورڃي نئين سر پيو ڪجھ سکڻ ۽ سکيل
ٻوليءَ جو پورو فائدو نه وٺڻ چريائي ٿيندي. هن
وقت دنيا ۾ انگريزي سيني ٻولين کان وڌيڪ ڦهليل

منهنجي دل ۾ ذرو به شڪ ناهي ته هند جي قومي
ٻولي هندوستاني ئي ٿيڻي آهي. سچ پچ ته هينئر به
واجبي وهنوار ۾ اها چالو آهي. پر ناگري يا فارسي
لپيءَ بابت اجهائو جهڳڙن ڪري ۽ ٻنهي ڌرين جي
ٻوليءَ ۾ اجايا سنسڪرت يا فارسي لفظ ٺونسڻ ڪري
ٻوليءَ وڌيڪ زور ته ورتو آهي. لپيءَ بابت ڳالهه
ڪيئندي ئي هڪدم گرمي ۽ گوڙ ٿئي ٿو. تنهنڪري
سرڪاري طور يا رواج ۾ ٻنهي لپين جي استعمال
بنا ٻي ڪا واهه ڪانه رهي آهي. پر اها ڪوشش ڪرڻ
گهرجي ته وهلور وچڙ ادران ڪو وچون رستو وٺي اها
ٻولي هلائجي جا عام طور ڳالهائي وڃي ٿي. السع عام
تعليم سان اُين ٿيڻي آهي. في الحال ته وچولي
درجي وارا ننڍڙا گروهه، جي هن وقت ساهتيہ جي رس
۽ روپ جا جج ٿي ويٺا آهن، سي پنهنجي لمولي ٻبجد
تنگ خيال ۽ ڪٽر ٿيا آهن. سي ته جهولس ٻراٽين عبارتن
کي جنڙي ٻيا آهن، جن ۾ سست ساهه ڪونهي ۽ جن
جو عام سان يا دنيا جي ساهتيہ سان تعلق ڪونهي.

هندوستان جي واڌ ۽ سڌارو هند جي ٻين ٻولين —
بنگالي، گجراتي، مرهٽي، اُريا ۽ دراوڙ ٻولين — جي
واهي ۽ واڌاري جي آڏو ته اچڻ کپي ۽ نه ايندو.
منجهائن ڪي ته هندوستانيءَ کان وڌيڪ سڄاڳ ۽
سچيت آهن ۽ پنهنجن پٽن ۾ تعليمي ۽ ٻين ڪمن لاءِ
اهي ئي سرڪاري ٻوليون رهنديون. انهن جي ئي
ذريعي عام ۾ تعليم ۽ تهذيب تيز ڦهلائي سگهبي.

ڪي ماڻهو ڀانئين ٿا ته انگريزي هند جي قومي
ٻولي ٿيڻي آهي، سو خيال مونکي بلڪل ڪل جهڙو

هندوستاني هڪ ڌاري ٻولي ٿيڻ لڳي. پر اُتي جا ماڻهو سکڻ جا خوب سعيا ڪيا ڪن. ڀ سال ٿيا ته ١٩٣٢ ۾ هندوستاني پرچارڻي سڀا جا انگ اکر ڏنا. سڀا جي رپورٽ موجب چوڏهن سالن اندر فقط مدراس علائقي ۾ ساڍن ڀنجن لکن سندس سڀاري هيٺ هندي سکي هئي. هڪ خانگي سڀا لاءِ ڪنهن به سرڪاري مدد بنا، هيءَ هڪ وڏي ڪوشش چئبي. هندي سکيل وري ڀنهنجي منهن سر پرچارڪ بڻجي پيا ٿين. *

* جي هندوستانيءَ جي فائدي ۾ آهن تن هيٺيان انگ اکر ڏنا آهن. جئي لتو سگهان ته اهي ١٩٣١ يا ١٩٢١ جي آدمشماريءَ تان ورتل آهن. پاڻيان ٿو ته ١٩٢١ جا آهن ۽ جي پوءِ جا هجن ها ته هر هڪ اسم هيٺ وڏيرو انگ ڏنل هجي ها.

هندوستاني (جنهنير اولهه واري هندي، پنجابي ۽ راجستاني آهن.	١٢٫٩٣ ڪروڙ
بينگالي	٤٫٩٣
تيليگو	٢٫٣٦
مرهٽي	١٫٨٨
تامل	١٫٨٨
ڪنري	١٫٠٣
اُريا	١٫٠١
گجراتي	٫٩٦
جملہ	٢٨٫٩٨ ڪروڙ

ڪي ٻوليون، مثلا پشتو، آسامي ۽ برمي يادداشت ۾ نہ ڏنل آهن، جو اهي زباني ۽ مڪاني لکتہ نظر کان ٻنهہ نراليون آهن.

مڪاني نمونا سايس جي نظر کان ڌار ٻولين ڪري ڏيکاريندا آهن . يورپ ۾ اوڀر ايراضي وانگي نہ سندس ٻيت ۾ اسانجو ملڪ ٻولين ۾ وڏيڪ ڳنڍيل لڳندو، پر انهاءِ جهالت ڪري ٻولين جا ڀڪا ۽ عام نمونا نہ لڀبا آهن ۽ ڪئين مڪاني زبانون نہ هلن چلن ٿيون. تونا ڇڏي هند جون مکيہ ٻوليون هي آهن ـ هندوستاني (هن قسمن جي يعني هندي ۽ اُردو)، بنگالي، گجراتي، مرهٽي، تامل، تيلنگو، ملايم ۽ ڪنڙي، جي آسامي، اُڙيا، سنڌي، پشتو ۽ پنجابي ۽ ڳنڍيون وڃن تہ چئبو تہ ٻهاڙ ۽ ٻيلا ڇڏي سڀ ٻوليون اچي وڃن. انهن مان ٻہ اندو-آرين ٻولين جي اُلر، وچ ۽ اُلهندي هند ۾ هلن ٿيون، سي هڪ ٻئي کي نهايت ويجهيون آهن ۽ ڏکڻ جون ڊراوڊ ٻوليون، نراليون آهن، پر مٿن سنسڪرت جو گهڻو اثر پيل آهي ۽ منجهن ڪئين سنسڪرت شبد آهن.

انهن ان ٿي منهي جاٿايل ٻولين کي ٻراچين ۽ اُلر ساهتيہ آهن. هرهڪ ٻولي هڪ خاص ۽ وڏي پَٽ ۾ مروج آهي. ٻولينڊڙن جي تعداد ۾ نظر سان ڏسبو تہ اهي ٻوليون دنيا جي مکيہ ٻولين ۾ ليکبيون وينديون. پنج ڪروڙ ماڻهو بنگالي ڳالهائين ٿا. هندوستاني ٻوليان ٿو تہ اٽڪل چوڏهن ڪروڙ ڳالهائين ٿا ۽ ٻيا ڪئين سمجهن ٿا. اهڙي ٻولي ڪهڙي ٻہ اوڙح کي ٻهچي سگهي ٿي. اها ٻولي سنسڪرت جي ڀڪي اساد تي ٻيل آهي ۽ فارسيءَ سان ڳنڍيل آهي. يعني تہ ٻهچي حزائن مان ڪٺي سگهي ٿي ۽ هاڻي تہ انگريزي کي ٻہ نہ ڇڏيو آئس. ڏکڻ هندوستان ۾ دراوڊ ملڪ ۾ رٿي

هندوستان بابت اسانجي انگريز حاڪمن هڪ هيءَ به ڏند چرچا دنيا ۾ هلائي آهي ته هن ملڪ ۾ سوين بوليون مروج آهن. جي آدمشماريءَ جون رپورٽون پڙهي ڪٿي ڏسو، پر انهن سوين بولين مان عجب جو ڪن ٿورڙن انگريزن کي هڪ بولي به موچاري اچي ٿي، پوءِ ڪٿي ساري عمر هٿ ڪاٿين. سيني بولين کي گڏي سڏي "ورنيڪيولر" يعني غلام بولي سڏين ٿا ۽ اسان مان ڪيترن سندن اوت وٺي ڪٿي اهو نالو قبوليو آهي. ڏسي حيرت لڳيم ٿي ته هي انگريز هٿ عمر ڪاٿيندي بولي سکڻ لاءِ ذري به تڪليف نٿا وٺن. پنهنجن خانسامانن ۽ آيائن جي مدد سان هڪ گهرو پڇر ڪام چلائو هندوستاني جوڙي اٿن، جا سندن ليکي هڪ بولي آهي. پر جيئن هند جي جيون بابت پنهنجن زيردستن ۽ چاپلوسن تي ٻاڙين ٿا، ساڳي طرح هندوستاني بوليءَ جي لياقت بابت نوڪرن چاڪرن تي ٻاڙين ٿا، جي صاحب لوڪن سان اها ٽوٽي ڦوٽي واپرائين ٿا، جا به هو مس سمجهن ٿا. اهڙن کي ڪهڙي پيت ته نه رڳو هندستاني پر ٻين هند جي بولين کي چڱا خاصا ۽ عمدا ساهتيه پڻ آهن.

پر جي هند جي رپورٽ ۾ ڪا ٻه يا ٽي سؤ بوليون ڄاڻايل آهن، ته اهڙين رپورٽن ۾ ائين پڻ آهي ته جرمنيءَ ۾ پنجاه ست بوليون ٿينديون، پر مان نٿو ڀانيان ته اُن ڪري ڪنهن به اشارو ڪيو آهي ته جرمنيءَ ۾ ڦوٽ يا جدائي آهي. دراصل اهي آدمشماريءَ جون رپورٽون ڪن خسيس بوليون به نوٽ ڪنديون آهن جي ڪي سؤ يا هزار ڳالهائين ٿا. اڪثري هڪ ئي بوليءَ جا ڪيئين

اوس ۽ جي ڪٿي ٻيان ها ته ٻه ڌرو ڌير نه اجوڪي هند ۾ قبول پوڻ جو ذرو به امڪان ڪونه هو. سڀ طرف متس ڏوڙيو وسائن ها ـ قومي، ڏرمي، هندو، مسلم، ٿيڻ يا ڇهولي خيال جا. آءٌ محسوس ڪريان ٿو ته اها مخالفت فقط داي جدي ڪري نه ٿئي ها. جنهن ٻوليءَ جو شاندار اتهاس آهي لنهن ٻوليءَ جي اسي ڦرڻ وڏي ڳالهه آهي، جو جو اهيءَ ٻوليءَ جي ساهتيه سان گڏ وڏو گنيل آهي. لپي ڦيرڻ سان جڻ لفظن جون صورتون، آواز ۽ سندن پٺيان خيال ڦري وڃن ٿا. ٻوءِ اڳيئن ۽ ٿين ساهتيه وچ هڪ ڀت ڪڙي ٿي پئي ۽ اڄيون جڻ ڌاري ٻوليءَ وانگر ان جان ٿيو پوي. جتي ٻوليءَ ۾ ساهتيه ئي ناهي، اتي اهڙو جوکو ڪٿي سگهجي ٿو. هندوستان ۾ اهڙي تبديل آءٌ خيال ۾ ئي نٿو آڻي سگهان، سبب جو اسانجو ساهتيه نه رڳو ڇهڇهو ۽ قيمتي آهي، پر اسانجي خيال ويچار ۽ اتهاس سان ڳنڍيل آهي، اسانجي حياتي جون سان ڳتيل آهي. هت اهڙي تبديل ڪرڻ ڏيتري ڪي ڪچڙ ڪورڻ لبندو ۽ عام تعليم جي ترقيءَ ۾ اٽڪاءُ وجهندو.

پر لپيءَ جو سوال هندوستان ۾ نه ڪنايي ۽ نهي. اسان لاءِ لپيءَ ۽ سناري جو پهريون قدم صاف پيو آهي ـ نه ـــــ ماڻا جون چار ناٽيون يعني ـــــ بنگالي، مرهٽي، گجراتي، ساڳي لپي ورتائين. ـــــ جون لــــــ هڪ ـــــ ڪتيون آهن ۽ منجهن ـــــ نهي. ـــــ ـــــ ساڳي لپي ڏيڻ ڏکيو ڪم ـــــ هڪ ٻئي کي گهڻو

ـــ

خوش ڪرڻ لاءِ ڪوڙي طرح هندو (يا لاچيتو) ڌرم
سويڪار ڪرڻو پوي ٿو. آءٌ ته انتر جاتي ۽ ڌرم وواھ
چاهيان ٿو، پر چاهجن يا نه چاهجن اهڙو ضروري آهي
ته هڪ عام قانون پاس ڪجي، جو سڀني ڌرمن سان
لاڳو هجي ۽ جو ڌرمن کي ڌرم ڇڏڻ يا ٻيو ڌرم وٺڻ
بنا شاديءَ جي اجازت ڏئي.

شادي نهايت سادي نموني ڪنهن ڌوم ڌام بنا
ٿي. هونئن به مونکي هندوستاني شادين جي هنبوڇيڇي
کان وڻندي آهي. ماتاجي جي بيماري ڪري،
ڪيترن سالن جي جيلن ۾ هڻڻ ڪري ۽ هلچل هلندي
ڪو به ڏيکاءُ آڏنبر اصل ڪين سونهي ها. ڪي ٿورا
عزيز دوست گهرايا ويا. پتاجيءَ جا جهونا دوست انجايو
ڏمريا جو هنن ليکي مون سندن نرادر ڪيو هو.

شادي لاءِ نوتو مون هندوستاني ٻولي ۽ لئٽن لپي
۾ موڪليو، سا هڪ نئين ڳالهه هئي، جو اهڙا نوتا
هميشه ناگري يا فارسي لپيءَ ۾ ڪڍيا هـوا ۽ هيئن
هندوستاني لئٽن لپيءَ ۾ لکڻ فقط فوجي ۽ مشنري
دائرن ۾ چالو آهي. مون ته هڪ تجربو ڪري ٿي ڏٺو
ته ٻين تي ڪهڙو اثر ٿو ٿئي. سو گڏيل سڏيل ٿيو ۽
لئٽن پٽي موافق نه هو. نوتو ٿورن ڏيو ويو هو. گهڻن
ڏي وڃي ها ته اثر تيهان ناگوار ٿئي ها. گانڌيجيءَ کي
ته ناگوار ئي لڳو.

لئٽن لپي هن ڪري ڪم آندي جو پسند
هير، جيتوڻيڪ ڪڏهانڪر ڇڪيو هوائيم. ترڪي ۽
۽ وچ ايشيا ۾ سندس فتح ڏسي اثر ٿيم ۽ سندس
فائدي ۾ دليل سمجهيم پئي. پر پوءِ سندس حامي نه

الله آباد ۾ ولي وچڻ جو فيصلو ڪيو. هڪ سبب اهو ۾ هو جو منهنجي پيءُ ڪرشنا منگني هئي. آءٌ وري اوچتو جيل ڏي ڪجهي وڃان، لنهن کان اڳ لهه لڪڙ ۾ ڪيس پوڻانڻو هوم. افرماڻي جي ڪاچل اڃا ڪانگريس جو اعلان هو ۽ ڪانگريس ۽ ڪئين ٻيون جماعتون بي قاعدي هيون، سو ڪم جوي لہ ڪيترو وقت آءٌ ٻاهر آزاد ڇڏيو ويندس.

آڪٽوبر جي ٽئين هفتي ۾ اها شادي الله آباد ۾ "سول مئرج انڪٽ"، موجب ٿيڻي هئي. سا ڳالهه پسند هم، جيتوڻيڪ ٻي ڪا واهه ڪانہ رهي. شادي ٻن جالين، براهمڻ ۽ غير براهمڻ وچم هئي ۽ چالو قانون موجب اهڙي شادي ڌرمي وڌ موجب روا نہ هئي. شڪر جو هڪ تازو پاس ڪيل "سول مئرج انڪٽ" ڪارگر ٿيو. اهڙا ۾ قانون هوا. ٻيو قانون جنهن هيئڻ منهنجي پيءُ جو وواه ٿيو سو هندن ۽ لاڳيتن ڌرم وارن ٻڌن، جينن ۽ سکن سان لاڳو هو. ٻہ جي گهوٽ يـا ڪنوار، ڪو بہ انهن ڌرمن جو نہ آهي لہ ٻيو لہ، ٻہ ٻهريون قانون لاڳو ٿئي ٿو. انهي ٻهرئين قانون موجب ٻنهي ڌرين کي سڀ جالي مشهور ڌرم ترڪ ڪرڻا پون ٿا يا بيان ڏيڻو پوي ٿو لہ اسين انهن ڌرمن جا ناهيون. انهن هرويرو ترڪ ڪرڻ وڏي گهڻي آهي. ڪيترا شخص، جي هرويرو ڌرمي خيالن جا ناهن، سي بہ هيئن ترڪ ڪرڻ نٿا چاهين ۽ نہ قانون جو فائدو وٺي سگهن ٿا. سيني ڌرمن جا ڪٽر ماڻهو ٻن جالين ۽ ڌرمن وچم شاديون نٿا چاهين. لاچار ڌرين کي يا نہ ڪليہ ڪلا ۾ سيني ڌرمن جو ترڪ ڪرڻو پوي ٿو يا نہ قاعدي کي

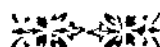
٥٥- — هڪ قانوني شاديءَ لاءِ جو سوال.

پوليءَ بمبئيءَ ۾ هفتو کن رهي آءٌ سيپٽمبر ۱۹۳۳ جي وچ ڌاري لکنوءَ مو ٽيس. ماتاجي اڃا اسپتال ۾ داخل هئي ۽ آهستي آهستي پاڻ پئي کنيائين. ڪملا سالس هئي ۽ پاڻ چاڪ نه هوندي به سندس ٽهل ٽڪور ڪيائين ٿي. منهنجون ڀينرون آرتوار آرتوار تي الله آباد مان ايندي ون هيون. لکنوءَ ۾ به ٽي هفتا هوس. الله آباد کان هت وڌيڪ فرصت جو وجهه هوم، جو ڏينهن ۾ به دفعه اسپتال ۾ وڃڻ جوئي خاص ڪم هو. باقي وقت اخبارن لاءِ ڪي ليک لکڻ ۾ صرف ڪيم، جي ساري ملڪ ۾ شايع ٿي ويا. هڪ ليکن جي سلسلي "Whither India" جنهن ۾ هندوستان جي حالت خيال ۾ رکي دنيا مٿان نظر ڦيري هيم، چڱو ڌيان ڇڪيو. پوءِ ٻڌم ته اهي طهران ۽ ڪابل ۾ فارسيءَ ٻوليءَ ۾ به ڇپيا ويا. جي شخص تازين تبديلين ۽ نئين مغربي خيالات کان واقف هوا، تن لاءِ ته ليکن ۾ ڪجهه به نئون يا نرالو ڪين هو. پر هندوستان اندر اسانجا ماڻهو گهڻو گهڻين ۾ اهڙي قدر غلطان ٿي ويا هوا، جو ٻاهر کي گهٽو ڌيان ڏيئي ڪين سگهيا. منهنجي ليکن کي جو مانُ مليو ۽ ڀين نشانين مان، سمجهيم ته سندن اکنِ نظر وڌيڪ وسيع ٿي رهي هئي.

ماتاجي اسپتال ۾ رهي ڪ تي ۽ اسان ڪيس

۽ سياڻا سو ضرور جاڻندا هوندا.

انگريز حڪومت هندوستان ۾ ڇا ڪيو ڪري ويو آهي؟ اسين ڪير جي ويٺي سندس عيب جوئي ڪريون، جڏهن اهي اسانجي ڪمزوريءَ جائي ننڍا آهن؟ جي، اسين درياهه جي وهه مان اڪري وڃي هڪ ٻيلا ۾ ٻولداسين ۽ ٻوهه پاڻيءِ ٻورا ئي پاڻ سان خوش ٿي، شتر مرغ وانگر وارڪ ۾ ڪنڌ لڪائي جبڪي ٿئي ٻيولنهن ئي اکه ٻوت ڪنداسين، ته اسانکي ئي خطرو آهي. هي انگريز ســـ حق دليا ۾ ٿنهن لهر جي جوئيءَ سير جڙهي اچي هت وسيا ۽ زبردست آوارهئي طاقتن جا عبوضي ٿيچي ٻيا، جنهن جي ڪين ٻه گر ڪالهه هئي. جو طوفان اسانکي پاڙن کان پٽي ڪٽي اچلي ئو يا جوئندو واءُ اسانکي سبٽائي ڏني ئو، ئنهن جي شڪايت ڪرڻ مان ٻه ڪي وري ئو؟ گذري سا گذري، ئنهنجا سياپا جڏي آئيندي کي منهن ڏيون. انگريزن جي هڪ شڪر ادائي ڪريون، جــو سندن ذريعي سائنس ۽ سندس اولاد جي عمدي سوغات اسان وٽ آئي. ٻر اها ڳالهه اسان کان وسري ئي ٿي ۽ ڏسي صبر ئئو رهي ته ڪٿن نه انگريز سرڪار هن ملڪ ۾ نٺائي، ئو ٿيباز مطلبي، ڪٽر، ۽ قديمي انگن کي جاڳائي ليڏائي رهي آهي. ڪبر جاڻي، اها ڪسوٽي ۽ للڪار ٻه اسان لاءِ ضرور هجي ۽ ٿنين زندگي ملڻ لاءِ هندوستان کي اِنهي ٻاهه مان لنگهڻو ٻوندو جا اسانکي ساڙي ڪَٽُ ڪيئي، نهي ناهيندي.

اسانکي ٻڌايو ويو ته اسانجي فوج ۾ به هندوستاني افسر وڌايا ويا پيا ۽ ٽيهارو ڪن سالن بعد شايد هڪ هندوستاني جرنيل تيار ڪري ڏيکاريو وڃي. انهي حساب سان هڪ صديءَ ۾ افسرن جو موچارو ٿي تعداد وڌندو. پر غور ڪندي تعجب ٿو لڳي ته سوڙهي وقت ڪيئن خود انگلنڊ سال ڏيڍ اندر لکن جي شاهي فوج تيار ڪئي. جي انگلنڊ ۾ ساڳيا داناءُ موجود هجن ها ته انگلنڊ به وڪ وڪ سنيالي سمجهي وڌائي ها. پوءِ شايد اڃين به ٿئي ها جو جنگ پوري ٿي وڃي ها ۽ سالها پوءِ اها فوج سنيري نڪري ها. اسانکي ته روسي سوويٽ فوجون به ياد ٿيون پون جي جنگ ڪين مان سکي ٿي پيون ۽ چوطرف دشمن جو مقابلو ڪري فتح پاتائون. اڄ بہ اهي فوجون دنيا جي زبردست جنگي فوجن ۾ ليکيون وڃن ٿيون. پر انهن کي شايد ”جنگ ۾ پايل ۽ جنگي آزمودي“ وارا جرنيل صلاحي نه هوا.

اسان لاءِ هاڻ ڏهاڙن ۾ هڪ فوجي اسڪول کوليو ويو آهي جتي چڱن گهرن جي ڇوڪرن کي افسرن جي سکيا ڏني وڃي ٿي. ٻڌائين ٿا ته قواعد وغيره ۾ ڦڙت آهن ۽ خاصا عملدار ٿيندا. پر ڪڏهن عجب کائيندو آهيان ته هاڻوکن تازن جنگي هٿيارن جي استعمال بنا سندن سکيا ڪهڙي ڪم جي ٿيندي. پيادا ۽ سوار هن وقت اهڙا بيڪار آهن جهڙيون روسي لشڪري صف بنديون ۽ هوائي بمبازن، گئس جي بمن، ٽنڪن ۽ وڏين توفن جي زماني ۾ بندوق اهڙي ڪارگر ٿيندي جهڙو تير ۽ ڪمان. اسڪول جا استاد

جو عمل سندس ڪاڌيءَ ۾ آهي."

۾ مسٽر لائڊ جارج جو مکيه مارو ته انگريزي فوج جي وڏي ڪمانڊر، فيلڊ-مارشل هيگ لي آهي. ڏيکاري ٿو ته لارڊ هيگ جي وڏي ۾ واءُ ڪري ۾ بزرگ سياستدان ۾ ٻن کي اڻ ٻڌو ڪرڻ ڪري، هن ڪي اهم حقيقتون برٽش وزارت کان لڪائي ڇڏيون ۽ انگريز فوج کي سخت ۾ سخت نقصان پهچايو. جڏهن شڪست سر مٿان هيس تڏهن به لوڙ تائين هوڏ ٻڌي ڪي مهنا پاشنڊيل ۽ ڪئمبري جي گپ چڪن ۾ پنهنجي فوج کي ڌوڪيندو ويو، تان جو سترهن هزار عملدار مئل يا اڌ مئل ٿيا ۽ چار لک سولجر قتل ٿي ويا. شڪر آهي جو موت بعد "گمنام سپاهي" کي هر سال عزت ڏني وڃي ٿي ۽ جيتري نه سندس خون پاڻيءَ وانگر ٿي وهيو ۽ ڪنهنکي به سندس پرواهه ڪانه هئي.

سياستدان، ٻين انسان وانگر، خطا کائين ٿا، پر لوڪشاهيءَ ۾ ڪين ماڻهن ۽ موقعن کي منهن ڏيڻو ۽ لحاظ رکڻو پوي ٿو. اڄ نه سياڻ پڻ ڏسي درست ڪن ٿا. پر سولجر نه ئي فضا ۾ پلجي ٿو، جنهن جون جڙا پاهي ۽ رڳو حڪم بجاوري جاري آهي. صلاح کان ونءَ وڃي ٿو ۽ پڻ نه ڪمر ڪسي پڻ ڪري ۽ ڪندو وڃي ٿو. سولجر پنهنجو عقل ڪوڙيءَ ۾ لس پر ڏاڍي ڪاڏيءَ ۾ سمجهي ٿو. هندوستان ۾ نه اسان هڪ جنس جا گهڻا سولجر ۽ پيدا ڪيا آهن- حڪومت ۾ اختياريءَ وارا ۽ جي نه هڪ قسم جي لمر فوجي فضا ۾ ٽڙجن ۽ ۽ پاڻ ۾ پورا رهن ٿا. پوءِ نه منجهن به سولجر کي ڪاڌيءَ ۽ پيون خصلتون اچي ويون آهن.

عمل ۾ ايڪتا نه آئي. ڇي، ”هن جنگ اسانجو
سانجن سورمن ۾ ايمان هٽي زبون ڪري ڇڏيو آهي ۽ اسانجو
و خيال ته وڏا ماڻهو ۽ عام ماڻهو ٻيءَ مٽيءَ مان جڙيل
هن. اڳوان اچا به ضروري، بلڪ وڌيڪ ضروري
هن، پر هاڻ ڇڱو جو اسين ڪين به ساڳي مٽيءَ جو
هيل ڇاڻي، نه منجهن اڃايون اميدون ۽ نه منجهن
جايو ايمان رکون ٿا.“
سياستدانن جي سرتاج مسٽر لائڊ جارج پنهنجي
ڪتاب War Memories ۾ انهن جرنيلن ۽ امير البحرن
جي، ڀُلن خطائن جي هڪ هيبتناڪ تصوير ڪئي آهي،
خطائون جن ڪري لکن جون جانيون ڇٽ ٿي ويون.
انگلنڊ ۽ اتحادين برابر جنگ کٽي، پر ڇڻ ”خون ۾
ٽبيون ڏينديءَ لشي ۾ ٿاپا کائيندي فتح حاصل ٿي.“
انهن وڏن افسرن ماڻهن ۽ موقعن جو اهڙو نادان ۽
الغرضو استعمال ڪيو جو انگلنڊ ۾ ذري گهٽ تباهيءَ
جي نوبت آئي هئي. گهڻي قدر اتحادي هن
ڪري بچي پيا جو دشمن تيهان وڌيڪ بيهوديون
بيوقوفيون ڪيون.“ سو سپ انگلنڊ جو جنگ وقت
وزير اعظم ٻولي ٿو ۽ ڇاڻائي ٿو ته لارڊ جيليڪو
(امير البحر) جي کوپريءَ ۾ نوان خيال نونسڻ لاءِ،
خاص ڪري بورائو جهاز موڪلڻ لاءِ، مونکي مٿس
ڇڻ جراحي عمل ڪرڻو پيو. فرينچ مارشل جافري
بابت چوي ٿو ته سندس مکيه خوبي اها هئي جو
سندس منهن ڏسڻيءَ ۾ ڏاڍو لڳندو هو ۽ تنهنڪري
ٻين ۾ به همت ايندي هئي. ”پريشانيءَ وقت مصيبت
جا ماريل اهڙائي سهارا ڳولين ٿا. پوءِ پائين ٿا ته ماڻهوءَ

ملڪ عقل هوش وڃائي ويهندي؟ پر به گهڻوئي ڪجهه
دلچسپ ٻوليائين ۽ مٿان انهن کي سمجهي ته وقت
جي جوش ۾ ڪجهه وهايو هوائين. اسانکي ڄاڻايو ويو
ته ڪمانڊر صاحب اها تقرير ڪاغذ تي لکي آيو هو،
جا ڪائونسل ۾ اٿي پڙهيائين.

هڪ غير فوجي شخص فوجي معاملن بابت فوج جي
وڏي ڪمانڊر سان دليل ڏوڙائي انهيءَ گستاخي آهي،
پر شايد هڪ گهر ويٺي ليکا ڪندڙ به، اگر جوڙ جي
اجازت وٺي سگهي تو، انهن تي سگهي ٿو ته جي تلوار
سان سلطنت سنڀالين ٿا ۽ جن جي سرن مٿان اها
لٽڪي ٿي ته جو ساڳي شيءِ ۾ پاو لسو هجي. انهن
ممڪن آهي ته ساڳي فوج هندستان جي خبر يا
سلطنت جي خبر لاءِ ڪم آڻيندي وڃي ۽ ٻئي نمونا هڪ
ٻئي کان نرالا يا هڪ ٻئي جي خلاف هجن. هڪ
سياستدان يا نڪته چين گذريل لڙائيءَ جي آزمودن
بعد جيڪو عجب کائي ته چوڻي ناماري جرنيل صاحب
اڃا ابتڙون پيا ٿا هٺن ته کو اسانجن ڪمن ۾ دخل
نه ڏئي. جنگ وقت گوءِ ۽ ميدان هون ۽ وطن سو
ڪيائون، پوءِ سيني کي خبر آهي ته انهن هر هنڌ هر فوج
۾ - انگريز، فرينچ، جرمن، آسٽرين، اطالين، روسي
سڀ ڪجهه گڙٻڙ ڪري ڇڏيو. ڪئپٽن لڊل
هارٽ، مشهور انگريز فوجي لوازم ليس ۽ جنگي
ماهر پنهنجي ڪتاب History of the world war ۾
لکي ٿو ته جنگ هلندي ڪو وقت اهڙو هو جڏهن
انگريز سولجر دشمن سان ۽ انگريز جرنيل پاڻ ۾
جنگيون ڪائي رهيا هوا. توڙ مٿان خطري هوندي به خيال

فقط انگريز فوج ۾ سروسن جوهتي وڃڻ، پر حڪما
ڪڏهن جو روح تڙي ڪيڻ ۾ انهن سروسن جي
پڳهارن ۾ حقن ۾ ڪتر وڃڻ. اڄ ڪالهه جوڙجڪي
تبديلون ڪندي ”حفاظتن“ بابت ڏاڍيون ڳالهيون هان
ٿيون. جي اهي ”حفاظتون“ هندوستان جي پلي لاءِ
ٽيٽيون آهن ته پين شرطن سان گڏو گڏ ائين به صاف
چاٽائڻ گهرجي ته هن وقت واري آءِ. سي. ايس ۽ پيون
سروسون، هن وقت جي اختيارين ۾ حقن سودو،
نيست و نابود ڪيون وڃن ۽ نئين نظام سان سندن
ڪو به واسطو نه رهي.

انهن سروسن ڪان به فوجي سروسون تيهان جبريون
۽ گهڻو واريون آهن، جي بچاو واريون سڏجن
ٿيون، ڪير جو سندن نڪته چيني ڪري، يا سندن
باري ۾ به اکر بولي. ڇي توهانکي انهن ڳالهين جي
کهڙي خبر؟ توهين بوٽ پڌي، هٿ ڪيسن ۾ وجهي،
ناٽا اوتيندا رهو. سپٽمبر ١٩٣٤ ۾ سر فلپ چيٽووڊ،
هند جي مڪيه سپهه سالار، سملي ۾ ڪائونسل آف
اسٽيٽ ۾ تقرير ڪندي هندوستاني سياستدانن کي
پنهنجي فوجي مرچائي بوليءَ ۾ سڏو پڌايو ته يارو!
توهين وڃي پنهنجن ڪمن ڪارين کي لڳو ۽ منهنجن
۾ دخل نه ڏيو. هڪ تجويز جي درستي پيش ڪندڙ
ڏي اشارو ڪندي چيائين ته، ”تون ۽ تنهنجا رفيق
ائين سمجهو ٿا ڇا ته جنهن انگريز قوم جنگ ۾ پلجي،
جنگ جو آزمودو ورتي، تلوار سان سلطنت ورتي تلوار
سان سلامت رکي آهي، سا قوم اڄ گهر ويٺي ڳالهيون
ڪندڙن جي چوڻ تي اِهو جنگ جي آزمودي مان

سگهبدو. اهنو روح حڪما حڪمن؛ هوئي آهي ؛ سلطنشاهيءَ جو پيڇي آهي. اهو آزاديءَ سان گڏوگڏ رهي لئو سگهي، يا ته آزاديءَ کي ناس ڪندو يا ته پاڙ-پٽ ڪي ويندو. هڪ ئي قسم جي راڄ ۾ اهو روح مزي سان واسو ڪري سگهي ٿو- جو راڄ فاشسٽ آهي. لنهنڪري مولکي لکي ٿو ته تمن اظام جي بيڙهه پڏ کان اگ ضروري آهي ته آء. سي. ايس ۾ پين سروسن هون بنهه پاڙون پٽي ڪڍجن. منجهائن ڪي چولد مبمر، جي راضي هجن، تمن ڪم لاءِ لائق هجن ۽ لون شوطن ئي اچن، ته پلي اچن. سوناشدلي آهي ته اجوڪا اجايا ٻڳرا پگهار ۽ يلا پتا بوء به ملندن. تمن هندوستان کي آلساهي، قابل ڪم ڪندڙ گهريا، جن ۾ صدق هولدو ۽ جي ڪمر ڪشي ڪاميابي آٿبداءُ جي پگهارن جي لالچن وارا نه، پر ڪم جي موج ۽ مهما ڪا ڪوڏيا هوندا. ناٿي جو لويب بنهه گهٽ کپي، برابر ڏارين جي ڇگي خاصي مدد گهربي، پر مان پاناں ٿو ته هنري علم بنا عملدارن جي گهڻي پر گهمت مدد گهربي. اهڙا ته هت نه ڪٿبن ملندا.

آءُ مٿي جني ڇڪو آهيان ته هندوستان جي اوبر ڏر ۽ ببس اهڙن گروهن ملڪ جي حڪومت بابت انگريزي خيالات سوئيڪار ڪيا آهن. سو به خاص ڪري انهن شاهي سروسن بابت. انهن گروهن جي اعائي پڪار آهي ته سروسن ۾ وڌيڪ هندوستاني ورنا وجن ۽ ته نه ئون راڄ ناهبو وجي ۽ سروسن ۾ ئون روح ٿوڪيو وجي. پر هيءَ هڪ بنيادي ڳالهه آهي جنهن لان هٽڻ ڏکيو آهي. هند جي آزادي معنيٰ ته

لهڻو، ساري دنيا ۾ هن وقت ڪاڏي يا بين ضروري شين جي اڻاٺ جو سوال اٿي، ۽ ڪاٺ وارن جي اڻاٺ يا ٻي نظر کان گهڻو لاءِ گهرج وارن ۾ ناٺي جي اڻاٺ. خود هندوستان ۾، ٻيون ڳالهيون ڇڏيو، ڪاڏي جي ڪمي ڪانهي. جي آدم وڌيو آهي ته ڪاڏو به وڌيو آهي، بلڪ آدم کان تڪو وڌائي سگهي ٿو. ڪي هن ڪي زور ڏين ٿا ته هندوستان ۾ واڌ جي رفتار تکي آهي، ۽ تازا ڏهاڪو سال ڇڏي، اها رفتار مغربي ملڪن کان گهٽ ٿي آهي. ممڪن آهي ته هن ڪاپوءِ واڌ جو فرق وڌيڪ نظر اچي، ڇو جو ڪيترن سببن ڪري مغربي ملڪن ۾ جم بالڪل گهٽ يا بند ٿي رهيا آهن. سا ڳين سببن ڪري هندوستان ۾ به واڌ جي رفتار گهٽ ٿيڻي آهي.

جڏهن هندوستان آزاد ٿيندو ۽ مرضيءَ موجب نئون جيون اختيار ڪندو، تڏهن ضرور پنهنجي عمدي ۾ عمدي سنتان جي سهائتا گهرندو. عمدن انسانن جي هميشه اڻاٺ ٿي ٿيندي آهي ۽ هن ملڪ ۾ جتي انگريز راڄ اسانکي ڪي به وجهه نه ڏنا آهن، اها اڻاٺ وڌيڪ سخت آهي. عام جي ڪيترن ڪمن ۾ اسانکي ڪيترن ڏارين جي ضرورت ٿيندي، خاص ڪري جتي هنري ۽ وگياني واقفيت گهربي. جن آءِ. سي. ايس ۽ بين شاهي سروسن ۾ نوڪريون ڪمايون آهن؛ تن ۾ به ڪيترا انگريز ۽ هندوستاني ليندا جن جي نئين راڄ ۾ گهرج ٿيندي. پر هڪ ڳالهه جي خاطري اٿم ته جيسين آءِ. سي. ايس جو روح اسانجي حڪومت ۽ پبلڪ سروسن ۾ واسو ڪندو، تيسين ڪو به نئون راڄ يا نظام ٿي ڪين

آهن. ياد آلر ڪ هڪ پيري ڪنهن نوجوان هندوستاني ميمبر سان گڏيس، جنهنکي ٻاٽ بابت ڏاڍو وڏو خيال هو، پر افسوس جو انهي خيال ۾ آءٌ ساڻس شامل نه ٿي سگهيس. پنهنجي سروس جي ڪٽن جو ورلن ڪندي ايٽ بوطانيه سلطنت جي حق ۾ هي قطعي دليل ڏنائين - پلا هيءَ سلطنت رومن سلطنت ۽ چنگيز تيمور جي سلطنت کان بهتر نه آهي؟

هن سوال سروس جي دل ۾ هڪ خاطري آهي ته اسين پنهنجو ڪم قابليت سان اڪلايون ٿا. انهيءَ خاطري ڪري هو پنهنجا حق واسطا جڪن ٿا ۽ ٻوءِ انهن جو نه انت پار ڪولهي. جي هندوستان غريب آهي ته سندن ليکي اهو اسانجي ڪرسمن سود خور واڻين ۽ انهه آدم شماريءَ جو ئي قصور آهي. واڻين جو واڻيو، يعني انگريز سرڪار سو وساريو ڇڏين. ۽ هيڏي آدم جو ڪهڙو بلو ڪندا سا ڪين خبر، جو جو ڏکون، مرض ۽ جهجهن مولن جيتوڻيڪ سندن ڪم ذرا سوايو ڪيو آهي، نه به آدم آپار آهي. ڪي جهر ني روڪ ڏسين ٿا ۽ آءٌ نه روڪ جا طريقا جاڻائي جي بنهه فائدي ۾ آهيان. پر سندن استعمال ڪڏهن ڪي سگهندو جڏهن عام جي وهنّي گهڻو وڌيڪ سڌرندي، ڪين عام سکيا ملندي ۽ ساري ملڪ ۾ اڪيچار جمر روڪ جون اسپتالون کلنديون. هنن حالتن هيٺ اهي طريقا عام خلق جي عمل کان بنهه ٻاهر آهن. البته وچولي درجي وارا منجهائن فائدو وٺي سگهن ٿا ۽ پاليا نئون نه قدري وٺن ٿي وينا.

پر وڌيل آدمشماريءَ جي دليل ۾ اسانجو ويچار

بدليون سدليون ٿيون تن جي ڇهڙي ٿهڙي خبر هين.
گپ ۾ ائين گتل هوا جو نون رستن جي اوت وني تي
سگهيا. ائين اصل تي محسوس ڪيائون تہ جنهن
سرشتي کي اسين چنبڙي پيا آهيون سو انهن حالتن ۾ بيڪار
آهي ۽ هڪ جماعت جي نظر سان سندن جنس اها
بڻبي تي ويئي جنهن جو ذڪر ٽي. ايس. ايليٽ
"Hollow Men" ۾ ڪيو آهي.
برطانيہ سلطنت
هي سرشتو تيستين ٽڪندو جيستين
سالم رهندي. اُها اڃا زبردست آهي ۽ سندس ليڊر
قابل ۽ چالاڪ ماڻهو آهن. هندوستان ۾ انگريز حڪومت
هڪ ڪاڌل ڏکيل ڏات وانگر آهي، جنهنجون پاڙون
پڪيون آهن. ڏات ڏايو ڪُرائي ٿي، پر ڪيڏانهن سولي
ناهي. سور هلندو، شايد وڌندو، جيستين ڏات ڪڍي
وڃي يا سڙي ڪِري پوي.
هن پبلڪ اسڪول ۾ پاڙهيل جنس جا خود انگلنڊ ۾
بہ ڏينهن اڃي ڪتا آهن ۽ جينٽوٽيڪ عام جي ڪمن
ڪارين ۾ اُجا هلندي اٿس، پر اڳي وارو مان مرتبو
نہ اٿس. هن ملڪ ۾ تہ باقي بي تال آهي ۽ نہ ايرنڊز
قوميت کي هٿ هٿ ۾ ڏيئي سگهندي ۽ نہ اُنهن
کي سهي سگهندي جي پنگتي تبديلون چاهين ٿا.
آء. سي. ايس ۾ ڪيئين، انگريز توڙي هندوستاني،
خاصا ماڻهو آهن، پر جيستين هي سرشتو قائم آهي
تيستين سندن چڱائي اسان لاء نہ پر بين لاء ڪارگر
ٿيندي. ڪي هندوستاني ميمبر تہ وري پبلڪ اسڪول
اِسپرٽ جا اهڙا ڪوڙيا آهن جو ڏاڍي هٽي ڏهہ ت
توڙو هٽي تيرهن. اهي بادشاہ کان وڌيڪ بادشاهي

تڪرارن ۾ استعمال جي مرض وارن جون سڀئي ڳالهيون هيون. نازڪ وقت اوڻ اين تي سيني جا ٻول پورا ڪري وجهن ٿا. ناٿو مالي جي حل حل ۾ اهڙي ئي ٻرڪ هئي ۽ ڪي ٽوڙتا - ڪانگريس ٽوڙي سرڪار جي طرف - انهيءَ ڪسوٽيءَ مان صحيح سالم نڪتا. مسٽر لائڊ جارج جو چوڻ آهي ته نازڪ موقعن مهل بهه اعليٰ درجي جا ماڻهو ٽورا ملندا آهن ۽ باقي ٻيا ته ڪهڙي؟ تنيڙيون چيون جيئي مانيٺي سمنڊ ۾ ٽڪريون ٻمبون لڳن سي وڏي اٿل ۾ پاڻيءَ هيٺ غرق ٿيو وڃن. يوءَ فقط اوچيون چوٽيون پاڻيءَ مٿان سس ڪنديون رهن."

هيءَ سروس دلي يا دماغي طور هن طوفان لاءِ تيار نه هئي. ڪيترن ممبرن جي تعلم عمدي پر پراڻين هئي، هنهنڪري منجهن هڪ قسم جي تهذيب ۽ دانائي هو. دنيا ڏي سندن رخ بس جهونو پراڻو هو، جو وڪٽوريا راڻيءَ جي جڳ موافق هو، پر هنهنجو بمر هن جڳ ۾ اصل ئي ڪين. سندن دنيا پنهنجي لڳ ۽ سوڙهي انگلو- انڊين دنيا هئي - جا نه هئي انگلنڊ ۽ نه هئي انڊيا. جي طاقتون شڪتيون سندن وقت آزاد هيون تن جو ڪيس قياس قدر نه هو. اها اجائي هام هڻندي نه اسين عام جا "ما ٻاپ" آهيون، ڪين عام جي ڏکا ٽوري ڪل هئي ۽ تن ۽ وڏهو وجولي طئي جي تنهان گهٽ ٿيبت هس. پنهنجي جوگرد جاڪر ۽ جاپلوس ڏسي هنن هندوستان کي اهڙوئي سمجهو ۽ باقي ٻيا سندن لاءِ لڄ ۽ شور مچائيندڙ هوا. لڙائي بعد دنيا ۾، ۽ خاص ڪري اقتصادت ۾، جي

تيار نہ ڪيو هو. هيترو وقت اختياري هلائيندي هو ڪرجي بگڙجي پيا هوا. هڪ گروهہ جي حيثيت ۾ هو خود مختيار ٿي هوا ۽ نالي ماتر پارليمينٽ جي هٿ هيٺ هوا. لارڊ ائڪٽن چيو آهي تہ، ”اختياري انسان کي بگاڙي ٿي ۽ پورن اختياري ڪيس پوري طرح بگاڙي ٿي.“

پنهنجي نموني پنهنجي حد اندر اعتبار جوڳا عملدار هوا، جي ڪنهن بہ تيج تجلي بنا روز مرهہ جو ڪم نيڪ طرح اُڪلائيندا رهيا. پر سندن سڪيا اهڙي نہ هئي جو اوچتين حالتن سان پهچي سگهن، جيتوڻيڪ پاڪ ايمان، باترتيب ڪم جي نيڪال ۽ نوڪريءَ جي پڌيءَ ڪري نيٺ لنگهي پار پوندا هوا. عراق ۾ گڙٻڙ هندسرڪار جا پول پڌرا ڪڍي ڪيا ۽ ظاهر ٿيو تہ ڪهڙي نہ جڏي ۽ بيڪار سرڪار هئي. پر هميشهہ سندس پول پڌرا لڪا ٿين. جنهن نموني نافرمانيءَ جي تحرڪ کي منهن ڏنائين سو بہ جڏوئي هو لٺ بندوق هلائي پي ترڪي في الحال پڇائي سگهجي ٿو، پر انين سوال جو نبيرو تہ نٿو ٿئي ۽ الٽو جنهن وڏيپ قائم رکڻ جي خيال سان اهي طريقا ورتا وڃن ٿا تنهن بين کي شڪ پئجو وڃي ۽ تہ هنن هڪ زور ونڌڙ ۽ اڳہ اڳرائي ڪندڙ قومي تحرڪ سان زور زبر ڪيو تنهن کو بہ عجب ڪولهي. سو تہ ٿيڻوئي هو. سلطنتشاهيون آخر تنهن تي ٿي ٻڌل آهن ۽ ڪين پيو ڪو طريقو سجهيو بہ نٿي. پر بي حد ۽ غير واجبي زبردستيون ڪرڻ مان سمجهو ويو تہ حالتن مٿان سندن ضابطو هليو ويو ۽ روز مرهہ وارو تڏو سيتو نہ رهيو. اڪثري ڀاڱ جهلي نہ سگهندا هوا ۽ سندين

ڊلگ اکين اڳيان رکبا هن، پر جي شخص جنس جي مقرر ڪيل ڊلگ وانگر لٽي هلبا سي ناپسند هوا. هوڏانهن ڪن خاص هوشيارن جي هوشياري روزمره جي دفترن جي دس هيٺ دٻجي ٿي ويئي يا ته بس جي جوڙجوء جي پَـوَ ڪان لڪائي نـي ويئي. ڪبترا اُساهي مڙس آيا، جن پر خدمت جو الگ هو، پر اها خدمت ۽ اهو اُساهه اول سلطنت لاء هو ۽ باقي لاچار هندوستان لاء رهبو. ولايت پر سکيا بعد ۽ هندوستان جي حالتن هيٺ بي منجهائن امبد رکڻ اجائي هئي. پاڻيز ٿورا ۽ چارو طرف ڏاريـا ڏسي، جي اکثري سندن ڪر خواهه نه هوا، پاڻير بڌي کباٿون. ۽ نوڪريء جو هڪ رنگر ڊلگ مقرر کباٿون. سندن قوم جو اِيمان ۽ نوڪريء جو شان به لنهن پر ٿي هو. جوابداريء بنا اختياريون ماڻڻ ڪري ڪابه لڪنه جهڙي سهي نٽي سکيبا، بلڪ اِها هڪ وڏو گناهه سمجهاٿون ٿي. انهن نه ڪي سهندا هوا ۽ اسڪول ماسترن وانگر پاڻکي سدا صحيح سمجهندا هوا. مطلب نه منجهن غير جوابدار حاڪمن جا عيب اچي پيدا ٿيا. پاڻ سان خوش، پاڻ پر پورا، ننگ خيال، دنيا جي وهڪ پر ببنل پاڻي وانگر ۽ سڌاري واڌاري لاء بنهه ناقابل. جڏهن ڪانئن وڏيڪ قابل ۽ قوت دماغن هندوستان جا مسئلا هٿ پر کنا تڏهن جڙ لڳن ۽ کين گهڻ وڏ ڳالهاياٿون، دٻاٿون ۽ هرقسم جون اٽڪون وڌاٿون. مهاڀاري لڙائي بعد جڏهن حالتن پلٽو کاڌو تڏهن عقل چڪر کائڻ لڳن ۽ ابت حالتن سان نهڪي ڪين سگهيا. سندن محدود ۽ ڪيڏنگي تعليم اهڙين ئين ۽ ڏکين حالتن کي منهن ڏيڻ لاء ڪين

زور شور سان رد ڪري ڇڏيو ويو آهي ۽ ڪجهه سال ٿيا ته
خود مسٽر گوکلي انهيءَ آءِ. سي. ايس. کي به ڪيئي
سڌو بڌائي ڪنن مان ڪپه ڪڍي. رواجي هندوستاني -
ڪانگريسي يا غير ڪانگريسي - ميجر گراهام پول سان
هن ڳالهه تي ضرور چوٽ ڪائيندو. پوءِ ممڪن آهي ته
ٻئي طرف قدري صحيح هجن ۽ ٻنهي جي من ۾ ڳالهيون
ٿي ٻيون هجن، آءِ. سي. ايس. ۾ لياقت قابليت
آهي - پر ڇا لاءِ؟ جي اها لياقت قابليت هندوستان
۾ برطانيه سلطنت جون پاڙون پڪيون ڪرڻ لاءِ ۽
ملڪ کي ڌهڻ لاءِ ڏيکاري اٿن، پوءِ قبول ڪبو ته
خاصوئي ڪيو اٿن ۽ ڪيرون لهڻيائون. پر جي اي ڪسوٽي
ونبي ته عام جي ڪهڙي خير خواهي ڪئي اٿن، ته
چئبو ته تي داڻيون وڌيون اٿن ۽ ناڪامياب ٿيا آهن.
اها ناڪاميابي تيهان تڪي نظر ايندي جڏهن ڏسبو ته
ڪيڏانهن سندن ڪمايون ۽ رهڻي ۽ ڪيڏانهن عام جو
مسڪين حال، جن جي بازن جي پورهين مان ڪمايون
اچوئين ٿا ۽ جن جي خدمت لاءِ رکيل آهن.

. صحيح آهي ته سول سروس لئي پٽي نوڪري جو
موچارو رنگ ڍنگ رکيو آهي، پر اهوي نگ رواجي
قابليت جو آهي. وقتي ڪي غير رواجي قابليت جا
ملازم به نڪتا آهن. اهڙي سروس مان تنهن ڪان وڌيڪ
اميد رکي به نٿي سگهي. حقيقت ۾ سروس جو روح
انگريز پبلڪ *اسڪولن جوئي روح هو ۽ منجهس ه
انهن جا گڻ اوگڻ هوا. (هاڻي ته سروس ۾ ڪيترا ابلڪ
اسڪولن ۾ پڙهيل ڪونهن.) نوڪريءَ جو موچار

* جن اسڪولن ۾ سکين گهرن جا ٻار پڙهن ٿا.

آهي ۽ هيڏي تعريف ۽ واه واه ۽ شاباس جا مستحق وسائي وڃي ٿي. سا هوند ڪنهن به شخص يا گروه جو متو ڦيري ڇڏي. هن نوڪرشاهيءَ جو آءِ نه قدر ڪريان ٿو، پر لاچار باسڻو پوي ٿو ته اها سروس ۽ سندس ملازم انهي مرض جا خاص شڪار بڻجن ٿا جو اڳي به هو ۽ هاڻي به آهي يعني پنهنجي وڏائيءَ جي ماليخوليا.

ڪنهنکي مجال آهي جو آءِ-سي-ايس-جي خوبين جو انڪاري ٿئي؟ ڀلا اهي وسارڻ جو اسانکي ڪو وجهه به ڏنو وڃي ٿو ڇا؟ پر هن سروس بابت ايتري واهيات ڳالهيون ڪئي وئي آهي، جو ڪڏهن پائيندو آهيان ته ذرا هن جا ڀت پڌرا ڪريان. ويلن ٿاليءَ هڪ آمريڪا جو ارٿشاستري هوند هلندي وارن طبقن کي "سانديل ڀلبل طبقا" سڏي ٿو. منهنجي نظر ۾ انڊين ۽ بيون امپريل سروسون به "سانديل ڀليل سروسون" آهن. اسان لاءِ نهايت مهانگيون غنيمتون آهي.

ميجر گراهام پول، جو اڳ پارليمينٽ ۾ پورهيت ڌر جو ميمبر هو ۽ جنهنجي هندوستان جي سوالن ۾ چڱي دلچسپي آهي، تنهن هڪ پيري "ماڊرن ريويو" مخزن ۾ لکيو ته، "ڪنهن به هن ڳالهه کي رد نه ڏنو آهي ته آءِ. سي. ايس. نهايت قابل ۽ لياقت واري سروس آهي." اهڙا رايا اڪثري انگلنڊ ۾ ڏنا ۽ قبول ڪيا ويندا آهن، جنهنڪري سندن لباس ضروري آهي. اهڙن قطعي ۽ شدمد جي دعوائن کي سوالئي سان رد ڪيو ڏيئي سگهجي ٿو ۽ ميجر پول به ڀليل آهي جي سمجهي ٿو ته هن دعوي جو انڪار نه ٿيو آهي. ڪنهن ڀرا

مانداٽو غلط طرح منڊيل آهي. نڪي ڪي هن وقت جا زبردست عمدا انسان آهن يا ڪڏهن ڪا جوابداري کنئي اٿن. پر مولڪي خاطري آهي تہ هندوستان ۾ قابليت ۽ لياقت جي ڪمي ڪانهي ۽ جي سعيو ڪيو وڃي تہ ٿوري ئي مدت اندر اهي نوڪرين ۾ ميسر ٿي سگهن ٿا. تنهنجي معنيٰ تہ اسانجي سرڪاري ۽ سماجڪ نڪتہ نظر ۾ وڏو ڦيرو اچي. يعنيٰ تہ هڪ نئون راڄ نهي.

پر هينئر تہ اسانکي ڇيو وڃي ٿو تہ جوڙجڪ جي سرشتو ڪٽي ڪيترو بہ بدل سدل ڪجي مگر انهن نوڪر شاهين جا رڪ جا شڪنجا اسانجي هميشہ وانگر حفاظت ڪندا رهندا. هي وڏا عملدار بہ ٻوٽا مهنت آهن جي اُسي حڪومت جا منتر تنتر جاڻن. اهي ئي مندر ۾ پرويش جي ادڪارين کي اجازت ڏيندا ۽ باقي چوٽين ذاتين کي پنهي اندر بہ پاڇو وجهڻ نہ ڏيندا، جڏهن جپ تپ اشنان ڪري اسين پاڪي شد ڪنداسين تڏهن پهرئين گوپورام (دروازي) تائين، پوءِ ايوان تائين، پوءِ منڊپ تائين ۽ جڳن ڪالپوءِ انترال (ديو استان) ۾ نيئي ساڪيات ديوتا جو درسن ڪرائيندا.

انهن سيني نوڪرشاهين ۾ انڊين سول سروس پرڌان پد رکي ٿي ۽ هن حڪومت جي ڪاروبار جي گلا ساڪ گهڻي ڀاڱي سندس ئي آهي. ڪئين ڀيرا هن سروس جا گڻ ڳائي وڄائي پڌايا ويا آهن. تان جو هن شاهي منڊيل مانداٽي پر هن جي عظمت ۽ حشمت هڪ آڪاٽي ٿي ويٺي آهي. هندوستان ۾ سندس هيڏي اختياري، جا ذري گهٽ ڪنهن بہ روڪ ٽوڪ بنا

ڪري اهوئي اولو رهين ٿو ته ڪيئن پنهنجون نوڪريون سوگهيون رکون ۽ مٿن مانئن کي ورسايون. جت جاسوس ۽ دليل چغلخور پيا لامارا ڏين اُت عام ڪهڙيون خاصيون خوبيون اڀري اوسار لهنديون؟

تازن واقعن بعد دلسوز ۽ عام سان همدردي رکندڙن لاءِ سرڪاري نوڪري لهڻ ڏکي ٿي پئي آهي. ته سرڪار کي اهڙن جي تانگهه آهي ۽ نه ڪن ٿي سرڪار آڏي ٿي، جيسين ڪي مالي حالتون کين مجبور ڪن.

پر، جيئن عالم آشڪار آهي، هن وقت گورو ۽ ته پوڙو سلطنتشاهيءَ جو ڀار پاڻ تي کڻندو وڃي ٿو. اهو سلطنتي بار ڪيتريون نوڪرشاهيون خوشي سان نرسر ڪن ٿيون، جن نوڪرشاهين جا خاص حق، جي هندوستان جي پلي لاءِ خاص طرح محفوظ رکيا ويا آهن. ڏسي آڳيون ڏلدين مڙن ٿيون ته ڪيئن شاهي نوڪرن جا ظاهران ظهور فائدا هندوستان جي پلي لاءِ آهن؟ جڏهن ڪڏهن انڊين سول سروس جو ڪو خاص حق يا خاص جڳهه ڪتر ڪيا وڃن ٿا ته هڪدم داهن نڪريو وڃي ته هي ڇا! هاڻي بدانتظامي ۽ بي ايماني وڌندي. جي انڊين ميڊيڪل سروس لاءِ مقرر جڳهيون گهٽايون وڃن ٿيون ته شور ٿو مچي ته "لنهنڪري ملڪ جي صحت کي خطرو ٿيندو." ۽ بچڻ بنا پڌرو آهي ته جي نوح. پر انگريزن کي ڏرو ڇهجي ٿو ته الائي ڪهڙا بڙ پڙ اسان لي ڪٽي بچين ٿا.

لنهن پر ڪجهه سچ آهي ته جي بالا افسر سپاهي هليا وڃن ۽ سڀ ڪاما زبردستن کي سپرد ڪيا وڃن ته ڪم جي ليڪاڻ پر فرق پوندو، پر سو هن ڪري جو سارو

سنڌين جريت سڀ نيست نابود ٿي ڪندي، انهن جي بدران منجهن چغلخوري، بزدلي ۽ هان ۾ هان ملائڻ ۽ عملدارن جي خوشامد ڪرڻ پيدا ڪندي. اهڙي حڪومت وٽ سچي خدمت جو قدر ڪونهي، نه اصولن لاءِ محبت رهي ٿي. اها ته اهيئي ڳولي ڏولي ڪڍي ٿي جن کي عام جو قياس قدر ڪونهي، پر جن کي پنهنجو ٿي طمع تڪو آهي. جن کي سرڪار پاڻ وٽ ميڙي ٿي سي اسين اکئين وينا ڏسون. منجهن کي تيز فهم برابر آهن ۽ چڱو چوکو ڪم ڪري ڄاڻن. پيا وجهه واهون نه ڏسي اهڙا سرڪاري يا نيم سرڪاري نوڪريءَ ڏي گهلجي وڃن ٿا ۽ پوءِ رفته رفته گسي پيسي هن شاهي ڪَل جا پرزا بڻجو ٿا پون. سنڌن من بـ روزمره جي دفترن جي چڪر ۾ وڪوڙجي ٿا وڃن. تان جو نوڪرشاهيءَ جون خاصيتون منجهن اچن ٿيون، يعني ته ”ڪلارڪي ڪمائڻ جي رمز ۽ نوڪريءَ ۾ چڙهڻ جي چالاڪي.“ اهڙن جي سرڪاري نوڪري دل من لڳائي ڪئي ته ڪيچ ٿيو. باقي نوڪريءَ ۾ آمنگ اُتساهه ڪتان آيا ۽ ڪاڏي ڪيا؟ تن جو ۽ ڪو ڏاري سرڪار وٽ ملهه مانُ آهي؟

پر اهي جزوي ماڻهو ڇڏي باقي عام جام سرڪاري نوڪر سڌورا انسان ڪين ليکبا. پرهنز سکيا آهن- بالا افسرن جي سائين سائين ۽ زبردستن کي ڏمڪيون ۽ ڏمالون، تنهن ۾ ۽ سندن کهڙو قصور؟ هي سرشتو ئي کين اهڙي سکيا ڏئي ٿو. پوءِ جي خوشامد يا رشوتخوري زور پيا ته کهڙو عجب؟ نوڪري وارن ۾ ڪي ۽ آدرش ڪونهن ۽ پٺي پاسي بيروزگاري ۽ بک جي پئو

”حال هاريءَ جو، ڪجهه ٿيا بيان،
ٿيو صدين جي بار کان مثل ڪمان،
هيءَ ۽ ڪوڙن لئي، سندس آڌار آهه،
اڪ سندس پوک ۽ زمين حقدار آهه،
ڇهرو ڇا! سال هي سختائي لهار،
جو سندس پُٺ تي جهان جو آهه بار،
هي ڀيانڪ آ شڪل جنهن جي معرفت،
تا جڳن جا سُور ڏک روئين رت،
آ زماني جو هي قصو دردناڪ،
هاري جي ڪُب سُور ۽ ڏک کان هلاڪ،
هي ڀيانڪ آ شڪل جنهن جي معرفت،
ذات انسان سان ٿئي غداري هلت،
ان سڀ لئجي وٺي انسان ذات،
پنهنجو ورثو ڪيو رَئي انسان ذات،
ذات انسان جي شڪايت زور آهه،
جنهن جهان جوڙيو انهيءَ تي شور آهه،
هي شڪايت جو نمونو آ مگر،
ٿي رکي پنهنجي گوئي جو اثر.“
— اي مارڪهم

ٻر پنهنجن مصيبتن جو سارو بار لاهي انگريزن تي هڻڻ سو نه اجايو ٿيندو. پنهنجي جوابداريءَ کان پاڻ ڪڍائڻ ٺيڪ ناهي. پنهنجن ڪمزورين جي نتيجن لاءِ اسين ئي ڏوهي آهيون. هڪ آبشاهه حڪومت، سا ٻه ڌاريءَ، ضرور ماڻهن جا من ڀوڙي خيال مرڙيندي ۽ سيني ۾ ٻيچو لهڻ جو مادو وجهندي. جا نوجوانن جي سونهن سو پيا آهي- سندن ساهس، همت، زنده خيالي،

سخت جفاڪشون ڪري، هڪ پنيان ٻــي قابل رپورٽ، شاهي دستاويزن وانگر شايع ڪري، انهنجي تعريف ڪري، آخر ڪنهن ميز جــي خاني ۾ لڪائي رکن ٿا، تڏهن ته اسين ته عجب ڪائون ٿا. پائنجي پيو ته اڳتي وڌون ٿا، پر اڪيون ڪوليون ته اِتي جو اِتي. اسانجي آبرو رهجو اچي پر هوند وارن جو وار به ونگو نٿو ڪيو وڃي. ٻين ملڪن ۾ اهائي لوڙ ته ڪيئن وڪه وڌائجي؛ هت اهائي لوڙ ته ڪيئن ڪڏون، ڪوپا، اوڙها اٽانگا آڏ ڏجن جيئن تنگ پئجي.

١٩٣٤ واري گڏيل پارلمينٽري ڪاميٽي هي ٻول ٻولي ٿي ته ”مغل بادشاهه جــو شان شوڪت رعيت جي مفلسيءَ جــي ئي نشاني هو.“ بلڪل صحيح، پر سو اڄ صحيح ناهي ڇا؟ نئين دهليءَ ۾ وڏي لاٽ جي ناٽ ديدبي جو ڇا، ۽ پرڳڻن ۾ ننڍن لاٽن جي طومان جو ڇا؟ سو به جڏهن چارو طرف از حد مفلسي پيئي واڪا ڪري. هي ۽ هوُ ڏسي دل دڪي ٿي ۽ اعتبار نٿو اچي ته احساس وارا اهو ڪيئن سهي ٿا سگهن. سلطنت جي الهن عاليشان دهلي دروازن جي پردي پنيان غريب ۽ ويران ملڪ نظر ۾ اچي ٿــو. منهن اڳيان به ڳليون ڇنيون هٽي، ٽوپا ٽڙا ڏيئي ڪچ آڏاويس ٻڌائي رکيو ويو آهــي، پر پنيان بدبخت وچولي درجي وارا ويٺا آهن، جن کي هاڻوڪين حالتن قسائي ڇــڏيو آهي. تن پنيان مزدورن جون آهون آهن جــي به پيڙائن پيڙيل آهن، سيئي پنيان ڪسان، هندوستان جــي جنسي مورت، جن جي قسمت ۾ اها برهما جي- رات لکيل آهي جا صبح نه ڄاڻي.

وقت ڪانهن ٿا؟ بوء چوڪين اسين بن ملڪن جو حسد ڪنداسين جن تعليم، صحت، طبابت، ڏن جي پيدايش ۽ بين سڌارن ۾ اڳتي وڪون وڌايون آهن، جڏهن اسين اڃا جو اتي يا نه جڙيءَ وانگر پيا ٿا سُرون؟ هڪ ڏهن سالن اندر هيڏي شاهي ملڪ اندر روس جڻ جادوءَ جو کيل ڪري جهاليت ذري گهٽ ڪڍي آهي ۽ تعليم جو هڪ نئون سرشتو جاري ڪيو آهي جنهنجو عام جي زندگيءَ سان مبل جهول آهي.

مصطفا ڪمال پاشا جي رهبريءَ هيٺ گذريل ترڪي ۾ تعليم عام ڪرڻ لاءِ ڏوڙون پائيون آهن. فاشست اٽلي ۾ اوائل کان وٺي جهاليت تي وڏيون جلهيون ڪيون. تعليم جي وزير جينٽائيل بلند آواز تي چيو ته، ”جهاليت تي مٿهن وارو ڏک هڪڙو آهي. اهو ناسور جو مرض جو اسانجي ملڪ جو سرير ٽُڪي رهيو آهي تنهن مرض کي آماڙين جا ڏليب ڏيئي ساڙڻ گهرجي.“ لکا لنظ آهن، جي معتبر سنگت ۾ ڪبن جڳائين، ۾ ظاهر آهي ته چوندڙ ۾ ڪيڏو نه جوش ۽ صدق هو. اسين هن ملڪ ۾ وڏيڪ شائستگيءَ ۽ سنجيدگي سان ڳالهايون ٿا ۽ وڏيڪ گول مول بوليون ٿا ڪريون. اسين نه سوچي سوچي قدم کڻڻ چاهيون ٿا ۽ سرڪاري ڪميشنون ۽ ڪاميٽيون رهاري پاڻ ڏناريون ٿا.

بيا اسانکي ڏوهه ڏيندا آهن نه توهين ڳالهيو آهيو ڪم ڪري ڪين ڄاڻو. سر ڏوهه اسانکي پلي ڏين. ۾ جڏهن انگريز ڪاميٽيون ۽ ڪميشنون رهاري،

۾ پاڙو ڪائي اڻون ٿي پيو آهي؛ روس جو شاهي ملڪ، جنهنکي ڪالهه زار گهڻڪو ڏيئي وڌڻ کان روڪيو ٿي، سو هاڻ سرسبز ٿي پيو آهي؛ منجهس هڪ نئين دنيا اسانجي اکين اڳيان پيئي ٺهي. هندوستان ۾ به وڏيون ڦير ڦاريون ٿيون آهن؛ ارڙهين صدي کان هاڻ بنهه نرالو آهي - ريلوايون، نهرون، ڪارخانا، اسڪول ڪاليجون، شاهي سرڪاري آفيسون وغيره آهن.

پر انهن ڦير ڦارين هوندي به هن وقت هندوستان جو ڪهڙو حال آهي؟ هڪ غلام ملڪ، زنجيرن ۾ جڪڙيل، جنهن لاءِ ساهه کڻڻ به ڏکيو، ۽ جنهن مٿان ڌاريا پري کان حڪم هلائين ٿا؛ رعيت حد مفلس، ٿور عمري، مرض ۽ مصيبتن جو شڪار؛ بي علمي جو ڪاٿو ناهي، وڏا پٽ جن ۾ نه صحت جو انتظام، نه ڊاڪٽرن جو بندوبست، بي روزگاري بي حد، عام ۾ توڙي وچن درجن ۾؛ پوءِ به اسانکي چيو وڃي ٿو ته آزادي، لوڪشاهي، سامپواد، سماج واد سڀ هوائي ماڻهن، خفتائين ۽ حرڪتين جا سر آلاپ آهن. پر ڪنهن به راڄ جي پرک فقط عام جو خير ۽ ڀلو ٿي سگهي ٿو. اها پرک ضروري پرک آهي؛ انهيءَ ڪسوٽيءَ سان ڏسبو ته هندوستان جي ته دردشا آهي. پڙهون ٿا ته ٻين ملڪن ۾ بي روزگارن جي روزگار لاءِ ۽ ڏکين جا ڏک مٽائڻ لاءِ وڏيون رٿون رٿيون ويون آهن. پر اسانجي ڪروڙها بي روزگارن ۽ دائمي ڏکين جي به ڪو پڇڻ وارو آهي؟ پڙهون ٿا ته ٻين هنڌ جڳهون ڪروڙن لاءِ به ناراهڻ لاءِ خزانا لٽيا ويا آهن؛ پر ٿن ڪروڙن لاءِ ڪڏهن جڳهون جڙنديون جي پڌرتي يا جهڳڻ ۾

آهي. پر اها ايڪتا هجي پڻ نه هجي ها، وقت سر
قوميت زور وٺي انهيءَ جي ضرور ڳير ڪري ها. هن
وقت عرب قوم ٽُڪرن ڪيترن ننڍڙن ۽ پاسن ۾ ورهائجي
ويئي آهي- جي آزاد، يا بچاءُ هيٺ، يا ليگ جي مايه
قيٺ وغيره آهن. پر سيني ۾ عرب ايڪتا لاءِ ڪشش
آهي. ذرو به شڪ ناهي ته مغربي سلطنتشاهي طاقتون
آڙو نه اچن ته عرب قوميت گهڻي قدر اها ايڪتا آڻڻ
۾ ڪامياب ٿئي. پر جيئن هندوستان ۾ ليڪن باهر اهي
طاقتون ملڪن ۾ قوميت جا پيچ جٽي ٽوراني وارن جا
مسئلا پيدا ڪري قوميت جي جذبي کي دٻين ۽
ضعيف ڪن ٿيون. پوءِ ڏرين جي امانت ڪرڻ لاءِ
ملڪن ۾ ڏبرو دماني رهڻ هو ڪين پهانو ماي ٿو.

درحقيقت سلطنت وڌائيندي سياسي اتحاد ۾ رونگر
۾ ملي ويو، پوءِ جڏهن اهو اتحاد قوميت سان شامل
ٿي ڏارئي راح جو مخالف ٿيو لڏهن ته ملڪ ۾ قوت،
ڏرقير ۽ فرقيپرستي همت وٺي وڌايا ويا، جيئن ترقيءَ
جا رستا بند ٿي وڃن.

انگريزن کي هن ملڪ ۾ پير پائي ڪيترو وقت ٿيو
۽ پوڻن ٻن سون سالن کان حاڪم ٿيا آهن. سعدن همت
چٽل هوا، جيئن ٻي جوابدار حاڪمن جا ٿيندا ٿي آهن.
جاهين ها ليڪن هندوستان کي ناهي اڏي سگهن ها.
ساڳئي عرصي ۾ دنيا جو نقشو به ڦري ويو آهي-
انگلينڊ، يورپ، آمريڪا، جهان ڪٿي ڏسو. اوڙهين
صدي ۾ اٽلانٽڪ ڪناري تي جن آمريڪن بينڪن
جي ڪاڌ حيثيت ڪاله هئي سي اڄ نهايت دولتمند
۽ زبردست ۽ ترقي ڪيل قوم آهن ۽ جهان ٿوري مدت

ڪو به ڏو ڪليل نٿا ڏسن ؛ پر جو صلح هڪ ڊارُ جنگ
کٽي زوري قائم ڪري ٿو سو صاحب اُها وٿ ناهي جا
سک آرام بخشي. جنگ هڪ پيارڪ چيز آهي جنهنکان
پاسو ڪرڻ کپي، پر جنگ ڪري به ڪي گڻ انسان
۾ زور وٺن ٿا. من وديا جي شاستري وليم جيمس موجب
اهي گڻ هي آهن: وفاداري، بڌي، اورچائي، بهادري،
خوداختياري، سکيا، تازه خيالي، ڪفايت، بدني صحت
۽ قوت. انهيءَ ڪري ٿي جيمس وليمس جنگ جو پيو ڪو
اخلاقي نمونو ڳوليو ٿي، جنهنڪري جنگ جا اهي گڻ
عام ۾ وڌن پر جنگ جي خونخواري هلي وڃي. جي
ستياگره ۽ اهنسڪ نافرماني بابت بڌي ها ته سندس
دل شايد سرهي ٿي ها، جو ستياگره جنگ جو هڪ
اخلاقي صلح پسند نمونو آهي.

تواريخ جي اتفاقن تي ويچار ڪرڻ ۽ چوڻ ته هيئن
يا هوئن ٿئي ها ته ڪيئن، بي سُود آهي. مونکي
يقين آهي ته سائنس ۽ ڪان واري مغرب سان تعلق
رکڻ ۾ هندوستان جو پلو آهي. سائنس اسان وٽ نه
هئي ۽ مغرب وٽان اها اسانکي قيمتي سوغات ملي آهي،
جنهن بنا اسين زبون ٿي وڃون ها. جنهن نموني اسانجا
تعلقات ٿيا سو اڻانگو هو، پر ڪير ڄاڻي شايد سخت
ڏڪ بنا اسين ڪنيڪرڻ جي ننڊ مان ڪين
اٿون ها. انهي خيال سان ڇڱو جو پراٽيسٽنٽ، خود پسند
۽ خود پڌڻي اينگلو سيڪسن قوم سان پلؤ الڪيوسين.
مغربي قومن ۾ اهيئي اسان ڪان اهڙا نرالا آهن جو ايذا
ڏڪا ڏيئي ڏونداڙي سگهن.

انگريزن اسانکي سياسي ايڪتا ڏني جا چڱي چيز

هن انگريزي حڪومت جي مکيه خاصيت اهائي آهي جو جي ڳالهين حڪومت جو ملڪ مٿان سياسي ۽ اقتصادي ضابطو وڌائين ٿيون تن تي خوب زور ڏنو ويو آهي. جي هڪ زبردست مرڪزي سرڪار ۽ چالاڪ پوليس داخل ڪيائون ته پلي لئين لاءِ پنهنجون پنبون نبريون، پر تهڙاءِ هندوستاني پاڙي کهڙيون ڪرڻ ڏنيون؟ اِهي ڪتا هڪ عمدي چيز آهي، پر غلاميءَ واري اِيڪتا به ڪا فخر جو باعث ٿي سگهي ٿي؟ ظالم سرڪار جي طاقت مظلومن لاءِ مصيبت ٿيو پوي. جا پوليس هوڪر لاءِ حاضر ۽ رعيت جي حفاظت لاءِ آهي، ساڳي پوليس اُلٽو سندس دشمن ٿي سگهي ٿي ۽ ٿي آهي. جديد تهذيب کي پراڻي يوناني تهذيب سان ڀيٽيندي برٽرانڊ رسيل لکي ٿو ته: ”اسان جي پڙهت پر جي يوناني سڀيتا سج پچ ڪنهن ڳالهه ۾ ڪسر هئي ته هن ۾ جو سندس پوليس بد انتظام هئي، جنهنڪري پلن شخص جو موچارو تعداد اهيءَ جي جنبي بچي نه رهيو.“

انگريزن جي فتح هن ملڪ ۾ صلح آندو ۽ مغل سلطنت جي ڪرڻ بعد جي مصيبتون اسان تي نازل ٿيون تن کان ملڪ کي امن امان جي بيشڪ گهرج هئي. صلح سانت هڪ املهه چيز آهي، جنهن بنا ڪو به واڌارو ٿي نه سگهي ۽ جڏهن آئي تڏهن پلي آئي. پر صلح به ملهه مهانگو ٿي سگهي ٿو ۽ انسان کي قبرن ۾ دمن گهٽ وارو صلح يا پيري اندر قيدخاني وارو پورن صلح ملي سگهي ٿو. يا صلح دردوندن جي نااميديءَ جو نتيجو ٿي سگهي ٿو، جي جو لڪاري جو

مراد ون پر ثواب ٿيون. آءِ تہ ڪان ڪارخانن جي بنهہ فائدي ۾ آهيان ۽ تڪي آمدرفت جا طريقا خوب وڌندا اٿم، پر وقتي جڏهن ملڪ ۾ ستون پائيندو هوس تڏهن ساڳيون ريلوايون، جي هوند ملڪ کي زندگي بخشين، سي اوهہ جي ڏاڍن پيڙهن وانگر لڳيون اٿم، جن اساڻا هڏ سوگها ڪٽي ڪيا آهن.

جنهن حڪومت جي صورت انگريزن پنهنجي من اندر ڌاري آهي سا هڪ پوليس حڪومت جي صورت آهي. حڪومت جي حفاظت ڪرڻ سوئي ڪم سرڪار پاڻ تي هموار ڪري پيا ڪم بين تي ڪٽي ڇڏيا اٿس. سرڪاري خرچ ڏسبو تہ گهڻي ڀاڱي فوج، پوليس، سرڪاري عملي، قرض تي وياج وغيره تي آهي. ملڪ جي ماڻهن جي گهرجن بابت سرڪار لاغرض آهي، بلڪ انگريزن جي طمع اڳيان اهي گهوريون وڃن ٿيون. ڪن نورڙن کي ڇڏي باقي جي سکيا، سنڌاري ۽ سپيتا جي ذري بہ پرٺواري سرڪار ڪانہ ٿي آهي. بين ملڪن ۾ بين خيالن ڪري سرڪار جا خرچ مفت ۽ عام تعليم، عام جي صحت سنڌار، سنڀال، بيماري بدايپي ۽ جڏن ۽ سڄن جي وقت گذر پنيان ڪيا ويا آهن. سي سڀ بي روزگاري سرڪار جي خواب خيال نہ آهن. انهن خرچن جو هن سرڪار جي بہ تني سگهي، ڇو جو هت پلن جو سرشتو بوجو ڪٽي بہ تني سگهي، ڇو جو هت پلن جو سرشتو الٽو آهي يعني تہ نوري ڪمائي وارن کان گهٽو، گهڻي ڪمائي وارن کان گهٽ حصو ونڻ جو آهي. پيو تہ بچاو ڪاتو ۽ سرڪاري عملو آمدني جو گهڻو حصو گيهي ٿا وڃن.

ملڪ آهي جنهن اندر گذريل صديءَ ۾ تعليم ۽ مالي
ترقي خوب ٿي آهي ۽ ٻيو جپان اُهو ملڪ
لاءِ ۾ ابتدائي جي سگهجي ٿو، "اهڙي ترقي اڄ ڪڏهن
ڪنهن به عرصي ۾، پنهنجي نسبت ۽ لاهن چاڙهن واري
تواريخ ۾ نه ڪئي آهي." ٻيءَ ڪري انهيءَ ملڪ جي
تواريخ اسانجي ٻيٽ ۾ ڪالهوڪي هجي. هاڻي جي
اسين انهن ڪٺي ٿئون ته انگريز راڄ ڇا ڇا برهن جگهه ۾
ڪنهن نه ڪري اسين ڪالهه ڪا ترقي ضرور ڪريون
ها، ته هر ڪو ٻر هوڏي يا ڦڏي تباهين ڇا؟ ٻر هوڏانهن
هي پاڻڪي ٻين ڪيترن ملڪن سان ڀيٽيون ٿا ته لڳي
پيو ته اسانجي ترقي ٻيءَ صورت ۾ وڏيڪ ٿئي ها،
ڇو جو هاڻي ته خود انگريز انهيءَ ترقيءَ کي الٽو
نگهوسار وڃنا ڪن. ريلوايون، تارون، ٽيليفون، ٻي ٽند
تارون وغيره انگريزي راڄ جي چڱائي يا ڀلائي جون
نشانيون مشڪل ڄڻجن. اهي آيون ته ڀلي آيون،
ضروري هيون ۽ انگريزن ٻهرئين آنديون ٿنهنلاءِ
شڪر. ٻر جي نشانيون اڪثري ڪارخانن ۽ ٺاڻن
جون خوشخبريون ڏينديون آهن، سي هت سا الٽو
انگريز راڄ جي پختگيءَ جو پيغام ڪٺي آيون آهن.
درحقيقت انهن تبض ڪان قوم جي رت جو ڏور
هو اڳ ڇپيو حلي ها، سندس واپار، سندس مال جي
آمدرفت وڌائي ڪروڙن کي سکيو ڪري منجهن
نئون ساهه وجهي ها. شايد ڪجهه وقت نسرندي انهن ۾
اڄي ٻڌي ها، ٻر اهي داخل ڪرڻ جي نيت في الحال
ٻيڙي هئي. ملڪ مٿان دخل جمائڻ ۽ انگريزي مال
جي خريد فروخت وڌائڻ جي نيت هئي. ۽ انهي

پاڻي ها ۽ اسانجا ڪئين مسئلا حل ڪري ها، پر جن انگريزن ڪوشش ڪري هٿ آندي سي ئي بند ڏيئي ڪيس روڪڻ لڳا. هنري ترقيءَ جي آڏو اچي سياسي ترقيءَ جي به آڏو آيا ۽ اُتلو ملڪ جي جاگيرداري راڄائي ۽ پين بي جان انگن ۾ نئين سر ساهه وجهڻ وينا. سو به نهيو پر جي رسمون رواج قديمن کان ڦوندا سڙندا رهيا هوا تن کي بنهجو ڏيئي قالب ۾ سوگهو ڪٽي ڪيائون، تان جو اسانجي سرير تي زنجير ٿي پيا. ته واپارن ۽ ڪارخانن ڪري هڪ آسودو طبقو هٿ پيدا ٿيو تنهنجو ڪا سندن سورهيائي ڪانه هئي. ريلواين، واپارن ۽ ڪارخانن کلڻ بعد چڪر کي صفا بيهاري ڪين سگهيا ۽ چڪر جي رفتار پري ڪري سگهيا تي ۽ سا ڪري پنهنجا نفعا خوب ماريندا رهيا.

”انهي پڪي بنياد تي صدر سرڪار جي عاليشان عمارت اڏيل آهي. يقين سان چئي سگهجي ٿو ته ١٨٥٨ کان وٺي گذريل عرصي اندر، جڏهانڪر ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جا سڀ صوبا بادشاهه جي حڪم هيٺ آيا، هندوستان جهڙي تعليمي ۽ مالي ترقي هٿ ڪئي آهي اهڙي اڳ ڪڏهن ڪنهن به عرصي ۾، پنهنجي لنبي ۽ لاهن چاڙهن واري تواريخ ۾ نه ڪئي اٿس.“*

سو بيان هر ويرو خاطريءَ جهڙو ناهي ۽ ڪيترا پيرا ڏيکاريو ويو آهي ته انگريز راڄ داخل ٿيڻ بعد ملڪ ۾ تعليم التو گهٽي آهي. پر جي اهو بيان بنهه سچو به ڪٽي هجي، ته به چئبو ته چالو ٿيون جُڳهه پراڻن جڳن سان پيئبو وڃي ٿو. سائنس ۽ ڪارخانن پوڻ ڪري ڪهڙو

* گڏيل پارليمينٽ ڪاميٽيءَ جي رپورٽ (١٩٣٤)

۽ شخصي آزادي غائب ٿي چڪا آهن.
هوڏانهن هندوستان جي نظر نگاهه کان نقصان- وهنواري يا اخلاقي- ڏي اشارو ڪري ٿي، جي انگريزن ڪري ملڪ تي نازل ٿيا آهن. در اصل ٻنهي جو اکثر نگاهه اهڙو مختلف آهي جو جنهن ڳالهه جي انگريز تعريف ڪن ٿا تنهن ئي ڳالهه جي هندوستاني ننندا ڪن ٿا. جيئن ڊاڪٽر آنند ڪمار سوامي لکي ٿو: "انگريز راڄ جي اها هڪ عجيب خصوصيت آهي جو ڏسڻ ۾ ننڍيون نعمتون، سچ پچ هندوستان سان وڏا غضب ثابت آهن."

درحقيقت جيڪي تبديليون پوئين صدي اندر ملڪ ۾ ٿيون آهن سي عالمگير آهن ۽ جي مشرق ۽ مغرب جي ملڪن ۾ پکڙيل آهن. مثلاً ڪارخانن جو واڌارو ۽ ٻهرين يورپ ۾ ٿيو ۽ پوءِ دنيا ۾ ڦهليو ويو. سندس پٺيان ۾ قوميت ۽ زبردست مرڪزي راڄ برپا ٿيا. انگريز ٻاڦڪي اها شاباس پلي ڏين ته اسان پهرئين دري کولي هندوستان کي يورپ جو ناتڪ ڏيکاريو ۽ هڪ نمونو جو سائنس ۽ ڪارخانا جاري ڪيا. پر ايترو ڪوي ترقيءَ جا پيا قدم ڪنهن نه ڏنائون، تان جو حالتن ڪين رفته رفته مجبور ڪيئي ڪمو. هندوستان ۾ اڳي ئي ٻه تهذيبون ڳاٽ ملڻيون هيون- اوله کان اسلام جي ايشيائي تهذيب ۽ ايرندي واري پهنجي سينا جا دور يورپ تائين وڃي رسي. هاڻ مغرب کان هڪ ٽين ۽ وڌيڪ زبردست لهر آئي، جنهنڪري هندوستان لون ۽ پراڻن خيالن لاءِ هڪ مها ڪرڪيتر بڻجي پيو. ذرو نه شڪ ناهي ته اها پوئين لهر فتح

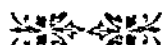
٨٤ - انگريز راڄ جا ڪارناما.

هندوستان ۾ انگريز حڪومت جا ڪهڙا ڪارناما ٿيا آهن؟ مان نه پاڻ ۽ نه ڪو ٻيو هندوستاني يا انگريز لکي، تواريخ جو ٿڌي سيني سان بي ريا احوال ڏيئي سگهي ٿو. جي ڏيئي ويندو ته ٻه پاسا ڏيکاريندو، هن جي وڏين سان تعلق آهي، جي سوڪيم آهن، تڪ تور ڏکي ڪري سگهندو. جيئن وچي ٿو ته هن انگريز حڪومت ”هندوستان کي هڪ اهڙي چيز بخشي آهي جا وٽس ڪڏهن ڪانه هئي، يعني اها حڪومت جنهنجو حڪم هن اپکنڊ جي کنڊ ڪڙڇ ۾ چون چرا بنا هاي چلي ٿو.“ * هن حڪومت ملڪ ۾ قانون جو راڄ شروع ڪيو آهي ۽ اهڙو نظام قائم ڪيو آهي جو ڪارگر ۽ انصاف موجب آهي؛ هندوستان ۾ جوابداري راڄ ۽ شخصي آزادي ۽ بابت ويچار داخل ڪيا اٿس؛ ۽ ”هندوستان کي يڪو سياسي راڄ بڻائي هندوستانين جي دلين ۾ سياسي ايڪتا جو ماد و پيدا ڪيو اٿس؛“ انهي ريت اوائل ۾ قوميت جو ٻج ڇٽيائين. * انگريزن جي هن دعوي ۾ گهڻوئي وجود آهي، جيتوڻيڪ ڪن سالن کان قانون جو راڄ

---

* اهي لفظ هند جوڙجڪي سڌارن تي پارليمنٽ جي گڏيل ڪاميٽيءَ جي رپورٽ ۾ ڏنل آهن، (١٩٣٤).

ڏهڙ جو ڙ پاڪ ۾ ساڻ آندو آهي - ساميواد جا سڏالت ، سهڪاري سياڻون ، عام جي ڀلي لاءِ عام خدمتون . اهي سڏالت ٻ ، براهمڻن جي شيوا آدرش کان ننهه ايارا ناهن ، ٻو انهن جي معنيٰ آهي ته سيني درجن ۽ طبقن جا فرق ڪڍي ، سيني ۾ براهمڻ ڀاءُ (ڏ ڀيڻ) ڀرجي . ممڪن آهي ته جڏهن هندوستان پنهنجو ٻراڻو چنل قائل ويس بدلائي نئون وڳو ٻڪبندو لڏهن وڳي جو رنگ ٻ ڍنگ اهو ڪندو جو هاڻوڪين گهرجن ۽ اڳين ويچارن جي منهن لي ٻوي . لوان ويچار ٻ لڏهن زور ولندا جڏهن سندس هوا پاڻيءَ جو رس سواد ڏ ڀندا .

۽ هستيءَ ۾ آهي. لنهنجو ۾ چڱوئي اثر ٿئي ٿو ۽ ملڪ ۾ ڪا جاندار ۽ زنده چيز موجود هئي، جنهن نه رڳو ٻاهرين اثرن جو خوب مقابلو ڪيو، پر جي وروڌي طاقتون اندر پرگهٽ ٿيون تنڪي پڻ جذب ڪري ڇڏيو. پر اها زنده چيز اهڙي طاقتور هوندي ۾ ملڪ جي سياسي آزاديءَ جي رکپال نه ٿي سگهي ۽ نه ملڪ جو سياسي اتحاد آڻي سگهي. لڳي پيو ته ملڪ کي سياسي آزادي يا ملڪي ايڪتا جو ڪو اولو ڪونه هو، مورکتا ڪري ٻنهي جو اڌار ڪيو ويو ۽ تنهن اڌار جو ڪيترو وينا ٿا اوڙيون. اتهاس ڏسبو ته ڪڏهن اسانجي پراچين آدرش سياسي ۽ فوجي سوڀن کي نه ساراهيو آهي، ٻاڪ ناٽي ۽ ناٽيدارن جو اڌار ئي ڪيو اٿس. ڌن ۽ مان سانو سات ملي نئي رهيا ۽ مان، پيو نه ته ويچار موجب، انهنجو حق حاصل هو جن ناٽي جي لالچ بنا سماج جي شيوا ڪئي ٿي.

اسانجي پراچين سڀيتا ڪيترن سخت، طوفان مان لنگهي پار پيئي آهي، ۽ ٻاهريون نمونو ڪٿي سالم رهيو اٿس پر اندرين حقيقت بدلجي ويئي آهي. هاڻ ته مغرب جي واڪي سڀيتا کي منهن ڏيڻو اٿس. مٿي مات ۾ جڻ آسرا پلي هن نئين ۽ جبري دشمن سان جنگ جوٽي رهي آهي. ڪانئس هار ئي ڪائيندي، ڇو جو مغرب پاڻ سان سائنس يعنيٰ وگيان ڪٿي آيو آهي ۽ اها پدارٿ وديا بڪين جي بڪ لاهڻ واري آهي. نه رڳو ايترو پر مغرب هن رهزن تهذيب جي

انسان جو سڀاءُ آهي جو ملڪ کي ٻه انسانيءَ روپ
ڏني، عادتن ۽ اڳين سنسڪارن جو اهڙو نئون اثر پيو
تہ هندستان اسان لاءِ "ڀارت ماتا" ٿيو پيو - هڪ
سندر استري، ڏاڍي پياري پر ڏسڻ ۾ سدا سهڻي، اکين
۾ غم، دل ۾ درد، ڏارين دشمنن جي ستايل آزار يل
پنهنجن ٻچن ڏي ٻاڪاريو ٻانهون کڻي ٿي. هن قسم
جي تصوير هزارن لکن جوان دليون آتاري ڪانئن
ڪرڻ ڪو قربانيءَ جو ڪم ڪرائي ٿي. پر غور ڪري
ڏسبو تہ هندستان گهڻي قدر ڪسان ۽ مزدور
هندستان آهي، جو ڏسڻيءَ نهڪٺو ڦهڪٺو ناهي،
۽ جو غريبي ڏسڻيءَ سهڻي ناهي. ڪير چوندو تہ
اسانجي ڪلپنا ڪيل سندر ڀارت ماتا کيتن ۽ ڪارخانن
۾ انگريز اگهاڙن پيٽ بکين ڪسان مزدورن جهڙي
آهي؟ يا ڪير چوندو تہ انهن مٺ ڀر مالڪن واڻگر
آهي جن جڳن ڪان جنتا کي ڦڙي سندن رت چوسيو
آهي، مٿن نرڏئي رسمون ٺٽيون آهن ۽ ڪروڙن کي
اڇوت بڻايو آهي؟ انسان جو سڀاو آهي جو من حون
ڪلپنائون ڪري سچ پوڪي هن دنيا مان ڀڄي خوابن
جي دنيا ۾ وڃي وسي ٿو.

پر انهن ٽرالن ’طمش ۽ سندن پاڙ ڪشمڪش هو لدي
ٻه ڪواهڙ و گند ميل هو جنهن انهن سيني جو هندوستان
۾ مبلاب ڪرايو ٿي ۽ ڏسي عجب ٿو وٺي تہ اهو ڪهڙو
تہ مضبوط ۽ پائدار رهيو آهي. انهيءَ مضبوطيءَ جو
ڪهڙو سبب هو؟ ڇو اٿين ڪٻن هو تہ اها مضبوطي
هڪ جڙ ۽ بي جان هئي، جنهنجو ٻيڙهيءَ ٻه ٻيڙهي.
ٻو پاڙ وڌندو رهيو، جنتوٽيڪ جا چيز جيوني آهي

ڪرڻ ۾ دنيوي طاقت همٿ ڪرڻ جي نه ڪئي.
سچ پچ ته هندوستان جي سيينا ايتري قدر ملڪ ۾
پکڙيل هئي، جو ڪو به اُڪر تنهن سيينا جو مکيه
مرڪز چئي ڪين سگهيو. ڪنيا ڪماريءَ کان وني
امرناٿ ۽ بدريناٿ، دوارڪا کان پُريءَ تائين ساڳيا
خيال دوڙيا ٿي ۽ جي ڪري ڪٿي انهن خيالن ٻاهير
ٽڪر کاڌو ٿي ته انهي ٽڪاءَ جو پڙلاءُ ترت ساري ملڪ
۾ پهتو ٿي.

جهڙيطرح اٽلي ڏرمر ۾ سيينا جو ڏان الهندي يورپ
کي ڏنو، اهڙيطرح هندوستان ايرندي ايشيا کي ڏنو،
پوءِ ڪري چين ملڪ هندوستان جهڙوئي براچين ۽
پوچ هو. ۽ جڏهن سياسي نظر کان اٽلي پيپٽ پر هو
تڏهن به سندس ساهه پساهه يورپ کي زنده رکيو ٿي.
آسٽريا جي وزير *ميٽرنچ، اٽلي کي ”هڪ جاگرافي
اصطلاح“ ڪري سڏيو هو ۽ ڪيترن هوونهار ميٽرنچن
هندوستان سان به ساڳيو لقب لڳايو آهي. عجب
وري ڪهڙو ته ٻئي ملڪ ٻنهي ڪندن ۾ ڏکڻ طرف
اُپيپٽ آهن. پر انگلنڊ کي آسٽريا سان پيٽبو ته تيهان
مزيدار لڳندو. ويهين صديءَ جي انگلنڊ به اڻويهين
صديءَ جي آسٽريا وانگر سمجهو - هنيلو، مغرور،
ذاتي رعب ۽ دبدبي سان؛ پر درخت جون ٻاڙون،
جي اڳيان سايون هيون سي سڙيل ۽ سارو درخت
رفته رفته ڪاچندو پُرندو وڃي ٿو.

*آسٽريا جو ملڪي مدبر جنهن جو ١٨١٥ - ١٨٣٨
تائين يورپ جي سياست تي وڏو اثر هو.

جهلڪ ڏيندڙ رهيو آهي. *جنهن سان براهمڻ ملڪن
۾ ليڪن هت به ڇڱو ڀيڙو گڏيل سڏيل ڳڙڳڙ ڏاڍي
ٿيل آهن، پر ڇڱو لڪل آهي جو گوليءَ ڪاٺو بوءِ
تو ۽ ڀيڙي جي ڏب ڪيس پوءِ ڪان پڌرو ڪري ٿي.
لڪي ڪي اسانجو لکو سچ گنديڪڙ وارو ٿي آهي.

هندوستان ۽ اٽليءَ وچ ڪجھ مشابهت آهي. ٻئي
ڇهو نا ۽ ٻنهي جي براهمڻ سيمنا آهي، جيتوڻيڪ
هندوستان اڳيان اٽليءَ ڪالهوڻو آهي ۽ هندوستان
ڪانس گهڻو وڏو آهي. ٻئي سياسي خيال سان ٽڪر
ٽڪر ٿيل آهن، پر ڪڏهن به "اٽليءَ" جو، جنهن
"هندوستان" جو خيال ڇڏي نه ڏنو ۽ هميشه سندن
اتحاد ۾ ايڪتا ظاهر هئي. اٽليءَ ۾ اها ايڪتا روم
ڪري ٿي هئي ۽ اهو شهر ساري ملڪ جو مالڪ ٿي
ايڪتا جو بڻ بنياد پيو. هندوستان ۾ ڪو اهڙو هڪ
شهر يا مرڪز نه هو، جيتوڻيڪ بنارس نه رڳو هندوستان
لاءِ پر ساري پورٻي ايشيا لاءِ موکر ڏام سڏي سگهجي
ٿو. پر روم وانگر بنارس ڪڏهن به پنهنجي حڪومت

---

*"هندوستان ۾ جا وڏي وڏي اختلاف نظر اچي
ٿي سا شيءِ نه هئي ته ايڪتا پيان هڪ وڏي
ايڪتا آهي، جا اماڻڪ ڏسڻ ۾ نه ايندي، ڇو جو
تواريخ ۾ اها ايڪتا ملڪ کي ڪڏهن سياسي طور هڪ
نه ڪري سگهي، پر تڏهن به اها ايڪتا هڪ اهڙي
زبردست حقيقت آهي جو خود مسلمانن کي به قبول
ڪرڻو پيو ته هندوستان ۾ اچي انهيءَ جو متن
ڪيو ۽ ٿيو اثر ٿيو آهي."
سر فريڊرڪ وهائيٽ The Future of East & West

اٿس. پرمن جي پرين ۽ اُنيتيءَ جي رسمن رواجن ۾
قاسجي اُتي ناٿري آهي، تر ٻه ڪڏهن اها زنده دلي
نه پَلي آهي جا سندس رشين منين، اتهاس جي برپات
ڪال ۾ سندس لاءِ اُپنشدن ۾ اوتي وڌي هئي.
سندن سوڪم بُڌي، هر وقت سچ جي کوج ۾ جتن
ڪيو ئي ۽ ڪڏهن ٻه شاسترن جي اکرن ۾ اٽڪي نٿي.
پيٺي يا جپ، پوڄا ۽ ڪرمڪانڊ جي ڏيکه بيکه ۾
نٿي ڦاٿي. انهن رشين کي دنيا جي دک کان ڇوٽڪاري
يا سرڳپوريءَ ۾ آستان جو اونو ڪونه هو، ٻر جوت جو
۽ گيان جو اولو هو. سندن اهائي پرارٿنا هئي تہ هي
ايشور! ”اسانکي اَست کان ست ڏي نيٺي وڄ-
اونده کان جوت ڏي نيٺي وڄ.
موت کان اَمرتا ڏي نيٺي وڄ.“*
جو گايتري منتر ڪروڙها ماڻهو اڄ پڻ پير سان روز
پرارٿنا سمي اُچارين ٿا تنهن ۾ ٻه اِهائي گيان لاءِ، جوت
لاءِ، واجهه آهي.
جيتوڻيڪ راڄن حڪومت ڪري ٽڪرا ٽڪرا ٿي
رهي آهي ٻر سندس آتما هڪ ئي پيدار پنهنجي سنتان
لاءِ سانڍي رکيو آهي ۽ سندس انيڪتا ۾ ايڪتا جو رنگ

* “असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्मा ऽमृतगमय.”
(ورهد آرڻيڪ اُپنشد ۱ ۽ ۳۰ ۲۷)

جو قبضو هو. نه ملڪ کي سمجهائون ٿي ۽ نه سمجهڻ
جي ڪوشش ٿي ڪيائون. ڪڏهن هڪ ٻئي ڏي
اکيون کڻي نه نهاريائون. سندن اکيون اسانکان موڙيل
هيون ۽ اسانجون لڄ ۽ ذلت وچان لڙيل هيون. صدين
جي غلاميءَ بعد اڄا منهان منهن ڪٽا آهن، پر سو ڌارين
وانگر جي هڪ ٻئي کي وڻن نٿا.

پر هيڏي غريبي ۽ پائمالي هوندي به هندوستان ۾
اڃا ڪائي اوچائي ۽ مهما رهي آهي. جيتوڻيڪ
سندس سو ڪي پراڻي روايات ۽ اڄوڪين آفتن جو ڳرو
بار ٻڌل آهي ۽ سندس اکين ۾ آلس آهي پر سندس
اندرين سونهن سويا ڪجهه منهن مان ڀڪي ٿي ۽ سندس
ادبي ويچار، من موجي ڪلپنائون، ۽ آدرش منوڀاونائون
سندس جهوري، کي روشن ڪن ٿيون. سندس ڀيڳل
ڏٺل بدن منجهان به سندس آتما جي مهما جهلڪ ڏئي
ٿي. صدين جو سفر ڪندي گيان جا ڀنڊار ڀرپور ڪيا
اٿس، ڌارين سان ٽڪر وجهه ڪندي ڪن پنهنجي
راجائي ڪُل ۾ ملايو اٿس، جي زواليت جا لاها نه
ڪماليت جا چاڙها به چکيا اٿس ۽ جي دک درد ۽
۽ ذلت جا ڀُر پيالا پيتا اٿس، نه ڪئين حيرت جا
رنگ امنگ ڏٺا اٿس، پر اڃا لمبي سفر ۾ هوءَ
پنهنجي پراچين سيتا جي گود ۾ گرم رهي آهي،
منجهانئس سمه ٻل ورتو اٿس، جوٽي ٻن سان وڌي
ورڌايو اٿس. گهڙيال جي لٽڪڻي وانگر هيٺ مٿي
لوڏا پڻ کاڌا اٿس، جي ويچار جي چوٽي ۾ چڙهي
آڪاس جا شبل شغل ڪيا اٿس ۽ سندن منجهه پالو
اٿس، ته دوزخ جي پاتال اونهائي ۾ به غوطا ماريا

نه چوندو ته سندن رخ ۽ ايمان ۾ ذرا مذهبي رنگ هو. ڪٿناڪ چرچ جي قديم جاسوسي عدالت وانگر هنن به ڪمر ڪٽي ڪشي ته ٻين کان پڇڻ بنا ٻين جو نيتارو ضرور ڪبو. وات ويندي هن ڌرم جي واپار مان نفع ماري پائون ۽ پنهنجي چوٽي سچي ڪري ڏيکاريائون ته "ايمانداري هڪ مفيد چيز آهي." پوء ته هندوستان جي ترقي معنيٰ هندوستان کي سلطنتشاهي تجويز موافق نپي ناهڻ ۽ چوندا ۽ هندوستانين کي انگريزن جهڙو گهڙي چلي بنائڻ. يعنيٰ ته جيترو انگريزي اصول ۽ مقصد پسند ڪياسين اي اوترو وڌيڪ "سوراج" لاء لائق بڻياسين ٿي. جي آزادي پاڻيهي اچي توهانجي جهول ۾ پوندي ـــ رڳو توهين ڏيکاريو ۽ خاطري ڏيو ته اها آزادي توهين اساڻي خواهش موافق عمل ۾ آڻيندا.

انگريز راڄ هن ملڪ ۾ هينستائين جا ڪيو ڪرتيو آهي تنهن بابت مان نئو پانيان ته ٻئي طرف بڪواه نيندا. سو به قدرتي آهي، پر جڏهن وڏا انگريز عملدار ويندي هندوز ۾ تائين هندوستان زمان ماضي ۽ هندوستان زمان حال جي پيمت ڪندي خيالي صورتون چٽين ٿا، جي سراسر حقيقتن خلاف آهن، تڏهن اسانکي هڪ صدمو پهچي ٿو. ڪي خاص جاٺو ۽ ٻيا چڏي، نهايت حيرت آهي ته انگريز ماٺهو هندستان بابت کهڙا نه اڻ جاڻ ۽ اڻواقف آهن. جي هيئن حقيقتون کين ڏوء ڏيئي ٿيون وڃن، ته سمجهي سگهندا ته ملڪ جو روح کين نه ڪانئن منهن موڙيندو هوندو. انگريزن هن ملڪ جو بت جهلي ڪٽي پنهنجو ڪيو، پر سو زور زبر

”طاقت ۽ دولت جي مورولي روايات منجهن رفته رفته امپرائو نمولو پيدا ڪيو ۽ هو الهي رنگ ۾ رچي ويا ته اسانجي قوم کي حڪمراني ڪرڻ جو خدائي حق مليل آهي. سندن اهو وهم جيئن پوءِ لئين وڌندو رهيو جيئو ٽيڪ سندن سُروريءَ کي ود قد ڏنو ويو آهي. ۾ونس صديءَ جي آخري حصي جا نوجوان ايسپنائس ويا جو پالياڻون ته اسانجي ڪامبايي اسانجو حق حاصل آهي.“

”سندن الهيءَ خيال جي دار لسي غور ڪرڻ ۾ هڪ دلچسپي آهي، جو هو تهنمان انگريزن جي مورليءَ تي هڪ باريڪ روشني ۾وي ٿي. سيئي محسوس ڪيو هوندو ته انگريز لوڪ سمجهي وينا آهن ته اسانجي مشڪلاتن جو ۾ٽ بنياد پاهرين جا معاملا آهن. هرڪنهن معاملي ۾ الهن جولدا ته ٺلاٺي جي غلطي آهي ۽ جي ٺلاٺو پاڻ سڌاري ته هوند انگلستان وري سبز آباد ٿي ۾وي... هرڪنهن موقع تي انگريزن جي الهيءَ ضد جو اظهار ٿيندو آهي ته پاڻ سڌارين تهنڪان جوڻ ڀيو ڪو پاڻڪي سڌاري!“

جي دنيا ۾ ڏالهن انگلنڊ جو اهو رخ هوته هندوستان ڏالهن جا ته هوندو؟ هندوستان جي مسئلہ ڏالهن سندن رخ هڪ ڪري ڏادي جڙ ڏياريندڙ ۾ر ٻي ڪري مزيدار هو. دل ۾ خاطري اٿن ته اسين سدا صحيح آهيون، اسان سرلي وڏا ٻار مان سان ڪنا آهن، اسانجي قوم وڏ ياڳي آهي، اسانجي سلطنت شاهيءَ جي جاپ ڇُڙ دنيا ۾ خاص آهي ۽ جن ڪافرن سندن سچي ايمان ۾ گمان آندو تن لاءِ لڻوت ۽ ڪاوڙ اٿن، ڪم

نه چوندو ته سندن رخ ۽ ايمان ۾ ذرا مذهبي رنگ
هو. ڪئٿلڪ چرچ جي قديم جاسوسي عدالت وانگر
هنن به ڪمر ڪٽي ڪشي ته پنهنجي ڪان پنهنجو بنا پنهنجو
نيتار و ضرور ڪيو. وات وينديءَ هن ڌرم جي واپار
مان نفع ماريائون ۽ پنهنجي چوٽي سچي ڪري
ڏيکاريائون ته "ايمانداري هڪ مفيد چيز آهي." پوءِ
ته هندوستان جي ترقي معنيٰ هندوستان کي سلطنتشاهي
تجويز موافق نپي ناهڻ ۽ چوند هندوستانين کي انگريزن
جهڙو گهڙي چلي بنائڻ. يعنيٰ ته جيترو انگريزي اصول
۽ مقصد پسند ڪياسين ٿي اوترو وڌيڪ "سوراج" لاءِ
لائق بڻياسين ٿي. جي آزادي پاڻهي اچي توهانجي
جهول ۾ پوندي — رڳو توهين ڏيکاريو ۽ خاطري ڏيو
ته اها آزادي توهين اسانجي خواهش موافق عمل ۾
آڻيندا.

انگريز راج هن ملڪ ۾ هيستائين جا ڪيو ڪرايو
آهي تنهن بابت مان ٿورو پاڻيان ته پڇي طرف بڪراءِ
آهي سو به قدرتي آهي، پر جڏهن وڏا انگريز عملدار
ويندي هندوزبر تائين هندوستان زمان ماضي ۽ هندوستان
زمان حال جي پيت ڪندي خيالي مورتون چٽين ٿا،
جي سراسر حقيقتن خلاف آهن، تڏهن اسانکي هڪ
صدمو پهچي ٿو. ڪي خاص جاڻو ۽ پيا چڙي، نهايت
حيرت آهي ته انگريز ماڻهو هندستان بابت کهڙا نه
اڻ جاڻ ۽ اڻواقف آهن. جي هيٺين حقيقتون ڪين ڏوءِ
ڏيئي ٽيون وڃن، ته سمجهي سگهندا ته ملڪ جو روح
ڪيئن نه ڪانئن منهن موڙيندو هوندو. انگريزن هن
ملڪ جو بت جهاي ڪٽي پنهنجو ڪيو، پر سو زور زبر

”طاقت ۽ دولت جي موروثي روايات مجهن رفته رفته امرائو لمولو پيدا ڪيو ۽ هو الهي رنگ بر رجي ويا ته اسانجي بوم ڪي حڪمراني ڪرڻ جو خدائي حق ملبل آهي. سندن اهو وهم جنهن پوءِ لبش وڌندو رهيو جيتوڻيڪ سندن سَوروريءَ ڪي ڌڪ ڏنو ويو آهي. بوئين صديءَ جي آخري حصي جا نوجوان ايسبتائين ويا جو يالبانئون ته اسانجي ڪاميابي اسانجو حق حاصل آهي.“

”سندن الهيءَ خيال جي بار تَي غور ڪرڻ ۾ هڪ دلچسپي آهي، جو جو لنهنمان انگريزن جي معورليءَ لي هڪ باريڪ روشني پوي ٿي. سيني محسوس ڪيو هوندو تہ انگريز لوڪ سمجهي وينا آهن تہ اسانجي مشڪلاتن جو پڻ بعباد پاهرين جا معاملا آهن. هرڪنهن معاملي ۾ انهن چوندا تہ فلاڻي جي غلطي آهي ۽ جي فلاڻو پاڻ سڌاري تہ هوند انگلستان وري سبز آباد ٿي پوي... هرڪنهن موقع تي انگريزن جي الهيءَ ضد جو اظهار لبندو آهي تہ پاڻ سڌارين لنهنڪان چوڻ ٻيو ڪو پاڻڪي سڌاري!“

جي دنيا ۾ ڏانهن انگلند جو اهورخ هوند هندوستان ڏانهن جيا نہ هوندو؟ هندوستان جي مسئلہ ڏانهن سندن رخ هڪ ڪري ڏاڍي جڙ ڏيار بعدڙ ٻيو بئي ڪري مزيدار هو. دل ۾ خاطري اٿن تہ اسين سدا صحيح آهيون، اسان سرتي وڏا بار مان سان کنيا آهن، اسانجي قوم وڏ پاڳي آهي، اسانجي سلطنت شاهيءَ جي جاپ چُڙدنيا ۾ خاص آهي ۽ جن ڪافرن سندن سچي ايمان ۾ گمان آندو ٿي تن لاءِ لعنت ۽ ڪاوڙ اٿن، ڪجهہ

هوندو. ڪانگريس ۽ ٻيون تيز جماعتون انهن بنهه نٿيون
سمجهن . پر اهي جماعتون انهيءَ سر فريڊرڪ سان متفق
راءِ آهن ته جيسين اِهو پرمريسر نه ٿيندو ۽ هندوستان
آفتن کي منهن نه ڏيندو تيسين ملڪ لاءِ آزادي هڪ
وهم رهندو. هندوستان مان انگريزي فوج جو الوداع
هندوستان جي آزاديءَ جو اول قدم ٿيندو.

هندوستان جا پڙهيل ڳڙهيل ٻويهين صديءَ ۾ انگريز
خيالات جا پابند ٿيا سا ڳالهه سمجهي سگهجي ٿي؛
جا ڳالهه حيرت ۾ وجهي ٿي سا هيءَ ته ويهين صديءَ
جي بدل سدل ۽ اٿل پٿل ڪانپوءِ به ڪي شخص اُنهي
وهم ۾ رهن. اوڻويهين صديءَ ۾ انگريز حاڪم طبقو
پنهنجي دولت، ڪاميابي ۽ طاقت جي زور تي جڳ
دنيا ۾ اميرن جو شان رکڻ لڳو. سو ڪجهه وقت کان
ماڻيندي منجهس اميرن جون ڪي خوبيون خاميون
اچي ويون، اسين پل پاڻ ڪي اهوئي آئت ڏيون ته
اسان ٿي پوين پوڻن ٻن سون سالن ۾ هيئن اميرن
نوابن جي شان سان رهڻ لاءِ ڪجهه سامان ڪين ڪلي ڪيدي
ڏنو. ٻين قومن ۽ ماڻهن وانگر هي به پاڻ کي خدا تعاليٰ
جي چونڊ خلق ۽ پنهنجي سلطنت کي دنيا ۾ بهشت
سمجهڻ لڳا. جيسين سندن اهو مان مرتبو تسليم ٿي
ٿيو ۽ سندن وڏائيءَ کي ڪنهن رد قد نٿي ڏنو ۽ ڪو
رنج نٿي رسايو، تيسين هو به نهايت لطيف ۽ ڪريم انسان
هوا. پر سندن مخالفت پانءِ دين اِلاهي جي مخالفت هئي
۽ اهو ڪفر دفن ڪرڻ سندن لاءِ لازمي ٿي پيو. موسيور
آندري سيگفريڊ La Crise Britannique an xxe Siecle
۾ انگريز منورتيءَ بابت هڪ دلچسپ ذڪر لکي ٿو؛

صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين اسانجي قوميت جو اهو روپ
هو. لبرل ڌر جو، جنهن ۾ ڪن ننڍن گروهن ۽ ڪن
نرم ڪانگريسين جو، اهو روپ اڄ تائين قائم آهي.
اهي جوش ۾ نوان اڀري ڏکجي هلن ٿا، پر سندن ذهنيت
اڃا اڻويهين صديءَ جي آهي. انهيءَ ڪري ئي لبرل
پورن آزاديءَ جو خيال گهڻو ڪري ڪين سگهي، ڇو
جو اهي ٻئي خيال بنهه هڪ ٻئي جي ورڌ آهن. هو
سمجهي ويٺا آهن ته قدم بقدم وڌڻ عهدن جي
ڏاڪڻ تي چڙهندو ويندس ۽ مکيه مٿاهين دفترن جو
نبڪال وٺي ڪندس. حڪومت جو سرشتو مڙئي
۾ ٻيو هلندو، رڳو اسين لبرل هن سرشتي جا سرتاج
هونداسين ۽ ڪٿي پيرو، پاڻ هرويرو ڏيکارڻ ٿا،
انگريز فوج وقت تي ڪم ڏيڻ لاءِ ويٺي رهندي.
بنڪي سوراج هنن لاءِ ته اهو ئي آهي. سو هڪ پوري
جو خيال آهي، ڇو جو انگريز فوجي بچاءُ جي معنيٰ
هندوستان جي غلامي. هيڏو ملڪ تنهن پنهنجي بچاءُ
عرليءَ جو سوال نه ڪٿي اٿارجي، ته ڇا پٽي پاسا مارڻ
ڏکيو سوال آهي. سر فريڊرڪ وائيٽ، جو اسانجي
قوميت جو حامي ناهي، سو پنهنجي تازي ڪتاب
"The Future of East and West" ۾ لکي ٿو ته
"هندستاني اڃا سمجهي ٿو ته انگلنڊ ڪنهن مصيبتن
کان بچائيندو، ۽ جيسين اهي پرم پريم سان هندو
نسبين پنهنجي سوراج جو بنياد نه کڻي وجهي سگهندو."
ظاهر آهي ته هو اهڙن لبرلن، سردار ڏرين، فرقيباز
هندوستانين ڏي اشارو ڪري ٿو، جن سان مرڪزي
اسيمبلي جو پريزيڊنٽ هيٺ وقت هو ڙهو وڃي آيو

آهيون، جنهن جهڙي ملھ مهانگي ورلي ليي. سوامي وويڪانند ۽ ٻين، اسانجي پوربي تتو درسنن ۾ پڇمي ودوانن جي کوجنائن، اسان ۾ وري سڄمان پيدا ڪيو ۽ اسين وري پراچين سڀيتا ۾ فخر ونڻ لڳاسين.

رفته رفته اسين انگريزن جي لکيل احوالن کي شڪ جي نظر سان تپاسڻ ويٺاسين، ۽ تڏهن ۽ اسانجو خيال ۽ فعل انگريز خيالات جي چئن ديوارن اندر قابو هو. ڪو ڪم برو لڳندو هو ته چوندا هواسين ته هي برطانيه جي شان وٽان ناهي. ڪو انگريز هندوستان ۾ ڪڏو ڪم ڪندو هو ته ڏوه ڪيس ڏبو هو، نه انگريز سوشتي کي. پر انگريز حڪومت تي اڪثر چيئي ۽ جو سمورو مال جڏهن گڏ ڪيو ويو، پوءِ ڪري انهيءَ ڏي ۽ نظر ڪان لکيل هو، تڏهن به جڙ منجهاس هڪ انقلابي مراد پني. هاڻي اسانجي قوميت کي سياسي ۽ اقتصادي بنياد مليو، مثلا دادا ڀائي نوروجي جو "Poverty & Un-British Rule in India"، روميش چندر دت ۽ وليم ڊگبيءَ ۽ ٻين جا ڪتاب هن قوميت جي خيالات ڦهلائڻ ۾ انقلابي ثابت ٿيا. پراچين اتهاس ۾ کوجنائون ڪندي پتو پيو ته ڪي وقت اسانجي اوج ۽ موج جا هوا. تنهن تي اسان ڪيگهيون هنيون ٿي. کوجنائون ڪندي سو به پتو لڳو ته انگريزن جا هن ملڪ ۾ ڪارناما، جيڪي پاڻ پنهنجن تواريخن ۾ پاڙهين ٿا، تنکان گهڻو نرالا هوا.

انهيءَ ريت انگريزن جي لکيل اتهاس، ارٿ شاستر ۽ راڄ ڪي اسين رد ڪندا رهياسين، جيتوڻيڪ اڃا سندن خيالات جي چڪر ۾ هلياسون چلياسون ٿي.

عام خلق جي سياڻپ تي بلڪل گهٽ ڀاڙي وئي ٿي
۽ جن صادق ۽ قابل شخص گول ميز ڪانفرنس ۾ ڀرو
ورتو تن سان پورو انصاف نٿي ڪري. مان اصل نٿو
ڀائيان ته جوڙجڪي مجلس (Constituent Assembly)
ڪانئن وڌيڪ عمدو ڪم ڪري ها." مطلب ته سر
شو سوامي آئر واري لوڪشاهي "عام خلق" کي ڪين
چاڻي سياڻي، باقي انگريز سرڪار جي لاڳيل "صادق
۽ قابل" شخص کي مان شان ڏئي ٿي. سو به ڇهيو ۾
هي اچني وڏي وائيٽ پيپر کي آشيرواد ڏئي ٿو. ڇي
"اجيتو ٽيڪ آءَ ٻنهي سرهو ڪاهيان ڀر اهو سواسر انڪار
ڪرڻ ماڪ لاءِ سياڻپ جو ڪم نه ٿيندو." پوءِ پلا
ٻڌايو ته ڇو ڪين انگريز سرڪار ڪئي سر شو سوامي آئر
هٿ هٿ ۾ ڏيئي دل وجان سان مدد ڪري؟

ڪانگريس جڏهن اهنسڪ نافرماني بند ڪئي تڏهن
لبرل بيشڪ سرها ٿيا. نڪي ڪي عجب لڳوسين
جڏهن پاڻ کي شاباس ڏيئي چوڻ لڳا ته چڱو جو هن
"احمق ۽ غلط تحريڪ" کان پاسو ڪيوسين. ڇي
"اسان توهانکي اڳي ۾ ائين ڪونه چيو چتايو هو.؟"
هن دليل باقي اسانکي واڻ و ڪري ڇڏيو. ڇاڪاڻ
ته اسان اٿي ايهي چڱي جنگ جوٽي هئي تنهنڪري
اسانکي ڏک هٽي ڪيرايو ويو هو. سو هاڻي اها
نصيحت ڏيڻ وينا ته اٿي ڀيهڻ ئي غلط آهي. برابر پيٽ
پر سُرڻ ۾ نهايت سلامتي آهي ۽ عمدو ڪم آهي.
پيٽ تي سرندي ڏک لڳڻ ڇا جو، پيٽ ڀر ڪرڻ
ڇا جو!

۾ هڪ يا ٻئي هنڌ گناهه آهن. ڪو ڪم هڪ هنڌ
گناهه ۽ ٻئي هنڌ گناهه نٿو ليکيو وڃي. جڏهن ”اهي
قاعدا“ ڇپجي وڃائيندي هڪ بي جوابدار حاڪم شايع
ڪري سگهي ٿو، ته ”باقاعدي“ لفظ جي معنيٰ صرف
اِنهي ٿيندي، حاڪم جو حڪم وڃي رهي. رواجي طور اهو
حڪم، خوشيءَ سان يا پوسرلندي، مڃيو وڃي ٿو،
ڇو جو نہ مڃڻ جا موچڙا سڄهن پيا. پر ڪو چوندو
تہ آءٌ اهي حڪم هميشه اُو چشم ڪندس، تہ ڇٽو
تہ اهو شخص هڪ نادرشاهي ۽ بي جوابدار اختياريءَ
اڳيان ليڪو نوائي ٿو، اندر واري کي ماري ٿو ۽
پاڻ آزادي هٿ ڪرڻ ڪان آسرو پاي ٿو.
هرڪنهن لوڪشاهي ملڪ ۾ هن وقت هڪ بحث
پيو هلي تہ بنيادي آئيڪ تبديلون رواجي طور جوڙجڪ
جي ٺهرايل دستور معرفت ٿي سگهن ٿيون يا نہ؟
ڪيترن جو خيال آهي سو ناممڪن آهي ۽ ڪي غير
رواجي ۽ انقلابي طريقا اختيار ڪرڻا پوندا. پر اهو بحث
هندوستان ۾ اجايو آهي، ڇو جو من گهريون تبديلون
اسين موجوده جوڙجڪ جي ذريعي آڻي نٿا سگهون.
جي وائيٽ پيپر يا پيو ڪو جوڙجڪي قانون پاس ٿيو
تہ ڪيترين ڳالهين بابت جوڙجڪ هيٺ ترقي ناشدني
ٿي پوندي. اسان لاءِ تہ انقلاب يا بي قاعدي هل چل
بنا ٻيو چاڙهوئي ڪونهي. پوءِ تڏهن اسين ڪيڏانهن
وڃون؟ ٻانهون ٻڌي سڀ قسمت تي ٻاڙي وهون جا؟
در اصل اڄ هندوستان جي حالت نهايت عجيب
آهي. هيءَ حڪومت عام جون سڀ تحرڪون روڪي
يا پيدا ڪري سگهي ٿي ۽ ڪري ٿي. ڪابہ تحرڪ جا سنڌ س

عملدارن جون اختياريون روڪجن ٿيون، مالڪي ۽ شخصي آزاديون سالم رهن ٿيون ۽ لوڪشاهيءَ موجب سياسي ۽ اقتصادي تبديليون آڻي سگهجن ٿيون. ٻيو هندوستان ۾ اهڙي جوڙجڪ آهــي ڪتي ۽ انهي لفظ "جوڙجڪ" جي معنيٰ اوڙ آهي. * اهــو لفظ (Constitutional) هن ملڪ ۾ ڪم آڻڻ سان هڪ لفظ ٿي رهندو، جو جو لفظ پنهنجي حيثيت سبب ڌڪ ٿي ملي. اهو لفظ حڪومت سبب ڪم ايندو آهي تڏهن حڪومت جي اعلانن ۽ حڪمن جي پنهراني ڪرڻ لاءِ ڪم ايندو آهي. يا ته انهي لفظ جي معنيٰ صرف "قانوني" ڪئي وڃي ٿي. ٿنهن ڪان بهتر ٿيندو ته اسين فقط اهي ٻه لفظ "باقاعدي" ۽ "بي قاعدي" عمل ۾ آڻيون، جيتوڻيڪ انهن لفظن جون معنائون به هت بيون ڦرن گهرن.

اح هڪ نئون قاعدو يا نئون آرڊينس هت پاس ٿيو ته سائنس گڏ نوان گناهه به پيدا ٿي ويا. مثلا ميٽنگ لي وڃڻ گناهه، سائيڪل تي چڙهڻ، فلاڻا ڪپڙا پائڻ، سچ لئي ڏيهر ٿ هڻڻ، روز پوليس چوڪي تي حاضر ٿ ٿيڻ - سڀ سبب ۽ ٻيا ڪيترا ڪم اح هن ملڪ

* مسٽر چنتامڻي لبرل ليڊر ۽ "ليڊر" اخبار جي سمپادڪ گڏيل علائقي جي ڪائونسل اندر پارلامينٽ جي گڏيل جوائنٽ ڪاميٽيءَ جي رپورٽ تي اڪثر چيني ڪندي، پاڻ ڏيکاريو آهي ته هندوستان ۾ ڪابه جوڙجڪ موافق حڪومت ناهي: "چڱو ٿيندو ته موجوده غيرآئين حڪومت جيسي هت هيڪ رهن، بسبت انهــي آئينده جي حڪومت هيڪ جو ليهان مردار ۽ ليهان غير آئين ٿيندو."

جماعت آهي.

انگلنڊ جي مزدور ٽرڊ هڪ زبردست جماعت آهي. انگلنڊ جي مزدور سياڻن جي پٺڀرائي انهن جي پٺيءَ تي آهن. اعليٰ لکيا ميمبرن جي مزدور سياڻن جي پٺتي ائس. اعليٰ درجي جون سهڪاري سياڻون ائس، پڙهيلن جي پيش ڊرجي ائس. انگلنڊ ۾ لوڪشاهي مان ڪئين ميمبر ۽ همدرد ائس. انگلنڊ ۾ لوڪشاهي نظام آهي جو هرهڪ بالغ جي ووٽ تي ٻيڻل آهي. ملڪ ۾ ناگرڪ حق صدين کان قائم آهن. تنهن هولدي ۾ مسٽر ٽاني جو چوڻ آهي- ۽ تازن واقعن سو صحيح ڪري ڏيکاريو آهي- تہ مزدور پارٽي رڳو مشڪل ڪشڪل ۾ ريهڙ ريبڙ مان سچي طاقت حاصل نہ ڪري سگهندي، جيتوڻيڪ اهي ۾ چڱا خاصا گڏ آهن. مسٽر ٽاني انهن ۾ اشارو ڏئي ٿو تہ جي مزدور پارٽي ڪٿي هائوس آف ڪامنس ۾ جهجهائي هٿ ڪندي تہ بہ ڪا بنيادي تبديل نہ آڻي سگهندي، ڇو جو هولڊ هلنديءَ وارا سياسي، پنگتي، اقتصادي، مالي ۽ فوجي اڏا پڪ تاهي وينا آهن، جتان ڪين ٽڪي ڪيڏ ڪنن ڪم آهي. هن ملڪ جو تہ هرڪو ڄاڻي ٿو تہ کهڙو الٽو حال آهي. نہ آهي لوڪشاهي نظام ۽ نہ روايت. هت تہ آرڊيننس سرڪاري اعلانن جي روايت آهي ۽ لکڻ، ڳالهائڻ ميڙ ڪوٺائڻ، چپڻ ۽ پڙهڻ تي تالا لڳل آهن. نڪي لبرل، ٽرواڙن ڪي ڪو مضبوط نظام آهي. مشڪل ڪشڪل ٽي سندن هڪ پناه وٽي رهيو آهي ڪا بہ تحريڪ جا "جوڙجڪ خلاف" (unconstitutional) يا "قاعدي خلاف" (Illegal) آهي تنهنجي سخت مخالفت ڪن ٿا. جن ملڪن ۾ لوڪشاهي آهي اتي "جوڙجڪ موافق" جي معنيٰ وسيع ٿي ائهي جوڙجڪ جي سايہ هيٺ قانون پاس ٿين

ٻيو ۽ ٻـ ڪين لوڪشاهي جماعتون آهن. جن وسيلي اصولي طور جهجهائي پنهنجو زور ڏيکاري سگهي ٿي. پروفيسر ٽالي هيش ٿو لکي:

”ٻڌر جي هڪ ڪل ٻنيان بي ڪل لاهي ٻڌر ڪاٿي سگهجي ٿو، پر هڪ جيئري جاڳندي جيتي جي ڪل هڪ ئنهن پٺي ٻوءِ ٻيو ۽ ٿيون پٺيءَ لاهي ٿي سگهجي. ئنهن ڇهڻ سان الٽو هو ئنهنجي ڪل لاهڻ ايندو......

”دنيا ۾ ڪو ٻـ ملڪ جتي هولد هلنديءَ وارا بالا پولا آهن ۽ اهو خاطري سان چوادس ٻـ انگلستان ناهي. اهو خيال ٻـ مزدور ڌر جو ڪيس اٿن ناهي ٻٽائي ٻامري بيش ڪري سگهجي ٿو جو هو اڪيون پوري سمجهن ٻـ ڙي! هي ٻـ عود اساڄو ۽ اساڄي ٿاندي جو ئي ڪيس آهي، سو اهڙو ناشدني آهي جهڙو ڪنهن ڏيباڪ، چالاڪ وڪيل کان ملڪيت ڦري وٺڻ، جنهن جا دستاويز سڀ سندس قبضي ۾ آهن. انهي شاهوڪارشاهيءَ اندر اهي ماڻهو آهن جي منهن مٺا، ڏيناڪ، زبردست، ساهسي ۽ جي لاچار ٻـ رهزني ڪندي نه گسندا. خبر اٿن ٻـ روئيءَ جي کهڙي پاسي مکڻ مکمل آهي ۽ اهو مکڻ يا عمر ڪُتڻ نه ڏيندا. هن شترنج جي بازيءَ ۾ جڏهن ڪڏهن ڪين شڪست جو خوف ٿئي ٿو، ٿڏهن هُو هر قسم جي سياسي يا اقتصادي جال هلن ٿا — هائوس آف لارڊس، بادشاهه، اخبارون، فوج ۽ ناراضپو، مالي ڳڙٻڙون، بين الاقوامي مصيبتون، ۽ جڏهن ١٩٣١ ۾ اخبارن پائونڊ تي حملا ڪيا ٿڏهن، جلاوطنين وانگر پنهنجا ناڻا بچائڻ لاءِ ملڪ جو گلو ڪپائڻ — سي سڀ مُهرا پاڻي تي خوب کيڏيندا.“

خود مختياريءَ جهڙا پُرجوش لفظ سندن لاءِ ناهن ۽
اُنهن جي پٺڪي ڪان ٻه چرڪن ٿا. باقي وڪيلن جون
ٻوليون ۽ وڪيلن جا نمونا ڪين نهايت پسند آهن، پوءِ
ڪري عام لوڪ اهي ٻڌي ڪن پنيان ڪن. تواريخ
پڙهي ڏسبي ته شخص ۽ گروهن جا اڪيچار مثال ملندا،
جن ايمان ۽ آزاديءَ پنيان تن من سڀ گهوري ڪٽي
ڇڏيو. پر ڪير چوندو ته "مرڪزي جوابداريءَ"
خاطر ڪو به شخص ڪاڌي جو هڪ ويلو ڇڏيندو يا
هڪ رات جي ننڊ ڦٽائيندو.

سو سندن مقصد اهوئي آهي ۽ سو ٻه ڪنهن هلچل، ذريعي
يا اڳرو قدم کڻندي نه حاصل ڪرڻو آهي، پر جيئن
مسٽر سرينواس شاستريءَ چيو آهي ته "سياڻپ، آزمودو،
سنجيدگي، باز آڻڻ جي رمز، دليون ريجهائڻ جي ڪلا
۽ ڪم ۾ قابليت" ڏيکارڻ سان. انهي تي پاڙي وينا
آهن ته چڱي چال ۽ چڱن لڇڻن ڪري ليٺ حاڪمن
کي رحم پوندو ۽ اسانکي اختيارن لکي پڙهي ڏيندا،
يعني ته هي سمجهن ٿا ته هن وقت حاڪم ضد تي چڙهيا
آهن، ڇو جو اسانجي اڳ اڳرائي تي بخيلي آئي اٿن
يا ته اسانجي قابليت بابت شڪ شبها اٿن يا ٻئي. موجوده
حالتن کي پروڙڻ ۽ سلطنت شاهيءَ جو راز لهڻ جو ليٺ
هي لطيف طريقو ڳوليو لڌو اٿن. پروفيسر آر- ايچ- ٿاني
هڪ نهايت نيڪ ۽ دلچسپ ڪتاب انهي وهم بابت
لکيو آهي ته حاڪمن جي رضامنديءَ سان، قدم به قدم
طاقت حاصل ڪري سگهجي ٿي يا نه. البت هو جيڪي
لکي ٿو سو برطانيه مزدور پارٽيءَ سان لاڳو هو ۽ پر سو سڀ
اڪر به اڪو هندوستان سان وڌيڪ لاڳو آهي. انگلنڊ ۾

جا خطرا، ۽ سڀ نقصان ڇڏي، ظاهر آهن. پنهنجي ته
ننڍڪي سوراج اسانکي بين الاقوامي تعلقات کان جُدي
علحدگي ڏي ڪاهي وڃي ٿو.

مگر اسانجا لبرل دوست ساري دنيا ۾ خاص ڪري
پنهنجو وطن ۾ انگريزن جي رنگين عينڪن مان
ڏسڻ جا ڪوڙيا آهن. ۽ سمجهڻ اڇهڻ جي، ته
ڪانگريس ڇا ٿي چوي ۽ ڇو ٿي چوي. هنن ۾ انگريزن
وارو سرڪشي آلايو آهي ته آزادي هڪ نورڙي وٽ
آهي ۽ بنڪي راج روح لاءِ راحت بخش آهي. دراصل
هنن شخص لاءِ بين الاقوامي معنيٰ اڪبون منهن لنڊن
جي وائيٽ هال ۾ جوڙي رکڻ، ڇو جو ڪين پيا ٻين
ملڪن جي ڪهڙي خبر، ڪهڙي غرض؟ ٻيا ملڪ جڻ
هنن لاءِ آهن ئي ڪونه. پنهنجي وطن ۾ هي انسان
ڪنهن به عملي قدم يا هلچل يا تيز سياست جي بلڪل
برخلاف آهن. ۽ مزو وري هي ته ٻين ملڪن ۾ اهي
طريقا ورتا وڃن ته ڪين پوءِ ڪو اعتراض ڪونهي.
پري کان ويهي تماشو ڏسڻ جو ڏاڍو شوق اٿن ۽ من
۾ مغربي ڊڪٽيٽرن ۽ آپيناهن اڳيان سر جهڪائين ٿا.

اڪون ۾ شل نه ڪو اڙي، ۽ اسان اڳيان اهو ئي
هڪ سوال آهي ته اسانکي هڪ نئون راج کپي يا فقط
نوان حاڪم. سوال جو جواب لبرل لوڪ جهٽ ڏين ٿا،
ڪين نوان حاڪم گهرجن ۽ سو ڪجهه به نه، ۽ سو به هڪ
ڏورانهون آدرش سمجهن ٿا جو منزل به منزل حاصل
ٿيندو ويندو. رکي رکي "بنڪي سوراج" لفظ
ٻڌو آهي، ۽ سندس سچي من مراد ۽ صوبائو ڪلام
"مرڪزي جوابداري" آهي. طاقت، آزادي، سوراج،

تعلقات کي به وسيع ڪرڻ چاهين ٿا. البت هڪ
سامراجي جي نظر ۾ قوميت هڪ بي معنيٰ چيز آهي،
پر ڪانگريس جا ڪئين چست سياستدان جي
سامراجي ناهن، سي پڪا انتر راشٽري آهن. اڄ جي
اسين آزاديءَ جي گهر ڪريون ٿا ته انهي لاءِ نه ته
پاڻ کي گوشه نشين ڪريون. اسين ته قومي آزاديءَ
جو حصو، بين ملڪن وانگر، خوشي سان قربان ڪرڻ
چاهيون ٿا، ته من ڪو سچو پڪو بين‌القومي نظام
نهي سگهي. ڪهڙو به سلطنتشاهي نظام ڪهڙي به
شاندار نالي سان ڪٺي سڏجي، انهي نظام جو دشمن
آهي ۽ سندس ذريعي ملڪن ۾ سهڪار ۽ دنيا ۾ صلح
قائم ٿي نٿا سگهن.

تازو جيڪي ٿيو آهي تنهن مان ڏسجي ٿو ته دنيا
ير ۾ ڪيئن نه جنس جنس جون سلطنتشاهيون پاڻ کي
هڪ ٻئي کان الڳ ڪري خود مختياري ۽ آرٿڪ
سواڌينتا پنهنجي پنيان وڃي رهيون آهن. بين‌القوميت جي
ترقيءَ بدران گاڏ و الٽو هلي رهيو آهي. تنهن جا سبب
به پڌري پٽ پيا آهن ۽ جن مان معلوم ٿو ٿئي ته
موجوده اقتصادي سرشتو ڪمزور ٿيندو ٿو وڃي. انهيءَ
ليتيءَ جو نتيجو اهو به ظاهر ٿيو آهي ته هڪ پاسي
سواڌين ملڪن اندر سهڪار خوب وڌندو وڃي ٿو ۽
ٻئي پاسي باقي دنيا کان وڇوڙو وڌندو وڃي ٿو.
مثلا اوٽاوا جي ٺاهه ۽ بين فيصلن بعد هندستان جا دنيا
جي بين ملڪن سان لڳ لاڳاپا گهٽ ٿيندا ويا آهن.
اسين ته هاڻ اڳي کان به سرس انگريز جي ڏنڊن
ڪارخانن جي پناري پيا آهيون. انهيءَ نيتيءَ

۽ ڪهڙو به مارشل لا يا ڪهڙا به منا بول بنهي کي هڪ
يا موافق نتا ڪري سگهن. جڏهن برطانيه سلطنتشاهي
ملڪ مان لاڏاڻو ڪندي، تڏهن ئي هند-انگلنڊ جي
دوستي لاء تيار ٿيندين.

اسانکي وعظ ڪيو وڃي ٿو ته هن زماني ۾، جڏهن
ملڪن جو هڪ ٻئي تي دار و مدار وڌندڙ آهي،
آزادي۽ جو مقصد هڪ سوڙي وٽ آهي ۽ آزادي
گهري جڏ گهڙيال جا ڪانٽا پٺتي هٽايون ٿا. انگلنڊ جا
لبرل وادي، شانتي وادي (Pasifists) ۽ ويندي
سامبوادي اسانکي قوم پرستي۽ جي تنگ دائري ۾
اٽڪي پوڻ لاء منا مهٽا مارين ٿا ۽ وات ويندي هڪ
سهٽي سندر صلاح به ڪڍي ڏين ٿا ته جي توهانکي
قومبت جو سچو مزو وٺڻو آهي ته "برٽش راشٽر منڊل"
British Commonwealth جا ميمبر ٿي ڏسو. عجب
اهو ئي ٿو لڳيئون ته انگلنڊ جون سڀ واڻون ورائڪ-
لبرل-واد، شانتي دبو، سامبه-واد وغيره - سڀ اسانکي
آخر انگلنڊ جي سلطنت قائم ڪرڻ ڏي ليو ٿيون وڃن.
ٽرانسڪي لکي ٿو ته "سلطنت سالم رکڻ جي خواهش
اهي ويس ڪندي آهي جڏ قوميت کا چمڙ ناهي."
ساڳي طرح ڪٽندڙ قوم جي لت لم چلڻ جي خواهش
اهي ويس ڪندي آهي جڏ صلح سانت جهڙي ڀي ڪا
چمڙ ناهي. تنهنڪري مئڪډونالڊ، گانڌي۽ کي ڏسي
پاٽڪي پارء هڪ گرو بين‌الاقومي شخص سمجهندو آهي.

خبر ناهي ته آزاد هندستان ڪهڙو ٿيندو يا جا
ڪندو. پر ايتري خاطري الم ته جي ماٺهو هن وقت
قومي آزادي چاهين ٿا، سي اسانجي بين الاقومي

انگلنڊ جي اسڪول ۽ ڪاليج ۾ حاصل ڪيم. سياسي سوال ڇڏي باقي ڳالهين ۾ منهنجو من انگلنڊ ۽ انگريزن ڏي مائل آهي ۽ جي آءٌ برطانيه حڪومت جو هندستان ۾ ڪٽر مخالف ٿي پيو آهيان ته لاچار ٿيو آهيان.٢

اسين انهيءَ حڪومت ۽ سندس جبر جي برخلاف آهيون، نه انگريز قوم جي. انگريزن ۽ ٻين قومن سان لڳ لاڳاپا رکڻ اسين چاهيو ٿا. اسانکي هن ملڪ ۾ تازي هوا گهرجي، تازا ۽ زبردست خيال گهرجن، صحت بخش سهڪار گهرجي. اسين قيامن کان سينوارجي ويا آهيون، پر جي انگريز اسان وٽ خونخور چيتا بڻجي ايندا ته چيتا اسانجي دوستيءَ جي آس نه رکن. هن شهنشاهي چيتي جو اسين سخت مقابلو نه ڪنداسين ته پيو ڇا ڪنداسين؟ اڄ اسانکي هن ملڪ ۾ انهيءَ خوني چيتي جي حملن کي منهن ڏيڻو آهي. بلڪ جهنگل جي جهنگلي چيتي کي پالي سندس شوخي گهٽائڻ سولو آهي، پر جڏهن شاهوڪارشاهي ۽ شهنشاهي ٻئي ٿي هڪ بدقسمت ملڪ مٿان جهٽ هڻن ٿا تڏهن ڪين نرم ۽ ٺڏو ڪرڻ ڪٺن آهي.

ڪر ڇوڪي ته آءٌ يا اسان جو ملڪ ڪوبه ناهه مور نه ڪندو، سو هڪ ڪري فضول آهي، جو جيوت جو چڪر زوريءَ ناهه ڪرائي ٿو. ڪنهن ملڪ يا سندس ماڻهن لاءِ ائين چوڻ چريائي آهي. پر جڏهن ڪنهن موجوده سرشتي يا خاص حالتن سان ناهه نٿو ڪيو وڃي، تڏهن منجهس هڪ سچ آهي ۽ ڪابه انساني طاقت ناه ڪرڻ لاءِ موڙي نٿي سگهيس. هندوستان جي آزادي ۽ برطانيه سلطنتشاهي هڪ ٻئي جو ضد رد آهن

هندوستان ۾ انسان ذات جي خدمت ڪرڻ جي هام هڻون ٿا ته اسانکي وقت جي جذبن ۾ جوش جـو شڪار نـه ٿيڻ کپي ۾ جـي ڪٿي اسانجو سياو اسانکي ايڏاهين ڪاهي وڃي، ته ته پوين بندرهن سالن ۾ جـا سخت تربيت گانڌيجي ڏني آهـي سـا اسانکي منع ڪندي. هي سـب آءٌ هتڪ برطاني هل الدوان ويتو لکان، جتي مهنن کـان انتظار ۾ غلطان رهيو آهيان ۾ هن اڪيلي بندش ڪري جڪي سنو الر سو اڳـہ نہ سنو الر. ڪنترين وارداتن ڪري اندر جلو بريو الر، پر تنهن هوندي بـہ هت ويهي دل من اندر سوچيان ٿو، ته ڏسان ٿو ته مون ۾ انگلنڊ يا انگريزن لاءِ ڪا حقارت ناهي. مونکي برطانيہ سلطنتشاهي بلڪل ناپسند آهي ۾ تنهنجو آزاد هندوستان مٿان لاهڻ چاهيان ٿو. مونکي شاهوڪار شاهـي ناپسند آهـي ۾ جنهن نموني انگلنڊ جا حاڪم ملڪ کي بيڙين ٿا سو دل وجان سان ناپسند الر. پـر تنهن لاءِ آءٌ انگريز لوڪن يـا انگلنڊ کي جوابدار نٿو ٺهرايان. ۾ حي ڪٿي ٺهرايان ته ته جـا ٿيو، جو جـو ساري ملڪ حـي ٿندا ڪرڻ يا سندس آدم لـي ڪاوڙ ڪرڻ ذرا وهلور وڃڻ آهي. هـو بہ اسان وانگر حالتن جا شڪار بڻجن ٿا.

آءٌ ٻاڻ ته پنهنجي دماغي سامگري ڪري انگلنڊ جو اپتري قدر قرضدار آهيان، جو ڪڏهن به ٻاڻکي ڪاٿس بنهہ ڌاريو نه سمجهندس. ڪم بہ ڪندس نـہ من جي الهي غالب ڪان ٻاهر رچي نه سگهندس ۾ بين ملڪن کي يا زندگي جـي مسئلن کي انهن نظرن سان ٿوريندس، ۾ طريقن سان تپاسيندس جي تورون طريقا

سياست ۽ اقتصادت آهي سا قبول ڪن ٿا، پر گهڻي قدر سلطنتشاهيءَ جا اخلاقي اصول، جي انگريزي حڪمراني قائم ڪرڻ لاءِ ناهيل آهن، سي به قبول ڪن ٿا.

هن رخ کان ڪانگريس جو رخ بنهه ابرالو آهي، ڇو جو ڪانگريس هڪ نئون راڄ ۽ نه فقط نوان حاڪم چاهي ٿي. شايد رواجي ڪانگريسي ائين چٽو ڪين چئي سگهندو ته اهو راڄ ڪهڙي قسم جو ٿيندو ۽ شايد تنهن بابت منجهن متفيد پيدا ٿين. پر ڪانگريس اندر (ڪن ٿورڙن نرمن کانسواءِ) سڀ متفق راءِ آهن ته هاڻوڪيون حالتون ۽ طريقا هارڻ وارا ناهن ۽ بنيادي تبديلون ضروري آهن. بيتڪي سوراج ۽ پورن آزاديءَ ۾ به اهڙوئي فرق آهي. بيتڪي سوراج پراڻو سرشتو قائم رکڻ چاهيتو ۽ ظاهر يا لڪل طور ملڪ کي انگريزي اقتصادت سان بڌل جڪڙيل رکڻ گهري ٿو. پورن آزادي ته حالتن گهرجن موافق نئون سرشتو بڻائڻ جي آزادي بخشي ٿي.

هيءَ ڳالهه ڪا انگلنڊ يا انگريزن سان اڻ ٿو، اڻ بڻ عداوت جي ناهي، يا چاهه ٿئي ته ساڻن لڳا ٽوڙڻ جي ناهي. انگلنڊ ۽ هندوستان وچ جيڪي تازو ٿي چڪو آهي تهڪري بنهي وچ ترشي ۽ دشمني ٿئي ته سياوبڪ ڇئي. مهاڪوي ٽاگور ڪين چيو آهي ته، ”بل جو اشو ڪنهي پڇي چنجور ڪٽي ٿو.“ اسانجي دلين ولڻ جي ڪنهي ڪڏهانڪر پڇي چڪي آهي ۽ اسانجي سينن مٿان چنجورن جو استعمال اسانکي انگريزن جو محبتي مشڪل ڪندو. پر جي اسين

سوال آهي ته حڪومت جو گورک سان يورو رلنگ ڪيئن ڪجي يا هڪ حڪومت بدران ٻي حڪومت ڪيئن برپا ڪجي. بنهه نئين قسم جو راڄ داخل ڪرڻ سندن خواب خيال ناهي.

سندن سوراج ۾ سڀ ساڳيو هوندو، فقط حاڪمن جو رنگ ذرا جهون رنگ هوندو. زمان مستقبل جو غور هنو زمان حال والگرڻي ڪري سگهن ٿا. فقط تنهنجر باڳ يا ٻيا سندن لئي جهڙا مکيه ماڻهو هوندا ۽ انگريز عملدارن جون جڳهون ولارينداء اهي لسي نوڪريون، سرڪاري کاتا، کائونسلون، واپار، ڌندا سڀئي مٿان سول سروس جا حاڪم، محلن ۾ اهي ئي راجائون ڪنور، جي وقتن تي فيشني ويس يا هوڪ رلنگ ڪري جواهر مولي جڙي، رعيت کي ڌڪيئي سان درسن ڏيندا ۽ ساڳيا زميندار خاص حقن واسطن سان، جي مرالحال هارين تي وٺل وهائيندا رهندا ۽ ساڳيا شاهوڪار ۽ ڪراڙ ناڻن جا خاوند زميندار هاريءَ جو رت چوسيندا وتندا ۽ ساڳيا وڪيل ۽ سندن ٻيون ۽ ۽ ساڳيو سٺل خداوند بهشت ۾ سکي.

اصل ۾ هنن جو خيال وڃار چالو سوشتي جي جٽاو لي بدل آهي ۽ جي تبديلون سمجهن چاهين ٿا سي جتي ڪٽي ته شخصي رنگ جون آهن. اهي تبديلون به هو انگريزن جي رضامنديءَ سان رفته رفته ڪرڻ چاهين ٿا، سندن سياست ۽ اقتصادت جو هڪ ئي پڪ پروسو آهي، ته برطانيه سلطنت سدا قائم ۽ سلامت رهندي. اها سلطنت ڪيوقت تائين پايدار سمجهي هو منجهس ٺهڪي ٺهڪي رهڻ جي ڪن ٿا. پوءِ ته رڳو سلطنت جي اهه ۾ جا

خدمتگار، نائي، سپاهي، وغيره ۽ هرهڪ جو درجو
مقرر هوندو آهي، تيئن هتي ملڪ جي ماڻهن سان
به ڪيو. پر جيئن ولايت جي جاگيرن ۾ نفرن ۽ مالڪن
وچ ۾ درجن جو وڏو ويڇو رهندو آهي، تيئن هت
حاڪمن ۽ رعيت وچ ۾ هڪ شاهي پنگتي ۽ سياسي پهاڙ اڏيل
هو. انگريز حاڪمن اهو پهاڙ اڏي اسانکي نيچو نوايو
تنهن ۾ ڪو عجب ناهي. عجب ته هي آهي جو اسان پڻ
اسان مان ڪيترن، هي جاگيرداري سرشتو ۽ درجن جو فرق
هڪ قدرتي ۽ ضروري سرشتو ڪري سمجهيو. اسانجي ذهنيت
به چڱن خاصن جاگيرداري نفرن جهڙي ٿي پيئي. پوءِ
وقتي اسان تي خاص عنايت به ٿئي ٿي -۽ جاگيردار
پاڻ اسانکي محل جي ديوانخاني ۾ وهاري چانهه جو
ڪوپ پياري ٿو. تان ڄڻ اسانجي من مراد اهائي رهي
آهي ته معتبرن نفرن ۾ اضافو پائي ممتيرا ٿيون. هندستان
۾ انگريزن جي هن جهڙي ٻي ڪا سوڀ، جنگ ۾ يا
ليتيءَ ۾ نه ٿي آهي. جيئن سياڻا چئي چڪا آهن ته
غلام غلامن وانگر هلڻ چلڻ لڳو.
زمانو چڪر کائي ويو آهي ۽ هندوستان يا انگلستان
۾ اهو جاگيرداري سرشتو ڪو به خوش ٿي نٿو قبولي.
پر اسان وٽ اڃا اُهي ماڻهو آهن جي نفرن جي جهڳين
۾ رهڻ چاهين ٿا ۽ نفريءَ جي پڳ، اچڪن ۽ سونهري
ڪمربند تي ناز ڪن ٿا. پيا وري ليولن وانگر، اهو
سارو جاگيري ماندائو هُو ٻهو سٺيڪار ڪري، جاگيردار
جي محل ماڙين جي واهه واهه ڪري، فقط ايترو چاهين
ٿا ته رفته رفته اڳيان مالڪ هڪ هڪ ڪري ڪڍي
اسين پاڻ سندن جڳهيون والاريندا سين. سندن لاءِ اهوئي

تعداد ۾ هيٺيان طبقا کانئن وڌيڪ هوا. سو نه رڳو هن
ڪري جو قومي لڙائي ۾ سوڀ چاهيائون ٿي، پر
انهن لڙت ۾ اندر جي راحت به چاهيائون ٿي. سمجهيائون
ته ائين ڪندي وري شان مان سان رهنداسون ۽
کوهيل مان ۾ تندرست ڪنداسون. ٻئي طرف قوم پرستيءَ
جي لهر سڄي لهري ٿي ۽ جيتوڻيڪ اها موج سيني
جي جيءَ ۾ هئي، پر هن ۾ لڙائي هئي. انهن ۾ ٿي
جهونو نرم گرم جو ورق ظاهر ٿي پيو ليو. آهستي
آهستي وچولي درجي جو هيٺيون طبقو ڪانگريس
تي غالب پوڻ لڳو ۽ پوءِ ته ڪسان ۽ اچي رسيا.

جيئن جيئن ڪانگريس ڪاشت ڪارن ۽ ڪسانن
جي عبوضي تبديلي ويئي تيئن تيئن انهن ڌر وارن
کان پري تبديلي ويئي ۽ ڪانگريس يا سنڌس مدلئو
کي سمجهڻ لاءِ ڏکيو ٿيندو ويو. ڀلا سکين آسودن
جو ديوانخانو ڇهويڙن ۽ جوڙن جو حال ڇا ڄاڻي؟ پر
انهن ويچن هوندي بہ، ٻنهي ڌرين جا ويچار قومي ۽
سکين آسودن وارا هوا. فرق فقط صفت جو، نه ذات
جو هو. تنهن ڪانگريس ۾ اهڙا ماڻهو هوا جي انهن
ڌر اندر بہ ٻاڦکي هوند ڌاريو ڪين سمجهن ها.

ڪن پيڙهين کان وٺي انگريزن هن ملڪ کي هڪ
وڏي اباڻي جاگير ڪٺي سمجهيو آهي. ٻاڦ ٿيا جاگيردار
۽ ڪوٺ محل اندر سڀ سک آرام سندن ڪارڻ موجود
هوا. باقي ملڪ جا ماڻهو نوڪرن وانگر وچي نفرن جي
جهڳين ۽ پڳهين جا والي ٿيا. جيئن ولايت ۾ وڏين
زميندارن ۽ جاگيرن تي ٿيندو آهي يعني نفرن جا
درجا ٿيندا آهن — خانساماں، خاندار، نوڪر،

۵۴ — بيٺڪي سوراج ۽ پورن آزادي

پوين سترهن سالن ۾ جن ڪانگريس جي نيتي ناهي ٺهي آهي تن مان گهڻا وچولي درجي جا آهن. لبرل ڪي ڪانگريسي، ٻئي ساڳئي درجي مان نڪتا آهن ۽ ساڳئي وايو منڊل ۾ پليا پوشيا آهن. سندن سماجڪ جيون لڳ-لاڳاپا، دوستيون وغيره ساڳيون رهيو آهن ۽ شروع ۾ سندن خيالن آدرشن ۾ بہ ڪو گهڻو فرق ڪين هو. پر سياون ۽ جذبن جا فرق هوا جن ڪين جدا ڪيو. پوءِ ٻئي الٽي طرف نهارڻ لڳا-هڪ گروهہ حڪومت ڏي، شاهوڪارن ۽ وچولي ڏرجي جي مٿين طبقي ڏي ۽ ٻئي گروهہ وچولي درجي جي هيٺين طبقي ڏي. پر سندن خيالات ۽ ويچار ڌارا اڃا ساڳيائي رهيا، مقصدن ۾ بہ ڦير ڪو نہ پيو، پر پوئين گروهہ کي هاڻي بي روزگار ٻڙهيلن ۽ ننڍن ذندن وارن ۽ عام جي انبوهن جي گهل ٿين. تڏهن سندن سڙ مزاج ڦريو. ادب ۽ فضيلت جا بيکہ ڇڏي هاڻي گهوڙرون ڪري اُڀرون ڪيائون ٿي. پر اڃا منجهن ڪا عملي طاقت نہ آئي هئي، سو سخت ڪلامي ڪري نپن تي نار وڌائون ٿي. سو حال ڏسي پهريون گروهہ ڇرڪيو ۽ ڪانئن پٺي گوشہ نشين ٿيو. پر پوءِ بہ وچولي درجي جو مٿيون طبقو ڪانگريس ۾ زور رهيو، جيتوٽيڪ

اساڻيءَ لاءِ دوست چون ٿا ته وڇولو مارڳ سوڙهو سڪيڙو ۽ سوڻ ورو مارڳ آهي ۽ اهو وٺي اسين هيٺ هلي ٿي هلڪائيءَ ۽ پيڙ هلي ٿي سرڪار کان پالڪي رکي ولون ٿا. هي پالڪي چئن ڀوي ڏرين متان ڄڃ ٿالي، سدن لاءِ ڏسي، پالڪي شاباس ڏيندا ولن ته اسين ٻي لاءِ آهيون، ڀوي وڃي انصاف وارين ناراضن ڪٿي ٿا وهن ۽ انصاف جي تصوير والگر شايد پهچون اڪيون ۽ چڪي پڌي الديون ڪن ٿا.
مان هي ڪتا مهيچي من جي ترنگ ڊچي جا سالها مولڪي بولتي ڪٿي لي وڃي ۽ ڪرسمس جي مشهور سدا ياد لي ڏيارير: ”* اسڪراليس ۽ ‡ فترسي......
إيڪ! الله اولڊا رهيو، جي چڪاي آي چرڪو، ۽ سات أٿوو ويو.“

* اسڪرائيس - يهودي ڌرم شاستر ڪار جي ڌرم جي آچار وچار بابت ماڻهن کي چتاءُ ڪندا هوا ‡ فارسي يعني جي هڪ ڌرم جا براهمن رسمن رواجن تي پڪي طرح هلي - پاڪنڊي، ڌرم ۾ ڪٽر.

ٿون جي هن وقت * جوڊاس حيات هجي ته شايد قوم
جو نالو ڳنهي پوء ڏوهه ڪري. سو قوم ٻرستي هاڻي
ڪافي ناهي ڪي پيو ڪجھ اعلي، وسيع ۽ بلند انسان
ڪي گهرجي.

نڪي ڪي ٿدائي سنجيدگي ڪافي آهي. سنجم
هڪ خاصو گڻ آهي ۽ سنجم مان منش جي سپينا جي
برڪ پوري ٿي، ٻر سنجم ٻنيان ڪجھ ته هجي جنهنجو
سنجم ڪجي ۽ جا روڪجي. انسان جي تقدير ۾ ائين
لکيل آهي ته قدرت جي عناصرن تي ضابطو رکندو
يعني ته بجليءَ تي سوار ٿيندو، باهه جي پيٽن مان ۽ آبشارن
جي اُڇلن مان ڪم وٺندو. ٻر سندس لاء سي ڪان
اوکو ڪم آهي پاڻڪي ۽ پنهنجي ٻرڪندڙ ترشنائن
جي آگه ڪي سنجم ۾ آڻڻ. جيسين انهن تي سوار نه
ٿيندو تيسين انسان جي سچي ورتي جو حقدار نه ٿيندو.
ٻر جن ٽنگن ۾ ست ناهي ۽ جي ٻازون معذور آهن،
تنکي روڪڻ ۾ معنيٰ اَي کهڙي؟

هت جيڪي، راء ڪئمپبيل ڏکڻ آفريڪا جي ڪن
نول ڪتا لکندڙن بابت چيو آهي، تنهن مان چار
تڪون ڏيڻ بنا رهي نٿو سگهان:

” تا تنهنجي سخت پابندي بڌائن
انهيءَ ۾ مان به آهيان راضي پازي.
لغام ۽ روڪ جو ورتاءُ بڻ خوب
مگر اي دوست ڪٿ آ تيز تازي؟“

---

*جوڊاس- عيسيٰ جي مکيه ٻارهن ششين مان
هڪ، جنهن ناڻو وٺي، کيس دغا ڏيئي، ٻجھو ڏين
ڪاڻ پڪڙايو.

خواب سچا ڪرڻ ۽ انسان ڪنهن عظيم الشان مقصد
کي وڃي رسندو اهڙيءَ آئت ڪري اسين هن وات
۽ تلاش جا دڪ. سور سهي وڃون ٿا ۽ زندگيءَ جي
هاڪاڻي ساڪاڻي ڪان جڙهي پار پئون ٿا. پر ڪيترن
اها وات وٺي تلاش نه ڪئي آهي ۽ اڳين وات ڇڏيندي
ڪا نئين وات اختيار نه ڪئي اٿن. اهڙا نه اوليا خواب
لهن ٿا ۽ نه جهڙا ڪم ڪن ٿا. نه ڪين انسان جي
تواريخ ۾ انلن پٺان ۽ فرانس يا روس ۾ انقلاب جي
پوري سمجهه پوي ٿي. انسان ذات جون عجيب
غريب خواهشون دٻجي جڏهن ڦاٽڪو ڏيئي شوخيءَ
سان زلزلا پيدا ڪن ٿيون، تڏهن اهي شخص ڏڪي
ڪدن ٿا. هن ليکي انسان ذات جو قيد خانو اڃا
سالم آهي.

ڪيترن شخص پاڻ بر حائط لاءِ ڪاوڙ ۾ اچي چوندا
آهن نه ”قوم پرستيءَ جو وڏو ڪانگريس ڪين
ٺيڪو ڪنيو آهي“ ساڳي ڳالهه ور ور ڏيئي پيا چوندا
آهن جو بدذب ارمان ٺيندو آهي. امبد اٿر نه ڪڏهن
به ڪانگريسيءَ هن جذبي لاءِ ڪا خاص دعوي ڪانه
ڪئي آهي. پڻين اٿر نه قوم پرستيءَ جو ڪانگريس
ڪو نيڪو ڪونه ڪنيو آهي، بلڪ جو جاهي تنهنکي
اها سوغات طور ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. اڪثري ڏسو
آهي نه قوم سان محبت جي اهي دام هڻندا آهن جي
ترت ها سلامي ۽ پائڪي مائي مال ڪرڻ جاهين ٿا.
حقيقي قومي محبت جا نه ڪئين لهونا آهن، جا
ـــ نتيجي سياوي، سوايت ۽ دوجي موافق ڏاري

اٿن • جڏهن ڪنهن ناسوتي جنس جو باقي انس آهن.

اڪبري ماڻهن کي نه وشو منڊل جي اسرارن تي اڳي وانگر ڀروسو لڳي ٿو ۽ نه ماڻهوڪيون حالتون سمجهڻ لاءِ تيز نظر عطا ٿي اٿن. ”* پروٽيس کي سمنڊ مان اڀرندو“ ڪير ٿو ڏسي يا ”پڌڙي † ٽرائٽن کي گلن سان وڄڻهيل ناد وڄائيندو“ ڪير ٿو ٻڌي؟ ڪي جزوي ليندا جي چوندا-

آهه ذري ۾ نظر ڪر ڪائنات
ڇهنگ جو گل هڪ بهشت آ سمجهه بات
مٺ اندر بي انتهائي کي تون جهل
۽ ابد کي سمجهه هڪ ساعت جو پل.

اسانجي بدقسمتي آهي جو اسان مان ڪيترا نه قدرت جا اسرار سهي ڪن ٿا، نه سندن پڙ پڙ ڪنهن سڻن ٿا، نه سندن ڇهڻ تي گد گد ۽ مست ٿين ٿا. سي ڏينهن ٿي چڪا اسان کان وسري ويا آهن • پر جي اڳي وانگر قدرت جي اها عظمت اسين هاڻ قدرت ۾ نٿا ڏسون ته اِها هاڻ انسان ذات جي فتح ۽ شڪستن سندس اوچن خوابن ۽ اندرين طوفانن، سندس سورن ۽ آفتن، سندس اختلافن ۽ هارن ۾ ڏسڻ چاهيو ٿا؛ ۽ خاص ڪري تنهن ايمان ۾ ته ڪنهن ڏينهن اهي

---

* پروٽيس - يونانين جو هڪ سمنڊ ديوتا جو ڪئين روپ ڌاريندو آهي. همت قدرت جا رنگ بي ڍنگ.

† ٽرائٽن - يونانين جو هڪ ننڍو سمنڊ ديوتا. انسان جي شڪل سان، مڇيءَ جي پڇ سان ۽ ناد وڄائي سمنڊ جون لهرون تکيون يا ڍريون ڪندو هو.

پرمائي آهي ۽ اهائي آس پائي ويٺا آهن ته من هنائين
وٺڻ ۽ ادب سان ٽاهائڻ ڪري اها اساڻي ڪم
سٽي. لاچار ڪهڻ سڀ سرڪار جي اکين سان ڏسڻو
پوي ٿو. سرڪاري رپورٽن ٿي وٺهي اور انچو ڦهندا،
ڪا لئبن رپورٽ لڪتي ته متس غور خوض ڪندا،
آرسڪن مي جو Parliamentary practice ڪتاب ۽ ٻيا
اهڙا ڪتاب شاستر ڪري لکبندا. سندن لبدو ولايت
کان موٽي وائسٽ هال پر انگريز حاڪمن جي ڪارروائين
بابت گجهارلي سان شايع ڪندا. وائيٽ هال ته انهن
لبرلن ۽ ٻين سهڪاري ڌرين لاءِ وَلهالا (سرڳ پوري)
مثل آهي. اڳي حوالا هوا ته اميريڪا جي ايڪ مردن
جا روح مٽي ڪاسوءِ پٺرس ڏسڻ ويندا هوا ۽ ڪبر جائي
هنن لبرلن جا روح ڪڏهن ڪڏهن وائيٽ هال جي
اِرد گرد وهي ٿا پٽڪن.

لبرلن بابت مٿي لکيو اٿم، پر سو سڀ ڪمهن ن
ڪانگريسين سان نه لاڳو آهي. ڪي سهڪاري پارٽيون
نه لبرل درڪي ته پرماتي پر شهر ڏيٺي ويٺون آهن.
رواجي لبرل ۽ رواجي ڪانگريسيءَ وچ ۾ ڪو خاصو
فرق آهي، پر پوءِ نه ٻنهي وچ ۾ سنئون صاف جٽو نه
آهي. ويچار ڌارا جي نطر سان ڏٺي لبرل ۽ پوري
ڪانگريسيءَ ۾ گهٽو فرق نه ليندو. پر شڪر سو
گانڌيجيءَ ڪري هرهڪ ڪانگريسيءَ جا پير پٽ تي
پهچن وچ ۾ ڏريل آهن ۽ ڪنهن نه ڪنهن تحريڪ ۾
مشغول رهيو آهي، جنهنڪري ڪين ڏڪن ويچارن
جي پٺيان لسبحن کان بچيو رهيو آهي. پر لبرل پهنجي
وهر پيا ٿا لڙهن. نه اڳي سان نه هاڻي، سان، ڪوڙ تعلق

هموطني جان ۽ آزاديءَ لاءِ سر ڏيڻ جون چوڻون ڪاني رهيا هوا، تڏهن ڪنهن کي شڪ هو ڇا ته لبرل جنگي مورچي جي ڪهڙي طرف بيٺل هوا؟ تڏهن مورچي جي هُن طرف بيهي اسانکي ٻاوڻ ٻانيڻ وانگر ڏيتون ڏيئي ڪيان گوشت ڪرڻ لڳا، ته من ڪا لڳه ليوڻ اسان تي اثر ڪري. جنهن نموني ڳول ميز ڪانفرنس ۽ ڪاميٽين ۾ سرڪار سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺا، تنهن مان سرڪار کي چڱي هٿي ملي. جي تڏهن واهر نه ڪن ها ته ڪو فرق مڙيوئي پوي ها. حيرت وري هيءَ جو هڪ ڪانفرنس جنهن جو خود برطانيه ليبر پارٽي بهشڪار ڪيو، ۾ هي ڪين رهيا ۽ ڪن انگريزن جي چوڻ کي به ريٿي وڃي حاضر ٿيا.

سچ پڇ ته اسين سڀ، گهٽ کي وڌ، ڌار ڌار مقصدن لاءِ نرم يا گرم ٿيون ٿا. جنهن به مقصد لاءِ سار اون اٿون تنهن لاءِ اسانجي دل اُتي ٿي ۽ اسين گرم ٿيون ٿا. جي نه ته فيلسوف بڻجي لطف سان ڏيرون ڏيون ٿا يعني ته سچ پڇ قدري لاپرواهه رهون ٿا. مون کي ڳاين جهڙا گونگا مادريت به ڏٺا آهن جي شينهن وانگر چڙي شوخ ٿيو پون، جڏهن ڪڏهن ڪو اشارو ڪري ته فلاڻا زمين ۾ حق واسطا برطرف ڪيا وڃن. اسانجا لبرل يار قدري سکين آسودن جا نمايندا آهن. سو سوراج لاءِ ايڏي آند مانڊ نه اٿن ۽ صبر ڪرڻ لاءِ تيار آهن. پر پڪنٽي انقلاب جي حق ۾ ڪاٻه رت پڌي اُمالڪ پاڻيءَ کان ٻاهر نڪريو وڃن ۽ پوءِ نه رهن ٿا نرم ۽ نه منا پول پولين ٿا. دراصل سندن نرمائي فقط برطانيه حڪومت ڏي رخ جي

ڪان خطرناڪ اِئو دل جو وهم آهي ته اسانجي تجويزن جي ناڪاميابي اسانجي غلط خيالات ڪري ٿي، پر ڪنهن ٻي جي چالاڪي ڪري آڏو اچڻ ڪري ٿي آهي.“

سچ پچ ته اسين سڀ ڪنهن وهم جا شڪار ٿيون ٿا. ڪڏهن لڳندو اٿر ته حيوان ڳالهيون به ان ڪان آجو ناهي. پو اسين اهڙن ڪم ڪي جنسي وجهون ٿا ۽ جيون جي وهم ۾ وڌون ٿا ۽ هٿوراڙيون هڻندي ڏڪا ڏوما کائيندي قدرتي ڪن موهه. ڪان آڄا رهون ٿا. پر هي لبرل ته جڳ منجهس قائل آهن. جون نه مان ڪري نه ٿيون، ڪجهه ڪن نه مان غلط نه ڪن، عام وقت وچن ۾ مان جي نه ٿيون، پوءِ پنهنجي من مندر ۾ ناڪ تي چاڙهو ڇڏي ويٺا آهن. ڏيڍ سال کن ٿيو ته مسٽر سري نواس شاستري پنهنجي لبرل رفيقن کي آگاهه ڪيو ته ”ڏسو مان ٻاهون پڪڙي بيٺي رهو ۽ ٻيڙي جو ٻي وڃي.“ جيڪي چيائين سو سچ هو، پر اهو جو شايد ڀاڳ نه ڪنهن پروڙيائين. پلا ڪنهن ته رائو ڏينهن فقط حڪومت جي ڪارنامن جو فڪر هو ۽ انهن جوڙجڪي تجويزن ڏي اشارو ٿي ڪيائين جن جي ڪي سرڪاري ڪاميابيون سڀ سٺي رهيون هيون، پر لبرل ڌر وارن جي اِها بدقسمتي هئي جو جڏهن سندن هموطني عدم ملائي اڳتي ڪوچ ڪري رهيا هوا تڏهن هي ڪاٺيون پڪڙي ويٺا رهيا. هي ته اُلٽو پنهنجن ڪان جدا ٿي ويا ٿي ۽ حاڪمن کي رنجائڻ بدران پنهنجن جو ترڪ ڪرڻ سولو لڳن. پوءِ ڪهڙو عجب ته هي پنهنجي ملڪ ۾ پرائا ٿي پيا ۽ جيون جو وڻ لڳهي ڪين تانگهي ۾ ڇڏي هليو؟ جڏهن سندن

ٿو ڳا ۽ ڇهري ۾ پيڙن وانگر ملول ٿيڻ ٿا. هاڻ ته هيءَ
پراڻي پومي پس اڻل پٽل هيٺ اچي ويٺي آهي ۽
مادريت پائر واٽرن وانگر وينا ٿا نهارين. اڳيون وقت هتان
پيو وڃي ۽ ڪنهن به ريهڙ ريبڙ سان لبرل باز نه آڻي
سگهندس. اهو چڙ هڪ طوفان، يا اُتل پٽل يا
پونڪمپ ڪي باز آڻڻ ٿيندو. اڳيون حالتون هتان
ويون سي ويئون، پر هي دوست مجال جي نوان
خيال ڪري نوان رستا وٺن. ڊاڪٽر وهائيٽهيڊ
يورپ جي روايات ۽ خيالات بابت لکي ٿو ته، ”هن
ساري روايات ۾ هي وڏو نقص آهي جو سمجهي ٿي
ته هر هڪ پيڙهي اُنهن حالتن ۾ رهندي. ايندي جن
حالتن ۾ سندن ابا رهيا هوا ۽ واري تي ساڳيون
حالتون پنهنجي اولاد کي بخشيندي، جيئن اُهو به
سندن وانگر رهي. پر هن وقت اسين آدم ذات جي
اُنهيءَ زماني ۾ رهون ٿا جڏهين اٿين سمجهڻ سراسر
غلط آهي.“ ڊاڪٽر وهائيٽهيڊ آدم ذات جي تواريخ تي
غور ڪندي حد پڪائي سان لکيو آهي، ته جو
اٿين سمجهڻ ته حالتون قائم رهنديون نه رکو هاڻي پر
سدائين غلط هو. پر جي هن ليڪڪ موجب يورپ جي
روايات ۽ خيالات ٿوري گهري ناهي، ته توهين پاڻ
چاڻو ٿا ته اسين ڪيئن نه پراڻين رسمن خيالن کي چهٽي
پيا آهيون، پر جڏهن ڦيرو ڪائڻ جو وقت پرجي اچي
ٿو تڏهن تواريخ جا دوست انهيءَ روايات خيالات پٺيان
ڪاٺه ڪهاڙا کڻي پون ٿا. پوءِ اسين پيوس ٿي وينا
نهاريون ۽ پين مٿان پنهنجن تجويزن جي ناڪاميابي
مڙهيون ٿا. جيئن مسٽر جيولڊ هرڊ لکي ٿو، ”سڀ

گرم ڏر وارا جون ھي سرد آھہ
سرد ڏرڪولن متي جو درد آھہ."

ہر سب بر وجبن واھہ ونڻ ڪھڙو ، ڪٿي تعريف جوگو ھجي بر اھا ڪا چمڪ ڏمڪ جي خاصيت ناھي. اھا تہ ھڪ قسم جي گروائي پيدا ڪري ٿي ، جنھن ڪري ھندوستان ھا لبرل بدقسمتي سان جھڙا منھن بر لھڙا لکڻ ڪالھانڻ بر گنبير ۽ کل جرجي بنا وس تنا لوب ماڻھو آھن. بر ھوو برو سب اھڙا ناھن ۽ سر تيج بهادر پنھنجي خانگي جيون بر ڏکو ۽ کٽو ڪمن جنھن ، بر جرچا ڪندي اُٿلو پاڻ ٿي جرچا ماڻيندو. بر ٿلھي لبکي ھي لبرل جتو چند سکمن آسودن جي حسن آھي ۽ جنھن بر سکين وانگر ئي بختاور بودلا آھن. بر سال الھ آباد جي "ليڊر" اسبار جا ھن ڏر وارن جي مکيہ اخبار آھي ، تنھن ھڪ اھڙو سمباد ڪي لوب لکيو ، جنھن اسانجون اکيون کولبون. جي وڏن ۽ غير رواجي شخص سدائين دلما تي آفتون آلديون آھن ، تنھنڪري اسانکي رواجي ۽ موچارا سوجارا ماڻھو وڌيڪ پسند آھن. ھن اخبار دل کولي ڪبڻ نہ مزي سان پنھنجو جھبدو بوري بيي عقل تي کٽي جھلايو.

وچولو وستو ونڻ ، براٽبن رسمن کي جنبڙ تب بوڻ ، اھايا جوڪا نہ کٽڻ ۽ اوجتيون تبديلون نہ ڪرڻ سي سب بداپي ھا جنھہ نشان آھن. جواني ۽ جي منھن لي سي ٿيا بون ، بر اسانجي ھن براچبن بومي ۽ بر وقتي گير و جوان بہ جڻ جاني جرڪان نڪل ، بگل ، اکبن بر

(۱) البڪز ينبدر يوب .

تا. اهو وچولو وچ وٺڻ ڪري هو غور فڪر جي تڪليف ۽ تعميري تجويز ڳولهڻ جي جوابداريءَ کان پاڻ بچائي وٺن ٿا. ڪي دل ۾ پالين ٿا ته شاهوڪار شاهي يورپ ۾ سورهن آنا ڪامياب نه ٿي سگهي آهي ۽ هاڻي مصيبتن هيٺ آهي؛ ۽ سامراجواد به ڪين بنهه ٿڪو آهي ۽ هيٺ پوندڙ مصيبتن واسطي ڪنهن ٻئي ۾ تي ٿورو ڪري ٿو. سندن لاءِ ڪنهن ڏينهن ڪو آسماني لبرو اچي نازل ٿيندو، جنهن موجب ٻئي پاسا رهجي ايندا، ۽ تيستائين ته موجوده حڪمن سوارتن جو پورو بچاءُ ٿيڻ گهرجي. جي اهڙو ڪو بحث ڪٽي چڙي ته ڇاهي ٻي دنيا گول آهي يا سنئين ته هي يار شايد انهن ٻنهي خيالن کي حد کان ٻاهر سمجهي، صلاح ڏيندا ته في الحال ڏرتيءَ چوڙس يا بيضوي سمجهي وڃي:

باقي لاڏين ۽ خسيس ڳالهين تي ڏاڍي جوش ۾ اچي ويندا ۽ واهه جي رڙ واڪو ڪٽي مچائيندا. جاٺي يا ته جاٺي بنيادي سوالن کي ڇڙ کان هٿ نه وجهندا، سبب جو انهن لاءِ انقلابي علاج ڪين ڏسڻ وڃڻ ڪرم جي جرئت ڪبي. جنهنڪري لبرل ڏر وارن جي هار جيت بي مطلب ٿئي ٿي. انهن جو اصول سان ڪو تعلق ڪونهي. در اصل هن ڏر جي خاصيت، جي انهن ڪٽي ليکجي، ته هر شيءِ ۾، چڱي ڀيڙي ۾ وچولو رستو ڪٽي وٺجي. دنيا ۾ هيءَ به هڪ فيلسوفي آهي ۽ اهڙن لاءِ سندن ٻراڻو ناڻو - ”مادريٽس“ (نرم ڏر) جو نهايت ٺيڪ هو.

(۱) ”پنهنجو شان آهي شرف آ اعتدال
ناهه ڪجهه پرواهه جي ڪهي آهه حال:

”لبرل پارٽي“ جو اهو نالو ماڻهن کي ڀرغلائڻ
جهڙو آهي. لبرل لفظ جي معنيٰ جن هنڌ ۽ خاص
ڪري انگلنڊ ۾ آهي، آزاد اقتصادي پاليسي- آزاد
واپار وغيره- ۽ شخصي آزادي ۽ ناگرڪ حقن بابت
عقيدا. انگلنڊ ۾ ”لبرل“ خيالات کي هڪ اقتصادي
بڻ بنياد آهي، واپار ۾ آزاديءَ لاءِ ۽ بادشاهہ جي
زوريءَ محصول ۽ هڪ ڌڻيءَ کان آجو ٿيڻ لاءِ، سياسي
آزاديءَ لاءِ پڻ هڪ چاهہ پيدا ڪيو. پر هندستان جي
لبرل ڌر کي اهڙو ڪو بنياد ڪونهي. هي آزاد واپار
جا حامي ناهن ۽ تازو ظاهر ٿي چڪو تہ هنن کي ناگرڪ-
حقن جي بہ ڪا چنتا ڪانهي. هي ديسي رياستون
جاگيرداري نموني جون آهن، جن ۾ لوڪشاهي ۽
شخصي آزاديءَ جو نالو نشان ناهي، اهڙين رياستن جا
هي حامي هادي آهن، جنهن ڪري بہ هن ملڪ جا
لبرل يورپ جي جنس کان نيارا آهن. سچ پچ تہ
هندوستان جا ”لبرل“ ڪنهن بہ خيال کان ”لبرل“
ناهن يا جي آهن تہ اُچاترا آهن. جا آهن سو جوڻ بہ
ڏکيو ٿيو پوي جو ڪنهن بہ ويچار ڌارا جو پڪو بنياد
تہ ائين. ماڻهو ٿورڙا، پر سي بہ هڪ ٻئي کان متضاد رکن
ٿا. سندن سگهہ فقط ٿال متول ۽ ناڪار ۾ ئي آهي.
جن پاسي ڪُن پاسي پلون ڏسن ٿا ۽ سيني پلن کان پاسو
ڪرڻ جي ڪن ٿا. سندن ليکي اُئين ڪندي ليف وچي
سچ ڳولي لهندا. سندن ليکي سچ جي جڳهہ بہ چيڙن
وچ ڪا جڳهہ آهي. جنهن بہ ڳالهہ کي حد کان ٻاهر
چڙي ٿي سمجهن ٿا تنهن تي نڪتہ چيني ڪندي
پاڻ کي مزان وارا لڏي سيني سان چڱا ماڻهو سمجهن

هو ته جي گانڌيجي وري ملاقات لاءِ گهر ڪري تـ
وائسراءِ ۽ هند سرڪار سڌ ڪيئن اوناپيندا.
مون ته بلڪل ائين پاتيو ته ڪنهن مڙهيءَ ۾ منهن
پاتو هوم ۽ مڙهيءَ وارن جو قياس ڪان ٻاهرين دنيا
سان ناتو ٽٽي ويو هو. پر ڏنم ته سامهون ڪي دوست
چست سياستدان ويٺا هـوا جـن عام جي خدمت ڪچ
وقت ڪان قابليت سان ڪئي هئي. اُهي ۽ ٻه چار ٻيا
سچ پچ نرم ڌر جا ٿنيا ٿـوٽيون هوا. باقي ته ڪجهن
ڦڪن خيالن جا هوا جنکي سياسي حرڪتن ۾ ٻهرو
ونـڻ جـي لذت وٺي هئي. منجهائن ڪي، خاص
ڪري بمبئي ۽ مدراس ۾، هوبهو سرڪاري ڪامورا
پئي لڳا.
ڪو ملڪ کهڙا سوال پڇي ٿو، تنهن تي ملڪ جي
سياسي ترقيءَ جي تڪ تور ٿئي ٿي. بعضي تنهن ملڪ
جي ناڪامي هن ڪري ٿئي ٿي جو صحيح سوال
پاٽـان نه پڇيا ائس. مثلا فرقيوار جڳهين جـي ورڇ
تنهن بابت وقت ۽ طاقت ضايع ڪرڻ ۽ پو ٽيـڻ يا
فرقيوار فيصلي بابت سياسي پارٽيون ناهڻ ۽ بي سود
بحث ڪـرڻ سڀ اسانجي سياسي جاهليءَ
جا اُهڃاڻ آهن. ساڳيءَ طرح جا سوال تنهن ڏينهن
سرونٽس آف انڊيا سوسائٽيءَ ۾ گانڌيجيءَ ڪان پڇيـ
ويا تن مان سوسائٽي ۽ لبرل پارٽيءَ جي ذهنيت جـ
اسانکي پتو پيو. جڻ کين سياسي يا اقتصادي اصو
نـ هوا، سندن مد نظر ٻنهه محدود هئي ۽ سندن سياسـ
درٻاري ديوان خاني واري هئي يعني تـ وڏا عملـ
ڇا ڪندا ڇا نه ڪندا.

١٥ - نرم ڌرن جي ذهنيت .

جڏهن آءٌ پوني ۾ گانڌيجيءَ وٽ هوس، تڏهن هڪ سائنٽيفڪ سائنس گڏجي سرونٽس آف انڊيا سوسائٽي جي جڳهه تي ويس. ڪلاڪ ڪن سوسائٽيءَ جي ميمبرن سياسي سوال پڇيم، جن جا هن جواب ڏنا. سوسائٽي جو مربي مسٽر سرينواس شاستري حاضر نه هو، ليڪن ڪي ميمبرن ۾ قابل پنڊت هردي نات ڪنزرو آئي هو. ٻه ڪي بزرگ ممبر حاضر هوا. اسان مان جيڪي ٻوا ٽن سوال بڌي لبرس تي ڪاڍو، جو جو سوال خصوصي ڳالهين بابت هوا. اڪثري اهي وائسراءِ سان ملاقات لاءِ گانڌيجيءَ جو عرض ۽ وائسراءِ جو انڪار، تنهن بابت هوا. جڏهن سندن ملڪ ۾ جنگ آزادي جاري هئي ۽ سوين سنستائون بي قاعدي ٺهرايل هيون ۽ دٻيل ٻين ڳرن سوالن سان برابر هئي تڏهن جا هنن لاءِ ملڪ ۾ اهوئي هڪ اهم سوال وڃي رهيو هو؟ ڏنندن جي ماناني ۽ زرعي اڳهن جي لاٽ ملڪ ۾ بيروزگاريءَ جو وڌل وڌايو هو، بنگال، سرحد ۽ ٻين پرانتن ۾ الائي ڪهڙا ڪلور لڳا هوا، جتي ڪتي زبان، قلم ۽ خيال جي آزاديءَ تي لت رکيل هئي ۽ ازين ٻيا به ڪيترا قومي بين القومي مسئلا سمجها هريا پئي. پر سندن سوال ڪن خصوص واقعن بابت هوا. ڪين اهوئي فڪر

جھونين ڌرمي پنگتي رسمن رواجن سان ڪانگريسان
کي دست اندازي ڪرڻ نہ ڏيندس؛ چونڊن مهل هو
سناتين، پراچين ڪال جي پوڄارين، طرفان اميدوار
اُٿي بيٺو. پر اينڊ برابر ڏنو تہ تيس ۾ رهي کهي طاقت
ڪانگريس ۾ گانڌيجيءَ تي هلائون ڪرڻ ۾ خرچ ٿي
ڪيائين. ڪي رفيق ميڙي سيڙي هڪ ”ڪانگريس
ڊيموڪريٽڪ پارٽي“ برپا ڪيائين، جنهن جو لوڪشاهي
سان ڪو بہ واسطو نہ هو ۽ ڪانگريس سان اينڊو ئي هو
جو هن بزرگ هيئن جماعت مٿان ڏوڙيو وسايو ٿي.
وري نوان لابارا لٽڻ لاءِ جنوا جي مزدور ڪانفرنس
تي مزدورن جو عيوضي ٿي هليو. پيو ڪو هوندو سمجهي
تہ هي شخص انگريزن جي من گهري ”قومي“ حڪومت
۾ وزير اعظم ٿيڻ لاءِ پاڻکي تيار ڪري رهيو هو.

هن جهڙا هر ديگي چمچا ڏورا ليندا، پر ڪانگريس
تي هلان ڪندڙن ۾ ڪيئين هوا جن قسمين قسمين
جون بنيون وجهي آباد ڪيون ۽ جن سڀ هنڌ همٿ-
ڪس ٿي ڪئي. منجهائن ڪن پاڻکي ساميوادي سڏيو
ٿي ۽ اهڙن ساميواد جو نالو بد ٿي ڪيو.

پر هتِ نه نهايت عجيب ۽ غير معمولي واقعا ٿيڻجي ٻا
۽ پڻ هند بہ هڙ پهڙ اهڙا ٻيا اهڙي اميد رکڻ ٿي
اچائي آهي. مان سمجهان ٿو ته ڪميونسٽ ممڪن پڻ
ملڪن جون حالتون سمجهڻ ۽ پرکڻ ۾ مدد ڪري ٿي
۽ انهن ۾ ڏيکاري ٿي ته اڳتي لاءِ ڪهڙا قدم کڻجن.
پر حقيقتون ۽ حالتون نظر انداز ڪري انهيءَ مت جو
اندن وانگر عمل ڪرڻ جڻ ساڻس اڙهزوراوري ۽
بي انصافي ڪرڻ آهي.
زندگي هڪ نهايت پيچيدي چيز آهي ۽ منجهس رد
قد ۽ اختلاف ڏسي انسان نراس ٿيو پوي. ماڻهن ۾
متحد ٿين يا هڪ ئي جماعت جا ميمبر جي ساڳين
سوالن کي ساڳي نظر سان ڏسن پر ٻيا ٻيا الومان ڪڍن،
سا ڪا عجب جي ڳالهه ناهي. پر جو شخص اعلى اصولن
۽ پڙڪيدار ٺڙڪبدار لفظن جي لهہ پنهنجي ڍلائي
ڍڪڻ چاهي ٿو سو شڪ جو ٻڪ ٿئي ٿو. جو شخص
حڪومت سان انجام اقرار ڪري پاڻکي جيل کان
بچائي ٿو يا ٻي طرح ڪم ڪري ٿو ۽ پوءِ پڻ
پڻ جي عيب جو ئي لاءِ سندرو ٻڌي ٿو، سو شخص
پنهنجي ئي پير تي ڪهاڙو هڻي ٿو.

بمبئي هڪ شاهي هر جنس جو شهر آهي ۽ جنهن ۾
طرح طرح جا ماڻهو رهن ٿا. سندس هڪ نامڪٽي
نگرواسيءَ پنهنجن سياسي، اقتصادي، سماجڪ ۽ مذهبي
ويچارن مان ملائي هڪ چؤن جو عجيب مربو
ناهي تيار ڪيو هو. هڪ مزدور ليڊر جي حيثيت
۾ سامراجي هو، سياست ۾ پاڻکي لوڪشاهي سڏائين
ٿي، هندوستان جو نه دادلو هو ۽ انجام ٿي ڏنائين ته

هل چل هلائڻ بنا ٻي ڪا واهه ڪليل نه هئي. هل چل بند ڪرڻ ڪري اسانکي ڪابه راحت نه ملي ها، ڇو جو سرڪار جو حملو جاري هوءِ ڪوبه زور دار ڪم ضرور جيلن ڏي آماڻي ها. اسانجي قومي هل چل انهيءَ حد کي رسي هئي جتي سرڪار ڪيس نه ڏيئي ها، نه سرڪار تي سوار ٿي وڃي ها. يعني آنهيءَ منزل تي رسي هئي جتي ڪنهن به وقت بي قاعدي نهوائي وڃي ۽ هڪ هل چل جي حيثيت ۾، نافرماني بند ڪرڻ بعد به، پنهنجي هٿي نٿي سگهي. عمل ۾ نافرماني هاڻ ڪو وڏو وِلوڙو نٿي ڏئو، پر اخلاقي طور آڻ نه مڃڻ هڪ عمدي چيز هو. پيو ته هل چل هلندي نوان خيال ڦهلائڻ وڏي ڪسؤلا هوا. هل چل ڪالسواءِ پيو رستو هو سرڪار سان هيٺاهين وڃڻ جوءِ ڪائو نسلن ۾ وڃي قانوائي پاڻي ولوڙڻ جو.

مطلب ته حالتون ڏکيون هيون ۽ ڪوبه فيصلو ڪرڻ سولو نه هو. پنهنجن سائين جي دلين ۾ جو ولوڙو هو سو سمجهي سگهيس، ڇو جو ساڳيا ولوڙا مون اندر هوا. ٻر هت، جيئن ملڪ ۾ ٻين هنڌ، ڏنم ته ڪن شخص ٺڙڪيدار ڦڙڪيدار سامياوادي عقيدن جي آڙ وني آلس ۾ وهڻ چاهيو ٿي. جن پاڻ ڪڪ ۾ ڳي ٻه نه ڪيو هو، سي ساڳيا انهن کي تنگه دل سڌين جي جنگه مهل سر جون سٽون ڏيون هيون، چڙ ڏيارينڌڙ هو. اهي گهر ويٺل آسودا سامياوادي تيهان چنيون جلهيون گانڌيجيءَ تي ڪن ٿا. ڇي هو انقلاب مارڻ وارن جو سرتاج آهي. اهي قابل شخص بيشڪ لاجواب دليل ڏيو ڙائين ٿا. پر آخر ۾ هڪ

خوشي ٿيندي آهي ته ڪو ناٿا ماڻهو سهڄ سڀاءَ ۾ سچ
ٻڇ ڪهڙا نه ڪلا جا ڪوڙيا آهن. وچولي درجي
وٽ اوندهه آهي، جنهن ۾ بنياد ٿيا ۾ اڳين ڪلا جو
منجهن ڪو به اثر نه رهيو آهي. جرمني ۾ آسٽريا
۾ سستين ۾ ساديون جيڪل مورتيون ئي ٻاهر پيا وڪڻندا ۾
راوي ورما جو قدر ڪري جهڳهه ڪندا. هارمونيم
سمدن دادلو ساز آهي. (دل ۾ اهائي آس اٿم ته
سوراج سرڪار جو هڪ اوائلي اعلان هن ساز جو بهشڪار
ٿيندو.) ٻر جيڪي لکنؤ ۾ اس هند وڏن تعلقيدارن
جي گهرن ۾ ٿي تو سو ته ڪلا جي ٽنگ ٽوڙ ڪري سڀ
اُبو ڳو الٽو ڪيو او ڇڏي. ولن استاڻا ڳيل ۾ ڏنڪ
آدابر لاء جاه ڏادو، سو ناٿا اچلي ڏيکي ڪن ٿا ۽ جي
شخص ولن وجن ٿا لنکي ۾ سمدن شوق جو ڏاڍو
لاچار وٺو پوي ٿو.

ناز و ڪلائن ۾ نئون ساه پيو آهي، جو جوت
ٻرئي ٿا گور ڪنڌ مجهن ڦوڪيو آهي. تنهنجو اثر
سڄي ملڪ ۾ پڌرو آهي. پر جنهن ملڪ اندر ماڻهو
ٽبي ٽبي لي دبل گهٽيل آهن ۽ پوءِ جي واپو منڊل ۾
رهن ٿا تنهن ملڪ ۾ ڪهڙي ڪلا زور ولي سگهي ٿي؟

بمبئي ۾ ڪيترن دوستن ۽ ساٿين سان ملپس، جن
مان ڪي ناز و ڪلن سان چٽا هوا. هت سامواد جو
زور هو ۽ ڪانگريس جي ماڻهن ماڻهن ۾، جيڪي
ڪجهه ناز و ٿمو هو تنهن لي سخت ناراضپو هو. سياسي
۾ ڏومي خيالات آڻٽ ڪري ڏاڍي لڪتہ چيني هلي.
اٿهيءَ لڪتہ چينيءَ ۾ آءٌ پڻ گهڻو ئي شريڪ هرس،
پر ايترو سمجهيم ٿي ته موجوده حالتن ۾ اسانکي

آيو هو، ۽ جهڙي تهڙي ريت جاري رکڻ کپي. باقي منهنجي مرضي هئي ته آءٌ ماڻهن جا خيال ساميوادي مٿن ۽ دنيا جي حالتن ڏي ڇڪيان.

موٽندي ٿورا ڏينهن بمبئي ۾ لٿس. خوش قسمتيءَ سان اُديه شنڪر اُتي هو ۽ سندس ناچ ڏٺم. ناٽڪ، سنگيت، سنيما، ريڊيو، چوڏس ڦهلاءُ سي سڀ ڪن سالن کان مون کان پري پئجي ويا هوا، ڇو جو اڪثري جيلن ۾ هوس. آزاد رهندي وري بين ڪم ڪارن ۾ قائل هوس. هيستائين آءٌ فقط هڪ دفع هڪ "ٽاڪي" سنيما تي ويو آهيان ۽ سنيمائن جا مشهور ائڪٽر مون لاءِ نالا ئي آهن. ناٽڪن لاءِ خاص چاهه اٿم ۽ ولايت ۾ اون ناٽڪن جو پڙهي حسد ٿيندو اٿم. اُتر هندستان ۾، جيل کان ٻاهر هوندي به، عمدن ناٽڪن ڏسڻ جو وجهه نٿو ملي، جو پيو ۾ نٿا ٿين. پانيان ٿو ته بنگالي، گجراتي ۽ مرهٽي ناٽڪن خوب ترقي ڪئي آهي؛ سا ڳالهه هندوستاني ناٽڪن جي نه هئي يا آهي، جي نهايت بي ڍنگا ۽ بي رسا ٿين ٿا. ٻڌو اٿم ته هندوستان جا سنيما به هروڀرو ڪلا پريا ناهن. يا راڳن سان پريل يا خوشي خيرت جا ٿين ٿا ۽ سندن مضمون جهوني تواريخ يا ڏند ڪٿائن مان ورتا وڃن ٿا.

شايد اُهي شهرين جا شوق پورا ڪن ٿا. پر هن پاسي اهي بي ڍنگا ۽ اڻ وڻندڙ رنگ ۽ ٻئي پاسي لوڪ-سنگيت ۽ راس-ليلا ۽ ڳوٺاڻي ناٽڪ جي رهيل کهيل سندرتا ڏسي، پيٽ ڪندي عجب ڪائجي ٿو. بنگال، گجرات ۽ دکن ۾ ڏسي نهايت

وجي. ۽ ساڳئي وقت ڪانگريس کي ڪمزور ڪرڻ سان گڏجي ۽ ڪين صلاح مصلحت ڏيندو رهي.

ٻيون رستو اشارو ڏنائين ته اهو هو ته ڪنهن وقت ڪانگريس مان ٻاهر هٽي وڃي ۽ "لڙائي آهي" وارن جي هٿن ۾ واڳون ڪٽي ڏئي.

ٽيون رستو جنهن اپواس ڪري موت کي سڏڻو هو ۽ اهي جي سفارش ڪرڻ اسان لاءِ ناشدني هو.

ٻيون رستو پسنديءَ جهڙو ڪين هو، جڏهن ڪانگريس هڪ بي قاعدي جماعت ٺهرايل هئي. اهو ونڻ سان يا ته نامرادي ۽ بي ڪا هل چل اماڻڪ بند ڪري ٿيهن بدران ڪا رواجي قانوني لڙائيڪ هلائڻي پوي ها يا ته اها ڪانگريس جا اڳيئي بي قاعدي ۽ اڪيلي هئي، تنهنڪري هاڻ گانڌيجيءَ ڪان ٻ ڏار ڪري سرڪار جي پياري جڏجي ها ته بلي زبون ڪريس. ٿيهن ڪانسواءِ جا جماعت نه گڏجي نه صلاح ڪري سگهي ٿي تيهن بي قاعدي جماعت جون واڳون هن وقت ڪهڙو گروهه هٿ ۾ ڪٽڻ لاءِ سنڀرندو! تنهنڪري اسين نبت ٿي رستي تي اچي پهتاسين. سو اسان مان گهڻن کي ناپسند هو ۽ اسان سمجهيو ٿي ته اهو ونڻ سان رهنل کهنل هل چل کي هڪ سخت چوٽ لڳندي. جڏهن مهندار پاڻ جنگ جي ميدان مان هٽي ويندو تڏهن ڪهڙا ٻيا سرويج ٻاهر ۾ ٽپي پوندا؟ پر گهڻو چوڻ جو ٻيو ڪو نمونو نه سمجهو، سو گانڌيجي اهڙو هڪ بيان ڪڍيو.

گانڌيجيءَ ۽ مون ٻنهي جڻن، ٻ ٻين سڀني ڪري، فيصلو ڪيو ته هل چل بند ڪرڻ جو اهو وقت نه

وني هلي، پر سو رستو بہ سڌو سنواتو وني هلندو.
ساٿس ملي ڪم ڪرڻ ۾ مزو هو، پر جي لاچار ٿيو تہ
ڌار رستا وٺڻا پوندا.

تڏهن سمجهيم تہ في الحال اهو سوال اٿيو ئي نٿي.
اسين قومي جنگ جي ميدان ۾ هواسين. اهنسڪ
نافرماني اصول موجب اڳيا اسانجو پروگرام هو،
جيتوٽيڪ هاڻ فقط شخصي طور روا هئي. اڪم ڪي
اڳي وانگر ڪاهڻو هو، پوءِ پلي اسين عام ۾ ساميوادي
خيالات ڦهلائيندا رهون ۽ خاص ڪري سياست ۾ تيز
ڪم ڪندڙن ۾. جڏهن وري ڪانگريس نئين سر
پاليسيءَ جو اعلان ڪندي تڏهن ڪو تڪو قدم کڻڻ
لاءِ تيار رهنداسين. هن وقت ڪانگريس هڪ بي
قاعدي جماعت هئي ۽ حڪومت ڪيس قسائڻ متائڻ
۾ لڳل هئي. پهرين انهي حملي جواب لهڻو.

هڪ مکيہ سوال جو گانڌيجيءَ سامهون هو سو شخصي
هو. هاڻ پاڻ ڪري سو ڇا ڪري؟ جڻ ست منجهي
پيو هو. جي ٻري جيل ٿو وڃي تہ وري هريجن ڪم
لاءِ سهوليتن جو سوال ٿو اٿي ۽ شايد سرڪار نہ مڙي
۽ اپواس ڪرڻو پويس. يعنلي تہ وري ساڳي ڳالهہ
ڪري؟ پر اِها بليءَ - ڪوئي جي راند ڪيس قبول
نہ هئي ۽ چيائين تہ جي وري اُپواس ڪندس تہ جيل
مان ڇٽندي بہ بند نہ ڪندس. يعنلي تہ مرڻ تائين
واريندس.

پيو رستو هي هوس تہ جيسين چالو سزا جو مدو
پورو نٿي (اڄا سايا ڏهہ مهنا ڪاٽڻا هيس) تيسين
جيل وڃڻ جا سعيا نہ ڪري ۽ هريجن شيوا کي لڳي

هو. باطم خوب ڳالهيون ڪيون ٿيون. پڌرو هو ته جيون، سياست ۽ اقتصاديات بابت سندس ۽ منهنجي اکٿر نظر ۾ وڏو فرق هو. پر جنهن آدرش سان منهنجي اڪثر نظر کي وزن ڏيڻ لاءِ پهچندي سارو مون ڏي رڙهڻ جي ڪوشش ڪئائين تنهن سو ڏسي آءٌ شڪرگذار ٿيس اسانجي لکڻ پڙهڻ، جا پوءِ پڌري ڪئي ويئي، تنهن ڪي وڏا سوال ڪنهن هوا جي من الدر وسيع ٿي. انهن سوالن طرف وسيع ۽ منهنجو الذان ۾ اشارو ڪيل هو، پر خيالات جو رخ لاڙو پڌرو هو. گاندي جي ۽ جو بيان ته قائم حق رد آهي گهرجن پڙهي خوش ٿيس، جيتوڻيڪ انهن ۾ چيائين ته سو ٿيرو زوري ۽ نه پر ٻين کي باز آڻڻ سان اهڙو ڪجهه. منهنجي خيال موجب سندس باز آڻڻ جا ڪي طريقا ذري گهٽ اشرافت ۽ لحاظ سان زور آڻڻ جا ئي طريقا آهن، تنهنڪري هر ويرو ڪو وڏو فرق نظر ڪين آيم. جيئن اڳ ٿيئن هميشه به پالير ئي ته هو ڪتابي قياسي اصولن کان ون ۽ ويندو هجي، پر حقيقتن جو منطق هن کي قدم به قدم لاچار بنيادي پکتي سڌارن ڏي لساڻي ويندو. هو شخص هڪ قدرت جي عجيب جوڙ آهي - جيئن مسٽر وليم ايلون جيو آهي ته وچين صدين جي ڪٿالڪ سنتن مثل آهي ۽ ٻئي طرف وري هڪ مها ڪرم يوگي آهي، جنهن جو شفاڪار هٿ هميشه ملڪ جي ڪسانن جي ابض تي رکيل آهي. ڪنهن نه نازڪ مهل حوڙ ڏکيو آهي ته هو ڪهڙي پاسي ورندو، پر جنهن پاسي ورندو سو پاسو مڙيوئي ڪجهه فرق ڏيکاريندو. اسانجي خيال موجب ڪو غلط رستو

ٿي ڏٺيون ٿيا هئا. پنهنجن ڪيترن ابرانڪ ساليون
مان بہ ملڻ جهاڻ ٻاهير ٿي، تہ ساڻن گڏجي نہ رڳو
لڪ جي موجوده حالتن تي پر دنيا جي ٻرندڙ حالتن
ءِ مسن اندر جي اوان خيال ورسي رهيا هوا لسن سيني
ي بحث مباحثا ڪجن. گڏهن سمجهير ٿي تہ دنيا
هڪ سياسي ۽ اقتصادي اوڙاه ڏي تيز وڃي رهي
آهي ۽ پنهنجا قومي پروگرام ناهڻ وقت اها ڳالهہ اسين
نہ وسارايون.

ڳهرو ڳالهين بہ ڏيان ليڪو هيستائين تہ ڇڄا اکيون
ٽلي پوربون هير ۽ پتاجيءَ جي ديوانت ڪالپوءِ سنڌس
ڪاغذ پت بہ ڪين ڏنا هير. گهر جا خرچ گهٽا گهٽ
ڪيا هواسين، پر اڃا بہ وت کان ٻاهر هوا. جيسين
اٺين گهر بہ رهيا هواسين ليسين وڌيڪ ڪتر آڻڻ
اوکي هئي. موٽر رکڻ تني پئي ۽ پيو تہ ضبطيءَ جو
پہ هر وقت ڊپ رهيو ٿي. هيڏانهن مالي سوڙهہ، تہ
هوڏانهن تيال بہ مالي مدد لاءِ خوب خط پت ايندا
رهيا. سڀ خط ڪات ڪورٽ صاحب ڇو روڪي؟
عام طور ماڻهن بہ خيال هو ۽ سو بہ خاص ڪري ڏکڻ
هندوستان ۾، تہ آءٌ هڪ وڏو ڀاڳيو ماڻهو هوس.
منهنجي ڀيڻ کان جلدي پوءِ منهنجي ننڍي ڀيڻ
ڪرشنا مگجي ويئي ۽ ڇهہ تہ جيل وڃان تنهن کان
اڳہ ڪيئن بہ ڪري شادي ڪرايائس. ڪرشنا پاڻ
سال سزا ڀوڳي. موٽڪان ڪي مهنا اڳہ آزاد ٿي هئي.
ماتاجيءَ جي صحت ڪجهہ سڌري تہ آءٌ بوني ۾
گانڌيجيءَ وٽ ويس. ساڻس ملي خوش ٿيس ۽ ڏ
تہ جيتوڻيڪ ضعيف هو پر تہ بہ پاڻ ٽڪڙو ڪٽي ره

لکان نہ ذرا ڦڙليءَ سان ۽ سنڀالي ڪم ڪري پر
ڪنهنکي لکان؟ ڪاٽ ڪوٽ وارو ڪو ظاهر عملدار
ڪو نہ هو. شايد ڪو مخفي پوليس ـ عملدار هو، جو
اکي ڪم ڪندو هو. رفيع احمد کي هڪ ڪنڊ سجهي
آئي. ڪاٽ ڪوٽ واري ڏي خط لکي، لفافي تي
پنهنجو سرنامو ڪٽي لکيائين. اهو خط ڪنهن شخص کي
وڃي رسيو ۽ پوءِ انبت خط پٽ جو ليڪال سڌريو.

موٽي جيل وڃڻ تي دل نہ هئي. ڪافي پوڙهي
چڙهيو هوس. پر سمجهي ٿي نہ موجوده حالتن
هيٺ ڪيئن ڪنڊ ڪڍائي سگهندس، سواءِ هن شرط
تي نہ سياسي ميدان مان بنهہ پير ڪڍي وڃان. اهڙو
ڪو من پر خيال نہ هوم، سو سمجهيم نہ اڄ نہ سڀان
سرڪار سان لڪر ڪاٺوئي پوندو. ڪنهن بہ وقت
شايد ڪو حڪم مون تي تعميل ٿئي، تہ هي ڪو ۽
هيئن نہ ڪيم. منهنجو جيءَ ڪم نہ زوريءَ ڪم ڪرڻ
کان بغاوت مچائيندو آهي. ڪوشش هلي رهي هئي تہ
ملڪ جي ماڻهن کي دٻائي هيسائي جهڙي. آءٌ بيوس
هوس ۽ ڪم بہ وڏي بيماني تي ڪرڻ کان لاچار
هوس. پر هيو نہ ٻيو نہ آءٌ پاڻ دٻجڻ ۽ هيسجڻ
کان انڪار ڪندس.

جيل موٽڻ کان اڳ ڪي ڪم پورا ڪرڻا هئم.
ماناهيءَ جي بيماري منهنجي پهرئين خدمت ليکي.
آهستي آهستي هوءَ چاڪ ٿي، پر سوچڻ جوڻ ۽ وانگر.
سڄو سال ستري داخل رهي. پوءِ ڳالڊيچيءَ سان
ملڻ جي اڪير هيم ۽ هو پوني پر پونئين اپواس جي
اثر کان چڙهي رهيو هو. ساڻس ڳڏني ٻن سالن کان

منجهن هڪ چٽي تبديل جاچي آهي، جا روز بروز وڌيڪ چٽي ٿيندي وڃي ٿي. اُهي عملدار وڌيڪ ڌمڪائڻ ۽ فرمان ڪرڻ لڳا آهن، جيئن سارجنٽ ميجر فوج کي اعلان ڪن. جيڪا تقرير نومبر کي ڊسيمبر ١٩٣٣ ۾ شايد مدناپور جي ڪمشنر ڪئي سا هڪ شاهد تقرير آهي. سندس تقريرن ۾ هڪ ئي سُر آلاپيل آهي - هارائيندڙن جي سنيا ناس ٿيندي. غير سرڪاري يورپي، خاص ڪري بينگال ۾، اُنهن سرڪاري عملدارن کي به گوءِ ڏيئي ٿا وڃن ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ، هلت چلت ۾ ڪٽر فاشسٽ مزاج جا آهن.

انهيءَ وحشانيت جو هڪ چٽو مثال سنڌ ۾ مليو، جتي ڪي گنهگار عام اڳيان ڦاهي چاڙهيا ويا. گناه سنڌ ۾ وڌندڙ هو ۽ ٻين کي هيسائڻ لاءِ عملدارن حڪم ڪيو ته گنهگار ڪليءَ ريت لٽڪايا وڃن. عام کي هي ڀيانڪ نظارو ڏسڻ لاءِ نوتو ڏنو ويو ۽ پڌر ته هزارين وڃي مڙيا.

سو جيل مان ڇٽڻ بعد ملڪ جي سياسي ۽ آرٿڪ حالتن مٿان نظر ورايم ۽ دل ڏڪي ٿي. ڪيترا ساٿي جيلن ۾ هوا، نيون گرفتاريون هلي رهيون پئي، سڀ آرڊيننس جيئرا هوا، ڪانگريس ڪٽيي ڪارروايون پريس کي ڄڻ گهٽ کان جهليو هو ۽ اسانجون لکپڙهون اُلٽ پلٽ ڪري ڇڏيون هيون. هڪ ساٿي، رفيع احمد قدوائي، ڪانگريس واري جون گستاخيون برداشت ڪري ڪين سگهيو. سندس خط ٻيا گم ٿيا ڊبر سان پهچن، جنهنڪري سندس ڪم ڪاريون هيٺ مٿي ٿي ويون. جيائين ته ڪانگريس صاحب کي

۽ ڪ انگريز ليکڪ لکي ٿو ته "دنيا جي ڪنهن به
قوم اهڙو اڌمتائي، خوفناڪ ۽ وحشي ظلم تاريخ ۾ نه
ڪيو هوندو." سال ۱۸۵۷ ۽ ۱۸۵۸ ۾ باغي بعد جيڪي ٿيو
سو هندستان اڃا نه وساريو آهي. مطلب ته جڏهن
ڪڏهن اسان جا مطلب خطري ۾ اچن ٿا تڏهن اسان کان
اشرافت ۽ تهذيب وسري وڃي. پوءِ ڪوڙ کي "پرچار"
۽ ظلم کي "سائنس جو حق ڏنو" يا "امن امان"
جو بچاءُ سڏيو وڃي ٿو.

تنهن ۾ ڪو ماڻهن يا قومن جو ڏوهه ڪونهي.
ٿورو ڪي گهڻو هر ڪو ساڳين حالتن هيٺ ساڳي طرح
هليو. هندستان ۾ جيئن ٻين غلام ملڪن ۾ حڪومت
کي ماڻهو، ڪڏهن گهٽ ڪڏهن وڌ ٿلڪاريندا رهن
ٿا. تنهن دائمي ٿلڪار ڪري حاڪمن ۾ فوجي
خاصيتون ۽ خرابيون پيدا ٿيو وڃن. ٻين سالن ۾
انهن خاصيتن ۽ خرابين جي اسان خوب چکا چوکي
ڪئي آهي، سبب جو اسان ته شدمد سان ٿلڪاريو
اٿس. ٻر قدرتي هميشه اسان کي انهيءَ فوجي ذهنيت
کي منهن ڏيڻو پوي ٿو. سلطنتشاهيءَ جو اهو هڪ
نتيجو آهي، جو ٻنهي ڌرين کي بڇڙو ڪري ٿو.
هندوستانين جي ذلت ظاهر آهي، ٻيءَ ڌر جي ذلت
ڪجھ گهٽ آهي، جا نازڪ وقتن تي ظاهر ٿي پوي
ٿي. ٻر ٽين ڌر ۾ آهي جنهن اندر ٻنهي قسمن جون
ذلتون موجود آهن.

جيل ۾ وڏن عملدارن جون تقريرون، اسيمبلي ۽
ڪائونسلن ۾ سندن جواب ۽ سرڪاري بيان پڙهڻ
لاءِ جهجهي فرصت ملي اٿم. ٻين ٽن سالن ۾ مون

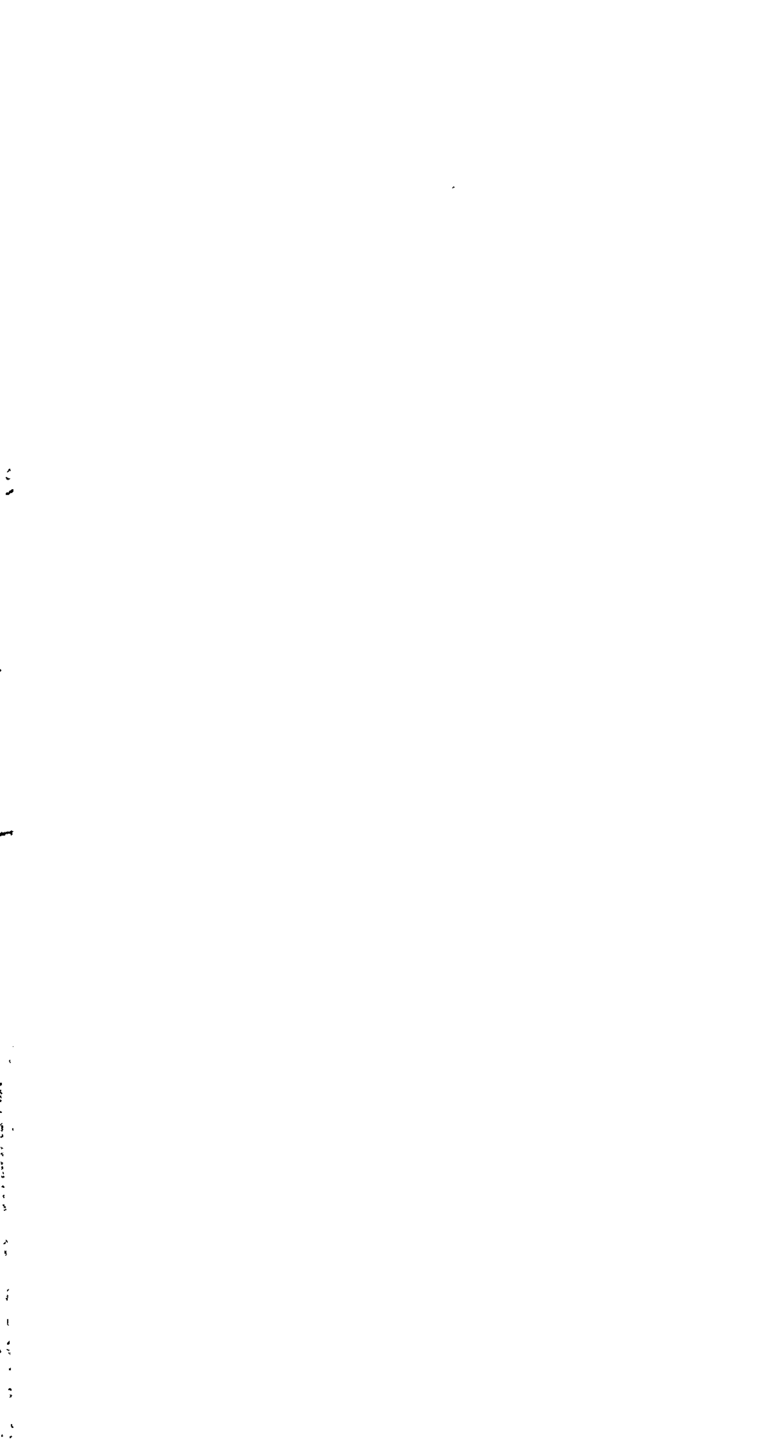
ڪارنامن لاءِ چوڻ ڪين سٺائو سبب ملي ويو. پوءِ بہ
ٻڌي ڏاڍي ڇوهہ سان اسانکي چوڻ لڳا تہ ذڪر
جو اسان سان ڪريو آئو. جي نازين جي ڌر جهڙو
ها تہ پاڻيهي سڀ ڪجهون ڪريو ها. اهين برابر آهي تہ انهن
ڪارنامن ۾ نازين نوان نمونا ڏيکاريا هئا ۽ وڏيون
ترقيون ڪيون هيون ۽ ڪين گوءِ ڏيڻ سواءِ نہ هو.
شايد سندن هيٺ اسانجا وڌيڪ برا حال نہ ها.
پر سو خاطريءَ سان تڏهن چئي سگهان جڏهن پوين
پنجن سالن ۾ انگريزن جيڪي ڪجهہ ڪيو آهي
تنهنجي پوري جاچ ٿيو پر. انگريزيءَ ۾ پهاڪو آهي تہ
جيڪي ساڃي همت سان ڏئين سو ڏاڍي ڪي نہ پڇاءِ.
انگريز حڪومت سو پهاڪو پنهنجي عملن سان لڳايو
آهي ۽ ڪابہ نئين ريا جاچ ڪرڻ کان صفا انڪار ڪيو
آهي، جيتوڻيڪ سرڪاري جاچ سرڪار ڏي نئي مائل
رهي ٿي. مان پاڻيان ٿو تہ رواجي انگريز کي "وحشاليس"
لاءِ نفرت آهي ۽ نٿو سمجهان تہ انگريز ماڻهو "وحشانيت"
جو لفظ نازين وانگر ذوق سان ورورق پڻ ڪتب آڻن.
جي وحشي ٿيندا ۽ آهن تہ اندر ۾ ذرا ئي ماريندي
اٿن. ۾ اسين جرمن يا انگريز يا هندوستاني ڪٿي
هجون، مان پاڻيان ٿو تہ اساڃي تهذيب هڪ باهريون
ملمع آهي ۽ جڏهن انسان ۾ حيوان جاڳي ٿو تڏهن
باهريون ڏيکي ويس ڇڏيو ويس ۽ اندران جو نڪري
نروار ٿئي ٿو سو پورو ڏسڻ وٽان ناهي. اڄڪين دنياداري
ٻڌائي انسان ذات کي اڳاهت وحشي بڻايو ۽ تنهنجو
نتيجو ڪهڙي صلح بعد جرمنيءَ جي آڏيءَ
خوفناڪ پيري ناڪابنديءَ ۾ ڏاڍو ڏيو، جنهن بابت

جهلي ڏني ڇڏيون هئون ۽ رکي رکي گرفتاريون ٿيون
ٿي، پر هن سانت اندر وڏي معني هئي. شوخ پکر
پوسات بعد ٽڪ ڪري اها لڳري سانت آئي هئي ۽
انهيءَ سانت کي پنهنجي چٽي ٻولي هئي، جا ٻولي
ظالم سرڪاريون ئي سمجهن. هندوستان ۾ تنهن
زماني هڪ نئي پوليس راڄ هو ۽ سيني سرڪاري
ڪالن جي پوليسي ڏهيب هئي، ظاهري طور هر قسم
جي ٿاڻن ٿوڻن زوريءَ ٿورڙي ويئي ۽ سڄي ملڪ ۾
جاسوسن ۽ لڪل جاڙن جي جنسي جار پکڙيل هئي.
ملڪ جي همت هارجي ويئي ۽ چارو طرف ڊپ ۽
هراس ڇانيل هوا. ڪا سياسي حرڪت، خاص ڪري
ٿهراڻين ۾ اماڻڪ نگهوسار ڪئي ٿي ويئي ۽ سڀ
پرانڪ سرڪاريون ڪانگريس جو ميونسپالٽين، لوڪل
بورڊن مان تڏو ڪٽائڻ لاءِ سڌرو ٻڌي بيٺيون.
سرڪار لکي جو شخص هڪ وار ستيا گرهي ٿي جيل
يانرا ڪري آيو هو سو شخص ڪنهن به ميونسپل
اسڪول ۾ پاڙهڻ يا ميونسپالٽيءَ ۾ ڪو به ڪم ڪرڻ
لاءِ نالائق هو. تنهن لاءِ ميونسپالٽين مٿان سرڪار جڻ
ٻاهه ٻاري ڏني ۽ گرانٽون بند ڪرڻ جا خوب دڙڪا
ڏنا. هن ارهزوراوري جو هڪ مثال ڪلڪتي
ڪارپوريشن ۾ نمايان ٿيو. آخرڪار پاليان تو ته بنگال
سرڪار هڪ قانون پاس ڪيو، جنهن ڪري سياسي
سزائن کاڌلن کي ڪارپوريشن ۾ نوڪري ڏيڻ کان
منع ڪئي ويئي.

جرمني ۾ نازين جي زيادتين جو انگريزي عملدارن
۽ اخبارن تي هڪ عجيب اثر ٿيو. پنهنجن سيني

مهاتما گانڌي ڄواهرلعل جو راڄنيتي گرو

ھو اسان جا ڪري سگھيون؟ اسان ۾ ڄاڻن وانگر
وڃي نھاريو.

ھيئنئر ھند سندس حالت خراب ٿي وئي. اسپتال
۾ گھڻي وقت، ھو اُتا ليٽيل ھو ۽ ڊاڪٽرن ڪرڻي
مئنيولسن ناسم سرڪار تي مڙي. جيئنئا ھو سگھيو
اُنھي وانگر درد ۾ وڃي ۽ جلد ٺيڪ ٿيو رھيو.
ٻوڙن وٽ ٻوري ڪاڻ ھئي، سڀني سان موڪلائيندي
ٻرڪندائيس ۽ ھي لنڊن وڃڻ شيرن سان
گڏ ٻن ڏينھن ۽ ٻن ٻه روزھالي ڏنائين. ھو سرڪار
جي ٻوليءَ ۾ ھئي ۽ سندس موت جي خبر سندس
گھر ٻڌي ۽ ساٿين جو جهڙي ڏنائيس. اُن جي
ٻڌي ھو. ھڪ ڏينھن، ۽ ٻيو ٻئي ٻئي جاءِ،
سندس ٻار ٻجائڻ جو ٿواب گھڻي قدر سي. ايف.
اينڊروز ڪشمير جو ٿالھ ٻڌي ۽ جي صلاح آڻ ڪري
ھندستان ڏي ٻيو ھو.

آخري ۾ ٢٣ آگسٽ جو موٽڪي بدلي ڪري ڏيڻ
سال ٻعد ليني جيل ۾ آئڻائون. اوڏي مهل ھم ٻھتر
۾ ماناھي اوچتو بيمار ٿي ڪري اسپتال ڏي رواني
ٿي ھئي. تاريخ ٣٠ آگسٽ ماناھيءَ جي حالت سخت
ٿي ڪري موٽڪي ٿورڙن ڏينھن جي خاص معافي
ڏني ھڪدم ڇڏيو ويو.

❋❋ ❋❋

جو سخت مٿي سور جي جڻ خبر ڪانه اٿم ۽ نه ٻڌ قتڻ ڪڍهن هلاڪ نه ڪيو اٿم. اڄ ڪالهه جي انهن عام بيمارين ۽ خراب نظر کان به ڇٽي ويو آهيان، جينوٽيڪ اکين کان، جيل جي خراب روشنيءَ ۾ خوب لکڻ پڙهڻ جو ڪم ورتو اٿم. گذريل سال هڪ اکين جي ماهر منهنجي عمدي نظر ڏسي عجب ڏيکاريو. اٺ سال اڳ اڳڪٿي ڪئي هوائين ته سال ٻن اندر عينڪ پائيندين. ڏاڍي ڀل ڪيائين. آءٌ ته اڃا ڪوڙن بنا پيو گهمان. سي سڀ ڳالهيون ٻڌي ماڻهو شايد مونکي سالم صحت ۽ هوش لاءِ سرٽيفڪيٽ ڏين. پر ايترو چوڻ کان رهي نٿو سگهان ته جي شخص ڇا به ٿئي پر دائمي سالم ۽ باهوش رهن ٿا تن کان به خوب پڙ ڪائيندو آهيان.

آءٌ اڃا ڇٽڻ ۾ اکيون پايو ويٺو هوس ته ٻاهر شخصي نافرماني شروع ٿي. پهرين پاڻ قدم کڻڻ لاءِ سرڪار کي پورو اطلاع ڏيئي، آگسٽ ١، گجرات ڪاتيدارن ۾ ستيا گره جو پرچار ڪرڻ لاءِ گانڌيجي ٻاهر نڪتو. هڪدم گرفتار ڪيو ويو ۽ سال جي سزا ڏيئي موٽي يرودا جيل ڏي اماڻيو ويو. آءٌ ڪيس جيل اندر ڏسي خوش ٿيس. پر اتي ئي هڪ نئون مونجهارو شروع ٿيو. گانڌيجيءَ هن ڀيري به اڳي وانگر هريجن ڪم هلائڻ لاءِ جيل اندر سهوليتون گهريون، جي سرڪار نه ڏنيون. اوچتو خبر آئي ته هن سوال تي ورتي اپواس وارپائين. هيڏي هلڪي سوال تي هيڏو ڳرو قدم! آءٌ ته سندس فيصلو سمجهي ئي نٿي سگهيس، پوءِ ڪٿي سرڪار سان دليل بازيءَ ۾ ٻنهه صحيح هجي.

پوءِ مون اڳيان ڪٽوڙ ٿي پينو، جنهن البت ڏيکاريو ته مان ننڍو پاليان ته موت جو موليءَ ڪو خاص پڙ آهي. پر آهستي آهستي پڙٿو پوڻ ۽ ڏن من پر ڪبڻ ڏبڻ بي گالهه آهي. پر شڪر جو منهنجا وهم اجايا ثابت ٿيا ۽ آءٌ چاڪ ٿي وري بدن ڪي وس آڻي سگهيس. سياري پر وڏا لڏبا سورج سنان وٺي انگ انگ سڄيون ڪيم. جڏهن منهنجا سائي ڪوٽ شالون وڙهي سيءَ پر ڏڪندا هوا لڏهن آءٌ انگ اگهاڙو سج ڪي خوب پاڪو وجهي پاٽڪي گرم ڪندو هوس. سو آلر هندستان جي سياري پر ٿي سگهي ٿو. بس هند ته سورج ڏ پوتا نهايت لڪو ٿئي ٿو.

ڪسرتن پر هڪ ٻسر جو خاص شوق هوندو هومر- شبرش آسن، يعني آگرپون.آگرپن پر ملائي، مٽي ڪي سندن ٽيڪ ڏيئي، ٽولنيون زمين ٿي ڪپائي، مٽي اٿو ۽ سڌو ٿي بيهڻ. سو پر لاءِ هي آسن شايد اڪنو آهي؛ پر منهنجي من تي ٿيهان عمدو اثر هوس. هيٺ مٿي ٿي اوڏو بيهي پاڻ ٿي ڏرا ڪل ايندي هيم ۽ پوءِ دنيا حون آڏيون اُبتيون پر سولائي سان برداشت ڪري ويندو هوس.

تندرستي ۽ خوش خوريءَ ڪري جيل اندر جا مايوسي ٿيندي آهي تنهن تي ڏ حلد غالب پئجي ويندو هوس. انهن ڪري جيل اندر لوڙي ٻاهر، ڦر لڏڙ گهرلڏڙ حالتن تي ڏ سولائي سان ٺهڪي ويندو آهيان. ڪئين صدما ملبا اٿر ۽ اوڏي مهل پانءِ ويس، پر عجب ته هيتري پر وري پاڻ ڪٽي ورلو اٿر. شايد منهنجي سالم صحت ۽ هوش جو هڪ اِهو ثبوت آهي

۽ گهٽي ٿي ٿي. (سا ڳالهه ٽن سان لاڳو آهي جي اجايو خرچ ڪري سگهن ٿا.) ڏاڏلي ماءُ ٻارن کي خوب مڃايون ۽ پيون عمديون شيون ٺوڪي ڪرائي عمر ڀر لاءِ سندن بدهاضمي جو سامان تيار ڪري ٿي. ٻار جهڄهن ڪپڙن ۾ پڻ سٽيا وڃن ٿا. هندستان ۾ انگريز به شايد گهٽو گهڻو ٽا، جيتوڻيڪ سندن ڪاڌو گهٽ ڳرو ٿئي ٿو. ممڪن آهي ته اڳئين پيڙهيءَ کان ڪجهه وڌيڪ سنڀال سان رهن ٿا. اڳيان ته گرم ۽ تکا کانا ڳرڪائي ويندا هئا.

مون خوراڪ بابت خفقان ڪونه پڇايا آهن، ٻر گهٽي ۽ ڳري کائڻ کان پاڻ سنڀاليو اٿم. ڪشميري براهمڻن وانگر اسانجي ڪٽنب ۾ به گوشت جو واهپو هو ۽ ٻالڪپڻ کان وٺي مون به کاڌو آهي، جيتوڻيڪ گهٽو چاهه ڪونه اٿم. سال ١٩٣٠ جي اسهڪار شروع ٿيندي آءٌ به گوشت کائڻ ڇڏي ياجي خور ٿيس. سو ٽيهين جيهين ڇهن سالن بعد يورپ ويس، جتي وري کائڻ شروع ڪيم. هندوستان ۾ موٽي وري ياجي خور ٿيس ۽ تڏهانڪر ڇڄجي ڪٽي ته ياجي خور ئي رهيو آهيان. گوشت مونکي نيڪ ياءِ پوي ٿو، پر گوشت لاءِ هڪ بچان ٿيندي ويئي اٿم ۽ کائڻ گندو لگيم ٿو.

جيل ۾ ١٩٣٢ ۾ ڪي مهنا روز ٿورو تپ چڙهندو هوم، ۽ بيماريءَ ڏاڍو خفي ڪيم، ڇو جو چڱي تندرستيءَ جي داڙ هڻڻ ڏکي ٿي. تڏهن عمر ۾ پهريون پيرو، هميشه وانگر پنهنجو سرير رشت پشت تازو توانو سمجهڻ بدران آهستي آهستي ڳرڻ ۽ سڙڻ جنو

رفتار روڪڻ ڏکي هئي. ڪلڪتي ۾ اوئين ڪريا ڪرم
ويل عام ماڻهن هڪ عاليشان مظاهرو ڪري سندس
نمسڪار ڪئي ۽ انهن ئي لڳو ڄڻ ڪلڪتا ڪار دکي
بنگال پنهنجي دکي دل ٺارڻ لاءِ آخرهي رستو ڳولي لڌو.

سو سڀن ڳيتا پنهنجو رستو ورتو. سڀاش بوس،
جو هڪ شاهي قيدي، جنهنجي نه صحت سالن جي
بندن ۽ قيدن بعد ٽٽي پئي هئي ۽ هاڻ سرڪار کيس
يورپ ۾ علاج لاءِ وڃڻ جي اجازت ڏني. ور ويٺل
ڀائي پٽيل به يورپ ۾ بيمار گذاري ٿي. انهن ڪانگريس
جا ڪيترا هوا جي جيل ۾ اندر سختيون ۽ ٻاهر سخت
ڪم ڪرڻ ڪري بيمار ٿيا يا موڪلائي ويا. سا ڪيترا
جي ٻاهران سا ڳيا ۾ جيلن ۾ غير رواجي ۽ ڏيل ڪري
رهڻ ڪري سندن من ۾ گنڍيون مونجهارا ۽ خرابيون
پيدا ٿيون هيون.

سڀن ڳيتا جو موت ڏسي سمجهيم ته ڪيئن نه
سارو ملڪ سخت ڪشمڪش مان ۾ سهي رهيو هو. دل
مايوس ۽ اداس ٿيم. سو سڀ ڇا لاءِ؟ ڇا لاءِ؟

خوش قسمتيءَ سان منهنجي صحت نيڪ هئي ۽
ڪانگريس جي ڪمن ۾ هڻ بچاءُ ڪندي ۽ نم بنا
رهندي به جنجي ڪٺي نه سالم رهي هئي. سو قدري
ورثي ۾ چڱي صحت ملي هيم ۽ قدرتي ...ي جي سار
سنڀال ورتي هيم. بيماري، ضعيف صحت ۽ ٿولهه مونکي
خراب لڳندا هوا ۽ ڪسرت، کولي تازي هوا ۽ سادي
خوراڪ ورتي پاڻکي انهن کان رکي ورتم. آزمودي
مان سمجهيان ٿو ته وچولي درجي وارن ۾ گهڻي بيماريون
غلط خوراڪ ڪري ٿيون ٿيون؛ سندن خوراڪ ڳري

٤٩ — لمبي سزا ختم.

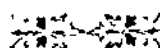
منهنجي آزاديءَ جو ڏينهن ويجهو اچي رهيو هو. ”چڱي چال“ جون معافيون ملڻ ڪري، جنهن ڪري ٻن سالن جي سزا مان سا ڍا ٽي مهنا ڪاٽجي ويا. جنهن جي اميد ڪري من جي سانت ڇڏيو يا جيل ۾ رهڻ ڪري من جي موڳائي هلي ويئي. جيئن ته ٻاهر وڃي ڇا ڪندس؟ سوال جو جواب سولو نه هو؛ پورو جواب نه ملڻ ڪري قدري ٻاهر وڃڻ جي خوشي گهٽجي ٿي. پر سو ڪن جو وهم هو، ڇو جو مدت کان ڏ پيل قوت وري رڳن ۾ اچڻ لڳي ۽ آءٌ ٻاهر نڪرڻ لاءِ آتو هوس.

١٩٣٣ جولاءِ جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ ڏکدائڪ خبر آئي. جي. ايم. سين گپتا جو اوچتو موت. اسين ٻئي ڄڻا ڪن سالن کان نه رڳو ورڪنگ ڪاميٽيءَ ۾ گڏ سا ٿي هئاسين، پر هو مونکي ننڍپڻ ڪيمبرج جي يادگيري ڏيار يندو هو. ٻئي ڄڻا ٻن آئي گڏياسين. آءٌ ننڍو هوس جڏهن هن ڊگري ورتي.

سين گپتا جو ڏيهانت نظر بند هوندي ٿيو. يورپ کان ١٩٣٢ ۾ موٽي بمبئي ۾ جهاز پهچندي هو شاهي قيدي طور گرفتار ڪيو ويو. ٿڌا ڪري قيدي يا نظر بند رهندي، سندس صحت خراب ٿيڻ لڳي. سرڪار ڪيس ڪئين سهوليتون ڏنيون، پر مرض جي

جا بہ ٿئي مقابلو ڪريون. ڪو بہ انسان جيل نوڪر يا ٽيليفون سهڻ لئي جاهي، پر ڪنهن بيرا بئي رستي کان جيل جو رستو بهتر ٿئي ٿو.

برنارڊ شا لکيو آهي تہ، ”زندگيءَ جي هڪ ئي سچي مصيبت آهي- جڏهن مطلبي ماڻهو اسانکان اُهي ڪم ڪرائين ٿا جي اسان ليکي ليح ۽ ڪوڙا آهن. بيو سڀ قسمت جي بازي ۽ موت جي ليلا آهي؛ فقط اها هڪ سچي مصيبت، غلامي ۽ دنيا پر دوزخ آهي.“

حڪومت جي آڏ ميڙ کان ناٻري وارين تا تن سان
پڙ انڪائڻ حڪومت لاءِ ٻي ڪهڙي ڳالهہ وڌيڪ
خفي ڪندو ۽ نقصانڪار ٿي سگهي ٿي؟ تنهنڪري
ڏباءَ جي قانون جو جيڏو پاڏو پنگہ بہ ڪارگر هو،
انهيڪري عام جي طاقت وڌي ٿي ۽ حڪومت جي
دل اندر ڏڪيو ڏنو ٿي.

نيتيءَ جي نظر تنهن کان وڌيڪ ڳوڙهي هئي. هڪ
مشهور ليکڪ بہ ”ٿورو“ (آمريڪن ليکڪ) چوي
ٿو تہ، ”جڏهن استريون پوش ڪنياءَ ڪري قيد ڪيا
وڃن تا تڏهن نياءَ پسند استرين پرشن لاءِ جائز جڳهہ
قيدخانا آهن.“ هيءَ صلاح لبرل ڏر وارن ۽ ٻين کي
شايد نہ آئڙي، پر ڪيترن کي لڳندو آهي تہ موجوده
حالتن هيٺ نيتيءَ موجب رهڻ ڪنن آهي، جڏهن
نافرماني هل چل نہ هوندي بہ، اسانجا ڪئين سائي
هميشہ جيلن اندر سڙن پيا ۽ سرڪاري سرشتو
هردم اسانکي ذليل ڪري ٿو ۽ عام کي پيڙيندو
وتي ٿو؛ جڏهن پنهنجي وطن بہ اسين شڪ ڪري
پوليس جي ڇاپا هيٺ هلون چلون ٿا، جڏهن اسانجو
چيو لکيو هر وقت بغاوت جي قانون جي تيز نظر
سان تپاسيو وڃي ٿو؛ اسانجي لکپڙهہ کولي وڃي ٿي
۽ اسانجي سر مٿان سدائين ڪنهن سرڪاري بندش
يا گرفتاريءَ جو خوف سوار رهي ٿو؛ پوءِ اسان اڳيان
فقط ٻہ رستا کليل آهن: يا تہ حڪومت جي طاقت
اڳيان نيچو نوائي، اندر بہ سچ کي نگهوسار ڪري،
آتما کي پرشٽ ڪري، نيتيءَ جو مارگ ڇڏي پاڻکي
بدڪارين ۽ ٻچڙاين جو هٿيار بڻايون - يا تہ سينو سهائي

اي ڪينه ۽ عداوت! لوئي لعنت
حياتي منهنجي تو ڪئي زهر ذلت
مان جانس جا لئي مان جا ببت آهيان
حو قدرت جي نگهڙي کي مان ناهيان.

نافرماني هل چل جي بوين ڏيهن ۾ "سرولت آف انڊيا" هڪ هفتيوار لبرل اخبار ڪانگريسن کي دهڙو ڏئو ۽ لوهين جبلن ۾ وجهڻ لاءِ به اڪڙيو ۽ وڃي ورڪي لڪرڻ لاءِ به لکڙيو. اخبار ذرا خفي ٿي چيو ته ڪانگريس جي مقط اهائي لبتي آهي. شايد لبرل ڏر کي بيو رستو پسند پيو يعني الگلنڊ ۾ سٿارت موڪلي انگريز وزارت جا در ڳوليو يا ته گهر ويٺي دعا پنڻ ته شل بي ڪا وزارت لهي.

ائين برابر هو ته ڪانگريس جي لنهن وقت پاليسي آرڊيننس ۽ بين قانون جي انحرافي ڪري جيل ڳولڻ هو، ائين پڻ ٿيو جو ڪانگريس ۽ قوم هيڏي لنبي چنايبتيءَ ڪا ٻوءِ تڪا لنا ۽ حڪومت منان کو زور جمائي نه سگهيا. ٻر هن مقابلي کي هڪ عملي ۽ اخلاقي نظر کان پڻ لباسڻ گهرجي.

تلوار ۽ بندوق جو لنگو راڄ، جو ملڪ منان هون سو حاڪمن کي نه گرو معاملو لڳي ٿو. اهڙو راڄ سندن لاءِ به هڪ حمراني پريشانيءَ جي آزمايش ٿيو پوي ۽ سمجهن ٿا ته هنڪري ليب اساليا بنياد ڪچا ڪمزور ٿي ويندا. آزاريل خلق ۽ دنيا جي عالم اڳيان به سندن حڪم جو سچو رنگ لنگو نظر اچي ٿو. لنهنڪان ته ڏاڍو چاهين ٿا ته سندن رڪ جي مک مخمل جي دستاني اندر لڪل رهي. جي شخص جا به ٿئي ٻر

نٿو سمجهي، سواءِ انجي تہ لبرل ليڊرن پارٽيءَ پنهنجي همو طنين تو ڙي ٽئين خيالات کان ٻنهي الڳ ڪٽي ڪيو آهي. جهونا سينوارپٽ پسند واچيندي ملڪ جا ماٺهو وسري ويا اٿن ۽ چڱي پارٽ ۾ پورا موڙها آهن. هوڏانهن اسين برابر جيلن ۾ وياسين ۽ اسانجا بت اندارين ۾ بند ٿيا، پر اسانجا من آزاد رهيا ۽ اسانجون دليون هپاٽجي نہ ويون، پر هنن پنهنجن هٿن سان پنهنجا بند گهريا، جنهن بند اندر پٽڪندي پٽڪندي هوءَ آزاد ٿي نٿي سگهيا هي بہ هڪ ايشور جا پوڄاري ڏسجن ٿا- جنهن ايشور موجودہ حالتون خلقيون آهن: جڏهن حالتون بدلجن ٿيون، جيئن هن فاني دنيا ۾ بدلٽيون ٿي آهن، تڏهن سندن ڪشتيءَ ۾ نہ رهيو سُڪان نہ قطب نما؛ نہ من ۾ مٽيا نہ تن ۾ ست؛ نہ رهيا آدرش نہ نيتيءَ جا نيم. دنيا ۾ هر ڪنهنکي ٻن مان هڪ چيز اختيار ڪرڻي پوي ٿي- اڳتي وڌڻ يا ڏڪجي پٺتي پوڻ؛ هن ٻچاولي سوشتيءَ ۾ ڪو بہ هڪ هنڌ ٿو ڪائي نٿو سگهي. پر دنيا جي حرڪت ۽ بدل سدل ڏسي اهي لبرل چوطرف جي طوفان ير پڙڪيا ٿي. ست نہ هون جو بازون هٽي اڳتي لڪوي وڃن. تنهنڪري لهرن وچہ لوڏا کائي ڪک ڪانا جهليانون ٿي. هندستان جي سياست جا ”هشمليت“ بڻجي پيا. ”جي طرح طرح جا خيال خفا ڪندي گوندا سڙندا ٿي ويا“؛ هميشه شڪن جا شڪار، بُڏ تُر ۾، ۽ گهٽيءَ خور.

زمانو آ بگيڙو ٿي بگيڙو

فسان ۽ خون ۽ قرمار جهيڙو

اهڙيءَ يد وقت هنجي دل کي ب ساڳي جوت ن لڳي ۽ هموطنبن سان همدردي ن ٿي سو مولڪي اعتبار برني نٿو اچي. اهڙي وقت جيڪر اُميد ٿي ن جنهن لمو لي سرڪار ناڳرڪ حق ۽ سب عام سرگرميون زوري بند ڪري رهي هٿي، ٿنهن لي هي وڏو واڪو ڪري اعتراض اُٿاريندو. جيڪر اها ب اُميد ٿي ن پاڻ ۽ سندس سائي تڪليف ولي بنگال ۽ سرحد جا ڏاڪڙا اکئين ڏسڻ وڃن ها، ن الهي مراد سان ن ڪانگريس يا سندس هلچل کي هٿي ڏين، بر سرڪار جا ڪلور پدرا ڪن ۽ عملداري پوليس عثوبتن کي بنجو ڏين. درحقيقت بس ملڪن بر آزاديءَ ۽ ناڳرڪ حقن جما ڪوڙ با انبن ڪندا آهن. بر انس ڪرڻ بدران ۽ اختياري وارن کي روڪڻ بنا، جڏهن اُهي عام ني اُره زورا وريون ڪري رهيا هوا ۽ رواجي آزاديون ن ٿري ويا هوا ۽ پاڻ وڃي وارداتن مان واقف ٿيڻ بدران، هي اُنلو انگريزن کي آزادي ۽ اُرد باريءَ لاءِ لنبو شاباس ناهو ڏيڻ وينو، جڏهن اهي بني خاصيتون حاڪمن جي لتن همت لتاڙجي چڪيون هيون. هن ن مرڳو انگريز راڄ جي هڪ اخلاقي تائيد ڪئي، جنهنڪري زور جبر لاءِ هؤ باقي دل بڌي ڪمرڪشي بنو.

مولڪي خاطري آهي ن اها ڪا سندس دل جي مراد ن هئي ۽ ن هن پنهنجي قدم جا نتيجا ساريا هوندا. بر سندس تقرير جو ن اهوئي اثر ٿيو هوندو، ٿنهن بابت ذرو ب شڪ ناهي. بوءِ پالا اهڙو ماڻهو هن ريت جو ٿو هلي چلي؟

هن سوال جو مولڪي ن ڪوب خاطر خواهه جواب

ڪان ڇت ڪري ڇڏيا هئا؟

ڪانگريس سان متفق راءِ هو يا نہ ڪا ڳالهہ ناهي. ڪانگريس تي اکتہ چيني ڪرڻ ۽ سندس نيتيءَ جي نندا ڪرڻ جو کيس پورو حق هو. پر هڪ هندوستاني، آزاديءَ جي عاشق، هڪ دلسوز شخص جي حيثيت پر پنهنجن هموطنين جون عجيب قربانيون ۽ بهاديون ڏسي مٿس ڪهڙو اثر ٿيو؟ جڏهن اسانجي حاڪمن هندوستان جي ڇاتيءَ تي چڙهي مٿس ڪهاڙا وهايا تي تڏهن کيس ڪهڪاءُ پيو يا نہ؟ سندس اکين اڳيان جڏهن لکها ماڻهن هڪ ڪنور زبردست حڪومت اڳيان سيس نہ نوايو ۽ آڻ مڃڻ کان پاڻ فنا ڪرڻ، گهر ڦٽائڻ، پنهنجن پيارن جون سختيون سهڻ وڌيڪ پسند ڪيو، تڏهن اهو سڀ کيس ڪيئن ماٺ نظر آيو؟ جيل ۾ ۽ ٻاهر اسين جڻ بي فڪر ٿي مشڪندا ڪشڪندا هلياسين ٿي، پر اکثري اسانجي مشڪ پٺيان لڙڪ هوندا هوا ۽ اسانجو کلڻ جڻ روئڻ پر هو.

مسٽر ورينر ايلون، هڪ بهادر ۽ فراخدل انگريز هيٺين ساک ڏو پري. سال ١٩٣٠ جي هلچل بابت لکي ٿو "هيٺين ساري قوم غلاميءَ جو طوق سر تان لاهي سچي شان سان پڪو ارادو ڪري بيدار ٿي بيٺي، هڪ عجيب نظارو هو." ٻئي هنڌ لکي ٿو، "ستياگرہ يد وقت جو حيرت انگيز انتظام ڪانگريس والنٽيئرن ڏيکاريو ۽ جنهن انتظام جي هڪ پرانتڪ گورنر ساک پري..."

مسٽر سرينواس شاستري هڪ قابل ۽ نهايت دلسوز انسان آهي، جنهنجي ملڪ ۾ چڱي عزت آهي ۽

پولي سگهي ها ۽ مسٽر شاستري لبرل ڌر جي ڏاهي
طرف ۾ آهي ۽ سندس ليڊرن ۾ ڳڻپ سمجهجي ٿو.
مونکي ارمان آهي ته جنهن نموني مسٽر شاستري
تواريخ سمجهي آهي ۽ جي رايا ڌارين ملڪن ۽ خاص ڪري
انگلنڊ هندوستان بابت ڏنا آهن سي مونکي ٺيڪ
قبول ناهن. شايد انگريز ڇڏي ٻيو ڪو به ڌاريو آهي
قبول ڪين ڪندو ۽ ممڪن آهي ته ڪيترا آزاد خيال
انگريز به سندس مخالفت ڪندا. ڪبس بارءِ هڪ ڏاڍ
عطا ٿيل آهي، جنهن موجب هو دنيا ۾ پنهنجو وطن
انگريز حاڪمن جي اکين ۽ عينڪن مان پسي ٿو.
پر جيڪي دردناڪ ڪارروايون روز بروز ارڙهن مهنن
کان وٺي ويندي تنهن وقت هلي رهيون هيون سي
تنهن مان نظرانداز ڪري، سا ڳالهه به تعجب جهڙي
ڪين جيهي؟ تنهن ۾ روس، اطالي ۽ جرمني ڏي اشارو
ڪيائين، پر اکين اڳيان وطن ۾ سيني آزادين جو دمن
ڪئي ڪين ڏٺائين؟ سخت ڪاٽ ڪڙتي ڪارروايون
ڪري شايد ڪبس سرحدي علائقي ۽ بنگال ۾ وڃايل
ڪڪرمن حي، جن کي تازو بابو راجندر پرساد ڪانگريس
جي اجلاس ۾ "بنگال ۾ اڻباچار" سڏيو - پوري ڄاڻ
نه ٿي هجي. پر هندوستان جي پڙا ۽ ڪرڙي دشمن
سان جنگ، جا سندس هموطني جوٽي رهيا هوا سا
ڪيئن وسريس؟ جيو ڪاله هيس ته ملڪ جي ڪم ٻاڳي
۾ پوليس راڄ، ڏري گهٽ مارشل لا، آرڊيننس جو زمانو،
ٻڪ هڙتالون ۽ جيلن ۾ سختيون هيون؟ ڇو نٿي محسوس
ڪيائين ته جنهن آزاديءَ ۽ بردباريءَ لاءِ انگلنڊ جي
تعريف ٿي ڪيائين سي ساڳئي ملڪ هندوستان ۾ ڪر ڪر

۽ جيل اندر پڙهيم، تنهن به ڏاڍو اثر ڪيم. اُها تقرير "سرونٽس آف انڊيا سوسائٽيءَ" اڳيان ڏني هئي، جنهن جو هو ۱۹۲۷ تائين پريزيڊنٽ هو. تقرير ۾ رپورٽ موجب، ڏيکاريائين ته جي انگريز طاقت ملڪ مان هٽي ويندي ته ملڪ کي خطرو رهندو ۽ اُهي سياسي تحريڪون جاري ٿينديون جنهن سخت ويرورڌ، ۽ هڪ پارٽي جو ٻيءَ تي ظلم ستم ٿيندو. سندس چوڻ موجب جنهن صورت ۾ آڏ کان انگريزي سياست اندر ٻرڻ باري ۽ بي تعصبي رهي آهي، تنهن صورت ۾ هندستان جو آئيندو جيتري قدر انگريزن سان ڳنڍيل هوندو اوتري قدر ملڪ ۾ بي تعصبي رهندي. جيل اندر رهوڻي ڪلڪتي جي "اسٽيٽسمن" اخبار ۾ تقرير جي رپورٽ تي ٿي پروسو رکڻو پيو. اخبار جي سمپادڪ تقرير تي ٽيڪا ڪندي لکيو ته "هي عمدو عقيدو آهي ۽ اسين ڏسون ٿا ته بلڪل موجهي به ساڳئي سر ۾ ڳالهائڻ لڳو آهي." انهن به رپورٽ ٿيل هو ته مسٽر شاستري روس، اٽالي ۽ جرمني ۾ آزاديءَ جي نگهوسار ٿيڻ ڏي پڻ اشارو ڪيو ۽ چيو ته انهن ملڪن ۾ جهنگلي ۽ وحشاڻي ڪارروايون هلي رهيون هيون.

تقرير پڙهندي مُرڪي آيم ته انگلنڊ ۽ هندوستان جي تعلقاتن بابت مسٽر شاستريءَ جي خيالات ۽ ولايت جي مردار ڌر جي خيالات هڪجهڙائي هوا. ڪن ننڍڙن تفصيلوار ڳالهين ۾ شايد فير هجي، پر اصولن ۾ ٻئي موافق هوا. بلڪ مسٽر چرچل هوبهو اهڙا ٻول، پنهنجن عقيدن موجب، خوشيءَ سان

سڌارا پاس ٿي وڃي ڦاڻون پٽجن لنهنجي لنبي سفر ۾ هي واڻبت نبير وات تي هڪ منزل هو. سرڪار جي مد نظر ڪان اها منزل نه ضروري هئي، پر اڃا ڪئين منزلون باقي رهيون ۽ ڪير جاڻي وات تي اهي تجويزون هبڏانهن يا هوڏانهن ڦرايون وڃن. اهي ڦير ڦاريون ڪهڙيون ٿينديون سو انگريز سرڪار ۽ پارلمينٽ تي سياڻن ۽ جماڻن جي زور ڀارن تي منحصر هو. انهيءَ ڪشمڪش هلندي ممڪن هو ته نرم ڌر وارن کي ڀاڄ آڇڻ لاءِ سرڪار اهي تجويزون وڌيڪ آزاديءَ جهون ڪري ها ۽ ٻيو نه ته وڌيڪ نه ڪاٽي ها. پر جڏهن اهيا سڌارن سوڀڪار يا انڪار ڪرڻ، عمل ۾ آڻڻ يا نه آڻڻ جو سوال ئي نه اٿيو هو تڏهن مسٽر شاستريءَ جهي زور دار پڌرائي ٻڌي سرڪار دل ۾ سمجهيو ته هي لبرل يار ته اڳيئي ڪپهي ۾ پيا اٿم، ڪين ڪجهو پر ڄاڻبو سرڄاڻو ڪونهي. هي ته ڏک ڀيو ڪانبندي ٻه سرڪار جي پٺ نه ڇڏيندا. مان سمجهان ٿو ته هن ڳالهه تي، لبرل ڌر جي مد نظر ڪان سه، مسٽر شاستريءَ جهي ڪلڪتي ۾ تقرير نهايت غلط طرز جي هئي ۽ ڌر لاءِ ضررناڪ هئي.

مسٽر شاستريءَ جي جهوني تقرير بابت هيتري اُپٽار ڪئي اٿم، سو هن ڪري ته جو تقرير يا لبرل فيڊريشن جو اجلاس ڪا خاص اهميت رکي ٿو، پر انهيءَ لاءِ ته لبرل اڳواڻن جي ذهنيت ۽ دل جو راز آئي نمڪ طور سمجهان. هي بزرگ قابل لائق ماڻهو آهن، پر ڏاڍي ڪوشش ڪنديءَ جي نئو سگهان ته هن لوڙي ڪم ڪاريون جو ٿا ڪن. مسٽر شاستريءَ جي اِي هڪ تقرير جا جون ۱۹۳۳ ۾ ڏنا ئين،

مسٽر شاستري موجب اسانجا ماڻهو هرگز نه ـ هن ليڪي
اسان لاءِ بي ڪا واهه ئي ڪانهي يعنيٰ ته هنجي خيال
موجب برطانيه حڪومت جا فيصلا قبول ڪرڻ ۽
ٻر چشم ڪرڻ ڇڻ هڪ ڏرم ئي آهي، جي اهو اُيا ڳو
لفظ ڪم آڻڻو آهي. ائين ڪرڻ اسانجي قسمت ۾
لکيل آهي ۽ ڪير پنهنجي قسمت کي آڏو اچي؟"

اِها ڳالهه ٻه ياد رکڻ گهرجي ته مسٽر شاستري ڪنهن
خاص ڄاڻل حالت بابت صلاح نٿي ڏني. "جوڙجڪي
تجويزون" اُيا ته نهيون نيون پئي، جيتوڻيڪ سيني
کي سجهيو ٿي ته بنهه خارج ٿينديون. جي ائين چوي
ها ته "هي فلاڻيون وائيٽ پيپر واريون ڳالهيون جي پاس
ٿيون ته منهنجي صلاح آهي ته ملڪ جون حالتون ڏسي،
اهي عمل ۾ آڻجن" ته پوءِ سندس صلاح، چڱي يا
بڇڙي، ٻر ڪن حقيقتن سان تعلق رکي ها. پر مسٽر
شاستري پاڻ لاءِ ڪابه حد ڪانه ٻڌي ۽ آکڻ لڳو ته
ڪهڙيون به ناگوار جوڙجڪي تبديلون ٿينديون پر
منهنجي ساڳي صلاح قائم رهندي. مطلب ته جا چيز
قوم لاءِ هڪ گران چيز هئي تنهنجي خريد فروخت لاءِ
قلم ـ ڪٽي سرڪار جي هٿ ۾ ڏنائين. آءٌ اها ڳالهه
خيال ۾ نٿو آڻي سگهان ته ڪو به شخص يا گروهه يا
پارٽي هن طرح پاڻکي هڪ اندي اونداهي آئيندي
سان ٻڌل رکڻ جو رخ وٺي سگهي ٿو. سو تڏهن ٿي
سگهي ٿو جڏهن انکي نه اصول آهن، نه اخلاقي يا
سياسي آرزو آهن ۽ سندس دين ايمان اهوئي آهي ته
حاڪمن جي، اکيون پوري، آڻ مڃجي.

بي ڳالهه هئي مقابلي ڪرڻ جي ڀلنگ جي. نوان

ودي بلڪل ردي چيز هو. ۽ ردي چيز ڪاڏي ڪجي؟
اپريل ۱۹۳۳ ۾ لبرل فيڊريشن جو ڪلڪتي ۾ اجلاس ٿيو. اجلاس ۾ مسٽر سرينواس شاستري، لبرل اڳواڻ جي اڳوان، ويٺي ڪئي ته هي هوڙ جهڪي لڇوڙن ڪهڙيون به ناخاطر خواهه هجن ته به عمل ۾ آڻڻ ڪن. جي هي ڪو پالهون پڌي دم گذر ڪرڻ جو وقت؟ سندس لبکي هڪ اُبي عمل ڪارگر هـو- جهڪي ملي سو وني عمل ۾ آڻجي. جي نه ته همت پڌي ويهجي. ابو بـ چيائين تـ، "جـي اسام سياڻپ، آزمودو، سنجيدگي، باز آڻڻ جي رمز، دلون راڄهائڻ جي ڪلا ۽ ڪم ۾ قابليت موجود آهن ته انهن جو بهن سان خدمت ڪرڻ جو هي عين موقع آهي." سو اڙهـي ڪلڪتي جي "اسٽيٽسمن" اخبار بـ چـو واهه هي "چمڪ ڏمڪ جا بول."

مسٽر شاستري فصاحت جو صاحب آهي جنهنکي عمدا سريلا لفظ موهي چڙيدا آهن. ۽ ڳالهائيندي هو پنهنجن امنگن ۾ وقتي ڪجي ويندو آهي ۽ لفظن جو طلسم اهڙو منديندو آهي جو سندن معنيٰ لـ ڏڳو بڌلڏن ۾ سندس لاءِ به ڏلڏلي ٿي پوندي آهي. جا تقرير هن ڪلڪتي جي اجلاس ۾ ۱۹۳۳ ۾ نافرماني هل چل جي وقت ڪئي سا سوجهڻ تباسط وٺان آهي. اصل ۾ مقصد چڏي ڏسبو ته ۽ ڳالهون خاص ڏبان ڇڪيندا بون. هڪ هيءَ ته چا به ٿئي، اسين ڪهڙا به ذليل ٿيون، پائمال ٿيون پنڙجي وڃون ته به سرڪار اڳيان اسانکي ڪنڌ جهڪائڻ گهرجي. ڪابه حد نهرايل ناهي جنهن ڪانپوءِ اسين پاڻ سنڀاليون. ڪيترون وري پلي چڪ پائي، ۽

عرض رکيو تہ ڪي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر يا خاص ماڻهو آزاد ڪيا وڃن. جن اسانجي جيل ۾ هوندي اسانجي ٻاهر سار لڌي تن جا ٿورا ميٺائي پيا ٿي، پر ائين بہ پائيندا هواسين تہ اسانجا هتڙا خير خواهہ اسانجي پٺڀر ڇو نہ ٿا ٿين. اسانکي سنڌين نيت ۾ ڪو بہ گمان نہ هو، پر پڌرو هو تہ هنن سرڪار جائي خيال ويچار اختيار ڪيا هوا ۽ هنن ۽ اسانجي وچ ۾ وڏو خال هو.

جو ڪجھ ملڪ ۾ ٿيو پئي سو نوم ڏر وارن کي بنھہ نٿي آئڙيو ۽ بي چين بي مزي هوا پر ويچارا ڪاڻ ي وڃن؟ سرڪار خلاف ڪو بہ اٿرائنو قدم کڻڻ سنڌس خواب خيال نہ هو. پنهنجي پارٽيءَ جي علحدي هستي قائم رکڻ لاءِ ڪين عام ڪان ۽ ملڪ ۾ زنده گروهن کان پاڻکي پري ۽ محفوظ رکڻو ٿي پيو. ائين گسڪندي ساڄي طرف اُتي وڃي پهتا جتي سنڌن ۽ حڪومت جي ويچار ڌارا ۾ فرق ٿي نٿي لڳو. عدد ۾ ٿورڙا ۽ عام ڪان الگ سي عام جنگ وجهد ۾ ڪهڙي ليکي؟ پر منجهن ڪي مشهور ۽ قابل شخص هوا جن جي عزت هئي انهن بزرگن ۽ سنڌن پارٽين هن نازڪ وقت سرڪاري نيتيءَ جي پنيرائي ڪري برطانيہ حڪومت جي بي حد خدمت ڪئي. سرڪار جي بي قائدگي ۽ زور جبر کي هئي اُچي ويئي جو ڪابہ اٿرائتي نکتہ چيني نہ رهي. اُلٽو اُهي لبرل وقتي ماٺ ۾ "هان" يا واسہ پئي "واهہ" چوندا هوا. هن ريت بنهي پارٽين سرڪار جي وحشاني ازحد زبردستين کي تنهن وقت اخلاقي پشتي ڏني جنهن وقت ڪين ڪو سوڌ و دليل ڏکيو ٿي سجهيو.

انهن لبرل بزرگن قبول ڪيو تہ " وائيٽ پيپر"

ڪريان. ليڪ حڏهن هتي خالي وطن ورڻو پيس تڏهن عام اڳيان عذر رکيائين ته اڌ ئي ڪم ڪري ڇڏي موٽيو؟ آءٌ نه مڃيندو مرهٽو آهيان. جڏهن جو ٽوهوم سو ڇني آيو آهيان.

ياد اٿم ته پناجي اکيري شڪايت ڪندو هو ته ”منهنجن سهڪاري ڏر جي دوستن بر چرچي سمجهڻ ڪرڻ جو هوش ڪونهي. ڪڏهن ساڻن چرچو گهيو ڪندي الٽو اڙجي ويندو آهيان. چرچي لي چڙ ي بوندا آهن، پوءِ ڪين چرچو سمجهائي تڏو ڪرڻو پوندو اٿم. سو ڪو سترو ڪم نه آهي.“ تڏهن مرهٽي جي عمدو جنگي سپاهي ياد آيم، جنهنجو اڳي ۽ هلندڙ ڏوهي تحريڪن ۾ اظهار ڏنو اٿن. ۽ اُمر ٽاڪ جوڏي جي تصوير اکين اڳيان آيم جو پُوندي پُرڻ وارو هو پر تڏهن بہ مُڙڻ وارو نہ هو.

لبرل ڏر وارن کي ”وائيٽ پيپر“ بنهه ناپسند هو. جو زور ڏير چالو هو سو پسند نہ هون ۽ ڪڏهن ڪڏهن اعتراض بہ ولندا هوا، پر ساڳئي وقت ڪانگريس ۾ سندس ڪارروائين کي اندرڻ ڪان نہ رهندا هوا. وقتي سرڪار کي عرض ڪندا هوا ته فلاڻي يا فلاڻي مکيہ ڪانگريسيءَ کي ڪٽي آزاد ڪريو. هي صاحب مٽط ڪن چالي سياڻي شخص جي اون رکي سگهيا ٿي. اوم ۽ سهڪاري ڏرين وارا اهوئي دليل پيش ڪندا هوا ته فلاڻي کي ڇڏيو ڇو جو فلاڻي مان امن امان کي خطرو ڪونهي ۽ جي ڪٽي ڏنگو هلي تہ پوءِ پلي سرڪار ڪس ۽ ڪنهن سبب سان ورڻ بالد ڪري. ولايت ۾ ۽ ڪن چڱن مڙسن ساڳين دليلن ڏيندي

هيون؟ تنهن تي انگلنڊ ۾ هڪ وڏي پيماني بحث هليو، جنهن ۾ هڪ طرف سخي هوا ۽ ٻئي طرف جن هيڏي بي حد سخاوت تي وات ڦاڙي اعتراض ورتو ٿي. اسان به چيو ته هنن ٽن سالن ۾ هندوستان مان انگلنڊ ۽ انگلنڊ مان هندوستان ڏي سهڪندي، سڄيون ساريون ٽي گول ميز ڪانفرنسون ڪندي ۽ اڪيچار ڪاميٽين جي سوُرن مان اهو ڪو ئو جاڻو؟ ولايت ڏي شيل سفر آجا ختم نه ٿيا هوا.

پر "وائيٽ پيپر" تي آخرين پارلمينٽ جي چونڊ ڪاميٽي فيصلو ڪرڻ واري هئي ۽ انهيءَ ڪاميٽيءَ اڳيان هندوستاني مشيرن ۽ شاهدن وانگر وڃي حاضر ٿيا. لنڊن ۾ پيون به عجيب غريب ڪاميٽيون وڻيون ۽ پردن پنيان راند پئي هاي ته ڪيئن انهن ڪاميٽين جي ميمبري هٿ ڪجي يعني مٿن ۾ لنڊن گهمي اچجي. پوءِ ته ڪئين سورما چڙهي سامونڊي ۽ هوائي سفرن جا خطرا سرتي ڪٽي "وائيٽ پيپر" جي هيبت وهاريندڙ تجويزن جو ذرو به ڊپ نه ڪري، دل بدي پنهنجي فصاحت بلاغت ۽ قابليت سان حاڪمن کي ريجهي رهبي وائيٽ پيپر کي سڌارڻ لاءِ سنيريا. خبر هين ۽ چئي به ڏاٿون ته اهو ڪم نه ٿيڻ جهڙو هو، پر مڙسارو مڙس هوا ۽ چوڻ چوائڻ کان هٽڻ وارا نه هوا، پوءِ پلي ڪير ڪين ٻڌڻ وارو ٿي نه رهي. منجهائن هڪ سهڪاري پارٽيءَ جو اڳوان، توڙ تائين، سڀ هليا ويا، ته به اڪي پيو. ملاقات پنيان ملاقات، ڪاني پنيان ڪانو لنڊن ۾ هلنديءَ وارن کي ڏنائين ته من گهرنديون سياسي تبديلون پين کي ٻڌايان ۽ ذهن نشين

اَمان رکيل نه هو. ۽ انهن سڀني لٽيرن لاءِ مٿان وري
هڪ وڏو لاٽ هو، نادر شاهه مٿان تيمور شاهه، جنهنکي
جيڪي جلهن وٺي سو ڪري يا روڪي ڇڏي. ڪهن
چيو نه پلس هيءَ انگريز قوم ۽ سندس حاڪم! ٻنهيکي
راڄ هلائڻ ۾ ڪمال ڪيو آهي. ٻيو ڇو ڪن هٽلر
۽ مسوليني لو گروهه جا ڇپلا ڏيندا ۽ هند وائسراءِ تي
رشڪ ريس ڪندا؟

ٻهراٻن هڪ اهڙو جوڙجڪي سرشتو گهڙي ٺاهيائون
جنهن هندوستان کي ڇڙ ڪنيو ڪٽي ڇڏيو. ٻيو وري
”خاص جوابدارين“ ۽ ”حفاظتن“ جا ٻيا نمونا هن
بدبخت ملڪ تي جڙيائون، جيئن جوڙي ٻڌي نه سگهجي.
جيئن مسٽر نيول چيمبرلين چيو، ”اهو ٿين تجويزون
لاهي پوءِ جي حفاظتون عقل ۾ آيون سي مٿن
چنبڙايون ويون.“

سو نه ٿيو ته جوڙ لڳا ته هنن عنايتن ڪاڻ اوهانکي
وڏو اگهه ڏيڻو پوندو- شروع ۾ ڪي ڪروڙ رپيا ۽ پوءِ
سالياني رقم. جي سوراج جهڙي وٽ ۽ ڪا مشت ملٽي
آهي؟ اسين انهيءَ پرم هيٺ هواسين نه هندوستان مسڪين
اڳئين ٻار هيٺ حڪي نوءِ آزادي ملندي ڪم هلڪاني
ٿيندس. عام خلق ته انهيءَ آس تي جنگ آزاديءَ ۾
شامل ٿي هئي. پر هاڻ اڪ ڪلي نه اڳيون ٻار اٿلو وڌيو هو.

هندوستان جي مرض جو هي لطيفي علاج، ڏاڍي
سچي ۽ طالبه نزاڪت سان پيش ڪيو ويو. جي ڏسو
ته نه اوهنجا حاڪم ڪهڙا نه سخي انسان آهن؟ دنيا
جي تواريخ ۾ ٻئي ڪهڙي طاقت هن طرح پنهنجي
همت هيٺ ملڪ کي اهڙا سونا وجهه ۽ اختياريون ڏنيون

عمل ۾ هوا. فبروري ١٩٣٣ ۾ پتاجيءَ جي ورسي ملهائڻ جي پوليس منع ڪئي، جيتوڻيڪ غير ڪانگريسين ميڙ تي ڪوناڻيو ۽ سر ليبج بهادر ساپرو جهڙو شريف ٿڌو شخص سياپتي ٿيڙو هو. باقي آئينده ۾ اسانکي ڪهڙا عرش جا انب ملڻا هوا تنهنجو نمونو سرڪاري جوڙجڪي تجويز جو ”وائيٽ پيپر“ هڪ سوکڙي هو.

اهو ”وائيٽ پيپر“ به ڪو قابل غور دستاويز هو. پڙهندي ڏند چپن سان مڙيا ٿي. جڏهن هندستان ڌري هڪ عاليشان رياست بڻجڻو هو، جنهن جي حڪومت ۾ رياستن جي ٿاقيل عيوضين کي دخل ڏيڻ جو پورو حق هو. پر خود رياستن منجهه ڪنهنکي به پير پائڻ جي اجازت نه هئي ۽ هميشه وانگر نادرشاهي قائم رهڻي هئي. پراڻا سلطنتي ڪڙا قلف، قرض جا زنجير لهڻيدار لنبڊن سان اسانکي چوڪنيو بڌي رکڻ وارا هوا، ۽ ملڪ جي ناڻي ۽ مٺا سٺا جي پالسي سا به بئنڪ آف انگلنڊ هڪ رزرو بئنڪ جي ذريعي، اسان تي اڳي وانگر مڙهڻ واري هئي. هر طرح جي موجوده مالي ۽ ملڪيتي حقن جي زبردست حفاظت ڪئي ويئي، بلڪ نون قسمن جا بيا اهڙا حق پيدا ٿيڻا هوا. ملڪ جي ساري آمدني جڻ انهن حقن جي بچائڻ لاءِ گروي ڪئي ويئي. اهي عاليجاه سول ۽ بيون سلطنتي سروسون، جن سان اسانجي ڪيڏي نه محبت آهي، سي سڀ اڳي وانگر همت لائڻ بنا خود مختيار رهڻيون هيون، جيئن اسانکي سدارن جي انهين قسط لاءِ پاڙهي پڪو ڪن. ها بيشڪ اسانکي پرانتڪ خود مختياري عطا ٿي ٿي. پر پرانتڪ متان لاٽ صاحب هڪ ماباپ ۽ نادرشاهه ملڪ ۾ امن

ڪانگريس جي مقصدن لي ڪوبه ويچار ڪين ڪيو ويو. ٻن سالن جي سخت جدوجهد ۽ ڏيردونس بعد ڪانگريسي پاڻهر ڪڍيا ۽ هندستان ۾ ٿوڙي ناهر ڪيڙوٽيي کم وهيو واپرو هو. جوڙجڪي سدارن بابت سرڪار جون تجويزون شايع ٿيون هيون. اسين هي سب وقت مٿي مات ۾ هواسين ۽ سرڪار سب ٿڙ ٿڙ ڏاڍي ڪرڻ لاء ڏينهن رات ڪوڙو ٻرچار ڪيو هو. ڪئين دفعا ته رڳو سرڪار جي حامين ۾ نرم ڏر وارن طرفان چيو ويو هو ته ڪانگريس آزاديء جو مقصد ترڪ ڪيو هو. منهنجي خيال موجب ٻيو ته ته اسانجي سياسي مقصد لي زور ڏيڻ اهو صاف ۽ چٽو جاڻائڻ ۾ لي سگهي ته ساڻس پنگتي ۽ اقتصادي مقصد ۾ شامل ڪرڻ ضروري هو. ٻر هت ته فقط ٻن ڳالهين لي بحث محدود رهيو، يعني عام يا شخصي نافرماني ڪرڻ ۾ ڳجهه ڳوه وڪڻ يا ته وڪڻ. سرڪار سان ”صلح“ بابت به ڪي عجيب ڳالهيون هلون. پاپيان ٿو ته گانڌيجيء وائسراء ڏي هڪ تار موڪلي ملاقات گهري ۽ وائسراء جواب ۾ ناڪار ڪئي؛ پوء گانڌيجيء ٻيهر تار ڪئي ۽ ”عزت ٻرٽي ناه“ بابت به اکر لکيا. ٻر اهو ڳڻو شاه صلحاول هئو ڪنهي جنهنجي پنيان اسين ٻيا هواسين؟ هن وقت ته سرڪار ڏاڍي شد مد سان قوم کي هر طرح چيري چٽي رهي هئي ۽ الدمان بيت ۾ قيدين ٻران ليا‌ڳيا ٿي. ٻر جاتم ٿي ته جا به هجي، هيڻ هميشه صلح جي آج ڪرڻ گانڌيجيء جو طريقو هو.

حڪومت جي زبردستي زور شور سان جاري هئي ۽ عام ٿهرڪون لڳهوسار ڪرڻ لاء سب خاص قانون

ڄن ۾ رابندرانات ٽاگور، سي ـ ايف ـ ائنڊروز ۽ ٻيا هوا
ڄن جو ڪانگريس سان تعلق ڪونہ هو، پنهنجن صحين
سان هڪ اپيل ڪيدي، جنهن ۾ انڊمان ۾ قيدين سان
انساني ورتاءَ جي ۽ خاص ڪري هندستان جي جيلن ۾
سندن بدليءَ جون گهرون ڪيائون. هند سرڪار جي
هوم ميمبر تنهن بيان تي خوب ناراضپو ڏيکاريو ۽ صحي
ڪندڙن تي هن قسم جي همدردي ڏيکارڻ ڪري
ڏمر ڪيو. پوءِ تہ پانيان ٿو فقط همدرديءَ جو اظهار
بہ بينگال ۾ گناہ ڪيو ويو.

پيو پيرو ڇهن هفتن جي مهلي ختم ٿي تنهن کان
اڳہ دهرادون جيل ۾ خبرون آيون تہ گانڌيجيءَ پوني
۾ هڪ سهڄ سياءَ ڪانفرنس سڏائي هئي. ۽ ٿي سؤ
ڄنا اُتي ٻاڻ ۾ گڏيا ۽ گانڌيجيءَ جي صلاح سان
عام هلچل روڪي ويئي، پر شخصي نافرماني جي
اجازت رهي. سڀ لڪل طريقا منع ڪيا ويا، سي
فيصلا ڪي دليون اُٿارڻ وارا ڪين هوا، پر حالتن پٺاندر
مونکي ڪو خاص اعتراض ڪين هو. عام طور نافرماني
بند رکڻ سو تہ فقط موجوده حالتن مٿان ٻاهريون ٺپو
هڻڻو هو، ڇو جو سچ پچ تہ عام هلچل اڳيئي بند ٿي
ويئي هئي. لڪل ڪم سو ڪم نہ پر ڪم جو هڪ ٻهانو
هو ۽ اسانجي هلچل جو سياو نمونو خيال ۾ رکي اڪثري
اُئلو اسانکي بي همٿيو بڻائڻ وارو هو. تعلق رکڻ ۽ هدايتون
پهچائڻ لاءِ لڪل طريقا قدري ڪارگر هوا، پر خود هلچل
تہ لڪل ٿي نٿي سگهي.

پر جنهن ڳالهہ ڪري نہ رڳو عجب پر ارمان ٿيم سا
هيءَ هئي جو پوني جي ميڙ ۾ موجوده حالتن ۽

تني ڪري سگهجي. دراصل مهمليءَ کان اڳ هلچل جي اڳواڻي به بزدل ۽ بيڪار ثابت ٿي چڪي هئي. لنڊ‍زيون خسيس ڪاشرنسون ٿيڻ لڳيون هيون ۽ هر طرح جا اُواه ٿهلجي ويا، جن ڪم کي نستو ڪري ڇڏيو. ڪي ڪانگريس جا انڪتنگ ۽ ير بدنت ۽ مانائتا ماڻهو هوا ير ڪين هن جنگ جو مهندار بڻائڻ سائن ظلم ڪرڻو هو. منجهن لڪ جا جهجها آثار ظاهر هوا ۽ ڏکيائن کان حند بچائڻ جاهيائون ٿي. مٿين مهندارن کي بڏلدو ڙندو ۽ من منجهيل ڏسي هيسان ڪجھ ناراض ٿيا ير جنهن صورت ير سپ ڪانگرس جماعتون بيقاعدي هيون تنهن صورت ير ايمت سو اهو ناراضو ظاهر ڪرڻ ڏکيو ٿي پيو.

لنهن ڪانپوءِ گانڌيجيءَ ۲۱ڏينهن اُپواس وار يو. جيل مان آزاد ٿيو ۽ ڇهه هفتا هلچل مهمل ٿي. اُپواس خبر سان ختم ٿيو ۽ آهستي آهستي هن وري پاڻ کنيو. جون جي وچ ڌاري هلچل ٻيا ڇهه هفتا مهمل ڪئي وئي. ليسين سرڪار ڪنهن به طرح پنهنجي اُره زوراوري گهٽ نه ڪئي. بنگال جا ڪرانيڪار اندمان ٻيٽن ير قيد رکيل هوا. خراب ورتاءَ جي سوال تي هنن بک هڙتال ڪيو ۽ هڪ ٻه ڄڻا بکون ڪيڏندي پران ٿيا ڳي ويا. ٻيا ٻه ڄڻا ٻولي ير پيل هوا. جن اندمان جي ڪارروائن تي اعتراض ونڻ لاءِ ميٽنگن ير تقريرون ڪيون سي پاڻ گرفتار ٿي سزاياب ٿيا. سرڪار لکيي اسانکي نه رڳو سختيون سهڻيون، ير مٿي مانت ير سهڻيون هيون. يوءَ ڪري ٻيو ڪو رستو نه ڏسي اسين بک هڙتال رستي پاڻ منا ڪريون. ڪي مهنا پوءِ، سيپٽمبر ۱۹۳۳ ير جڏهن آءٌ به آزاد هوس، ڪن معزز ۽ مشهور ماڻهن

برطانيہ حڪومت جي دورنگي نيتي

حالتن هيٺ ڪين جهڙي سماجڪ ترقي ڪري سگهه
تا ۽ پوءِ ڪري ظاهري ڪي ڪاتا چونڊيل وزيرن کي
سونپيا ويا. سرڪار جي هيڏي ڳري ڇپ جهونن
خيالن وارن کي مددگار ٿئي ٿي ۽ هاڻ ڪن پيڙهين کان
وٺي برطانيہ سرڪار آزاد خيالي ۽ عمل ڇٽ ڪري
اسان تي نادرشاهي يا جيئن پاڻ چوي ٿي "ماباپ"
جي حاڪمي هلائي آهي. ڪيس ڪابہ غير عملداري
سنگٺت هلچل پسند ناهي ۽ منجهائس ڪيس ڪانہ ڪا
بانس ضرور اچي ٿي. هريجن هلچل، هيٺرين خبردارين
وٺندي بہ وقتي عملدارن سان ٽڪر ڪاڏو آهي. مونکي
سورهن ئي آنا خاطري آهي تہ جي سيان ڪانگريس
قومي پيماني تي صابڻ جي استعمال بابت خوب پرچار
ڪري تہ ڪيترن هند سرڪار سان ٽڪر ڪائيندي.
مان نٿو ڀانيان تہ جي حڪومت سچائيءَ تي ٻيهي
تہ عام خلق کي سماجڪ سڌارن جي طرف باز نہ آڻي
سگهندي. پر ڌاريا حاڪم هميشہ شڪ هيٺ اچن ٿا ۽
ماڻهن جون دليون قبري نٿا سگهن. جي ڌاريا هتان
دور ڪيا وڃن ۽ جي اقتصادي تبديليون پهرين
ڪيون وڃن تہ خاطري اٿم تہ ڪابہ همٿ ڀري سرڪار
سولائي سان چڱا خاصا سڌارا ڪري سگهندي.

پر جيلن اندر اسانکي سماجڪ سڌارن، ساردا ائڪٽ
۽ هريجن هلچل جو فڪر اوتو ڪونہ هو. فڪر ۽ خفو
اهوئي هو تہ ڇو هريجن هلچل جي آڏو آئي ٿي. سال ١٩٣٣
مئي مهني ۾ نافرماني هلچل ڇهن هفتن لاءِ بند ڪئي
ويئي ۽ اسين اڪيون پائي ويٺاسين تہ پوءِ ڇا ٿو ٿئي.
هت مهماڻيءَ هلچل کي آخرين ڌڪ ڏنو، ڇو جو جنگ
آزادي مخولبازي ڪري، اڄ بند ۽ سياڻي وري شروع

۾ ڪي جو لد ماڻهو مبڙي فقط للها اُهواو پاس ڪري
انهون ٿي. انهن ۾ شاناتي مردالي طريقي يا ٿر آل انديا
استري منڊل وانگر شاناتي زنالي لموني ڪر ڪار
هلايو ٿي. ۽ انهن کي زبردست برجار ڪرڻ جي
اندرين آگر هئي. ببو ۾ جن آرڊيننس ۽ لاڳيتن قانون
سبب ملڪي لڏريڪون ڏبي بند ڪمون هيون ٿن،
انهن سنستائن کي به سڪاني مرده ڪري ڇڏيو هو.
مارشل لا ممڪن آهي ۾ انقلابي حرڪتن کي جت
ڪري ڇڏي، پر ساڳئي وقت سيبتا ۽ سيبه لڏريڪن
کي به لستو ڪري ڇڏي ٿو.

پر ڪانگريس ۽ ٻيون غير سرڪاري جماعتون
سماجڪ سڌاري لاءِ گهڻو ڪجهه لتيون ڪري سگهن
ٿيهنجو بوهڪ گهڻو سبب آهي. اسان قوميا جي
مرض ۾ مبتلا آهيون ۽ اسانجو سارو ڏيان اوڏانهن
ڇڪيل آهي ۽ ڇڪيل رهندو جيسين ڪي اسان سياسي
آزادي حاصل ڪندا سون. جيئن برناردشا چيو آهي،
" غلام ملڪ انهي ماڻهوءَ وانگر آهي جنهنکي سرطان
جو مرض هجي؛ اهڙو شخص بيءَ ڪنهن به ڳالهه جو
خيال ڪري نتو سگهي ... در اصل ڪنهن به قوم لاءِ
قومي لڏرڪ کان مٿي ٻي ڪا ڳري مصيبت ڪانهي
جا جڻ قدري نموني ۾ هلڻ جلڻ جي هڪ دردناڪ
علامت آهي. غلام قومون دنيا جي ترقي ڪندڙ قومن
کان پنتي پيجو وڃن، ڇو جو ڪين هڪ ئي لوڙي
لڳي رهي ٿي، ۾ ڪيئن قومي آزادي حاصل ڪري
قومي لڏريڪن جي آزاد ڪان آجيون ٿيون."

تازي آزمودي مان ظاهر ٿيو آهي ته اسان موجوده

حامي ۽ حمايتي ٿيندا. سندن لسگهہ لاڳاپا ملڪ جي
نهايت تنگ دل ۽ پنهنجي پيل گروهن سان گهرا ٿيندا ويا
آهن. جيئن جيئن سندن راڄ جي مخالفت وڌي ٿي
تيئن تيئن ڪين عجيب غريب همراھ ڳولها پون ٿا ۽ اڄ ملڪ
۾ انگريز راڄ جا وڏي ۾ وڏا حامي هڪ پاسي ڪٽر
فرقيباز ۽ ٻئي پاسي مذهبي پاڳل ۽ سداري جا دشمن آهن.
مسلم فرقي پرست جماعتون تہ سڀڪنهن نظر سان-
سياسي، اقتصادي ۽ سماجڪ- نائو ڇڙهيل تنگ دل
آهن. هندو سيا بہ ساڻن ڪلهو ڳسائي رهي آهي، پر
هن پنهنجي پوڻ جي شرط ۾ سنائتي يار تہ ڇڻ ونڻ جائي
ناهن. جهڙا سداري جا شترو اهڙائي وڏي واڪي
انگريز راڄ جا وفادار آهن.

پر جي برطانيہ حڪومت ڇپن ڪي چنو لڳائي
ويني ۽ ساردا ائڪٽ سمجهائڻ ۽ عمل ۾ آڻڻ لاء ڪہ
پڇي ۾ نہ ڪيائين، تہ پلا ڪانگريس ۽ ٻين غير سرڪاري
سنستائن ائڪٽ بابت ڇوڪين خوب پرچار ڪيو؟
هي سوال اڪثري انگريز ۽ يورپي اسان کان پڇندا
ڪندا آهن. ڪانگريس بابت ايترو چئبو تہ پوين
پندرهن سالن کان وٺي ۽ خاص ڪري ١٩٣٠ کان
انگريز حاڪمن سان لڙڻ ۽ قومي آزادي هٿ ڪرڻ
۾ پاڻ فنا ڪري رهي آهي. باقي ٻين سنستائن ۾ نہ
ڏوم آهي ۽ نہ عام سان لاڳاپا اٿن. ڳالون مرد جن کي
آدرش هوا، جي ڇرتروان هوا، جن جو عام تي اثر هو
سي ڪانگريس ڏي ڇڪجي ويا ۽ انهن تہ ڳچ وقت
جيلن اندر ڪاٽيو آهي.

پيون سنستائون تہ عام جي ڇوپ کان ڇپيون

شايع ڪري سگهي ٿي، جن لوان گناهه پيدا ڪري، هڪڙن جي گناهن جون ٻين کي سزائون ڏنيون ٿي؛ جن هيٺ هزارين ماڻهو جيلن ۾ وڃي قانوٽيا سا ساڳي سرڪار سارڊا ائڪٽ جهڙو رواجي قانون عمل ۾ آڻڻ کان ڊ لي ٿي. قانون جو اوائلي ائو الاو ٿيو جو قانون هيٺ گناهه بي حد وڌي ويو، ڇو جو قانون بيوقوفي ڪري ڇهن مهنن جي مهلت ڏني هئي؛ ماڻهن ڊ وڙڪ الهيءِ مهلت جو ٻيڙو فائدو ورتو. ٻوءِ ڏلو ويو ته هي قانون هڪ وڏو ڇوڇو هو؛ ڪو به هڪ ٻيا سندس انحرافي ڪري سگهيو ٿي. سرڪار طرفان ته ڪو به پرچار ڪول ڪيو ويو؛ اڪثر ڳوٺن ۾ خبر ٿي ڪانه هئي ته هي ائڪٽ ڪهڙي بلا هو. هندو ۽ مسلمان پرچارڪن وٽان ماڻهن کي اونڌي اُبتي خبر پئي، جن پرچارڪن کي صحيح حقيقت مان ورلي واقفيت هئي.

ظاهر آهي ته هندستان ۾ برطانيه حڪومت جو هن حدتائين سماجڪ خرابين برداشت ڪيون آهن سو هن ڪري نه ته اهي پسند اٿس. انهن برابر آهي ته اهي ٽڙپ ڪڍڻ لاءِ گهٽي اون ڪانه اٿس، جو هو اهي خرابيون ملڪ مٿان حڪمراني ڪرڻ ۾ ملڪ کي ٻيڙڻ ۾ ڪو به دخل اندرون ڏين. اهو به خطرو هجس ٿو ته متان سماجڪ سڌارا پيش ڪندي قسمين قسمين جا ماڻهو رنج ٿين. جا حڪومت اڳئي سياسي ميدان ۾ ڪاوڙ غصي کي منهن ڏيئي رهي آهي سا حڪومت پنهنجون تڪليفون وڌائڻ ڪين چاهيندي. پر تازو سڌارڪ جي نظر کان حالتون اڳي کان وڌيڪ بگڙيون آهن، سبب جو انگريز وٽن تا الهن خرابين جا وڌيڪ

حامي ۽ حمايتي ٿيندا. سنڌ ۾ لڳ لاڳاپا ملڪ جي نهايت تنگ دل ۽ پٺتي پيل گروهن سان گهرا ٿيندا ويا آهن. جيئن جيئن سنڌ ۾ راڄ جي مخالفت وڌي ٿي تيئن تيئن ڪين عجيب غريب همراه ڳولهيا پون ٿا ۽ اڄ ملڪ ۾ انگريز راڄ جا وڏي ۾ وڏا حامي هڪ پاسي ڪٽر فرقيباز ۽ ٻئي پاسي مذهبي پاڳل ۽ سڌاري جا دشمن آهن. مسلم فرقي پرست جماعتون ته سڀڪنهن نظر سان - سياسي، اقتصادي ۽ سماجڪ - ناڻو چڙهيل تنگ دل آهن. هندو سڀا به ساڻن ڪلهو ڪلهي گسائي رهي آهي، پر هن پٺتي پوڻ جي شرط ۾ سناتني يار ته ڄڻ ونڊ جا ئي لاهن. جهڙا سڌاري جا شترو اهڙائي وڏي واڪي انگريز راڄ جا وفادار آهن.

پر جي برطانيہ حڪومت ڇپن ڪي ڇنو لڳائي ويٺي ۽ ساردا ائڪٽ سمجهائڻ ۽ عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪڪ پڇي به نہ ڪيائين، تہ پلا ڪانگريس ۽ ٻين غير سرڪاري سنستائن ائڪٽ بابت ڇوڪين خوب پرچار ڪيو؟ هي سوال اڪثري انگريز ۽ يورپي اسان کان پڇندا ڪندا آهن. ڪانگريس بابت ايترو ڇمبو تہ پوين پندرهن سالن کان وٺي ۽ خاص ڪري ١٩٣٠ کان انگريز حاڪمن سان اڙڻ ۽ قومي آزادي هٿ ڪرڻ ۾ پاڻ فنا ڪري رهي آهي. باقي ٻين سنستائن ۾ نہ ڏوم آهي ۽ نہ عام سان لاڳاپا اٿن. ڏالون مرد جن کي آدرش هوا، جي ڇرتروان هوا، جن جو عام تي اثر هو سي ڪانگريس ڏي ڇڪجي ويا ۽ انهن تہ گهڻو وقت جيلن اندر ڪاٽيو آهي.

پيون سنستائون تہ عام جي چوپ کان ڇپيون ٿي

شايع ڪري سگهي ٿي، جن نوان گناهه پيدا ڪري، هڪڙن جي گناهن جون بہ ڪي سزائون ڏنيون ٿي؛ جن هيٺ هزارين ماڻهو جيلن ۾ وڃي قابو ٿيا سا ساڳي سرڪار ساردا ائڪٽ جهڙو رواجي قانون عمل ۾ آڻڻ ڪان ڌلي ٿي. قانون جو اوائلي اثر اهو ٿيو جو قانون هيٺ گناهه بي حد وڌي ويو، جو جو قانون بيوقوفي ڪري ڇهن مهنن جي مهلت ڏني هئي؛ ماڻهن ڌوڙي الهيءَ مهلت جو پورو فائدو ورتو. بوءِ ڏنو ويو تہ هي قانون هڪ وڏو چرچو هو؛ ڪو بہ هڪ ٻيا سندس انحرافي ڪري سگهيو ٿي. سرڪار طرفان تہ ڪوبہ پرچار ڪونہ ڪيو ويو؛ اڪثري ڳوٺن ۾ خبر ٿي ڪانہ هئي تہ هي ائڪٽ ڪهڙي بلا هو. هندو؛ مسلمان پرچارڪن ونان ماڻهن کي اونڌي اٿتي ڪجهہ ٻڌي، جن پرچارڪن کي صحيح حقيقت مان ورلي واقفيت هئي.

ظاهر آهي تہ هندستان ۾ برطانيہ حڪومت جو هن حدتائين سماجڪ خرابيون برداشت ڪيون آهن سو هن ڪري تہ تہ اهي پسند اٿس. انهن برابر آهي تہ اهي تڙي ڪيڻ لاءِ گهٽي اون ڪانہ اٿس، جو جو اهي خرابيون ملڪ مٿان حڪمراني ڪرڻ ۾ ملڪ کي ٻيڙڻ ۾ ڪونہ دخل لڳيون ڏين. اهو بہ خطرو رهيس ٿو تہ متان سماجڪ سڌارا پيش ڪندي قسمين قسمين جا ماڻهو رنج ٿين. جا حڪومت اڳيئي سياسي ميدان ۾ ڪاوڙ غصي کي منهن ڏيئي رهي آهي سا حڪومت پيهنجون تڪليفون وڌائڻ ڪين چاهيندي. پر تازو سڌارڪ جي نظر ڪان حالتون اڳي کان وڌيڪ بگڙيون آهن، سبب جو انگريز وچن تا انهن خرابين جا وڌيڪ

جا گيت ڳائي، سرڪار جي "ڊورنگي نيتيءَ" جي ڪاميابيءَ لاءِ دعائون پنيون هوائون.

اهڙين حالتن ۾ گانڌيجيءَ جي اپيل تي آءٌ واڻڙو ٿي ٿيس ۽ تيهان وقت ڪ راجگوپالچاريہ جي هٺ پچاڙ تي، جو فقط ڪي هفتا اڳ ڪانگريس جو انڪنگ پريزيڊنٽ هو، هنن نون شخلن ڪري هل چل ڪي هاڃي رسي، پر جنهن ڳالهہ ڏکويم ٿي سو هن سوال جي اخلاقي طرف. منهنجي نظر ۾ گانڌيجي يا ٻيا ڪنهن ڪانگريس ليڊر جو هنن ڳالهين ۾ هٿ وجهڻ اخلاقي خيال کان ناجائز هو ۽ جي هزارين جيلن ۾ هوا يا ٻاهر جنگ لڙي رهيا هوا تن سان وعده شڪني هئي. پر سمجهيم ٿي تہ گانڌيجيءَ هي سڀ ٻي نظر سان ڏٺو ٿي.

منڊر برويش بل ڏي جيڪو سرڪار تڏهن ۽ پوءِ رخ ورتو سو ڏسي اسانجون اکيون کليون. بل پيش ڪندڙن جي راهہ ۾ هرقسم جا روڙا وڌائين، پوءِ بل مهمل ڪيائين، مخالفت ڇيڙيائين ۽ آخر ڪار پاڻ مخالفت ڪري بل ختم ڪيائين در اصل ملڪ ۾ سيني سماجڪ سڌارن ڏي سندس تورو گهڻو اهڙوئي رخ رهيو آهي ۽ ڌرمي ڳالهين ۾ دست اندازي نہ ڪرڻ جي بهاني سماجڪ سڌارن کي بنجو ڏنوائس. پر ساڳي وقت اسانجي سماجڪ خرابين تي نڪتہ چيني ڪندي يا ٻين کي ڇيڙيندي ذرو بہ نہ هڇڪي آهي. ڪٿي ڇنجي تہ پيل ۾ ساردا بال - وواهہ بندش جو بل پاس ٿي ويو ۽ پوءِ قانون جو برو حال ڏسي خبر پيئي تہ سرڪار ڪيتري قدر اهڙا قانون عمل ۾ آڻڻ کان گسي ٿي. جا سرڪار راتو واهہ آرڊيننس جا ستا

٤٨ — برطانيه حڪومت جي ٻورنگي نيتي.

هريجن هلچل جاري هئي. پهرين يروڊا جيل مان ۽ پوءِ ٻاهران گانڌيجي سندس رهبري ڪئي ٿي. ملڪ ۾ سخت جلبلي هئي ته مندر پرويش تان بندشون لاٿيون وڃن ۽ انهيءَ مراد سان هڪ بل مرڪزي اسيمبليءَ ۾ پيش ڪيو ويو ۽ پوءِ هڪ ترس جهڙي ڳالهه ٿي، جو هڪ ٻالي مشهور ڪانگريس ليڊر دهليءَ ۾ اسيمبلي ميمبرن جي گهر گهر ويو ۽ مندر پرويش بل لاءِ سندن ووٽ هٿ ڪرڻ لڳو. خود گانڌيجي سندس هٿان ميمبرن ڏي اپيل موڪلي، سو سڀ لڏهن ڀڏهن نافرماني تحريڪ اڃا چالو هئي، ماڻهو اڃا جيلن ۾ پئي ويا، ۽ اسيمبليءَ جو ڪانگريس بهشڪار ڪيو هو ۽ سڀ اسانجا ميمبر اُها ڇڏي آيا هوا. جو ٻولو باقي رهيو هو ۽ جي ٻوءِ خالي جڳهون ڀري وينا، تن هن نازڪ وقت ڪانگريس لي جلهون ۽ سرڪار جي پنيرائي ڪري پاڻ موڪيو هو. جهڄهن ته حڪومت کي سخت قاعدا پاس ڪرڻ ۾ ۽ اُنهن لڳرن آرڊيننس کي پڪو بڻائڻ ۾ ڪافي مدد ڏني هئي. اُهي اوٽاوا ڳاڻه ڳجهي وينا هوا ۽ دهلي سملي لنڊن ۾ ٻئين ماڻهن سان ڪاٺي پئي مزا ماڻي ۽ هندوستان ۾ برطانيه راڄ جي شڪرگذاري

هڪ ٽڪو ٿي سچائي سان، کهڙي به قربانيءَ لاءِ تيار ٿي سچ جي ڳولا ڪري ٿو ته آءٌ اهو ويچار ڌرمي سڏيندس. سبب جو ڌرم اندر اهو وشواس سمايل آهي ته منش جي جنن جي اعليٰ مراد آهي، جا موجوده سماج جي جيون ۾ پر منش جاتيءَ جي جيون کان به اونچي آهي. خود ناستڪتا، جڏهن سگهارن سياون ۾ واسو ڪري ٿي ۽ جڏهن طاقت جو ۽ نه ڪمزوريءَ جو اظهار ڪري ٿي، تڏهن مذهبي روح جي شاندار فوج ۾ ملي قدم کڻي ٿي.

جي شرط رومين رولنڊ ڏنا آهن سي پورا ڪرڻ جي آءٌ هام نٿو هڻان، پر انهن شرطن تي آءٌ به هن شاندار فوج جي پنيان پير پرڻ لاءِ تيار آهيان.

ترالو ڪن ٿا. پڌرو آهي تہ هن شبد جو اُبوڪ هڙ
ڌرم لي ٽيڪا ٽيڻو ڪندڙ ن کان تنهہ ترالو ڪري ٿو
۽ شايد ڌرم جي معنيٰ نبتي ڪري ٿو. هن ريت ساڳيو
شبد ڌار ڌار معنائن ۾ استعمال ڪرڻ هڪ ٻئيءَ کي سمجهڻ
ڏکيو ڪري ڇڏي.

ڌرم شبد جي وياکيا تازو پروفيسر جان ڊيوئي
هن ريت ڪئي آهي، جا شايد ڌرمي ماڻهو قبول
نہ ڪن. سندس خيال موجب ڌرم اُها چيز آهي جا
"جيون جي چڙو چڙ ۽ ڦرندڙ گهولدڙ واقعن کي ملائي
سمجهڻ جي ڪنجي آهي." يا "ڪا بہ پرورش لي جا
هڪ آدرش اڳيان رکي، الڪون اورانگهي، ڪست
سهي جاري ڪئي وڃي ٿي ۽ انهيءَ خيال کان تہ عام
جي هميشہ يلي لاءِ ٿيندي سا پرورلي ڌرمي روپ
جي آهي." جي ڌرم جي معنيٰ اِها آهي تہ ڪنهن
کي بہ هن لي اعتراض ٿي نتو سگهي.

رومين رولند بہ ڌرم شبد کي ڇڪي اهڙي معنيٰ
ڏني آهي جو سيني ڌرمن جا پڪا پوڄاري شايد ٽپ
ڇڏيندا. پنهنجي ڪتاب Life of Ramakrishna ۾
لکي ٿو تہ، "ڪئين اهڙا منش جي هر قسم جي ڌرمي
ميتا کان آجا آهن يا پاڻکي آجا سمجهن ٿا، پر جي
سچ پچ بڌيءَ کان مٿي هڪ سچيت اوستا ۾ مگهن
وهن ٿا، جنهن کي هو ساميواد، ڪميونسٽ واد،
منش هِت واد، قوم واد، بُڌي واد ڪري سڏين ٿا.
وچار جي گڻ خاصيت مان ۽ نہ وچار جي مضمون يا
مقصد مان سهي ڪري نہ وچار ڪيئن آيبن ٿو، يعني
ڌرم مان آيبن ٿيو يا نہ. جي اهو وچار جا بہ ٽئي

هڪ ٽڪو ٿي سچائي سان، کهڙي به قربانيءَ لاءِ تيار ٿي سچ جي ڳولا ڪري ٿو ته آءٌ اهو ويچار ڌرمي سڏيندس. سبب جو ڌرم اندر اِهو وشواس سمايل آهي ته منش جي جنم جي اعليٰ مراد آهي، جا موجوده سماج جي جيون ۾ منش جاتيءَ جي جيون کان به اونچي آهي. خود ناستڪتا، جڏهن سگهارن سياڻن ۾ واسو ڪري ٿي ۽ جڏهن طاقت جوءِ نه ڪمزوريءَ جو اظهار ڪري ٿي، تڏهن مذهبي روح جي شاندار فوج ۾ ملي قدم کڻي ٿي.

جي شرط رومين رولنڊ ڏنا آهن سي پورا ڪرڻ جي آءٌ هام نٿو هڻان، پر انهن شرطن تي آءٌ به هن شاندار فوج جي پنيان پير پرڻ لاءِ تيار آهيان.

ترالو ڪن ٿا. پڌرو آهي تہ هن شبد جو اُپيوگ هڙ ڌرم ني ٿيڪا ٿبطو ڪندڙن ڪان نيهہ ترالو ڪري ٿو ۽ شايد ڌرم جي معنيٰ ٿبتي ڪري ٿو. هن ريت ساڳيو شبد ڌار ڌار معنائن ۾ استعمال ڪرڻ هڪ ڀيءُ ڪي سمجهڻ ڏکيو ڪري ڇڏي.

ڌرم شبد جي وياکيا تازو پروفيسر جان ڊيوئي هن ريت ڪئي آهي، جا شايد ڌرمي ماڻهو قبول نہ ڪن. سندس خيال موجب ڌرم اها چيز آهي جا "جيون جي چڙوچڙ ۽ ڦرلدڙ گهرلدڙ واقعن ڪي ملائي سمجهڻ جي ڪنجي آهي." يا "ڪا بہ پروڙ ني جا هڪ آدرش اڳيان رکي، اٽڪون اورانگهي، ڪنهن سهي جاري ڪئي وڃي ٿي ۽ اهيءَ خيال ڪان تہ عام جي هميشہ ڀلي لاءِ ٿيندي سا پروڙلي ڌرمي روپ جي آهي." جي ڌرم جي معنيٰ اِها آهي تہ ڪنهن کي بہ هن تي اعتراض ٿي نتو سگهي.

رومين رولند بہ ڌرم شبد کي ڇڪي اهڙي معنيٰ ڏني آهي جو سيني ڌرمن جا پڪا پوڄاري شايد ٿب ڇڏيندا. پنهنجي ڪتاب Life of Ramakrishna ۾ لکي ٿو تہ، "ڪئين اهڙا منش جي هر قسم جي ڌرمي مٽيتا کان آجا آهن يا پاڻکي آجا سمجهن ٿا، پر جي سچ پچ بُڌيءَ کان مٿي هڪ سچيت اوستا ۾ مگهن وڃن ٿا، جنهن کي هو سامياواد، ڪميولسٽ واد، منش هت واد، قوم واد، بُڌي واد ڪري سڏين ٿا. وچڙ جي گرهڻ خاصيت مان ۽ نہ وچار جي مضمون يا مقصد تان سچي ڪبو تہ وچار ڪيئن اُتپن ٿيو، يعني ڌرم مان اُتپن ٿيو يا نہ. جي اِهو وچار جا بہ ٿئي

قوم سياست ۽ اقتصاديت ۾ ٻيءَ قوم جي غلام آهي ۽
هر طرح پدل جڪڙيل ۽ آزاريل آهي سا ڪڏهن به
اندرين ترقي نٿي پائي سگهي. يعنيٰ ته اندرين ترقي
لاءِ به ٻاهرين آزاديءَ ۽ موافق وايو منڊل ضروري آهن.
اها ٻاهرين آزادي حاصل ڪرڻ ۽ وايو منڊل بدلائڻ
لاءِ جيئن اندرئين اُنتيءَ ۾ ڪي به اٽڪون نه پون،
ضروري آهي ته اهڙا اُپاءُ وٺجن جي مقصد تي پهچائڻ
۾ آڏو نه اچن. جڏهن گانڌيجي چوندو آهي ته مقصد
کان اُپاءُ مٿي ۽ مکيه آهن. تڏهن ڀانيان ٿو ته سندس
چوڻ جو به ساڳيوئي مطلب آهي. پر ساڳئي وقت
اُپاءُ جوڳا هئڻ کپن جي مقصد ڏي نين ٻيءَ صورت ۾
سڀ ڪوششون بيڪار ٿينديون ۽ ڪير ڄاڻي، اندر
توڙي ٻاهر، اڳي کان به بدتر حالتون ٿين.

ڪنهن هنڌ گانڌيجيءَ لکيو آهي ته، ”ڪو به منش
ڌرم بنا جيئي نٿو سگهي. ڪي اهڙا آهن جي پنهنجي
عقل جي اَيمان ۾ چون ٿا ته اسانجو ڌرم سان ڪو به
واسطو ناهي. پر سي انهيءَ ماڻهوءَ وانگر آهن جو چوي
ته آءٌ ساهه کڻان ٿو پر مونکي نڪ آهي ئي ڪو نه.“
ٻئي هنڌ وري هيئن چوي ٿو ته، ”سچ جي پو
مونکي راجنيتي جي کيتر اندر آندو آهي؛ ۽ آءٌ ڪنه
به هٻڪ بنا، پر نمرتا ڀاءُ سان، چوان ٿو ته جي شخ
ڀائين ٿا ته ڌرم جو راجنيتيءَ سان ڪو به واسطو نا
تن کي ڌرم جي ارٿ جي ڪل ڪانهي.“ شايد سند
لکيو وڌيڪ صحيح ٿئي ها جي چوي ها ته ج
شخص ڌرم کي راجنيتيءَ کان طلاق ڏ
چاهين ٿا سي شخص ”ڌرم“ شبد جو ارٿ ڪانئس

آڻڻي آهي)؟ شايد مذهب معنحل انسان جي اندرين ترقي ۽ سندس چت جو الهيءَ طرف وڪاس جو چڱو سمجهيو وڃي ٿو. اهو ڪهڙو طرف آهي تنهن بابت نه تڪرار ڪبندو. پر جيتري قدر آءٌ سمجهان ٿو مذهب الهيءَ اندرئين تبديليءَ تي زور ڏئي ٿو ۽ چوي ٿو ته ٻاهرين تبديلي بـ الهي اندرئين جـو ٻاهرو آهـي. ڪو به شڪ ناهي ته اندرئين وڪاس جو ٻاهرين حالتن تي خوب اثر پوي ٿو. پر ايترو نه پڌرو آهي ته ٻاهرين حالتن جو اندرئين وڪاس تي خوب اثر ٿئي ٿو. ٻنهي جو هڪ ٻئي تي اثر آهي. عالم آشڪار آهي ته موجوده ڏٺن واري مغرب پر اندرين ڪان ٻاهريان سڌارا گهڻو تمر وڏي ويا آهن. پر تنهنجي معنحل ناهي ته جيئن ڪنهن ماڻهو مشرق پر سمجهي ويـنـا آهن، ڇاڪاڻ اسين ڏٺن پر پٽتي ۽ ٻاهرين سڌارن پر ٻرا آهيون، تنهنڪري اسانجو اندريون وڪاس وڌيڪ ٿيو آهي.
اهو هڪ اسانجو پرم پولو آهي جنهنسان اسين پاڻکي دلاسو ڏيون ٿا ۽ پهنجي هيٺائي کي لڪائڻ چاهيون ٿا. ممڪن آهي ته خاص شخص ٻاهرين حالتن ۽ وايومنڊل تي غالب پئي اندر چوڏول پر وڃي چوٽ چڙهن. پر وڏن گروهن ۽ قومن لاءِ ڪنهن حد اندر ٻاهرين ترقي ضروري آهي جنهن بنا اندرين ترقي محال آهي. جو شخص اقتصادي حالتن جو شڪار بڻجي ٿو ۽ جو شخص روز مره جـي روزگار لاءِ محتاج آهـي سـو شخص ڪنهن اوچي درجي جو اندريون وڪاس ورلي حاصل ڪري سگهندو. جـو طبقو پيڙيل ۽ پائمال آهي سـو ڪڏهن نه اندرين ترقي حاصل ڪري سگهي.. جا

ڪو بہ ٻيو لفظ ڪونہ ليندو جنهنجون ٻيا ٻيا
ٻوليءَ ۾ ڪو ٻيو لفظ ڪونہ ليندو جنهنجون ٻيا ٻيا معنائون ڪيندا؛ جهڙوڪ
ماڻهو اينتريون ٻيون ٻيون معنائون ڪيندا؛ جهڙوڪ
ماڻهو اينتريون ٻيون ٻيون معنائون ڪيندا؛ تہ اِهو لفظ پڙهندي يا
”مذهب“ لفظ. ممڪن آهي تہ اِهو لفظ پڙهندي يا
ٻڌندي ڪي بہ ڄڻا مشڪل ملندا جن جي من ۾ ساڳيا
خيال ويچار ۽ صورتون ڪڙيون ٿينديون. انهن خيالن ۽
صورتن ۾ هي سڀ هجن يعني پوڄا پاٺ، ڪريا ڪرم،
ڌرمي گرنٿ، ماڻهن جو سماج، ڪي مٺيون مٺائون،
نيتي، شرڌا، پريم، ڀؤ، گهرٽا، ديا، بليدان، تپسيا،
اُپواس، يوڄن، پرارٿنا، پراچين اتهاس، شادي، غمي،
پرلوڪ، فساد ۽ مارا ماري وغيره. انهن سڀني قسمن جي
خيالن ۽ صورتن ڪري نہ رڳو سمجهڻ ۾ بي حد گڙٻڙ پيدا
ٿئي ٿي پر ڪري چئجي تہ هميشه جوش جولان اُٿي
ٿو، جنهنڪري ٿڌي سيني ويچار ڪرڻ محال ٿيو
پوي. هن لفظ ”مذهب“ ڪي جي ڪٿي ڪو خاص
مطلب هو تہ هاڻ اهو نہ رهيو آهي. باقي لفظ فقط مونجهارو
ڪري ٿو ۽ ڀين ڀين معنائن ڏيڻ ڪري اَجائي ازحد
بحث تڪرار جو سبب بڻجي ٿو. ڏاڍو چڱو ٿئي، جي
اِهو لفظ بنهہ ڪم نہ آڻجي ۽ سندس جڳهہ تي ٻيا لفظ
پر جِٽين ۽ خاص معنائن سان ڪم آڻجن مثلاً: ايشور
وديا، تتوگيان، نيتي، نيتي شاستر، آتمڪتا، آڌياتم
وديا، ڪرتويہ، ڪريا ڪرم وغيره. خود اِهي لفظ بہ
پورا صاف ناهن، پر تڏهن بہ سندن مطلب وري بہ ”مذهب“
لفظ کان وڌيڪ صاف آهي. وڏو فائدو هي، ٿيندو
جو هنن لفظن سان جوش جذبا اينتري قدر ڪين اٿندا،
جي جڻ ”مذهب“ لفظ کي ويڙهي وڪوڙي ويا آهن
تڏهن پلا ”مذهب“ ڇا آهي، (جي اِهو لفظ ڪ

سان ڪو واسطو نہ رهي، پر اهي لبر "گناهہ" جي مذهبي منے ني سبتل آهن. منظر مذهب سدائين قري هڪ دائمي سوارت ٿيو بوي ۽ انهيء صورت ۾ لاچار هر ڪنهن تبديل سداري جو مخالف ٿي ٿو.

اها ڳالهہ عالم آشڪار آهي ته اوائلي ۾ عيسائي چرچ غلامن جي پنگتي حالت سڌارڻ ۾ مدد ڪان ڪئي. پوء اهي غلام مالي حالتن ڪري يورپ جي وچولي جُڳ ۾ قري زمين جي مالڪن جا ٿر بڇجي پيا. تنهن ڳالهہ بابت چرچ جو وخ بہ سؤ سال پوء (۱۷۲۷ ۾) هبنتين خط مان چٽو ظاهر آهي جو لندن جي بشپ امريڪا جي ڏاکڻين شنڪن ۾ غلامن جي مالڪن کي لکيو:

"عيسائي مذهب يا انجيل مقدس قبول ڪرڻ ڪري ملڪيت جي حقن يا نس ناگرڪ حقن ۾ ذرو بہ ڦيرو نہ ٿو بوي. پر انهن سڀني ڳالهين ۾ ساڳيا ماڻهو ساڳئي حڪومت ۾ اڳي وانگر رهندا ولن ٿا. جا نجات عيسائي مذهب بخشي ٿو سا نجات گناهہ شيطان ۽ انسان جي شهوتن ۽ بي حد خواهشن ۽ حرص هَوس کان آهي. پر ٻاهرين وهنواري حالتن بابت جيڻ ماڻهو اڳي هوا، غلام يا آزاد، ليڻ پوء ته رهندا ۽ عيسائي ٿيڻ يا بپتسما ڏيڻ بعد منجهن ڪو ہ تنهن ڦيرو نہ ٿو بوي."

ڪو ہ منظر مذهب هن طرح شدمد سان پنهنجي راء ڪين ڏ يندو، ہ ملڪيت ۽ موجوده پنگتي سرشتي بابت در اصل ساڳيوئي رخ وٺندو.

اها مشهور ڳالهہ آهي تہ هڪ ٻئي کي سمجهائڻ لاء بوليء جا لفظ هڪ ڪچو وسيلو آهن ۽ اهي لفظ ڪنهن پيرا ٽراليين معنائن ۾ سمجهيا ويندا آهن. شايد ڪنهن ۾

جيئن ٽيڪ جنهن لموني جيوت ۾ انهيءَ مت جي پيروي
ڪن ٿا سا شايد آءٌ قبول نہ ڪريان. منهنجو تہ "Tao"
يعني هلڻ جي مارگ ۽ رهڻ جي نموني سان ئي واسطو
آهي؛ تہ ڪيئن جيوت جو ڳجهہ سمجهي، انڪار ڪرڻ
بنا، نہ فقط سويڪار ڪجي پر مارگہ جي پيروي ڪري
جيوت سڌار جي. پر رواجي طور مذهبي مدنظر جڻ هن
دنيا سان ناتوئي ٽٽي رکي سا مونکي عقل ويچار
جي دشمن لڳندي آهي، ڇو جو اِها مدنظر پڇڻ بنا
نہ فقط مقرر ۽ اڻ ڦرندڙ عقيدن ئي بيٺل ٿئي ٿي پر
دل جي وهمن جوشن ۽ جذبن تي. جنهنکي آءٌ روحانيت
يا روحاني ڳالهيون سمجهان ٿو تنهنکان گهڻو دور رهي ٿي
۽ جاڻي يانہ جاڻي حقيقت کان منهن موڙي ٿي تہ متان
اِها حقيقت سندس مقرر عقيدن سان ٺهڪي نہ اچي.
اِها مدنظر نهايت تنگ ۽ ٻين خيالن ويچارن کي سهي
ئي ٿي؛ اها پاڻ پوري ۽ ايمان پري آهي اڪثري
سوارٿي ۽ ڪارساز ماڻهو منجهانس فائدو وٺي سگهن ٿا.
تنهن جي اِها معنيٰ ناهي تہ ڌرمي ماڻهو اڳي ۽
اڄ اعليٰ اخلاقي ۽ روحاني رنگہ جا نہ ٿيا آهن پر اِها معني
اٿس تہ مذهبي‌مدنظر عام ماڻهن جي اخلاقي ۽ روحاني
ترقي وڌائي ٿي، بلڪ روڪي ڇڏي ٿي جي اخلاقيت ۽
روحانيت هُن دنيا جي نہ پر هِن دنيا جي ماڻهن سان تواي
ماڻي وڃي ٿي. رواجي طور مذهب معنيٰ انسان ڇڏي
خدا يا ذات مطلق جي ڳولا ۽ مذهبي شخص سماج جي ڀلي
کان وڌيڪ پنهنجي ايڻاري بابت منتظر رهي ٿو. صوفي
ماڻهو پاڻ ڏسارڻ لاءِ سنيري ٿو، پروات تي الٿو پاڻ ۾ ڦ
آڻڪي پوي ٿو. اخلاقي ايمن جو بہ سماجڪ ضرور

سيني لاءِ سٺري ڳالهه آهي، پر ٿنهن شايد انگريز دنيا
کي گوءِ ڏيئي وڃن.

پراٽيسٽنٽ مت نين حالتن جي دار موافق، ٺهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ اوڪ پرلوڪ ۾ سک آرام چاهيو ٿي. هن لوڪ ۾ چڱو سوڀارو ٿيو، پر ڌرمي نظر سان هي سنگنت ڌرم نه گهر جو نه گهاٽ جو رهيو. در اصل ڌرم جي جڳهه رفته رفته وڏن ڏلڻ ۽ سڪڻ جذبن وڃي ورتي. رومن ڪئٿالڪ مت هن ويڙهه کان ٻچي ويئي جو جو قديم اندر سوگهي رهي ۽ جيسين اهو گهر سالم رهندو تيسين هي به وڌندي، ويڃهندي. هن وقت مغرب ۾ زنده دين جو فقط اهوئي مثال رهيو آهي. هڪ ڪئٿالڪ دوست جيل ۾ مون ڏي ڪيترا ڪئٿالڪ مت تي ڪتاب ۽ روم پاپا جا گشتي اعلان موڪليا جي دلچسپيءَ سان پڙهيم. پڙهي محسوس ڪيم ته ڪيئن اڪيچار ماڻهن لئي هن مت جو آچا ضابطو آهي. اسلام ۽ عام هندو مت وانگر هيءَ به شڪ شبهي ۽ من اندر جنگ کان رکي وئي ٿي ۽ پرلوڪ ۾ سڀجون پاسي ٿي جو هن لوڪ جون اوڻايون پوريون ڪندو.

پر آءٌ ڇا ڪريان؟ آءٌ ته هن ريت کو اڇو پاهه ونڻ نٿو گهران. مونکي ته سمنڊ شاهه جون لهرون طوفان پسند آهن. لڪي ڪي پرلوڪ ۾ موت کانپوءِ ڇا ٿيندو تنهن ۾ ڪا خاص دلچسپي اٿم. مون لاءِ ته هن لوڪ جا سوال مسئلا ڪافي مشغولي آهن. مونکي ته چينين جي جيون بابت جهولي مدنظر آئڙي ٿي، جا اصلي اخلاقي ۽ قدرتي ادومي يا چئو ته ناستڪ ولڪ جي آهي،

ائين آهي ته سندس ڪئين پوڄاري اعليٰ درجي
ا انسان ٿيا آهن، پر جنهن نموني هن چرچ برطانيه
هنشاهيءَ جا مطلب پورا ڪيا آهن ۽ سرمائيداري توڙي
لطنت شاهيءَ کي اخلاقي ۽ مذهبي جامو پهرايو آهي
ونه هڪ حيرت جو ڪم آهي. ايشيا ۽ آفريڪا کنڊن
ر انگريزن جي لوٽو ۽ ڦورو نيتيءَ کي هن چرچ اونچي
ايت جا درشٽانت ڏيئي ماڻائتو بڻايو آهي ۽ انگريزن
جي دلين ۾ هڪ عجيب گهمنڊ پيدا ڪيو آهي،
جنهنڪري هو هميشه پاڻکي صحيح سمجهن ٿا ۽ جو
ڏسي پين کي رشڪ ٿئي ٿو. پوءِ هميشه صحيح هئڻ جو
دل کي آئت چرچ منجهن پيدا ڪيو آهي يا چرچ ۾ به
منجهائن پيدا ٿيو آهي، سو آءٌ نٿو چئي سگهان.
يورپ ۽ اميريڪا ۾ پيا ڪم نصيب ملڪ اڪثري
انگريزن کي بگلا ڀڳت - دغا باز انگريز ته جهونو طعنو
ائن - سڏيندا آهن، پر سو شايد حسد جو مٿن حملو هجي.
نڪي ڪي پيو ڪو به سلطنتي ملڪ انگريز ملڪ جي
لاهڻي لاهي سگهي ٿو، ڇو جو ڏسبو ته سندس ڪارناما
به اهڙا ئي ڪارا نڪرندا. نڪي ڪي جو ملڪ ڇاڻي
ڀڄهي پاکنڊ ڌاري ٿو، وقت تي اُها طاقت ظاهر ڪري
سگهي ٿو جا انگريزن بار بار ظاهر ڪئي آهي. جنهن
مذهب جي ڇاپ اختيار ڪئي ائن تنهن شايد وهنواري
مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ سندن اخلاقي مادو ضعيف
ڪري ڇڏيو آهي. پين ملڪن ۽ قومن ڪئين پيرا انگريزن
کان وڌيڪ بدڪاريون ڪيون آهن پر ڪڏهن به ساڳئي
طرح لوڀ کي پيچ بڻائڻ ۾ ڪامياب نه ٿيا آهن. پٽي
جي اڪه ۾ موزيسر ڏسڻ ۾ پنهنجي اکه ۾ ڦلو پلجي وڃڻ

ڪجهه ته لڪڙ ۾ ڪيل هو ۽ شايد مهاڀاري لڙائي ڪانپوءِ اهو هڪ لڪڙو ٻروڏيءَ دل سان ڪمل خبر خواهيءَ جو اشارو هو. مگر منزل مقصد مٿرو ٿي، ڊڪو ۽ ڪو جو واپس وڃڻ محال هو." ولايت جي چرچ جو مکي هندوستان جي سياست بابت هيئن نهايت تنگ دل رهي سان ڏيان ۾ رکڻ جي ڳالهه آهي. جو اعلان ۽ قدم هندوستان ٻنهي ناڪامي سمجهيو ٿي ۽ جنهنڪري آسهڪار ۽ منجهائس ٻيا نتيجا نڪتا سوئي اعلان هي آزچشمپ "لڪڙو ۽ وڏي دل وارو" سمجهي ٿو. انگريز حاڪم طبقي کي اِهي خيال مان راحت ملي ٿي ۽ شڪ ناهي ته پاڪي درياهه دل سمجهي پيي ٻيري پاڪي ڏابوي شاباس ٿو ڏئي.

تازو هڪ مثال هت آيو اٿم جنهن مان ڏسبو ته ڪيئن نه چرچ آف انگلنڊ اُٺ سڏيءَ طور هندستان جي سياست لي اثر وجهي ٿي. تاريخ ٧ نومبر ١٩٢٤ گڏيل علائقي ۾ هندوستاني عيسائن جي ڪانپور ۾ پرانتڪ ڪانفرنس ۾ آجبان ڪامٽي جي سڀاپتيءَ مسٽر ڊيوڊ چيو ته "عيسائي ٿي اسين مذهب ڪري بادشاه سان وفاداريءَ ۾ ٻڌل آهيون، جو اسان جي دين جو رڪيال آهي." هنن لفظن جي صاف معنيٰ آهي برطانيه سلطنتساهيءَ جي مدد. مسٽر ڊيوڊ پنهنجي همدردي اِهن ولايت جي مردار ڏرواڙن خيالن سان ظاهر ڪئي جي سول سروس ۽ پوليس جي حق ۾ ۽ ٿين جو ڳڻڪ جي خلاف هوا، جنهنڪري هندستان ۾ چرچ مشن جي ڪم کي خطرو هو. (لوٽه ختم)

ٿيو آهي جو آد ڪان ولي سرڪاري سياسي ڪاتو ٿي رهيو آهي. (١)

(١) هندستان ۾ چرچ آف انگلنڊ ۽ حڪومت جي هڪ ئي ڳالهه آهن. سرڪاري پگهاردار پادري پڻ پگهار دار عملدارن وانگر سلطنت شاهي جا انگ بڻيل آهن. اها چرچ ٿلهي ليکي ملڪي سياست بابت تنگدل ۽ سداري واداري جي خلاف رهي آهي. رواجي عيسائي پادري اڪثري هندستان جي تواريخ ۽ تهذيب کان غير واقف رهي ٿو ۽ نڪي ڪي واقف ٿيڻ لاءِ ذري به ڪوشش ڪري ٿو. هو ته ڪافرن جي گناهن ۽ قصورن ڏيکارڻ ۾ ئي رڌل آهي. البت ڪي عمدا مثال اپواد طور ليندا. مثلاً چارلي انڊروز جهڙو سچو دوست هندستان کي ڪو ورلي ملندو. سندس محبت ۽ خدمت ۽ بي حد دوستي ڏسي جيءُ بهار ٿئي ٿو. پوني جي ڪرسٽ شيوا سنگهه ۾ ڪي اعليٰ انگريز آهن جن جي مذهب کين سيکاريو آهي ته ڪيئن ٻين کي سمجهجي ۽ شيوا ڪجي ۽ نه وڏ ماڻهپائي ڏار جي. انهن سڀني ممت مٿائي پنهنجون عمدون خاصيتون ملڪ جي ماڻهن جي شيوا ۾ ارپڻ ڪيون آهن. ٻيا به ڪيترا چرچ ۾ ٿي گذريا آهن جن جا نالا ترت سان-ياد ڪيا وڃن ٿا.

هائوس آف لارڊس ۾ ١٢ ڊسمبر ١٩٣٤ ڳالهائيندي آرچبشپ آف ڪنٽربري اٿي ١٩١٩ جي مانٽيگو-چيمسفورڊ سدارن بابت اشارو ڪندي چيو ته. ”آءٌ ڪڏهن پائيندو آهيان ته سرڪار جو اهو اعليٰ اعلان

هوند هلنديءَ وارن جي حمايت. پر اها نه ٻڌڪ جاڻ
اُن نه منحوس ٻيو نه ڪم سمايل آهي، جو انسان جي
دلين جي اندرين بڪ لاهي ٿو. جي انهن نه هجي ها
نه ڪيئن هڏي زبردست طاقت ڏاري ها ۽ بي شمار
انسان جي ڪمل دلين ڪي سالت ۽ راحت بخشي ها؟
پلا انهيءَ سالت جي اها معنيٰ نه نه هجي نه اندي ايمان
جو اُجهو يا سوال جواب کان پناهه؟ اها سالت منهن
سمنڊ جي لهر لوڏي کان بچي بندر ۾ سلامتيءَ سان
پهچڻ واري هئي؟ يا ڪا انهيءَ کان وڏيڪ وستو
آهي؟ ڪن حالتن ۾ بيشڪ انهيءَ کان وڏيڪ
وڌ هئي.

اڳي ڪٿي ڪم نه هو، پر سنگنٽ ڏرم هن وقت
گهٽي قدر هڪ خالي کوکو رهيو آهي. مسٽر جي. ڪي،
چيسٽرٽن هن ڌرم جي پيٽ (پهنجي ڌرم جي نه
پر ٻين جي) زمين اندران کوٽيل جڳن جي جانور سان
ڪئي آهي جو ڏسڻيءَ جانور لڳي ٿو پر منجهس ذري
نه جان نه رهي آهي ۽ جنهن جانور جو روپ وٺيو آهي
جو جو بي ڪنهن غير شيءِ سان پربل رهيو آهي. ۽
جي سنڌس ڪو قيمتي حصو بچيو آهي نه نه ٻين ۽
خراب شين ۾ دبيل سٽيل آهي.

اهو حال جهڙو مغربي لهڙو مشرقي مذهبن سان
وجي ٿيو آهي. چرچ آف انگلنڊ شايد انهيءَ مذهب
جو امولو آهي جو حقيقت ۾ مذهب ئي ناهي. شايد
ساڳيو حال سن پراٽيسٽنٽ جماعتن سان پڻ آهي، پر
شايد چرچ آف انگلنڊ جو اهڙو خراب حال هنڪري

منهنجي اندر به جدوجهد چالو هئي ۽ آءٌ به ٻن مختلف وفادارين ڏي ڇڪجي رهيو هوس. سمجهيم ته جيل جا بند خلاص ٿيندي مونکي به مصيبت مان لنگهڻو هو. پاڻکي اڪيلو ۽ نڌڻڪو سمجهيم ۽ جنهن وطن لاءِ محبت هيم ۽ جنهن پٺيان پاڻ پٺوڙيو هوم سو وطن مونکي هڪ غير يُوليُلا يان ملڪ نظر آيو. پلا آءٌ پنهنجي هموطنين جي خيالن ۽ دلين کي ڪئي پروڙي سگهيس، تنهن ۾ به منهنجو ئي قصور هو؟ ڏٺم ته ويچهن گهڙن سائين ۽ منهنجي وچ ۾ هڪ غيبي پردو هو جو آءٌ دور ڪري نٿي سگهيس ۽ جنهنڪري آءٌ موٽي پاڻ ۾ اڪس ٿي. هو پاڻ اڳين دنيا جي خيالن، اميدن ۽ خواهشن ۾ مخمور هوا ۽ اُٿين دنيا اچا ڪاڻن ڏيهان ڏور هئي.

„هڪڙي دنيا آه بيڪار ۽ مُئل؛
ٻي جنهين کي آ جمڻ جي ڪانه ٻل
يا ڪجهه آرام ۽ مٿي ٽيڪڻ جي جاءِ؛
پنهنجي قسمت آ ٻنهي وچ ۾ رُلاءِ."

چيو وڃي ٿو ته هندوستان ٻين سڀ ڳالهين ۾ چڏي هڪ ڌرمي ملڪ آهي ۽ هندو، مسلم، سک به پنهنجن ڌرمن جو فخر ڪن ٿا ۽ هڪ ٻئي جا متا ڦوڙي ڌرمن جي سچائي ثابت ڪن ٿا. جنهنکي ڌرم يا سنگنت ڌرم سڏجي ٿو سو ڏسي مونکي هيبت ونندي آهي. ڪٿين پيرا اُن جي ننڌا ڪٿي اٿم ۽ مٿائي ڇڏڻ جي خواهش ڏيکاري اٿم. ڪٿي ڇڄي ته هميشه ڌرم معني اند وايمان ۽ تنگدلي، سخت عقيدت ۽ تعصب، وهم پرم ۽ فائدا وٺڻ، ۽

”هاڻ جڏهن توهان پنهنجي مها ڪارج لاءِ سهيريا
آهيو تڏهن آءٌ توهان کي وري پريم جون نمسڪارون
موڪليان ٿو. آءٌ هاڻ وڌيڪ ڇا ٿو سوچيان ته جو
ڪم ٿيندو سو پارءِ ٿيندو توهان جي سوڀ آهي.“

اپواس لنگهائي پار پيو. پهرئين تي ڏينهن جيل
مان آزاد ڪيو ويو ۽ سندس صلاح تي هلچل ڇهن
هفتن لاءِ بند ڪئي وئي.

وري ڏنم ته اپواس وقت ملڪ ۾ اُمنگ جو درياهه
اٿليو ۽ وڌيڪ اٿيءَ ۾ پس ته هي نه ڪو سياست ۾
صحيح طريقو هو؟ هي ته ڌرمي اصول اتين سرڪشت
آڻيا هوا ۽ انهن اڳيان صاف سوچ ويچار ڪرڻ محال
هو. سارو ڪي ذري گهٽ سارو ملڪ جڻ اکيون
ٿاڙي هٿ ٻڌي مهاتما کي وينتي ڪري رهيو هو ته
رِڌ سڌ ڏيکاري اڇوتڪو ٽري، سوراج وغيره ڏياريو-
۽ پاڻ هٿ ٻڌي ٿي بيٺا رهندا! ڪي ڪي گاندي جيءَ
سن کي سوچ ويچار ڪرڻ لاءِ همٿايو ٿي ۽ سندس سڄو
زور پوترتا ۽ بلبدان تي ٿي هو. پاڻيم ته منهنجو من
ڪاڻس وڇڙندو ڏور ويو ٿي، پوءِ ڪري دل جو
ساڻس گهاٽو سنبنڌ رهي. ڪٿين پيرا سياسي سرگرمين
۾ هن پنهنجي اُپل آندولن سوڌي ڪان ڪم ورتو
هو. مها ڪارجن ڪرڻ لاءِ ته ڪيڏ رمز هيس، پر شرڌا
جو مارگ به ڪو قوم جي سکيا جو مارگ ٿي سگهي ٿو؟
ممڪن آهي ته ڪم وقت ڪارگر ٿئي، پر نيٺ؟

اها ڳالهه به ٿي سمجهي سگهيس ته، جيئن لڳم
ٿي، هن چالو سماجڪ سرشتو ڪيئن ٿي سٻڪار
ڪيو، جو سرشتو زور زبر ۽ جدوجهد تي ٻڌل هو.

هڪ سمجهه کان ٻاهر ڳالهه هئي ۽ جي فيصلاي ڪان اڳ
مونکان پڇي ها ته آءٌ سخت ٻرخلاف اڪان ها. پر
ڳالهه جي وچن ڪي مون وڏو مانُ ڏنو ٿي ۽
ڪوبه ماڻهو ڪيس اهو ٻوڙڻ لاءِ چوي، سو به انهيءَ
شخصي معاملي بابت جنهنکي هن حد وزن ڏنو ٿي،
مونکي سراسر غلط لڳو ٿي. تنهنڪري ڪهڙو به دکي
هوندي مون صبر ڪيو.

اُپواس کان ٿورا ڏينهن اڳ هڪ پنهنجي لهوني جو
خط لکيائين جنهن منهنجي دل کي خوب چوريو.
خط جو جواب گهريو هوائين، سو هيءَ تار ڪيم:
”خط پهتو. جي ڳالهيون تو سمجهان ٿو بابت ڇا
چوان. آءٌ ته ڇڏڻ ڌارئي پٽ پر بيگانو آهيان، جنهن
فقط توهين هڪ سچائي نشان مثل آهيو. اوندهه پر پيو
هٿوراڙيون هڻان ۽ ٿابا کاوان. پر ڇا به ٿئي منهنجو ڏيان
توهان پر آهي.“

۽ پوءِ پير جو ڪم بنهه ناپسند هوم سو ڇاڻائڻ ۽
هڪ پاسي جو ڪم بنهه ناپسند هوم سو سمجهيم ته ڪيس
ٻئي پاسي ڪيس ڏکوئڻ لئي چاهيم پر سمجهيم ته ڪيس
ڪو دل پريندڙ پيغام نه مڪوهوم ۽ جڏهن هو پيانڪ
ڪشت پوڳڻ وارو هو، جو شايد موت جو دروازو
ڏيکاريس، تڏهن مونکي جيترو ٿي سگهي اوترو
ڪيس پرسن ڪرڻ گهربو هو. اهڙيءَ ويل هلڪيون
ڳالهيون به من کي ڏي ڏين ٿيون ۽ هنکي به بچڻ لاءِ
ساري شڪتيءَ جي گهرج هئي، انين به جاتم ته ڪيئ
به ٿيندو، بدقسمتيءَ سان سندس ديهانت ٿيندو ته
به دل ڏاڍي ڪري ياڻي تي راضي رهبو. سو بي
هڪ تار ڪيم:

ٻڏي دل گهڻو جوش نه ٿيندي هئي. تنهن بر ذرو به
شڪ نه هو نه اچوليڻو ترڪ ۽ اچوتن کي تارڻ جي
هل چل کي هڪ زبردست پٺڀي ملي هئي، ۽ سو
سب لکيل ناهه ڪري نه بر ملڪ بر هڪ جهادي
جوش ڪري. سو سب ٺيڪ. بر اهو به ظاهر هو نه
نافرمانيءَ جي لڙائڪ کي چوٽ لڳي ويئي. ملڪ جو
ڌيان ٻين پاسي ڇڪجي ويو؛ ڪيترا ڪانگريسي ڪم
ڪندڙ هريجن ڪم کي وڃي لڳا. شايد منجهانئن گهڻا
ڪو ٻهانو ڳولي رهيا هئا نه اهڙا ڏڏا ڪم ڪٺون جن بر
جيل پوڻو، لٺيون کائڻ ۽ مصطس جو گهٽ خطرو رهي.
سو نه ٺيڪ وارو هو، جو جو اها امد رکڻ نه اسانجا
هزارها ڪم ڪندڙ همپيهه سختين سهڻ ۽ گهر ڦٽائڻ ۽
برباد ڪرڻ لاءِ تيار رهندا واجب ڪين هو. مگر هيئن
شاهي هل چل کي ڪرلدو ڀرلدو ڏسڻ نه هڪ سور
هو. هل چل اڃا جاري هئي ۽ وقتي ڪي مظاهرا
ٿيندا هئا مثلا ڪلڪتي بر ڪانگريس جو (اپريل ١٩٣٣)
اجلاس. گانڌيجي يرودا جيل بر هو، بر ٻين سان گڏ جڻ
۽ هريجن هل چل لاءِ هدايتون ڪرڻ لاءِ ڪيس کي
خاص سهولتون مليل هيون. سو سڀ ڏسي دل
مايوس ٿي.

ڪيترا مهنا پوءِ، مئي مهني بر، گانڌيجي ٢١ ڏينهن
جو اُپواس رکيو. انهيءَ خبر به مونکي ڌڌڪوڏ اوبَر
سمجهه نه جو اوس ٺيڪ هو تنهن ئي صبر ڌارڻ ڪبي.
سچ پچ نه مونکي ڪاوڙ هئي نه جڏهن هڪ وارهن دل
ٻڌي عام کي پنهنجو فيصلو ٻڌايو ٻوءِ ڪن ماڻهن ڪيس
ٻاز آڻڻ لاءِ چالاءِ ئي پاڻ ڀڙوڙيو. مون لاءِ نه اپواس

(منهنجي پيءُ تنهن وقت جيل ۾ هئي ۽ هي سڀ ٻار
پوني ۾ اسڪول ۾ هئا.) هو ڪڏهن به وهنوار جون
ڳالهيون، ڏسڻ ۾ ننڍڙيون پر سچ پچ وڏيون،
ٿو پلجي.

ساڳئي وقت خبر آيم ته چوائڪن جي سوال تي
ڪو ناهه ٿي چڪو هو. جيل جي سپرنٽينڊنٽ مهرباني
ڪري مونکي جواب ڏيڻ جي موڪل ڏني ۽ هيٺين
تار ڪيم:

”توهانجي تار ۽ مختصر خبر مليم ته ڪو ناهه ٿيو.
دل هلڪي ۽ سرهي ٿي. اُپواس جي خبر ڪري
من منجهيو ۽ درد پيدا ٿيو، پر آخر آتم پريم ۽ دل
۾ وري سانت آيم. دبيلن ۽ پيڙيلن لاءِ ڪيڏي به
قرباني ڪافي ناهي. آزاديءَ جي ڪسوٽي سڀ کان
نيچي طبقي جي آزادي آهي، پر ٻپ ائم متان پيا
سوال اهم مقصد کي ٻڪي ڇڏين. ڌرمي مدنظر کان
ڪڇهه ڇٽي نٿو سگهان. خطرو آهي متان پيا توهانجي
طريقن جو اُهو فائدو وٺن. پر هڪ جادوگر کي صلاح
ڏيڻ جي آءُ کهڙي همت ڏريان؟ پيار.“

ڪيترن شخصن جون پوئي ۾ صحيون پيون ۽ ناه
ٿيو. برطانيه وزير اعظم سو قبول ڪري اڳيون فيص
قيرايو ۽ اُپواس ختم ٿيو. اهڙا ناهه ۽ اقرارناما مون کي
ناپسند آهن پر پونا جي ناهه ۾ ڇا هو سو ڇڏي به نا
جي مون سواگت ڪئي.

نجوش جولان ختم ٿيو ۽ اسين وري جيل ۾ روز
جي ڪم کي لڳي وياسين. هريجن هل چل ۽ ج
الدران گانڌيجيءَ جي سرگرمين جون خبرون آيون

فيصلو، جو منهنجي نظر سان بنهه غيرواجب هو، نهايت ڪامياب ٿي؛ ۽ ڏڪو جولڊڪن بابت ۾ جنگ آزاديءَ بابت سندر قبل ڏني. ۽ بي صورت ۾ جي بابو مري پيو ته به آزاديءَ جي جنگ هلندي رهندي. سو جيئن پٽي اسانکي تيار ۽ هوشيار رهڻ گهرجي. جڏهن دل ۾ ڏاڍو ڪري گانڌيجيءَ جي موت لاءِ تيار ٿيس تڏهن من ۾ ڌيرج ۽ دل ۾ شانتي ٿي؛ دنيا کي منهن ڏيڻ لاءِ به تيار ٿيس.

پوءِ خبرون پهتيون ته ڪيئن نه ساري ملڪ ۾ جڏهن درياهه جا بند ڀڄي پيا ۽ هندو سماج اندر آنسوءَ اُمنگ ريلا ڪري آيا ۽ هوءَ احولنٽو جڏ غرق ٿي ويو. خبر نه هئي ٽودا جبل ۾ هاڪڙو سرنو ڪيڏو نه جادوگر آهي. ڪيئن نه دلين جون تندون سوجهي ڪس ناٺي ٿو.

وڏو ٽالس هڪ تار پهتي. سڙا ملڪ ڪانپوءِ هي سندس پهريون پيغام هو ۽ هيتري مدت بعد سنيهو ولي سرجيو نه هئس. تار ۾ لکيائين:

”هن پيڙا جي سمي. تون اڪس اڳيان حاضر آهين، تنهنجي راهه پڏڻ جو انتظار اٿم. ڄاڻين ٿو ته انهيءَ راهه جو ڪيڏو قدر اٿم؟ اندو (۽) سروپ جي ٻارن سان گڏيس. اندو خوش ٿي لڳي ۽ ڪجهه ماس به ميڙيو اٿس. ٽئي بلڪل نيڪ آهيان. تار ۾ جواب ڏئي. پيار.“

حيرت جهڙي ڳالهه، ته اهو سندس نمونو آهي جو ايواس جي ڪشمڪش ۾ ۽ بي شمار مشغولين هوندي به تار ۾ منهنجي ڏنيءَ ۽ ٻارڙين جي ملاقات ڏي اشارو ڪيائين، بلڪ اندرا جي ماس جو به لکيائين!

لاءِ گڏيل چوندڪ مايا ته ملڪ ٽڏو ڪين ٿي ويندو ۽ چوندو ته ڪجهه هڙ حاصل ٿيو سو گهڙي ڪن صبر ڪٽي ڪجي؟ ۽ هڪ نظر سندس رخ روش اڻ سڌيءَ طور سرڪار جو فرقيوار فيصلو ۽ ٽڦيل جوڙجڪ قدري قبول نٿي ڪيو؟ سا ڳالهه اسهڪار ۽ نافرمانيءَ جي منهن تي پيٺي ٿي؟ هيڏين قربانين ۽ جفاڪشين بعد اسانجي تحريڪ جو درياهه شاخون ڪري هيٺ ڪڙين ۽ ڪسين ۾ وڃي وهٺو هو؟

هن طرح راجنيتي سوال ۾ ڏرم ۽ دل جي ياونائن جي ڳالهه ٿيائڻ ۽ بار بار ايشور جو نالو وٺڻ موڪي ڪا وڙايو ٿي. جڻ اشارو هو ته ايشور اپواس جو تشـ وار ٻڻ ڏ سيو هوس. ٻين لاءِ هي ڪهڙو نه خطرناڪ مثال ٿيندو!

۽ جي باپوءِ مري پيو! پوءِ هندستان جي ڪهڙي دشا ٿيندي؟ سندس سياست ڪهڙو رستو وٺندي؟ اسانجو آئيندو مولڪي مايوس ملول نظر آيو ۽ خيال ٿي ڪير ته دل کي نراسائي ويڙهي ويئي ٿي.

انهين خيالن ۾ غوطا پئي ماريم ۽ من منجهيل هوم ۽ دل ۾ ڪاوڙ، نااميدي ۽ جنهن هيڏو ولوڙو وڌو هو تنهن لاءِ ٻريم. سجهيم ٿي نٿي ته ڇا ڪجي ۽ سڀ تي ۽ خاص ڪري پاڻ تي چڙ ۽ سا به هيٺري ۾ آيم ٿي.

پوءِ مون ۾ هڪ عجيب ڦيرو آيو. دل ولوڙجي جڻ ڇڄي ٿي پيئي ۽ آخر من ۾ سانت ٿي ۽ آئيندو اهڙو اونداهو ڪين لڳو. باپوءَ کي نيڪ وقت تي نيڪ عمل ڪرڻ جي ڪيميا آهي ۽ ڪير ڄاڻي ته سندس

٤٧- ڌرم ڇا آهي؟

سال ١٩٣٢ نومبر مهيني جي وچ ڌاري جڏهن هڪ برگولي جيل ۾ اسانجو ساٿيڪو مانيٽو جيون اوڄتو ٽٽايو. خبر آئي ته گانڌيجيءَ مسٽر رئمسي ميڪڊونالڊ جي فرقيوار فيصلي تي، جنهن اڇوتن کي ڌار حولدڪ ڏنا هئا، اعتراض وٺي لاءِ "مرڻ تائين اُپواس" واريو هو. هن شخص کي ماڻهن کي ڏونڌاڙڻ جي ڪهڙي نه طاقت آهي! اوچتو عجيب غريب خيال من ۾ ڊوڙڻ لڳم ۽ جيم ته متان هيٺن ٿي يا هو اتفاق ٿي ته پوءِ ڇا ٿيندو؟ ڌيرج نه رهيم. سڀاڻي ڏينهن اونده ۾ هوس ۽ ڪتاب سوجهه ٿي پير. هن فيصلي جا ڪي اڳرا نتيجا ڏسي دل ڇڄم ٿي. شخصي گنديءَ ليڊر جهڙا هئم ۽ انهي خيال ته شايد هيءَ آخرين موڪلاڻي هجي دل کي پڙيو ٿي. سال کان مٿي ٿيو جڏهن انگلنڊ اسهندي جهاز تي ويندو ڪيس اِڏنو هوم. سو ڏسڻ ڇا ڀڳاڙيءَ جو درشن هو؟

پوءِ سانٽس خثي ٿيس ته هڪ ٻاسري ڳالهه تي، صرف چونڊڪن جي سوال تي، آخرين باپدان ڏ تائين تي. جيم ته لنهنجو جنگ آزاديءَ تي ڪهڙو اثر ٿيندو؟ مکيه سوال، بنو ته ته في الحال، ٻه ۾ ڪين پنجي ويندا؟ ۽ جي هيءَ من مراد پوري ٿيس ۽ هريجن

ٿي ۽ محسوس ڪير ڪ اهي حدون پار ڪري ڪو سوال ڪري ٿو. اهي اسانجون زندگي بابت ٻوليون فيلسوفيون آهن، جن ۾ اسين رفته رفته، چاڙهه ٻنا پليا پيا آهيون. ٻئي طرف ڪي ڏوهه ڏيڻ بي سود آهي. سامهون معنائي جيوت ۽ سنڌس مسئلن بابت هڪ خاص نڪته نظر ڏاري، تنهنڪري رڳو علم منطق ڪم نٿو ڏئي. ٻئي طرف جي خيالات به جي ليباج، اڳي ۽ هاڻي جي حالتن جي گهڻن اثرن تي منحصر آهي. اها قوت فقط زندگيءَ ۽ سنڌس ترش تجربن ۾ آهي جو اسانکي اون رستن ڏي ڏکي، آخرڪار ڏکيائيءَ سان نوان خيال بخشي. تنهنڪري شايد اسين هڪ ٻئي کي ٿوري مدد ڪري سگهون ٿا ۽ مشهور ليکڪ لا فونتين جي لفظن ۾:

جو اوس ايڻو آهي تنهنکي منش، اُلهيءَ رستي تي وڃي رسي ٿو، جو هلندي هوُ ڪانئس پڇو ٿي.

نهايت ارمان جي ڳالهه آهي تہ ڪنهن دفعا اتفاق ۽ اڻ ڄاڻ شخصي حملا ڪيا وڃن ٿا، جنهن ڪري سچن مقصدن لاءِ ڏيان ڇڪڻ بہ ڀاسي وڃي ٿو. ڳالهين جي سچائيءَ بہ بدگمان آڻي ڇڏي ٿي ۽ اصلي مقصد کي نقصان پهچائيندو آهي. ملڪ جي ڪروڙن اکين هو سچ جو جنسي پهلو آهي ۽ جنهن کي سنڌس نوري ن مقرر آهي سو حالتي ٿو تہ ڪهڙي اِ صدق ۽ همت سان هو سچ جي سروي ڪندو رهي ٿو.

هندوستان جي سماج واديءَ جي وڏن شهرن جي مزدورن سان لڳل وڃڻ آهي. ٻهراڙين جي سڌ سماچار گهٽ اٿن. شهرن جي مزدورن کي اهميت آهي، جا آئينده بہ شايد وڌندي، پر اهي ڪسانن ڪالهوءَ اڃن ٿا. اڄ هندوستان جو مسئلو ڪسانن جو آهي. ڪانگريس ڪم ڪندڙ ٻهراڙين ۾ پکڙجي ويا آهن ۽ رواجي طور ڪانگريس هڪ ڪسان جماعت ٿي وڃڻ ڪبي. وقت جي مراد حاصل ٿيڻ بعد ڪسان ڪو ورلي انقلابي ٿين ٿا ۽ ممڪن آهي تہ زمان مستقبل ۾ شهر ۽ ڳوٺ، مزدور ۽ ڪسان جو رواجي مسئلو هن ملڪ ۾ ڪڙو ٿي سهي.

مولکي هن ڳالهه جو فخر آهي تہ ڪيترن ڪانگريس جي ليڊرن ۽ ڪم ڪندڙن سان رلو ملو آهيان، جن جهڙا ٻيا عمدا انسان ڪٿي ٿي سگهن ٿا؟ پر وڏن سوالن تي ساڻن مت ڀيد ٿيو اٿم ۽ ڪڏهن پيرا پر ٿيو آهيان ڪ جا ڳالهه مولکي بهه پڌري پت لڳي ٿي سا هي جو تہ ٿا سمجهن ۽ گرهڻ ڪن. اٿس اِ تہ عقل سمجهه جي ڪمي هن، پر اسن خيال جي ليڪن دنيان ۾ ڦرنا سن

جيڪو ڪيو ڪرتيو آهي، سو ڪانگريسي ۽ قومي نظر کان شرمناڪ آهي. اوٽاوا (ڪئنيڊا) جي ٺاهه ڪري ڪن ننڍن گروهن کي ڪجهه نفعا رسيا هوندا، پر ملڪ جي ڌنڌن کي ڪاپي ٿي رسي ۽ اهي ڌنڌا برطانيه ڌنڌن ۽ پونجين جا تيهان محتاج بڻيا. عام ماڻهن لاءِ ته سراسر نقصانڪار هو ۽ ٺاهه وقت هلچل هلندڙ ۽ هزارها جيلن اندر هوا. هرهڪ برطانيه بينڪ ٽڪي نوڪي انگلنڊ سان سٽاوا سؤدا ڪيا، پر هندوستان جوئي شان هو جو سوڪڙيون ورهائي موٽيو. گذريل ٽورن سالن ۾ ڪن ناڻي وارن ڪاٽڪن سون چانديءَ ۾ رانديون ڪري ملڪ کي فنا ڪيو آهي.

وڏن زميندارن ۽ تعلقدارن ته گول ميز ڪانفرنس ۾ ڪانگريس جي از حد مخالفت ڪئي ۽ هلچل وقت ڏوڪ ڏوڪان ڪري سرڪار جو طرف وٺي ڪنيو. سندن ئي مدد سان ڪيترن پرانتن ۾ سرڪار آرڊيننس پاس ڪيا. گذريل علائقن جي ڪائونسل ۾ زميندارن جي وڏي تعداد ستياگرهين جي آزاديءَ خلاف ووٽ ڏنو.

اهو خيال ته ١٩٢١ ۽ ١٩٣٠ ۾ عام خلق جي زور آڻڻ ڪري ئي هلچلون شروع ڪيون ويون سو به سراسر غلط آهي. برابر بنهي وقتن عام ۾ اٿل پٿل هئي، پر گانڌيجيءَ ئي وات ڏيکاري ڊوڙ وڌي. سال ١٩٢١ ۾ جنهن ڪجهه ته ڪجهه سر ڪانگريس کي آسهڪار ڏئي ڪاهي ويو. سال ١٩٣٠ ۾ جي ڪنهن به نموني آڏو اچي ها ته ڪا به اثرائتي هلچل هلائي ڪين سگهجي ها؛

اجي ٿي. هندوستان جي قومي تحريڪ صاف صاف مزدورن يا مفلسن جي تحريڪ ناهي. اُها ته ٿالهي مان ٿي وچولي درجي وارن جي تحريڪ آهي ۽ سندس مقصد هيستائين سياسي آزادي، نه ڪي انقلاب رهيو آهي. ڪي عجب ڪيئن نه اهو مقصد محدود آهي ۽ جيئن نه هن وقت قوم پرستي ۾ هڪ جهولي شيءِ آهي. پر تحريڪ جو مقصد مراد جاڻي ٿو ۽ جوڙ ته لبدر عام ڪسي دغا ڏيڻي رهيا آهن، جو جو زرعي سوشي ۽ سرمائيداري کي بازون ٻنڌ جي ڪن، سوواهمات لڳي ٿو. هتي ته اهي بازون ٻڌ جي ڪڍهن هام ڪاڏ هنئي. ڪي ڪانگريس ۾ آهن ۽ سندن تعداد وڌندڙ آهي، جي زرعي ۽ مالي سوشنا بدلڻ چاهن ٿا، پر سي ڪانگريس جي ٿالهي ۾ لتا ڏانهائي سگهن.

ائين برابر آهي ته سرمائيدار طبقي (له ڪي وڏن زميندارن ۽ تعلقدارن) برطانيه ۽ پرديسي بهشڪارن ۽ سوديسيءَ ڪري قومي هلچل مان حاوا ڪيا آهن. سي ۽ ڪيئن نه ڪن، جو جو هر ڪا قومي هلچل بهشڪارن ۽ ملڪي هنرن جي همٿائڻ جا اعلان ڪري ٿي. سچ پچ ته ممبئي ڪارخانن وارا اهڙا براچي لڪنا جو هلچل هلندي ۽ بهشڪار جي اعلان هوندي لنڪيشائر وارن سان وچي ناهه ڪياڻون. ڪانگريس جي خيال سان همن قوم سان دوهه ڪيو ۽ ڪين مٿهن لسي الين عنو ويو. هوڏانهن ڪارخانن وارن جي عوضين اسيمبليءَ ۾، اسانجي جيلن اندر هوندي، اسانکي "اِلنها پسند" سڏيو ۽ ڪانگريس لي لڳاتار جهلون ڪيون.

سرمائيدارن مان ڪيترن گذريل چند سالن ۾

جا پڙهيل وڏي ۾ وڏي انقلابي طاقت آهن. اهڙن
ڪثر سماج وادين هوندي به ڪيترا پڙهيل سماج واد
ڏي ڇڪجي ويا آهن. پر ٻنهي وچ ۾ هڪ وڏو
ويڇو آهي.

سماج وادين موجب ڪانگريس اڳوانن جي اهائي
من مراد آهي ته سرڪار تي عام جو زور لڳائي ملڪ
جي سرمائيدارن ۽ زميندارن جا سوارٿ سڌ ڪجن. سنڌن
لفظن ۾ ڪانگريس جو اِهوئي ڪم آهي ته، "ڪسانن ۽
مزورن ۽ وچولي درجن ۾ سياسي ۽ اقتصادي بي آراميءَ
جا گهوڙا بمبئي، احمدآباد ۽ ڪلڪتي ۾ شاهوڪارن
۽ ڪارخانن جي مالڪن جي گاڏين سان ٻڌجن." هنن
ليکي ناٽڪ جي پردن پٺيان لڪي اِهي شاهوڪار وقت
به وقت ڪانگريس جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ کي اعلان
ڪندا وتن ٿا ته هاڻ عام هل چل جاري ڪريو، هاڻ
اُها وڏي خطر ناڪ ٿي ويئي آهي، سو بند ڪريو يا
ٻئي پاسي ڪاهيو. ڇو جي ڪانگريس اڳوان انگريزن کي
سچ پچ ڪيڏڻ نٿا چاهين، پر سنڌن وسيلي ٻکين
ڏکين کي دٻائي پيڙڻ چاهين ٿا، جو ڪم ڪوڙ جي
وچولي درجي وارا پاڻ همت نٿا سارين.

عجب آهي ته هوشيار قابل سماج وادي هي معاملو
هن طرح سمجهن ٿا ۽ پوءِ کهڙو عجب ته شايد هيئن
سمجهي ڪري ملڪ ۾ ٻنهي ناڪامياب ٿين، ته ملڪ
جي قومي هل چل يورپ جي پورهيت درجي هل چلن
وانگر آهي ۽ جيئن يورپ جي مزدور اڳوانن وَر وَر
ڏيئي مزدور تحرڪن کي دوکا ڏنا آهن تيئن هت
به آوس ٿيندو. سا مونکي سنڌن بنيادي غلطي نظر

قانون سازيءَ لاڳو هوا. پر جيڪاڏهن نه هو جان جگر ۾
انقلابي هو ۽ هندستان جي سياسي آزاديءَ لاءِ ڪم
ڪندو رهندو هو، جيسين اها آزادي حاصل نٿي ٿئي
هو پٺيءَ نه مُڙندو هو. سا حاصل ڪندي خاطري هئي
نه هو ڪي زبردست طاقتون به آزاد ڪندو ۽ جيئن نه
شايد پاڻ به قدم به قدم پنهنجي آزادي ڏي وک
وڌائيندو.

هندستان ۾ ۽ ٻاهر ڪئين ڪميونسٽن ڪيترن سالن
کان گانڌيجي ۽ ڪانگريس تي سخت حملا ڪيا آهن ۽
ڪانگريس اڳواڻن تي گندا الزام لڳايا اٿن. ڪانگريس جي ويچار
ڌارا تي ڪتابي نڪته چينيون ڇڪيون هنيون ڪيون
اٿن ۽ ٻوءِ جيڪي پڙهيو تنهن مان ڪين ڪا تائيد ملي.
اوائل ۾ جنهن نموني هندستان جي سياسي حالتن بابت
ڪن سمجهاڻي ڏني سا به تنهن صحيح ثابت اڪثي. ۾
جنهن مهل هي شخص اصولن جون ڳالهيون ڇڏي ڪمن
ڪارين جي تفصيل ۾ گهڙن ٿا ۽ خاص ڪري جڏهن
ڪانگريس جي سرگرمين تي راءِ ڏين ٿا ته چڙ وهلور
وڃن ٿا. هي گروهه ملڪ ۾ تعداد توڙي هلنديءَ جي
لحاظ سان ڪمزور آهي، تنهنجو هڪ سبب اهو آهي ته
ڪميونسٽ مت جو سچو علم ڦهلائڻ ۽ ماڻهن جا من
موهڻ بدران، گهڻي قدر هنن ٻين تي گار گند وسائڻ جو
رستو ورتو آهي. تنهنجو ڦل پاڻ تي پوڻو اٿن ۽ ڳرو
هرج رسيو اٿن. اڪثري هي ماڻهو مزدورن ۾ ڪم
ڪن ٿا، جن کي ڀڙڪائڻ لاءِ نعرا هڻڻ ڪافي آهي.
پر پڙهيل سان نعرا ڪافي ناهن ۽ هنن محسوس ٿي
ڪين ڪيو آهي ته موجوده هندستان ۾ وچولي درجي

رهندي. گذريل ٽيرهن سالن ۾، گانڌيجيءَ جي اڳوانيءَ هيٺ، عام خلق ۾ هڪ عجيب سجاڳي آندي هوائين ۽ سنڌ ۾ وچولي درجي جي خيالات هوندي به انقلابي مقصد ڏي تاثير هوائين. سنڌ خدمتون آيا ختم نه ٿيون هيون ۽ جيئين قوميت جي لهر پنهنجي لهر اچي تيسين ختم نه ٿيڻيون هيون. تنهن ڪري آئيندي جي ترقي، خيالن توڙي ڪارروائين جي، گهڻي قدر ڪانگريس تي منحصر هئي، جيئن ته ڪي رستا به ڪم اچي سگهيا ٿي.

تنهنڪري لڳو ته ڪانگريس ترڪ ڪرڻ معنيٰ قوم جي وهه مان نڪري ڪناري تي اچڻ ۽ وهه جي تيزي گهٽائڻ ۽ پنهنجي سگهه اجائي ڪمن ۾ ضايع ڪرڻ. ٻه هوڙائون اها ڪانگريس، جيڪي نهرو جو ئي ڪانگريس هئي، تيئن ڪڏهن به ڪو سچو بنيادي پنگتي انقلاب آڻڻ واري هئي؟ هن قسم جو سوال سنڌ اڳيان پيش ٿئي ته ڪين ٻن يا ٽن ٽڪرن ۾ ورهايل ٿي ويو يا ڪي وڏا ٽڪرا ڪيس ڇڏي هليا وڃن؟ اڻين ٿي ته به هرج ڪونهي جي اهو سوال چٽا ٿين ۽ هڪ پڪو پختو گروهه - پوءِ ڀلي ڪانگريس ۾ ٿوراڻيءَ ۾ - هڪ بنيادي پنگتي پروگرام جي پنيرائي ڪري.

في الحال ڪانگريس معنيٰ گانڌيجي. سوال هو ته هو ڇا ڪندو؟ ويچار ڌار جي مدنظر ڪان ڪڏهن نهايت پوئتي هوندو هو، پر عمل ۾ سنڌ جهڙو انقلابي تازو هندوستان ۾ ڪو ڪونه ليندو. هڪ بي نظير شخصيت هو ۽ رواجي ماپن سان سنڌ تي ڪو تور ڪرڻ ناممڪن هو. تنهن ڪي رواجي منطق جا

ڪرڻ لڳا. سو به اوس ٿيڻو هو ۽ آءٌ ته خوش آهيان ته
طرح طرح جا گروهه ۽ ٽولا ڌڪ ٻئي ڪان نروار ٿي
بيٺا. پر ڇا هي به هڪ حقيقت جو راز پاتو هو؟ لڳو ٿي ته ڪن
ٽولن ليڪ ٻيڪ ٿي ڪئي. انهن ۾ ڪن وڏن شهرن ۾
مت پرستا سماج وادي هوا، جي قومي هلچل جي
خلاف ۽ سخت نڪته چين هوا. يورپيئن جي لٽريچر،
خاص ڪري روسي ۽ قدري ڪاڪڻي ۾، سامراج
جي هاڪي رنگ جي هئي، پر اندرئون قوت هئي،
۽ منديءَ ڪري ڏبيل هئي. تعليم يافتن ۾ ۽ ڪن
سرمايدار ڪامورن ۾ ڏنڊا سامراجي ۽ سماج وادي
خيال ٽڙيل پکڙيل هوا. ڪانگريس ۾ نوجوان جي اڳي
رانيس، مارلي، ڪمت ۽ معزلي جا ڪتاب پڙهندا
هوا سي هاڻ سامراد، ڪميونزم ۽ روس تي ڪتاب
هٿ ڪري پڙهڻ لڳا. ميرٺ سازش واري ڪيس
هنن نئين خيالات ڏي ماڻهن جا من گهڻي قدر موڙيا
۽ دنيا جي نازڪ حالتن به ڪيڏانهن ڌيان ڇڪايو ٿي.
هر هنڌ پڇ پڇ، تلاش ۽ موجوده سنستائن کي ٽڪڻ
روڪڻ جو روح نظر آيو ٿي. ائين ڪونه ٿو لڳو ته
ڌڪڙي هوا هلي ٿي، پر اها اڃا هلڪي ۽ بي پتا هير
هئي. ڪي ته وري فاشسٽ خيالات سان راند رمڻ لڳا.
ملڪ ۾ ڪا جٿي ۽ چوکي ويچار ڌارا ڪانه هئي. ملڪ
اڃا قوميت جي رنگ ۾ رتل هو.

مولڪي اطر آءِ ته جيسين سياسي آزادي ڪجهه قدر
حاصل نه ٿيندي، تيسين قوميت جي لهر جوش جرهندي
رهندي. انهيڪري ٿي (ڪي يورپيئن گروهه جڏي)
ڪانگريس هڪ مضبوط ۽ ترقي پسند جماعت هئي ۽

هن ڪنهن به وقت سارو ڀرو ورتو پوي. پر وقتي ورتي دنيا اندر هيتري جنگ ۽ جهد ۽ زور زبر ڏسي دکي ٿيندو هوس. سو ڏسي باقي ڏک ٿيندو هوم ته دنيا جا سمجهو مرد زالون انسان جي ذلالت ۽ غلاميءَ تي اهڙو هري ويا هوا جو پٿر دلين ۾ انسان جي درد، ستم ۽ مفلسيءَ جو ذرو به اثر نٿي ٿين. هن بيڇڙي بدڪار فضا ۾ دغا ولاف ۽ ليچ لچائي سڀ تي غالب هوا ۽ ايڪ نام سانت ۾ هوا. هٽلر جي سونپ ۽ سندس پوڙن چولن جي قتلامن وڏو ڏڪڙو ڏنم، جيتوڻيڪ دل کي آٿت ڏيندو رهيس ته گهڻو جٽاءُ ڪين ڪندا. ذري گهٽ دل پٽي ڇيو ته انسان جي آدمن مان ڪي ڪين ورٽو آهي. ڪَل پنهنجو ڪم الذي طرح ڪندي رهندي ۽ سندس هڪ نانڊڙو پرزو ڇا ڪري سگهندو.

پر تنهن هوندي به هن سامپوادي فلسوفي مان آٿت ۽ راحت آيم ٿي. آها هاڻ هندوستان ۾ ڪيئن عمل ۾ اچي؟ اسان اڃا سياسي آزاديءَ جو مسئلو به ڪين حل ڪيو هو ۽ قومي خيالات هرهنڌ زور هوا. پلا اقتصادي آزادي به ساڳئي ٽپ سان حاصل ڪرڻي هئي يا هڪ بعد ٻيو ٽپ ڏيئي، پوءِ ڪري توررڪي، آها هٿ ڪرڻي هئي؟ دنيا جون حالتون توڙي هندوستان ۾ واقعا پنگتي ۽ اقتصادي سوالن کي به چيري اڳيان ڪري رهيا هوا ۽ انهن پٺي لڳو ته ٻنهي قسمن جون آزاديون هڪ ٻئي کان ڌار رکي ڪين سگهبيون.

برطانيه حڪومت جي پاليسي ڪري ملڪ اندر تنگ دل درجا قومي سياسي آزاديءَ جي مخالفت

سختين ۽ زبردستين نه اسانجي ماڻهن کي نبي ناهموني، جبش کهان وڏين سختين ۽ جنگين لاءِ تيار ٿين ۽ دنيا جي نئين خيالات دان واقف ٿي تازا توانا ٿين. هيڻن جي چند ڇاڻ بعد باقي سڀ وڏيڪ پڪا ۽ پختا ٿيندا ويندا. وقت جو دؤرو به اسانجي حق ۾ هو.

سونزالن ملڪن ۾ـ روس، جرمني، انگلنڊ، آمريڪا، جپان، چين، اسپين، اطالي، ۽ وچ يورپ ۾ـ جنگي لهو ايجي سو وڌيڪ ڌيان ڏيڻي پئو هم ۽ آئي جي منجهيل گهڻين ڳوڙهن کي سلجهائڻ لڳس، هر هڪ ملڪ ڏار ڏار ۽ وري گڏجي سڏجي هن طوفان کي ڪيئن ٿي منهن ڏئـو سو دلچسپيءَ سان ڏئـم وائنم. ڪيئن بين القومي ڪانفرنسون ملڪن جا سياسي ۽ اقتصادي معاملا ۽ هٿيار ترڪ ڪرڻ جو مسئلو طيءِ ڪري نتي سگهيون. سو ڏسي پهنجي گهر اندر لنڊ ۽ ير ڏنگو فرقيوار مسئلو نه ياد آيم. هيڏي جفاڪشي ۽ جانفشاني هوندي بـ آيا اهو طيءِ نه ٿيو آهي، ۽ هوڏاهين اينرو پڻ حوب حاڻي لـ ناڪامي معدول دنيا مٿان آمت، يورپ ۽ آمريڪا جا ملڪي مدبر هڪ ٻئي لي نه بنا آهن. ننهي حالتن ۾ معاملي کي طيءِ ڪرڻ جو طريقو غلط اختيار ڪيو ويو ۽ صحيح طريقو ولڻ جي واسطيدارن کي جرئت نتي ٿي.

هن ريت دنيا جي آفتن عذابن تي غور ڪندي، ڪي قدر مولڪي پنهنجا ۽ ملڪي عذاب وسري ويا. وقتي سرهو ٿيندو هوس جو تواريخ جي هن اعلى انقلابي زماني ۾ آءٌ زنده هوس. ڪم جاٽي شايد خود مولڪي گروهن تبديلون پرنواب ڪندي، دنيا جي

لاڪ ٻه-و هلي. جنهن جا پردا اسانجي جاڳ بنا،
ڪنهن مطلب سان ڪنهن سلسلي ۾ بدل آهن. 'برابر
زمان حال ۽ ماضيءَ ۾ ڏاڍيون تباهيون ۽ بربادڀون ٿي
چڪيون هيون ۽ بر زمان مستقبل خوفن خطرن هوندي
به اُميدن ڀريو هو. جن ڳالهين مارڪس واد ڏي مونکي
خاص طور ڇڪيو ٿي سي ڏيون ڪٽر عقيدت ڪان آزادي
۽ سائنس موجب اڪثر نظر. قبول ٿو ڪجي ته روس
جي سرڪاري سماج واد ۾ ۽ ٻين هند ڪٽرپڻو خوب
آچي ويو هو ۽ اڪثري مومن ڪافرن پنيان ڪاهي
نڪرندا هوا سا ارمان جي ڳالهه هئي، پر سمجهڻ
ڏکي نه هئي، ڇو جو انقلابي تبديلن وچ جي اندرين
مخالفت زور ڀري ها ته ساري عمارت ئي ڊهي
ٿي پوي ها.

ساري دنيا ۾ مندي ۽ نازڪ حالتون ڏسي مارڪس
واد جي سمجهاڻيءَ کي ٽيڪو مليو ٿي. جنهن وقت
ٻيا سڀ سدانت ۽ سرشتا اونده ۾ ٻاڦوڙا هڻي رهيا
هوا تنهن وقت مارڪس واد ئي نه رڳو اُنهن جا سبب
بر جوڳا علاج به ٻڌائي سگهيو ٿي.

جيئن جيئن هن ڳالهه جو من ۾ يقين ٽيندو ويو،
تيئن تيئن دل ۾ نئون اُمنگ اُپرندو ويو ۽ آهستگ
نامرادي جي ڪاميابي تي گهٽ اَفسوس ٿيو. ڏٺم ته
دنيا پهنجي من گهري مقصد ڏي تيز رفتار سان وڃي
رهي هئي. جنگين ۽ مصيبتن جا خوب خطرا اڳيان
هوا پر تن هوندي به اسين اڳتي وڌي رهيا هواسين
گپ چڪ ۾ گپڻ ڪونه هو. در اصل اسانجي قومي
جنگ به دور سفر جي هڪ منزل هئي. وات جي

سماج واد جو استعمال هرڪنهن ملڪ جي حالتن ۽ ترقيءَ جي منزلن موجب ٿيڻو هو. بهرحال هندستان، جهڙو ملڪ، روس جهڙن پلون توڙي سوين ڏسي نيڪروشن ٿي سگهي ها. شايد بولشيون جي هرڪاروائيءَ ۾ سنئون پاڻيون پيون ٿي، جو هو دشمن سان پريل دنيا ۾ حملن کان پاڻ بچائڻو هون. ڏيمي رفتار وٺن ها، ته هوند بچاريون ايڏا ڪشت نه ڏسن ها، پر اڄ ٿي سوال ٿو پيدا ٿي ته ڏيمي رفتار وٺندي انقلابي تبديليون ٿي سگهن ٿيون؟ جنهن نازڪ وقت بنيادي سرشتو بدلڻو پوي ٿو، تنهن وقت فقط ستارا آڻڻ هڪ بيڪار بازي آهي. رفتار جي تيزيءَ بابت پاڻي ڪيتري دگهت ڪٽي ڪجهي، پر اوائل ۾ موجوده سرشتي سان لوڙ ڦاڙ ڪرڻ بيحد ضروري آهي، جو جو اهو سرشتو سراسر بيڪار ۽ آئينده جي ڳلي ۾ ڳها لڳهو ٿيئي ٿو.

هندوستان ۾ زمين ۽ ڪارخانن جا گهڻا مسئلا ۽ ٻيا سڀ وڏا مسئلا فقط ڪا انقلابي تجويز ذريعي ڪئي ٿي سگهي ٿي. مسٽر لائڊ جارج پنهنجي ڪتاب "War Memories" ۾ لکي ٿو ته، "ڪو به اوڙاهه هڪ بدران ٻن ٽپن ۾ پار ڪرڻ، انهيءَ کان ٻُري ٻي ڪا به پل ناهي."

روس ملڪ چڙهي ٻ، مارڪس واد جي اصولن ۽ فيلسوفيءَ منهنجي دماغ جي ڪيترن اونداهين ڪنڊن کي روشن ڪيو. تواريخ مان آءٌ هاڻ نوان سبق سکڻ لڳس. مارڪس جي سمجهاڻيءَ مٿس لکي روشني وڌي، جنهنڪري سمجهڻ ته اسانجي اڳيان هڪ

ساڻ جڙڻ ھنسا آنگ سنگ ھئي ۽ روس جي ھنسا بـ بچڙي ڇٽي، پر تنھن ھنسا ھڪ نئين دنيا بنائڻ چاھي ٿي جنھن ۾ عام ماڻھن لاءِ علم، سھڪار ۽ سچي آزادي سمايل ھوا. ڪيتريون بـ غلطيون ڪندي، ڳرين مشڪلاتن کي دور ڪري، انھي نئين دنيا ناھڻ ڏي ھن وڏيون وکون وڌايون ھيون. جڏھن باقي دنيا منديءَ جي چڪر ۾ ڦيٿل ھئي ۽ ھتوراڙيون پئي ھنيون، تڏھن روس ۾ اسانجي اکين اڳيان ھڪ نئين دنيا اڏجي گھڙي رھي ھئي. عظيم الشان لينن جي قدمن جي پيروي ڪندي جڏھن روس زمان مستقبل جو قياس ڪري اڳتي ٿيا ڪجي سوئي ڪيو، تڏھن پيا ملڪ گئي گذري جي سراپ ۾ سراپيل رھيا ۽ جڙڻ جھونيين سوڪڙين کي سانديي رکڻ ۾ ئي موڙھل رھيا. وچ ايشيا جي پٺتي پيل ملڪن بہ جيڪا خوب ترقي ڪئي، تنھنجون رپورتون پڙھي دل سرھي ٿيم. سو لئي پٺي آءٌ بہ روس جو طرفدار ھوس ۽ ھن دنيا جي اونداھي نگريءَ ۾ روسين جو مثال ھڪ روشن ۽ جلويدار مشعل پانيم.

روسين جي ھار يا سوبيءَ، سماج واري راڄ قائم ڪرڻ جي تجربي جي نظر سان، ھڪ وڏي ڳالھ ھئي ۽ پر ھار سوبي ڪري سماج وادي سڌانت ۾ ڪو بہ خلل نئي پيو. ڪير جاڻي قومي يـا بين‌القومي سببن ڪري بولشي نہ رڳو غلطيون ڪن پر خطا ڪائين، تنھن ھوندي بہ سماجواد سڌانت نيڪ ثابت نڪري؛ بلڪ انھيءَ ئي سڌانت موجب جيڪي روس ۾ ٿيو تنھنجو ھوءُ بھوءُ نقل ڪرڻ عبث ھـو، جـو جـو

جيئن جيئن جنگ ڊگهي ٿيندي وئي ۽ سندس سُور ۽ ڏک وڌندا ويا، تيئن منجهس جوش خروش به گهٽبو ويو. البت رڪي رڪي ڪڏهن ڀڙڪو به کائيندي هئي. هاڻ منهنجا خيال دور ديس ڏي ويا ۽ هن مندي وقت ٻين ملڪن جو ڪهڙو حال هو سو ڄاڻڻ ۽ پڙهڻ.

جيل ۾ جيڪي جيترا ڪتاب ملي سگهيا اُهي پڙهيم ۽ جيترو پڙهيم اوترو وڌيڪ مزو آيم. انهن لکيو ته اسانجي ملڪ جا مسئلا ۽ هلچلون هن دنيا جي اعليٰ ناٽڪ جو هڪ پردو هوا، جو ناٽڪ قومي ۽ بين‌الاقوامي اسٽيج تي هلي رهيو هو ۽ جنهن ۾ سياسي ۽ اقتصادي قوتن جو پاڻ ۾ گهرو مقابلو هو. اهڙي مقابلي ۾ منهنجون همدرديون روز بروز سامراج طرف اُڀرنديون ويون.

گهڻي وقت کان آءٌ سامراج ۽ سماج واد ڏانهن ڇڪجي ويو هوس ۽ روس جو دل تي خاص اثر هوم. روس ۾ گهڻوئي ڪجهه مونکي ناپسند آهي - مخالفتي خيالات جي گهٽ ڳالهه، هرهند ”هي ڪر هڙ ۽ ڪر“ ۽ (منهنجي خيال موجب) سيني ڪارروائين ۾ اجائي آهزوراوري. پر زور زبر ۽ ديرڊولس جي شاهوڪار شاهي راڄن ۾ به ڪمي ڪانه هئي ۽ صاف ڏٺم ته ڪيئن نه اسانجي لوٽي ۽ ملڪيت واري دنيا زور زبر تي ٽڪيل هئي. تنهن بنا هوند چند روز مس جٽاءُ ڪري. حتي بک جي ڏر کان اڪثري آدم ٻورڙن جي فائدي ۽ سان شوڪت لاءِ ٻورڙن جي آڏ ميڇي ٻو ائي جهڙي ڪي لهڙي سياسي آزادي ۽ جو لڪوئي ڪهڙو؟

هنسا ته هت ڪٿ هئي، سرمائيداري سرشتي

تا ۽ ڏاڍيون ڏاڍير تي وڏن ٿيون آئي هار ٿيڻي لاهي. سچي هار
آهي آدرش اجهائڻ، جنهن ترڪ ڪرڻ ۽ ظلر اڳيان سر
جهڪائڻ، جي دشمن جي ٿڪاوٽ کان پاڻکي ڪيل
گهاو وڏيڪ ڏيڙ علاج ٿين ٿا.

پنهنجون ڪمزوريون ۽ دنيا جا آثار آر ڏسي
دل ڪڏهن سست ٿيندي هئي ۽ پر ڪاميابين تي
قدرتي فخر به ٿيندو هو. قوم پاڻ خوب ملهايو هو ۽
هڪ بهادر جماعت پر سات ڏينهن دل کي فرحت
آئي ٿي.

دل چال هلندي به پيرا، دهلي ۽ پوءِ ڪلڪتي ۾
ڪانگريس جا کليا اجلاس ڪرڻ جي ڪوشش ٿي.
بي قاعدي جماعت جو سانت ۾ گڏجڻ ناممڪن هو
۽ اجلاس ڪرڻ معنيٰ پوليس سان پڪڙي ڪائڻ.
درحقيقت ٻئي ميڙ لنبازين سان توڙيا ويا ۽ ڪئين
شخص گرفتار ٿيا. تيرس جي هيءَ ڳالهه ته هزارها
ماڻهو جي سيني پاسن کان انهن بي قاعدي ميڙن ۾
ڊيليگيٽن طور شامل وڃي ٿيا. وڏي خوشي ٿير ته
ٻنهي ميڙن ۾ گڏيل علائقي وارن چڱو ڀرو ورتو.
ماتا جي به چيو ته ڪلڪتي واري ميڙ ۾ (مارچ ١٩٣٣)
ضرور ويندس. پر وات تي پنڊت مالوي ۽ ٻين سان
گڏ گرفتار ڪري ڪيس ڪي ڏينهن آسنسول جيل ۾
رکيو ويو. ڏٻل ۽ بيمار هوندي به سندس سگهه ۽ جوش
ڏسي آءٌ وائڙو ٿيس. هاڻ ته جيل جي ڪيس ذري به
پرواهه ڪانه رهي ۽ تنهنکان وڏي ڪسرتي مان پار
لنگهي چڪي هئي. سندس پٽ، اٿي ڏيئر ۽ پيا جي
ڪيس پيارا هوا سي جيلن ۾ سڙي رهيا هوا. انهن لا
گهر ڪيس جڻ ڪانڊ ٿي آيو.

٤٦ - جنگِ آزادي

ٻاهر جنگ جاري هئي ۽ وير استريون پرش هئن مضبوط ۽ مستحڪم حڪومت سان سانت ۾ مقابلو ڪندا رهيا، جيتوڻيڪ خود هنن ڏاج ۾ا سيان ڪاميابي نه ٿيڻ واري هئي. هن طرف لڳاتار ۽ أبرندڙ أرهه زوراوري مان ظاهر ٿيو ته برطانيه حڪومت جو سچو بڇو کهڙو بنياد هو. هاڻ نه ڪاله لللي جي ڪاله رهي جا ٻالهه اسانکي نه پسند هئي. بندوقن جي سنگينن جو نسورو زور هو، پر هڪ وڏي مهندار ڪس حبو آهي ته، "سنگينن سان سڀ ڪجهه ڪري سگهجي ٿو، پر مٿن ويهي نٿو سگهجي." دل ۾ جيوسين يا ٻاڻ وڪڻون يا اندر واري ڪي ويد وجهون تنهن کان حگو آهي نه جسي ههڙو راڄ اسان مٿان نازل ٿئي. جيلن اندر اسين ٻينڪ ٻيوس هواسين، پر اٿي ته پنهنجي ڪارج جي شيوا، ٻلڪ ٻاهرين کان وڌيڪ شوا ڪري سگهياسين ٿي. پنهنجين ڪمزورين ڪري ڪير جوندو ته ملڪ گهوري ٻاڻ ٿيائڻ ٺيڪ هو؟ انس برابر آهي ته سختيون سهڻ لاءِ انسان جي طاقت ٻهه محدود ٿئي ٿي ۽ ڪئين شخص مري ويا، جهُڙي پيا، يا رهجي ويا يا ته ٻوهي ٿيا. پر اُنهن سيني ڏکن نگيندي ۾ اسانجو مقصد ثابت رهيو. جتي آدرش روشن رهن

آهن . عجب ورڳي ڪهڙو جو اهنسڪ وادي هوندي به گهڻو ڪري جانورن ڏانهن نه فقط لاپرواهه پر بي رحم ٿين ٿا. گئو ماتا جنهنجو ايڏو قدر آهي جو ڪئين هندو سندس پوڃا ڪن ٿا ۽ جنهن جي صدقي اڪثري فساد ٿين ٿا، تنهن تي به ديا ڪانهي. پوڃا ۽ ديا سدائين گڏو گڏ نٿا ٿين .

ڀين ڀين ملڪن سڀاءُ موجب يا خواهش موجب ڀيا ڀيا جانور قومي نشاني طور چوندبا آهن - مثلا آميريڪا ۽ جرمنيءَ ۾ شهباز، انگلنڊ ۾ شينهن ۽ ڪتو، فرانس ۾ وڏڙهو مرغ، اڳئين روس ۾ رڇ. اهي رکيال حيوان ڪيتري قدر قومي چال چلن تي اثر وجهن ٿا؟ اڪثري اهي سڀ خونخور شوخ شڪاري جانور آهن. پر عجب نه جي قومون انهن جا نشان اڳيان رکن ٿيون، سي سندن وانگر ئي گجن، وڙهن ۽ ٻين جو شڪار ڪن ٿيون. انهيءَ ۾ ڪهڙو عجب نه هندو ماٺهو حليم ۽ اهنسڪ ٿا ٿين، ڇو جو گئو ماتا سندن رکشڪ جانور آهي.

. قيدين ۾ سو ۾ خاص ڪري جنهن قيدين جون دلبون هشڪ ۽ افسرده رهن ٿيون. وقتي سڪ لاهڻ لاءِ جانور پاليندا آهن. رواجي قيدين لاءِ ڏکيو، پر مقدم ۾ واڇهين ۾ ڪن ته جيل وارا ڪٽي نا چشم پوشي ڪن. عام طور لوريئڙا ۽ وڏا ٿــور رکندا آهي. ڪتن جي جيل اندر اجازت ناهي، پر ٻلين جي ڪمي ڪانهي. هڪ پيري هڪ ٻلڙيءَ سان ليهن ٿير. پر جيل عملدار جي هئي ۽ بدلي ٿيس ته ٻلڙي به ساڻس ويئي. ڪي ڏينهن سندس سار ٿير. ڪتن جي موڪل ڪانهيءَ پر ڪي ڪتا دهرادون ۾ پليءَ پنجي وير. ڪنهن جيل عملدار هڪ ڪتي ڏاري ۽ جڏهن بدلي ٿيس لڏهن ڪتو ڪري وبس. وبچاري ننڍڙڪي بکون ڏکون ڏڪا ڏاما کائڻ لڳي ۽ ٻلين همنان رهي ڪتان. پــور ولي کانيندي رهي. آءٌ جو جيل پاهر حوالامه ۾ رهندو هوس، نه مون وٽ پور لاءِ واجهائيندي هئي. کاراڻيندي لبت پڙهيذان پچا جٽبائين. ڪي ته ڪجهي وبس، پر لي ٻچا جنڪي ڪاراڻيندو رهيس. هڪ ٻچيءَ کي بيماريءَ حد لنگر ڪيو ۽ مونکي به خوب تڪليف ڏنائين، مون بـــ جڳي سار سنڀال لڌيس ۽ ڪڏهن ته رات جو ڏهه ٻارهان دفع اٿي ڏسندو هيوسانس. لبت جڙهي پيو ۽ آءٌ به خوش ٿيس ته پورهيا ساب پيا.

جيترو جيل اندر جانورن سان واقفيت ٿير اوترو پاهر ڪال هير. ڪتا سدائين وٽندا هير ۽ ڪي ڏاري ٻه، پر بين ڪمن ڪارڻ ڪري سندن پــوري سنڀال ونـي ڪين سگهيس. جيل پر ته سندن سنگت لاءِ آءٌ شڪر گذار هوس. هندوستاني اڪثر طور جانور ڪين پاليندا

ڳالھ دل کي وڻي ٿي. منھنجي چوڻ جو مطلب اھو
ناھي تہ نانگ وڻندا اٿم؛ آءٌ آدر ڪندو آھيان، پر
اڪثري ماڻھن وانگر ڏر ۾ ڏ ڪندو ناھيان. سنڌس
چڪ جو ڏپ اٿم؛ نانگ ڏسي پاسو ڪندس. پر
چرڪڻ يا ڪنبڻ جي ڳالھ! ڪانھي. تنھن ڪان تہ
سؤپيريءَ ڪان وڌيڪ ڏڄندو آھيان؛ بلڪ ڏپ نہ پر
ڪانئس پاڻمرادو چرڪندو آھيان. ڪلڪتي جي عليپور
جيل ۾ ھڪ پيري اڌ رات جو اُٺي پيس؛ پائيم تہ
پيرَ تني ڪجھ پسو سريو، پاسي ڪان چور بتي ھيم.
باريان تہ مار! ھند تي سؤپيري! ولي جو پاڻکي اُڇل
ڏنيم تہ بسترو پار، ڏري گھٽ وچي پت پيرُ لڳس.
پوءِ سمجھيم تہ انگريزيءَ ۾ پاولاو (روس جو ناميارو
جيو شاستري) اُڇل چاڪي ٿو چئي.

دھرادون ۾ ھڪ ڏون، يا چئو تہ مون لاءِ ھڪ نئون،
جانور ڏٺم. جيل جي دروازي اندر جيلر سان گڏ ويٺو
ھوس تہ ٻاھر ھڪ ماڻھو ڏنوسين جو ھڪ عجب
جانور کنيو ٿي لنگھيو. جيلر سڏائي ورتس؛ چا ڏسون
تہ ھڪ جانور اڌ ڪرڙيءَ اڌ واڳھ، اٽڪل ٻہ فٽ لنبو،
چنبن سان؛ پٺيءَ تي چلرن سان، نھايت اُگلو، موڙي
سوڙي گنڊ ۾ بدل ھو. شڪاريءَ انھيءَ گنڊ مان
لٽ لنگھائي، کيس انڌين لٽڪائي کنيو ٿي. جيلر
پڇيس تہ ھي چا آھي؟ چي ھي "بو" آھي. ھنکي
چا ڪندين؟ چي رڌي "پُڇي" کائيندس.
ھي شخص پيلاٿي ھو. پوءِ ھڪ ڪتاب
F.W.Champion-The jungle in sunlight & shadow
۾ پڙھيم تہ ھن جانور جو نالو پنگولن Pangolin ھو.

جتو ياد اٿم. هڪ ٻيو الائي ڪيئن ٻوراڪ جي اڳئين واري پٽ ٽپي هيٺ لٿو، ۽ مونٽي چڙهي ڪين سگهيو. وارڊرن ۽ ٻين مقدمن قيدين گڏجي ڪٽي جلهيو ۽ گلي ۾ نوڙيءَ لڪر سرڪائي ٻڌس. وڏيءَ پٽ تان شايد سندس مانئن اهو حال ويئي ڏٺو ۽ غصو چڙهين. اوچتو هڪ شاهي باندر هيٺ ٽپ ڏيئي ٻچي کي بچائڻ لاءِ ماڻهن جي ميڙ اندر ڪاهي پيو. نهايت دليريءَ جو ڪم ڪيائين، ڇو جو وارڊر ۽ مقدمن کي هٿن ۾ لنبون ڏنڊا هوا جي ڦيرائيندا هلبا ٿي. پر ٻي ڳالهه جرئت ڪئيو ۽ ماڻهن جو ميڙ لنبون ٻيون ڇڏي ٽڙي پکڙي ويو! ٻچي کي بچائي باندر ساڻ ڪٽي ويا.

ڪڏهن وري اهڙا جيو ـــ گهڙي ايندا هـــوا جي ڪنهنکي ڪبندا هوا؟ مثلاً وڇون، ۽ سي ـ مينهن طوفان ڪالبوءَ، ڪوٺڙين ۾ اچي لڪرندا هوا. عجب جو ڪڏهن ۽ ڪنهن پٽونءَ ڪونه ڪاڏم، جيتوڻيڪ ڪڏهن بستري لي، ۽ ڪڏهن ڪتاب لي ڪين لهندوهوس. خاص هڪ ڪاري ڪَوڙي زهر ناڪ لچ کي ڇهلي ٻانليءَ ۾ رکيم ۽ روز مکيون وغيره کارائيندو هيوسانس. جڏهن ٻاهر ڪڍي پٽ لي ڏور سان ٻڌي ڇڏيومانس ته الائي ڪيئن گم ٿي ويو. سڄو ڪمرو هيٺ مٿي ڳوليم، ڇو جو اهڙي سان ٻي خبر ڪير هٿ اٽڪائي، پسر جي ليي؟

ٽي چار ناڪر ۽ ڪوٺڙين ۾ ٻا ٻوسان نڪتا. هڪ جي خبر ٻاهر وڃي پهتي ۽ اضارن ۾ وڏا ڪارا مترا پيا. سچ پڇ ته مون لاءِ اها ۽ والدڪائيءَ جي ولدر هئي. ٻيل جي جيوت لسي آڏوڻي ٿئي لي ۽ جهر ٻهو واري

هوس. اهڙا هري ويا جو صبح شام ڪاڏي ۾ ذرا دير
پوندي هين ته ويجهو اچي رڙو رڙ مچائي ڇڏيندا هوا.
سندن اشارا ڏسي يا بي صبريءَ جون ڀانهون ٻڌي
مزو ايندو هوم.

نينيءَ ۾ هزارين طوطا هوا بوراڪ جي ديوار جي
سوراخن ۾ ڪئين آکيرا ناهي ويٺا. ڪيئن هڪ ٻچي کي
ويجهائيندا ۽ پيار ڪندا هوا سو ڏسڻ وٽان هو. ڪنهن
مهل ٻه نر هڪ ماديءَ لاءِ اچي وڙهندا هوا ۽ هوءَ سانت
۾ رڳو نشو ڏسي ڪتندڙ کي ڪٽي پنهنجي دلڙي ڏيندي
هئي.

دهرادون ۾ طرح طرح جا پکي پلده هوا ۽ سارو ڏينهن
پکين جي ٽان ٽان، چوُن چوُن ٻڌبي هئي؛ ۽ سيني
کان مٿي پري کان ڪوئل جو ڏک ڀريو آلاپ ايندو
هو. چوماسي کان ٿورو اڳ ٿي پپيهو پرگهٽ ٿيندو هو
۽ سارو ڏينهن "پيوُ" "پيوُ" پيو رٽيندو هو ۽ سمجهيم
ته جو انگريزي ۾ کيس "Brain fever bird" سڏيندا
آهن. ڏينهن جو، رات مهل، اُس هوندي،
مينهن پوندي هڪ ٿي سر ٽڪجڻ بنا آلاپيندو وڻندو
هو. ياربه ۾ وڻ ڪونه هوا، جنهنڪري اهي سڀ پکي
ڏسبا ڪونه هوا ۽ فقط سندن لاتيون ٻڌبيون هيون. ٻر
مٿي آسمان ۾ سرٽيون ۽ باز نهايت نزاڪت سان پيا
ترندا هوا ۽ اُتي ٿي لامارو ڏيئي وري هوا جي جهڙپ
۾ مٿي چڙهي ويندا هوا. ڪئين پيرا بدڪن جا جهنب
ٻه مٿان اچي لنگهندا هوا.

بريلي جيل ۾ باندرن ٻـ چڱي خاصي بينڪ بڻائي
ڇڏي ۽ سندن رمت گمت ڏسڻ وٽان هئي. هڪ واقعو

جاچيندو هوس. ۽ ڪرڙيـون جـي ورڻي سانجهن جـو الائي ڪيئن پـچ مروڙي، هڪ ٻئي پٺيان پولڊيون هيون يا ته شوق شڪار ڪنديـون هيون. اڪثري ڪڪرين کان پاسو، ڀر به پيرا ڏئو لـ ڏاڍي خبرداريءَ سان، اچل ڏيئي مهڙ کان وجي جهٽ هڻياتون. خبر ناهي ته ڏنگر کان هيئن پاسو ڪرڻ ڇڪ يل کان يـا ڄاڻي واڻي ڪياتون.

جتي وڻ ٽڻ آلي لوريڙا پلا ڪيئن نه هجن؟ ڏاڍا ڪڙا ڙا ۽ ڏاڍو وڇڇو ايندا هوا. لکنوءَ جيل ۾ آءٌ چرڻ پوڻ ٻا ڳچ وقت هڪ هنڌ وينو پڙهندو هوس. پوءِ ڪو لوريڙو ٽنگ مٿان چڙهي، گوڏي تي ويهي، لٻنا پائي ڏسندو هوم. پوءِ اکيون اکين کي ڏسي سمجهندو هو ته هي ٻيلي ڪو وڻ ٽڻ ناهي. ڪن ير دهلجي، ٽڪ ٽڪ ڪري، ٽپ ڏيئي آلي تي پهچي ويندو هو. لنڍڙا ٻچڙا وقتي آڪرن مان هيٺ ڪري پوندا هوا. اماڪ ماءُ ڊوڙي اچي ايندي هئي ۽ موڙي سوڙي واپ ۾ ڪڻي ٻچائي ونندي هين. وقتي ماءُ کي پتو ڪونه پوندو هو. اسانجي هڪ سانيءَ اهڙا ٽي ”وچايل ٻچا“ لڌا ۽ پاليا. ٻچا اهڙا مٺا جو پالڻ ٽي ڏکيو. پر هڪ رمز ٽسبين.

پين واري مس ٻرڻ جي ٻچڪاري ڪٽي، هڪ پاسي کان ڪمهه جو پهو ڏيئي، ٻچڙن کي کير ڏار ڪٽندا هئاسين. آلمورا جي پهاڙي جيل ڪانسواءِ جتي ڪٽي ڪبولرن جا جهنڊ هوا. سانجهن جو آسمان جڻ ڇانئجي پولدو هو. ڪلهن ڪنڌن جيـل وارا ڪين ماري کائيندا هوا. متاتون پـ ڪيئن نه هجن؟ هڪ جوڙو دهرادون جيل ۾ ڪمري جي دروازي مٿان آکيرو ناهي وينو. روز ڪين ڪارائيندو

ڇونين جو بي ڏاڍو ديدار ڪير.

ٻاهريون ڪم ڪاريون بند هونديون اسين قدرت جا انگ ۽ نگ پسڻ لڳاسين. جيت جانور ٻه جاچي ڏٺاسين. جاچڻ لڳس ته ڪمري ۾ اڳئي ۾ طرح طرح جا جيت نظر آيا. منهنجي ليکي ته آءٌ اڪيلو ويٺو هوس، پر منهنجو اڳ ته جيئن سان ٽمٽار هو، سي سڀ ڇُرندڙ سُرندڙ ۽ اڏامندڙ جيت پنهنجي ليکي ٻاهر خوش ٿي رهيا. نه هنن مونکي ستايو ۽ نه مون کين ستائڻ واجب سمجهيو. پر منگهڻ، مڇرن ۽ قداري مکين سان دائمي جنگ چالو رهي. ڏينهن، ککرين کي ڪٽي ڇڏيم ۽ اهي ته مانارا ڪري ڪمري ۾ وينا هوا. هڪ ڀيري الائي ڪيئن هڪ ڏينيو ڏنگيم، پوءِ ڏينين سان ذرا اُلبطت ٿي. ڪاوڙ ۾ ڇيم ته هتان لڏي ڪيدان پرهو مڙسان مڙسي جنگ جوٽي بينا ۽ گهر نه ڇڏيائون، جنهن شايد ٻچا آنا هئن. مون ٻه ڪٽي هٿ جهليو ۽ ڇيم ته جي وري گستاخي نه ڪندا ته آءٌ سندن پچر نه ڪندس. پوءِ ٻه سال ڪن ڏينين ککرين وچ رهيل هوس ۽ وري ڪڏهن نه ڏنگيائون. مطلب ته هڪ ٻئي کي هٿ جوڙ ڪئي سين.

ڇمڙن ڪان آءٌ ٽهندو هوس، پر ڇنڻ ڪونه هئو. نماشام ٿيندي ٿي ماٺ ميٽ ۾ نڪرندا هوا. آسمان سامهون منهن اونداهيءَ ۾ ٻاهر ڏسڻ ۾ ايندا هوا. ڀانءِ غيبي جيو هوا. ڪانئن ٻڌندو هوس، جڻ منهن اڳيان انگهي ويندا ۽ پائيندو هوس ته منهن کي لڳندا. آسمان ۾ مٿي وري وڏا ڇبرا اڏاٽا ٿي.

ڪيٽليون، اڏوهي ۽ پيا جيت ٻه ڪلاڪن جا ڪلاڪ

اگر ڪڏهن ڪوله جاچي ڏٺو هوم ته تازا ڪپڙا
الف جا بن ڪاڙهي پوري رنگ جا ٿين ٿا، جنهن
رنگ ۾ ڪشمير جا پهاڙ سرءُ جي موسم ۾ رڱجي ويندا
آهن: پر جلد ئي رنگ بدلائي ساوا ٿين ٿا.

معدانتو منهن ته جيءُ لچ اڃي ۽ اونهاري جي
ڪاڙهي ۾ نار اجي رڄهي. پر آجهل منهن ۾ نعمت
مان ٿوري زحمت ٿيو پوي ۽ ڌڙادون اي ته الدر دبو
جهجهي مهر ڪري ٿو. چؤماسي لڳڻ سان پنجن
ڇهن هفتن اندر پنجاه سڀ انچ لاٿون ڪري پوون ٿا
پوءِ ڪمب جهڙي ڪوٺڙيءَ ۾ پڌجي وهڻ ۽ جت رهي
يا دريءَ مان پاڻي ڏؤن اندر اچي ته پڇي :پاسبرو ٿڻ
۾ مزو ڪولد هو.

سرءُ معد وڻندڙ هئي ۽ سيارو ۾، جي مينهن ته
پوندو هو، ته سلو هو. پلا مينهن، ڪڪوڙ ۽ ٿڌين
هوائن جي سؤست ۾ ڪبر ته جاهيندو ته خاصيري
جڳهه ۽ منجهس ڪنچ سک گوماش هجن. رڪي رڪي
وري ٻڙن جو وسڪارو ٿيندو هو. هڪ هڪ ٻڙو
گولين کان وڏو، ڪٿ لي لوهه جي ٻترن مٿان اڻين
ٽو ٽو ڪري ڪولدو هو جڻ بندوقبازي پئي هلي. ۱۰

هڪ ڏينهن خاص ياد اٿم ۽ ۲۴ ڊسمبر ۱۹۳۲ جو هو.
سارو ڏينهن مينهن ۽ ٻڙا وسيا ۽ ٿڌ جڻ هڏن کي ڪاٽو
ٿي. جيل ۽ بدن جي خيال کان اهڙو ڪو ڏکيو ڏينهن
ورلي گذاريو هوندم. پر شام ٿي ۽ آسمان اوچتو صاف
ٿي ويو. چارو طرف پهاڙن ٽڪرين مٿان برفاني چادر
چاليل ڏسي ڏينهن جو ڏک سڄو ڪافور ٿي ويو. بيو
ڏينهن. ٽاٽال جو ڏينهن- صاف ۽ مزيدار ٿيو ۽ برفي

” پکي ولون ۾ ڪٿ ڪٿ ويا اُڏامي؛
هو بادل هيڪلو، رهندو هلندو ويو؛
مان چنگ ٽنگ چوٽي ساهون ٽيس سلامي؛
اسان جو هڪ ٻئي مان ڪجهہ نہ ڍؤ ٿيو.“

چيني ڪويءَ Li Tai Po جيان ائين ڪين چوندس تہ پهاڙن مان ڪڏهن بہ ڪڪ ڪين ٿي ٿيس، هون تہ سندن اوڏائيءَ مان پر اهو ڪو ورلي. . . ۽ لڪين سالن جي دل کي ڏاڍي راحت آئي ٿي. جڏ سياٽپ سان مون ڏي ڏيرج ۽ استرتا سان نهاري، منهنجن خفن تي ملامت ۽ تتل من تي ٺڏو ڇنڊو وڌائون ٿي.

بسنت جي رُت دهرادون ۾ ڏاڍي موجي ۽ هندستان جي ٻين ڪان وڌيڪ لنبي ٿئي ٿي. سياري جڏ وڻن ٽڻن جا پن پتا ڇاڻي ڪين ننگو ڪري ڇڏيو هو. جيل جي دروازي اڳيان چار عاليشان پپر جا درخت بيٺل هئا ۽ عجب اهو هو جو انهن جا بہ سڀ پن ڇڻي ڇيا هئا . بس ائين ننگا ڏار ۽ ٽار ڪوماڻا ۽. گهوماٽيا بيٺا هئا ، جيسين ڪي بسنت جي هير سندن رڳ نس ۾ گهڙي نئين تازي زندگيءَ سان ڪين مالا مال اچي ڪيو. اوچتو پپرن تيڻن سڀني وڻن ۾ چر پُر ٿي ۽ هڪ گجهہ گجهارت ۾ ويڙهجي سيڙهجي ويا، جڏ تہ پردي پنيان ڪو ناٽڪ تيار پئي ٿيو. پوءِ ڏسندو هوس تہ مار! هت هُت سندن مٿان ساوا سبز ذرا پيا اُسرن. سو ديدار بہ موجي ۽ من موهيندڙ هو. هاڻ اُمالڪ پن پتا لڪن ۾ لڪري نرواز ٿيا ۽ اُس ۾ چمڪندا ۽ هوا ۾ لڏندا ڪڏندا هوا. تلن مان هيٺري ۾ قري ين پتا ٿيڻ بہ هڪ عجب اِسرار آهي.

کي ٻاهر نڪري شاهي دروازي اڳيان اٽڪل سؤ وال
مفاصلي تي پنڌ ڪرڻ جي موڪل ملي. ٻيو ته حاطي
اندر ٿيا سين، پر ديوارن کان ٻاهر ٿي پهاڙن، ٻڻن ۽
۽ ٻرپان شاهي رستي جو ديدار ٿيندو هو. اها ته خاص
مون لاءِ نه پر ڊهرادون جيل جي سي، اي ۽ ٻي
ڪلاس وارن سان سهوليت هئي. حاطي-اندر پر جيل
جي ديوارن کان ٻاهر ٻي به هڪ ننڍڙي عمارت يعني
يورپي حوالات هئي. انهيءَ عمارت جي چوگرد ڪا نه
پٽ نه هوندي هئي. ڪوٺڙين اندران قيدي پهاڙن ۽
ملڪ جو نظارو ڏسي سگهيا ٿي. يورپي قيدي ۽ ٻيا جي
هت رهندا هئا سي به ٻاهر نڪري دروازي اڳيان
صبح شام پنڌ ڪندا هئا.

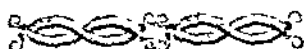
جو قيدي گهڻو وقت شاهي ديوارن اندر رهيو آهي
سو ئي ٻاهرين پنڌن ۽ نظارن جو صحيح قدر ڪري
سگهندو. آءٌ نه انهن ٻاهرين شغلن لاءِ جنهن عاشق
هوس ۽ جڏهن چار ماسي ۾ روزانو مينهن اوهرا ڪري
وسندو هو ۽ مون کي پنهنجي بوڙ پاڻيءَ ۾ ترڪڻو پوندو
هو نه به ٻاهر نڪرڻ جي ٻچر ڪين ڇڏيندو هوس.
ٻاهر نڪرڻ نه ڪٿي به وڃڻ هئا، پر پري کان همالي
پربت جي چوٽين جي ديدار جو هت خاص مزو هو،
جنهن ڪري جڙ جيل جو ٽڪ پڇي پيو ٿي. اها به
منهنجي خوش قسمتي جنهن جو جڏهن. ملاقاتون
بند ڪيم ۽ بلڪل اڪيلو هوس، تڏهن دل جي محبوب
پهاڙن جو درسن ڪندو رهندو هوس. ڪوٺڙيءَ اندران
ڏسڻ ۾ نه ايندا هئا، پر ٿورو هٽي نه اوڏا آهن ۽ ٻهي
وچير اينهن جو نالو پڌبو ٿي ويو.

٤٥ — جيل ۾ جانور.

سچا سارا سايا چوڏهن مهنا آءٌ دهرادون جيل
۾ رهيس، تان جو سمجهيم
جي هڪ ننڍڙيءَ ڪوٺڙيءَ جو حصو بڻجي پيو آهيان.
تہ آءٌ پاڻ جڻ ڪوٺيءَ جي ذري ذري سان واقف ٿيس. ڪڙيڙ پٽ
ڪوٺيءَ جي ذري برزي سان واقف ٿيس. ڪي اُڏوهي ڪاڌل ڇت
تي، ڪي آچين يتنين تي، ڪي پوري جاڻ هيم. ٻاهر
جي تختن تي، چٽن نشانن جي پوري جاڻ هيم. ٻاهر
اڱڻ ۾ گاهہ جي ننڍن جهڳٽن ۽ پترن پترن ڪيجهونن
دوستن وانگر ڪيڪارينديو هوس. ڪوٺيءَ ۾ بہ اڪيلو
ڪون هوس، ڇو جو منجهس ڏينين ۽ ڪڪڙين جا ماڻارا
هئا، ۽ ڇت جي تختن پنيان ڪرڙيون لڪل
هيون. جي انسان جا خيال ۽ جذبا سندس اوسي
پاسي ڪون ڪو نشان ڇڏي وڃن ها تہ چوندس تہ
منهن جي ڪوٺڙي انهن سان ٽمٽار هجي ۽ اُهي پٽ
ڇت پٽ ڪي چنبڙيل هوندا.

بين جيلن ۾ ٻونڪي وڏيڪ سنيون ڪوٺڙيون مليون
ٻر دهرادون جيل ۾ هڪ خاص عزيز سهوليت هيم.
جيل ننڍڙو هو ۽ اسان کي جيل جي حاطي ۾ ٻر جيل
جي ديوارن کان ٻاهر هڪ ٻراڻي حوالات ۾ رکيو ويو.
هيءَ جڳهہ اهڙي ننڍڙي هئي جو منجهس پند ڪرڻ
لاءِ وچوٽي ڪانہ هئي. تنهن ڪري صبح شام اسان

تصويري ڪتاب هيم ۽ جڏهن مهنجي ڪراڙپڻ يا ٻوراڪ اندر ١١٥ ڊگريون گرمائش هوندي هئي تڏهن ورق، ورائي ترڻي جوٽيون ڪيڪ ڏسندو هوس. نقشن جو ڪتاب ته دل کي جنسي اُڇلون ڏيندو هوم. ڏسندي ئي چوندو هوس ته هتي ويو هوس ۽ خواب لهو هو ته هاٿي هتّي ويندس، ۽ وري اکين هنڌ وڃڻ ۽ .نقشن اندر ڏيکاريل ٻڙٻن يعني لون وڏن شهرن ۾ وڃڻ ۽ جانويلا ٽڪر يعني ٻهاڙي علائقا پار ڪرڻ ۽ نيلا ٽڪر يعني سمنڊ ئي سمولھ جهاڳڻ ۽ دنيا جا خرش رانگ لماءِ پسڻ ۽ دنيا جي قومن ۾ آئلون ۽ انقلاب ڏسڻ — انهن سڀني لاءِ دل واجهائيندي هيم ۽ جڻ گهٽ گهٽجي ويندا هيم. بوءِ ٽو ٽڪڙ ۾ شيڪارو بري نقشن جو ڪتاب کٽي پاسيرو ڪندو هوس ۽ وري پنهنجن جن ديوارين اندر موٽي روزمره جي ڪم ڪار کي لڳي ويندو هوس، جو قبنديءَ جي قسمت ۾ لکيل هو.

پڙهڻ لکڻ سيکارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، پر
سڀ بي دليو ۽ سيکاريندڙ به آلا اوُر وڪيل آهن. ڪي
چوندا آهن ته قيدي سکڻ جهڙا ناهن، پر منهنجو آزمودو
بنهه اُلٽو ٿيو آهي ۽ ڏٺو اٿم ته ڪيترا قيدي جي مون
وٽ سکڻ لاءِ ايندا هئا سي مسنت ٿي لکڻ پڙهڻ پنيان
ڪاهي پوندا هئا. جيڪي قيدي اچي نڪرندا هئا تن
کي پاڙهبو هو ۽ هوُ ويچارا خوب ممنون ڪندا هئا،
ڪڏهن آڌي رات جو اُٿندو هوس ته هڪ ٻن کي
بوراڪ ۾ جهڪيءَ بتيءَ تي ٻئي ڏينهن لاءِ سبق جي
تياري ڪندو ڏسندو هوس.

انهيءَ ريت قسمين قسمين جا ڪتاب، پر خاص
ڪري 'گرا' ڪتاب پڙهندي دل پئي ٿي بهلايم. آڪاٽيون
نول ڪتائون گهٽيون ڪونه پڙهيم، جو اهي پڙهندي
من جڻ سست ٿي پوندو هو. پڙهي ٿڪبو هوس ته لکڻ
کي ونندو هوس. ٻئي سال پنهنجي ڌيءَ سان تواريخي
خطن جو سلسلو هلائي من ڪسي نيڪ ناڪ رکيم. انين
گذرئي بابت لکندي، جڻ جيل وساري، گذرئي ۾
محو ٿي رهيس

سفرناما ته مون وٽ پيل اچن، مثلاً اڳئين زماني ۾
(چيني) هيوُن سانگ (اطالي) مارڪو پولو ۽ (عرب)
ابن بطوطه جا سفرناما ۽ تازو (سئيڊن جي) سُئين هيڊن
جا وچ ايشيائي بيابانن ۾ سفر، ۽ (جرمن) روريچ جا
تبيت ۾ ساهسي ڪارناما. جبلن، چڙهندڙ جبلن ۽ ريگستانن
جا به باتصوير ڪتاب هيم. جيل الدر انسان پٽن، پهاڙن
۽ سمنڊن جي بي انت پکيڙن لاءِ آڃهري ٿو. ڪي نه
نهايت عمدا مانت باينڪ، آلپس ۽ همالي پربت جا

لکڻ جو سامان ڏنو وڃي ٿو اُني قيدين جي من آزاد رکڻ جو سوال ئي فضول ٿيو لڳي. دمت ته ڪات ڪُوٽ نه ہر صفا انڪار آهي، صرف اي ڪلاس قيدي قانون موجب لکڻ جو سامان گهري سگهن ٿا ۽ انهن مان ہ سيني کي روزاني اخبار لئي ڏني وڃي. جا ڏني وڃي ٿي سا ہ سرڪار جي چوائڻ موجب. ہي ۽ سي ڪلاس سياسي توڙي غير سياسي قيدين لاءِ لکڻ جي سامان جي گهرج واجبي لئي سمجهي وڃي. وقتي ہي ڪلاس وارن کي خاص رعايت طور عنايت ٿئي ٿي ہر ڪير چاڻي ته اُها ڪيستائين جتاءِ ڪندي؟ شايد اي ڪلاس جا قيدي هزار پنبان هڪ يعني اُني ہر لوڪ ہ ناهن ۽ عام قيدين جو حال سوچيندي ليکو ڪرڻ روا ناهي، ہر سو ہ ياد رکڻ گهرجي ته ڪتابن ۽ اخبارن بابت هنن اي ڪلاس وارن لاءِ سهوليتون ہين سڌ ويل ملڪن جي ہيت ہر ڪي ڪين آهن.

هزار مان باقي ٩٩٩ کي ساڳئي وقت ہ يا ئي ڪتاب ملي سگهن ٿا، ہر حالتون اهڙيون سخت آهن جو اها سهوليت ہ هميشه لئي ملي. باقي لکڻ يا پڙهڻ لوڻ لکڻ ته خطرناڪ ڪم آهي، جنهن جو قيدي مجال جو چوڪ کئي. هن ريت دماغي ترقي لکهوسار ڪرڻ حسرت جهڙي ڳالهه جيئي. دراصل قيديءَ کي ناهي سڌاري هڪ لڪ نگرواسي بنائڻ لاءِ، سندس من ريهي زيبي علم ہر مائل ڪرڻ گهرجي ۽ ڪيس ڪو ڏنڊو يا ڪرت سيکارڻ گهرجي. ہر اها ڳالهه هنن مُدمِغ جيل عملدارن جي مغز ہر گهڙي. ڪڏيل علائن جي جيلن ہر هن ڳالهه تي ذرو ہ ويچار ڪونهي. تازو ڇوڪرن ۽ جوان قيدين کي

هوس ۽ روز فقط ڪنهن جيل عملدار سان ٻه چار منٽ ڳالهائڻ جا ملندا هئم. قانوني طور اڪيلو بند نه هوم، پر ذري گهٽ اڪيلائي هوس ۽ اهو سارو وقت اُٻاٽڪو رهيس. شڪر جو مقالاتون وري شروع ڪيون هيم جنهن ڪجهه فرحت ملي. چوندس ته خاص رعايت طور ٻاهران تازن گلن وڻن ۽ ڪن فوٽن رکڻ جي موڪل مليم، جن ڪري سرهو ٿيس. رواجي طور گلن ۽ فوٽن وڻن جي منع آهي ۽ ڪئين ڀيرا منهنجا ٻاهران آيل گل موٽايا ويا آهن. ڪوٺين کي ٺاهڻ سينگارڻ پسند نه ڪيو ويندو آهي ۽ ياد اٿم ته ڪيئن نه هڪ جيل سپرنٽينڊنٽ منهنجي هڪ سائيءَ تي اعتراض ورتو، جو هُو پنهنجي ڪوٺي ۾ چند ڦُوڪ ۽ سينڌ سرمي جون شيون نمونيءَ سان رکندو هو. جي ڪوٺي جو ٺاهه ٺوه اٿين نه ڪر جو ”عياشي“ لڳي. عيش جون ٻه هيٺيون چيزون رکيل هيون: ڏندن جو برش، وارن جو برش ۽ ڦڻي، ڏندن جو پيسٽ، پڻ جي مس ڪپڙي، وارن جو تيل وغيره.

جيل ۾ ماڻهوءَ کي ننڍڙين خسيس شين جو ٻه قدر ٿئي ٿو. هڪ ته اڳ ئي ٿورڙيون، پيو ته سترو وڌائي يا ٻهر وٺي نٿيون سگهجن. پوءِ ته ماڻهو پيو ڪين سانڍي رکي يا چنبڙي، سو ٻه اهڙين شين ڪي جي ٻاهر ٻنا خيال ڪٺي ڦٽيون ڪجن. مطلب ته جت ڪجهه رکڻ يا سانڍڻ جي اهڙي وٿ نٿي رهي اُت ٻه انسان کي ملڪيت جو پُوڄ نٿو ڇڏي.

ڪڏهن دنيا جي سکن آرامن تي ٻه دل رکي ڪڏهن سرڪندي هئي، مثلاً تن جو سک، اوسي پاسي جي

ڪري ڇڏير. انڪل ست مهنا نند رهيون. اهو وقت
مون لاءِ مايوسيءَ جو هو ۽ پوءِ جڏهن وري ملاقاتون
شروع ڪيم ۽ منهنجا عزيز مون سان ملڻ آيا، تڏهن
جا خوشيءَ وارون ڪيفيتون بر ڻ پئي ماپهس. منهنجي
پيءُ جا پار به آيا ۽ جڏهن لنيڙي ڪڪي، هونءَ وانگر
چنبڙي ڪاهي لي حرهڻ الڳي ڻ دل جڻ ايتري خوشي
جهلي نئي سگهي. هيترن ڏهاڙن جي وڇوڙي ڪانپوءِ
هن گهرو زندگيءَ جي جهلڪي ڪري آءُ ڀاڻ سنڀالي ڻ
سگهيس.

ملاقاتون بند ٿيون ڻ گهران يا ٻئي ڀنڌون وٽان جيل
مان خطن جو وڌيڪ اوناو ۽ قدر ٿيندو هوم. جي خط
وقت تي ڻ آيو ڻ ملي، جي اينددو هو ڻ ڪولڻ ڪان
هڪ. خط ڪٺي سانس ناز ڪندو هوس جن ڪو
خاطرخواه خوشيءَ سان نخرو ڪري. ٻر دل اندر اهو ٻ
اڻ‌ڪو هوندو هوم ڻ منان خط اندر ڪا اهڙي خبرچار
ڻ هجي جا مٺي ڪرير. خط لکڻ ۽ پڙهڻ جيل جي
سائنيڪي ۽ مائيٺي زندگيءَ ۾ خلل انداز واقعا هنا.
ماٺهوءَ جو من آئي پولدو هو، جهڪري ڏيهن ۾
پوءِ من پيو پٽڪندو هو ۽ ڪم لي هڪ ٽڪ ڻ بيهندو هو.

نبي ۽ بريلي جيلن ۾ سالي هئم. ڏهرادون ۾ شروع
۾ ٻي جڻا هئاسين - گووند وليڀ پنت، ڪاشيپور جو
ڪنور آنند سنگهه ۽ آءٌ. ٻر ٻن مهنن بعد پنت جي ڻ
ڇهن مهنن جي سزا پوري ڪري آزاد ٿي ويو. ٻ ٻيا
پوءِ آيا. جنوري ۱۹۳۳ تائين سب هڪ هڪ ڪري
ڇٽي ويا ۽ رڳو آءٌ وڃي نچيس. انڪل ان، ڪن مهنا،
ويندي آگسٽ ۾ ڇٽڻ تائين، آءٌ ڏهرادون جيل ۾ اڪيلو ئي

ڏاڙهي ڪُوڙڻ وغيره تي پورو رهندو هوس. اهـا
ڏاڍي ڳالهه هن ڪري ٿو ڪريان جو اڪثري ٻين
آلس ڪري اهي ڪم اندر ڇڏي ٿي ڏنا. ڏينهن جي
هڻ ٻڌاڙ ڪاٻوء سانجهي ٿيندي هئي ته مئو ٽڪ ٿيندو
هو ۽ رات جو ٻڙي جي لباب ماٺيندو هوس.
بس هن ريت ڏينهن، هفتا ۽ مهنا نبرندا ويا. پـر
ڪڏهن ڪو مهنو پاڻء وڏي پوندو هو ۽ سمجهندو
هوس ته جڻ سندس آخر اچڻي نه هئي. ڪڏهن وري
ٻـُڙ ۽ بيزار ٿي هر چيز ۽ هرشخص سان غصو ڪندو هوس—
جيل ۾ سائين سان، جيل وارن سان، ٻاهر وارن سان،
برطانيه سلطنت سان (سو ته هميشه ڪان هو) ۽ خاص
ڪري پاڻ سان. جڻ چيڙاڪ ٿي جيل جي ذرين ذرين
ڳالهين تي خفي ٿيندو هوس. شڪر جو جلد وري پاڻ
سنڀالي وٺندو هوس.

ملاقات جا ڏينهن جيل ۾ وڏا ڏينهن هئا: ڪيئن
نه ڏينهن ڏينهن ڳڻيا هئا ۽ سندن لاء واجهائبو هو!
ملاقات جي ٻڙي ڪاٻوء وري جڻ مايوسي ۽ اڪيلائي
ويڙهي ويندي هئي. جي وقتي ڪا ملاقات، ڪنهن
خراب خبر يا ٻئي سبب ڪري ڪرجي ٿي پيئي نه پوء
ڏاڍو دکي ٿيندو هوس. ملاقات وقت جيل عملدار
ڪيئن نه حاضر هجن، پر ٻه ٽي دفعا بريلي جيل ۾ هڪ
خفيه پوليس وارو پنو پينسل کڻي سڀ ڪجهه لکڻ ويٺو
ڏاڍا خار کادم ۽ ملاقاتون ٻه ڪچيون آيوڳيون ٿي پيون
پوء ته وري الله آباد جيل ۾ ملاقات وقت ماتاجي
۽ استري سان ٻه بدفضيلتي جي هلت سبب ۽ سرڪار
جي چشم پوشي ڪري اهي مزيدار ملاقاتون ٿي

اهي ڪري لاچار سمجهائون ٿي ته آءٌ به سندن جنس
موجب ڪجهه پڙهيل سڌريل هوس، پوءِ ڪري منهنجا
قومي ڪم کين اُلٽا اُبتا نظر آيا ٿي. ڪيترن ڀيرا
ٻين سائين جا بڇڙا حال ڏسي ۽ پاڻ سان خاص رعايتون
ڏسي منجهندو هوس ۽ لڄ ايندي هئم.

انهن سيني مهربانين هوندي جيل وري به جيل
هو ۽ اُنجون بندشون ڪڏهن سهي ڪين سگهيون
هيون. جيل جي فضا جڻ زوردستي، ڪمبختائي،
رشوتخوري ۽ ڪوڙ ڪپت ڪري ناپاڪ هئي. هڪ
پاسي جي سائين سائين، ته ٻئي پاسي جو سانڪو واپ.
نازڪ مزاج وارن لاءِ ته جنهن دوزخ هو. ذريعن ۽
مسبس ڳالهيون نه وقتي پاڻيءَ کان ٻاهر ڪڍي ڇڏينديون
هيون. مثلاً خط ۾ يا اخبار ۾ ڪا خراب خبر پڙهي
في الحال بخار چڙهي ويندو هو يا ڪاوڙ اچي ايندي
هئي. ٻاهر ته ڪم ڪاريون هڪ آجهو هئا ۽ سارو وقت
ڪنهن نه ڪنهن غرض يا شغل ڪري ان ۾ لڳا رهندا
هئا. جيل ۾ سڀ پاسا بند ۽ جڻ ماڻهو گهٽيو پيو سائيو
ٿي رهيو. اهڙو ماڻهو ٻاهر جي واقعن بابت هڪ طرفا
۽ بيبالا رايا نه ڏيندو ته ٻيو ڇا ڪندو؟ جيل ۾ بيماري
ته سخت مصيبت هئي.

تنهن هوندي به جيل جي روزمره جي ڪم ڪار
لئي پاڻ کي هيريم ۽ ڪجهه ڪسرت ۽ جهجهي دماغي
ورزش ڪري پاڻ نيڪ رکيم. ڪم ۽ ڪسرت ٻاهر
ڪهڙا به هجن، پر جيل اندر اهي نهايت ضروري آهن.
انهن بنا ماڻهو هوند ڦٿو ٿي وڃي. جيل ۾ روزاني پروگرام
تي پورو هلندو هوس ۽ ٻاهر وانگر پاڻ ۾ عادتن ٿي،

جنهن وقت کو به شخص ٻئي پاسي کي گروه يا
جماعت جي نظر سان ڏسي ٿو تنهن وقت جڏ انسان جو
ناتو غائب ٿي وڃي ٿو. تنهن وقت وسري وڃي ته گروهن ۾
به اِنسان ئي آهن، مرد، استريون ۽ ٻار آهن، جي
اسان وانگر پيار ڪن ٿا، تڪارين ٿا ۽ ڪشت ڪن
ٿا. هڪ رواجي انگريز، جي صاف گوئي ڪندو ته قبول
ڪندو ته هو ڪن چڱن خاص هندوستانين کي سڃاڻي
پر اهڙا ايڪڙ ٻيڪڙ ٿيندا ۽ باقي لاءِ چوندو تہ اِهي
سڀ نفرت لائق آهن. هڪ رواجي هندستاني به ساڳي
طرح چوندو ته ڪي انگريز جي سڃاڻان سي ڀلا ماڻهو
آهن ۽ پر انهن ڳاڻ ڳڻين بنا ٻيا سڀ مٺي قريل، بي
رحم ۽ بنهه بدڪار آهن. اهو ئي مزو آهي جو هر هڪ
جڏهن ٻئي پاسي بابت راءِ زني ڪري ٿو، تڏهن جنکي
سڃاڻي تنکي ٺٿو ساري، پر جنکي نه سڃاڻي يا ٿورو
ئي ڪو سڃاڻي، تنکي خيال ۾ آڻي ٿو.

شخصي طور ته آءٌ خوش قسمت آهيان جو پنهنجن
هموطنين توڙي انگريزن وٽان آدر ماڻيو اٿم. جن گرفتار
ڪيو اٿم يا جيل ۾ رکيو اٿم، تن هميشه مٿم مهرباني ئي
ڏيکاري آهي ۽ انهيءَ انساني ورتاءَ ڪري جنگ
جي ترشي ۽ بند جو ڏنگ قدري ماٺا لڳا اٿم. منهنجا
هموطني مون سان ڀلائي ڪن سا کهڙي عجب جي
ڳالهه آهي، ڇو جو هو ته مونکي جاڻن سڃاڻن ۽ قدري
آءٌ سندن هردل عزيز ٿي پيو آهيان. انگريزن لاءِ به
آءٌ لکن ۾ هڪ نه پر ڪو خاص شخص هوس.
شايد انگلنڊ ۾ تعليم ورتي ڪري ۽ سو به هڪ انگريزي
پبلڪ اسڪول ۾، آءٌ ڪين وڌيڪ ويجهو لڳس ٿي.

ويچار ڪيو، انهن ٻن مرڻن جي وچ ۾ ڪيڏو نه وڏو
ويڇو آهي ۽ ڪيتري قدر نه هوءَ هڪ ٻئي کي بي اعتبار
۽ ناگوار لڳن ٿا. پر بي اعتباريءَ ۽ ناپسنديءَ کان هڪ
ٻئي جي غير واقفيت وڌيڪ ڄري ٿي، جنهنڪري
هڪڙو ٻئي کان ذرا به جي نه ٿو ۽ هڪڙو ٻئي جي
اڳيان خبردار رهي ٿو. هڪ کي ٻيو سوڙهو مٺو، بدمزاج
۽ بي لحاظ نظر اچي ٿو ۽ ٻئي ٿا سمجهن ته هن ٻاهرين
ٻوتي پنبان ڪا فضيلت ۽ لياقت ۽ رحمدلي به آهي.
ملڪ جا والي ٿي، هيترن ڪسي وسائط جي وسعت
ذار بندي، هنن انگريزن پاڻ وٽ لالچين ۽ خوشامدڙين
جون پاڻاريون ميڙيون آهن. اهڙن جي تڪ ٿور ڪندي
هنن ملڪ جي ماڻهن جي تڪ ٿور ڪٿي ڪئي آهي.
هوڏانهن هندستانيءَ به انگريز کي هڪ عملدار جي رنگ
۾ ٿي ڏٺو آهي جو جڻ بي درد ڪَلُ جو هڪ پرزو ٿي
پيو آهي جنهنکي پنهنجن سوارٿن بچائبندي جڻ الله
ولي ٿو وهي. هڪ شخص جو پنهنجن مٽاين ۽ پاونائن
موجب هلي ٿو ۽ ساڳيو شخص جو حڪومت جو عملدار
يا فوج جو سپاهي آهي، ان جي هلت ۾ ڪيڏو نه وڏو
ڦير رهي ٿو. اهو سپاهي حڪم سٽي، بي درد ٿي،
ڪَلُ وانگر بندوق هلائي گولين سان انهن ماڻهن کي
اڏائي ڇڏي ٿو، جن ڪڏهن سندس وار به ونگو نه
ڪيو. ساڳي طرح اهو پوليس عملدار جو ڪنهن سان هوند
۾ مروت ڪين ڪندي، سو سياڻي حڪم ڏيئي بي گناهن
لي لساري ڪرائي ٿو. ٽيهن وقت هو پاڻکي هڪ انسان
نتو سمجهي ۽ لڪي ڪي گهايلن ۽ مڻن کي انسان
ڪري ٿو ليکي.

۱۴۴ — جيل جا خط.

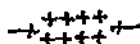
اسان مان ٻن ڄڻن کي گووند ولڀ پنت ۽ مونکي
گڏي بريلي جيل مان ڏهرادون بدلي ڪيائون. وات
تي ڪو به مظاهرو نه ٿئي تنهنڪري اسانکي بريلي
اسٽيشن کان پنجاه ميل پري هڪ ننڍي اسٽيشن تان
وڃي گاڏيءَ ۾ چاڙهيائون. رات جو موٽر ڪار ۾ وهاري
لڪائي کڻيائون ۽ ڪن مهنن جي بند بعد رات جي
ٿڌي تازي هوا ۾ سفر ڏاڍي لقاءَ وارو ٿيو.

بريلي جيل ڇڏڻ مهل هڪ ننڍڙي ڳالهه ٿي جنهن
منهنجي دل تي چوکو اثر ڪيو ۽ جا هيئر به چٽي ياد
اٿم. بريلي جو پوليس ڪمانڊر، هڪ انگريز آتي حاضر
هو ۽ جيئن موٽر اندر ويٺس تيئن هٻڪي مونکي هڪ
جرمن مخزن جو باتصوير بنڊل هٿ ۾ کڻي ڏنائين.
چيو اٿم ته توهين جرمن ٻولي وڻنا سگهو سو هي
توهان لاءِ خريد ڪري آيو آهيان. مان نه اڳ ساڻس
گڏيو هوس ۽ نه پوءِ ٿي گڏيو آهيانس. سندس ننالي
جي به خبر ڪانه اٿم پر سندس سهڄ سڀاءُ، مروت ۽
لنهن پنيان چڱمڙسي ڏسي دل تي اثر ٿيم ۽ سندس
مهربانيءَ لاءِ بلڪل شڪرگذار ٿيس.

لنهن راس هي لنبو سفر ڪندي ٻون انگريزن ۽
هندوستانين، حاڪمن ۽ رعيت، عملدارن ۽ غير عملدارن،
اختياريءَ وارن ۽ حڪم مڃيندڙن جي تعلقاتن تي غور

آهي ته جيل عملدارن ۾ سڀ کان وڏا گهگهار ۽ رشوتخور نه آهي ٿا، جي سخت انتظام رکڻ جي دعويٰ ڪن ٿا.

جيتوڻيڪ ٻاهر نيڻن جيل ۾ خوش قسمتيءَ سان هرڪنهن مونکي عزت ۽ آدر ڏنو آهي، پوءِ ڪري وقتي مان انهو لائق نه ٿي رهيو آهيان. ٻه هڪ جيل جي واقعي ڪري مونکي ۽ منهنجن عزيزن کي گهڻو ارمان ٿيو. ماتاجي، ڪملا ۽ منهنجي ڌيءَ اندرا ٽيڻي جڏهن الله آباد ضلع جيل ۾ رليجيٽ پنڊت منهنجي پٽيوٽي سان گڏجڻ ويئون، آئي ڪنهن بس ڏوهه بنا جيلر سندن بي عزتي ڪري کين لوڏي ڪڍيو، پڏي ارمان ٿيم ۽ پوءِ پرانتڪ سرڪار جي ابدودي ڏسي صدمو رسيم. منان پهر ماتاجيءَ سان ساڳي ڪار ٿي تنهن ڪري ملاقاتون ضتا بند ڪٽي ڪيم. ڊهرادون جيل ۾ اٽڪل ست مهنا ڪاله ملاقات ڪين ورتيم.

ارڊر اسانجين استرين کي وهائي ڪانديون هيون،
سو سڀ ڪنن تي پوندو هوم.
عالم آشڪار هو ته ۱۹۳۲ ۽ ۱۹۳۳ ۾ سياسي قيدين
سان ۱۹۳۰ کان وڌيڪ سخت ورتاءُ ٿيو. اهو ڪو ڪن
عملدارن جي من مؤج ڪري ڪين ٿيو. هڪ ئي واجبي
انومان نڪري سگهي ٿو، ته سرڪار جي اهڙي پڪي
ليتي هئي. سياسي قيدي ڪٽي ڇڏيو، پر هونئن به
ٿڏيل علائقن جي جيل ڪاٽي جو نالو وڳل هو ته
اهو انسانيت جي ليکي کان ٻاهر هو. انجو هڪ
عجيب ثبوت هڪ پڪي هنڌان ملي ويو. هڪ دفعي
هڪ نامبارو جيل جو ملاقي، انقلابي نه پر "سر" جو
لقبي، جنهنکي سرڪار وڏي ڇوڄ مان هيڏو مانُ ڏنو
هو، سو اسان وٽ جيل ۾ آيو. ڳالهيون ڪندي ٻڌايائين
ته ڪي مهنا ٿيا ته آءُ ٻئي هڪ جيل ۾ ملاقي ٿي ويس
۽ پنهنجي جاچ جي رپورٽ ۾ جيلر کي "همدرد
عملدار" سڏيم؛ تنهن تي خود جيلر عرض ڪيم ته پيو
سڀ لکو پر "همدرد" نه لکو، ڇو جو الهيءَ خوبيءَ
جو بالا آفيسرن وٽ ڪو به قدر ڪونهي. پر مون سندس
اهو عرض نه اونايو جو سمجهيم ته ڪيس ڪجهه به ڪين
ٿيندو. پر ليتجو ڪهڙو نڪتو؟ جلد ئي اهو جيلر
ڪنهن ڏورانهين جيل ڏي سزا طور بدلي ڪيو
ويو.
ڪي جيلر جي بنهه شوخ ۽ ڪرڙا سمجهڻ ۾ ٿي
آيا، تنکي اضافا ۽ خطاب بخشيا ويا. رشوت خور
ته جيلن اندر هرڪنهن جو مرڪ آهي ۽ ڪير منجهان
چٽل ٿورهي. پر منهنجو ۽ دوستن جو اهوئي آزم

ڏيتي معافي ولي وڃن. انهن حيل وارن جي وڏي
سوب سمجهي ٿي ويئي.

گهڻو ڪري اهڙن سزائن جو مارو جوڪرن ۽ نوجوانن
مٿان پيو، جي زور زبر ۽ بي عزتي سترو سهڻ وارا نه
هئا. اهي جوان يرول مڙس ۽ جوش پريا هوا سؤمان
وارا، زنده دل ۽ ساهس پريا، اهڙا جي انگريزي
پبلڪ اسڪولن يا ورسٽين ۾ جيڪر مانُ ساڪ پائين.
هن ملڪ ۾ سندن آدرش ۽ ايمان انهن ڪين ڏنا
ٻيڙين ، انڌارين ۽ ڦٽڪن جي منهن ۾ ڪيو.

جيلن ۾ اسانجي استرين جو حال ڏنهان دردناڪ
۽ سخت هو. گهڻو ڪري وچولي درجي واريون جي
گهرو جموت ٿي هر پل هيون ۽ انهي سماج جي رسمن
هيٺ دبيل بوسائل هيون ، جنهن سماج تي مرد جو
حڪم چالو هو. جنگ آزادي ۾ سندن ٻيئون
مرادون هيون؛ جنهن جوش خروش سان هو جنگ ۾ آيون
پيون ، تنهنجو هي ٻڌ سبب هو ته من ۾ ته داين
۾ هن گهرو غلامي جي بندن خلاص ڪرڻ لاء بس
واحهاياتون ٿي . ڪن جزوي جهڙن ڪانسواء باقي سڀ
'سي' ڪلاس ۾ رواجي گنهگارن سان ، نهايت خراب
حالتن هيٺ وکيون ويون. هڪ پيري سندن زنانو بارڊ بنهه
منهنجي بارڊ لڳ هو ۽ اسان وچ فقط هڪ ديوار
هئي. انهي بارڊ ۾ ٻين قيدين سان گڏ ڪي اسانجون
سياسي قيديائيون ٻڌ هيون ۽ هڪ آها ته هئي جنهن
جي گهر آءِ اڳي رهي ڪاٽي آيو هوس. اسان وچ برابر
هڪ اُوچي ديوار هئي ، ٻر ديوار جي هُن پر ڪان
جيڪو گار گند ۽ گهٽ وڌ ڳالهاء جبل هون ڏالون

۽ ستياگرهي قيدين جي خوب سرڪ ماني پڇايو.(۱)
ڦٽڪا هڻڻ ته جيل جي عام سزا ٿي پيو. تاريخ ١٧
اپريل ۱۹۳۳ تي نائب هند وزير هائوس آف ڪامنس ۾ ظاهر
ڪيو ته ”سرسيدبوئيل هور کي خبر هئي ته ١٩٣٢ جي
نافرماني تحرڪ ڪري پنج سؤ کان مٿي ماڻهن کي
ڦٽڪا هنيا ويا.“ خبر ناهي ته هن انگ اندر جيل
جي گناهن ڪري ڦٽڪن جون سزائون به اچي وڃن
ٿيون يا نه. سال ١٩٣٢ ۾ جڏهن عام جام ڦٽڪن جي
خبر اسانکي جيل ۾ پهتي، تڏهن ڊسمبر ۱۹۳۰ جو
ايڪڙ ٻيڪڙ ڦٽڪن جو ڪيس اسانکي ياد آيو، جنهن
تي اعتراض طور اسان ٽن ڏينهن جو اُپواس واريو هو.
تنهن وقت هن وحشاني سزا ڪري صدمو پهتو هو، ۽
هينئر به صدمي ڪري اندر ۾ هڪ بي زبان درد ٿيو.
پر اڳي وانگر وري اعتراض ڪرڻ ۽ اُپواس رکڻ ڪين
ٿيو. هاڻ پاڻکي گهڻو وڌيڪ بيوس سمجهيم. ماڻهوءَ
جو من ڪهڙي نه بي زحميءَ تي وقت گذرندي هري
ٿو وڃي. ڪهڙي نه بڇڙي حالت ڪجهه ڏير تائين
رهي ٿي ته دنيا کان نظر انداز ٿيو وڃي.

اسانجي ماڻهن کي سخت ۾ سخت پورهيا ڏنا ويا،
مثلاً چڪيون پيهڻ، گهاڻا ڪاهڻ. ساڻن پيون به
عقوبتون ڪيون وييون، جيئن سرڪار کي ڪجهه لکي

(۱) سرڪيولر ۳۰ جون ۱۹۳۲ جو نڪتل هو ۽
منجهس هيٺيان لفظ هوا: ”انسپيڪٽر جنرل جيلن
جي سپرنٽينڊنٽن ۽ ٻين عملدارن کي ذهن نشين ڪرائڻ
چاهي ٿو ته ستياگرهي قيدين سان رعايتون ڪرڻ جي
ضرورت ڪانهي. اهڙن قيدين کي سبق سيکارڻ
گهرجي ۽ مٿن سخت قدم کڻڻ گهرجن.“

لي . جتي جا جتا ڪنهن علائقي کان باھر يا اندر نظربند ڪيا ويا، پوشاڪ تي بندش وڌا ويا. اسڪول بند ڪيا ويا يا مٿن بندشون وڌيون ويون؛ بائيسڪلن جي منع ڪئي ويئي؛ اٺ وڳي بابت پوليس کي رپورٽون ڪرڻيون هيون؛ سج لٿي بعد باھر نڪرڻ جي منع ڪئي ويئي؛ فوجي ڪرڇ، جتي پوليس، گڏيل ڏنڊ؛ عجيب غريب سخت قانون پاس ڪيا ويا. وڏا علائقا فوجي گهيري هيٺ اچي ويا ۽ رهنڌڙ سخت جاچ بعد نڪت يا ڇڙي پري تي سگهيا. اهي سڀ قانون ۽ حڪم حڪومت جي نظر کان ضروري هئا يا نه تهن جو آءٌ ڪهڙو ليرو ڪريان؟ جي ضروري نه هئا نه حڪومت اهو ڳرو ڏوه ڪيو جو انهن علائقن پر رهنڌڙن مٿان ظلم ستم ڪيو، کين ذليل ڪيو ۽ وڏو نقصان پهچايو. جي ضروري هئا نه انهي مان ظاهر آهي نه هيءَ حڪومت هن ملڪ پر ڪهڙي قسم جي آهي.

هن قسم جو زور زبر جيلن اندر به ظاهر ٿيو. قيدين کي لياقت موجب ڪلاس پر رکڻ هڪ ڇرچو ٿي پيو ۽ جيڪي مٿين ڪلاس پر هوندا هئا سي اڪثري اهو هڪ آزار سمجهندا هئا. ملڪل ٿورڙا مٿين ڪلاس پر وڌا ويا ۽ ڪيترن ڪومل دل استرين ۽ پرشن کي عذاب ڏيندڙ حالون سهڻيون پيون. سرڪار جي شايد اهائي ڪي پالسي هئي نه سياسي قيدين جا روازي قيدين کان به وڌيڪ بڇڙا حال ڪيا وڃن. جيلن جو هڪ انسپيڪٽر جنرل ايسائين به ويو جو سيني جيلن ۾ هڪ مخفي گشتي خط ڪڍيائين، جنهن ۾ جاڻايائين

مقابلو ٿيو، تڏهن کان فوجي نمونو وڌيڪ ظاهر ٿيو.
بنگال ۾ پين هندن ۾ ڪن خوني ڪارروائن عملداري فرقي کي باقي ٻه هٿي ڏني ۽ پنهنجن ڪارنامن لاءِ ڪين عمدا بهانا هٿ لڳي ويا. سرڪاري پاليسي ۽ سرڪاري فرمانن ڪري عملدار ۽ پوليس وارا اهڙو زور وٺي ويا جو حقيقت ۾ ملڪ اندر پوليس راڄ قائم ٿي ويو، جنهن تي ڪابه روڪ ٽوڪ اصل ڪانه هئي.

سيبيئي پرانيت، تورو کي گهڻو هن سخت دٻاءَ جي باه مان لنگهيا، پر بنگال ۽ سرحد وارن علائقن خاص ڪشٽ ڏنا. سرحدي علائقو ته هميشه خاص طور فوجي ايراضي هو ۽ منجهس نيم فوجي حڪومت جاري هئي. جنگي نظر کان هن علائقي جو وڏو قدر هو ۽ هن علائقي ۾ ”لال چولن“ جي تحريڪ سرڪار کي منجهائي وڌو هو. علائقي ۾ ”امن امان“ آڻڻ لاءِ جتي ڪٿي فوجي دستا رکيل هئا ۽ ”سرڪش“ ڳوٺن کي هوش ۾ آڻڻ لاءِ ٻه ساڳيا وسيلا هئا. سڄي ملڪ ۾ ڳوٺن تي يا وقتي (خاص ڪري بنگال ۾) شهرن تي ڳرن ڏنڊن وجهڻ جو رواج شروع ٿيل هو. ڪٿي ڪٿي ته وري چٽي پوليس هوندي هئي ۽ هيڏين اختيارن هوندي زيادتون به ڪيئن نه ٿيندي هيون. سو اسانکي قانون ۽ امن امان ۾ ٻي قانوني ۽ بدامنيءَ جا چٽا مثال ملڻ لڳا.

بنگال جي ڪن حصن جو ته عجيب حال هو. سرڪار ساري آباديءَ کي (سچ پچ ته ساري هندو آباديءَ کي) دشمن ڪري ٿي سمجهيو ۽ ٻارهن ڪان پنجويهن ورهين جي عمر تائين هرهڪ مرد، زال، ڇوڪري ۽ ڇوڪريءَ کي سڃاڻپ جا ڪارڊ کڻڻا پيا

ويا آهن. نه ڪِين سمجهيائون ٿي، نه ماڻهن کي لڳ لاڳاپو هون، نه ڪا بروڙ ٿي ته ڪهڙي اندر جي لوڙ ڪري هيڏيون قربانيون ڪيائون ٿي. هنن ٻاهرين چڙهيلن لاءِ هڪ ئي وٿ اڳيان هئي يعني برطانوي شهنشاهي، جنهن جو ڪير مقابلو ڪري سگهي، جنهن جي ”مٺي ماٺ ۽ مُٺي ماٺ ڪري“ آڏو ڪجهه ڪين گهرجي؛ هنن کي اها ڳالهه سمجهه ۾ ئي ڪين آئي ته عام ماڻهن جي مرضيءَ بنا ملڪ جو مسئلو حل ڪرڻ يا جيترو جاڳندو سرشتو ناهڻ سراسر ناممڪن هو. مسٽر جي-اي اسپينڊر پنهنجي تازي ڪتاب "Short history of our times". ۾ لکي ٿو ته ڪيئن ١٩١٠ واري آئرش جائنٽ ڪانفرنس ملڪ جو جوڙجڪي مسئلو حل ڪري ڪين سگهي. ڇوته ٻنهي جي سياسي ليڊر ملڪ جي نازڪ حالت وقت جوڙجڪي سرشتو ناهڻ وينا، سي پاڻ ته ٻاهه لڳڻ مهل کهر جو ويمو اڏارڻ وينا. جيڪا ٻاهه هندستان ۾ ١٩٣٢ ۽ ١٩٣٣ ۾ لڳي، سا آئرلينڊ کان گهڻو زور هئي ۽ جڏهن هن ٻاهه جا شعلا پورا ٿيندا، تڏهن به اندريان ٻرندڙ ڪوئلا گهڻو وقت تائين لال ۽ گرم رهندا، جيئن ملڪ جي آزاديءَ لاءِ آرزو لال ۽ گرم رهندي.

هندستان جي سرڪاري حلقن ۾ زور زبردستي لاءِ چاهه هاڻ نهايت وڌندو ٿي ويو. اهو به پراڻو سلسلو هو ۽ انگريزن جو ملڪ ۾ راڄ هڪ پوليس راڄ هو. ملڪي حاڪمن جو نوع ۽ نمونو به فوجي حاڪمن وارو هو. اُن ئي لڳندو هو ڄڻ ته ڪو ڌاريو ملڪ ڪنهن دشمن جي فوج اڃي فتح ڪيو هو. جڏهن کان هن راڄ جو

غرض بنا ڪريون ٿا.

جڏهن هت ملڪ ۾ باھ ٻري ٿي ۽ مردن زالن جي سخت ڪسوٽي ٿي رهي هئي، تڏهن ٿورا چيده شخص هتي لنڊن ۾ اسان جو جوڙ جڪي سرشتو بنائڻ لاءِ پاڻ ۾ گڏيا. سال ١٩٣٢ ۾ ٽين گول ميز ڪانفرنس ٿي ۽ سنڌس ڪيتريون ڪاميٽيون ويٺيون، جن جي ميمبريءَ لاءِ ڪيترن ڪائونسلن جي ميمبرن ڏاڍيون اٽڪلون ڪيون. ڪئين شخص پبلڪ جي خرچ تي ولايت ويا ۽ پبلڪ جي شيوا ڪندي نشا نشا ڪري آيا. پوءِ ١٩٣٣ ۾ جائنٽ ڪاميٽي، هندستاني اسيسرن سان گڏجي ۽ وري هن ما باپ سرڪارڪيترن کي پبلڪ خرچ تي شاهدين ڏيڻ لاءِ اماڻيو. ڪن ته وڏيڪ سٺو خرچ لاءِ به اگهه مُڏا پاتا.

اِن ۾ ڪهڙو عجب هو جو سرمايه دارن جا عيوضي هندستان جي عام هلچل کان ڀڄي، انگريز سلطنت جي سايه هيٺ لنڊن ۾ وڃي مِڙيا. پر هن طرح هامت هلندو ڏسي، سو به جڏهن ماتريومي موتمار ڪشمڪش ۾ مبتلا هئي، اسان ۾ اسان جي قوميتا ڪسي صدمو رسيو ٿي. پر ڪن کي اهو به چڱو لڳو، ڇو جو سندن ليکي (جو ليکو غلط نڪتو) نيٺ اچا ڪارا ڏار ٿي ٿيا. ائين ڏار ٿيندا تڏهن جنتا جي سياسي سکياپڪي ٿيندي ۽ سڀ چٽو ڏسندا ته پورن آزاديءَ بنا نه عام جا بوجا لهڻا هئا ۽ نه پنهنجي بنيادي مسئلا حل ٿيڻا هئا.

پر هي صاحب عام ماڻهن کان نه رڳو رهڻي ڪرڻيءَ ۾، پر ذهنيت ۽ اخلاقيت ۾ به ڪاڻين گهڻو دور رهڻي

ڏسي چا ڪيو. هي بار هندستان ۾ درد ڀريون حالتون ڏسي ٻه دل دٻائيءَ ۾ رکي سگهيا ۽ "منچيسٽر گارڊين" جي خاطره موجب هن ملڪ ۾ "دٻاو جي ڪمال استعمال" جي ڪاميابي ڏسي سرها ٿي لڳا. تازو انگلنڊ جي "قومي سرڪار" هڪ "قانون بغاوت" بل پيش ڪيو، جنهن تي لبرل ۽ پروهت ڌر وارن سخت نڪته چيني ڪئي، ڇو جو نئون بل آزاد تقرير تي روڪ وجهي ٿو ۽ مئجسٽريٽن کي تلاشيءَ جا وارنٽ ڪڍڻ جي اختياري ڏني ٿو.

آءٌ سندن نڪته چيني همدرديءَ سان پڙهندو هوس، پر ساڳئي وقت هندستان جي تصوير اکيان ايندي هئي، جتي چالو قانون هن انگريزي بغاوتي قانون کان سؤ دفعا وڌيڪ ڪرڙا آهن. پوءِ عجب کائيندو هوس ته جي انگريز انگلنڊ ۾ هڪ مهر تي ڇيءَ ڪيو ڏين، سي ڪيئن هندستان ۾ ٻيا هٿڪ اُن جو انهيءَ ڳرڪايو ٿا وڃن. بلڪ وقتن تي حڪومت جا ٻر آلو شاباس لکري ويندي اٿر جڏهن ڏسندو آهيان ته ڪيئن هي انگريز پنهنجي ليتي پنهنجن سوارثن الوساو ٻڌائين ٿا ۽ جن ڪارنامن ڪري سلطنت بازي زور ورلي تي سي تي ڪين اعليٰ درجي جا اچن ٿا. مسوليني ۽ هٽلر لي لبي تبي ۽ ايمان جو ڪلمو پڙهي سخت جلهون ڪندا، جو هنن آزادي ۽ لوڪشاهي ڪُچلي ڇڏي آهي، ۽ اهڙو ني ڪلمو پڙهي چوندا ته ساڳي آزادي ۽ لوڪشاهي جي هندستان ۾ ڪباهي هڪ ضروري چيز آهي. لنهللاء وڏا اخلاقي سبب ڪڍي ڏيندا ۽ چوندا ته اهو سڀ اسين ڪنهن

مغربي ملڪن ۾ هڪ زبردست لوڪ مت سنستا آهي جا ناگرڪ حقن جي حامي آهي ۽ اُنهن حقن ۾ جي ڪا به ڪتر پوي ٿي ته ڪاٺ ڪهاڙا کڻي اُنهن لاءِ لڙي ٿي. (شايد اِها ڳالهه هن وقت پراڻي لڳي ٿي.) اُتي هاڻ ڪئين شخص آهن جي سخت ۽ عملي قدم کڻڻ لاءِ تيار ناهن، پر جن کي ڳالهائڻ، لکڻ، ڇپڻ، ملڻ، سنگٺن ڪرڻ جي آزادي ۽ شخصي آزادي جو ايڏو اونو رهي ٿو جو هو ڏما ڏم سرڪار کي پائي کڻن ٿا ۽ انهيءَ آزاديءَ ۾ سولو رکنو وجهڻ نٿا ڏين. هندستان جي لبرل ڏر وارن جي هام آهي ته اسين انگلستان جي لبرل واد جا حامي آهيون ۽ اسان سمجهيو ته پيو نه ته انهن حقن جي تباهيءَ خلاف دماغي اعتراض ضرور اٿاريندا ۽ ڇو جو پين سان گڏ سندن حق به غضب ٿيا ٿي. پر هيءَ ڏر فقط نالي ماتر لبرل سڏجي ٿي ۽ هت ته هڪ آڳر به مٿي ڪين ڪنيائون. ڪير چوندو ته منجهن ايتري جرات هئي جو (Voltaire) والٽيئر سان گڏجي چون ته تون چوين ٿو تنهنجي آءُ بنهه خلاف راءِ آهيان، پر ائين چوڻ جو حق پنهنجي جان ڏيئي به قائم رکندس."

شايد هن قسم جو ڏوهه به ڪين ڏيئي نٿو سگهجي، ڇو جو هو ڪڏهن به لوڪشاهي يا آزاديءَ جا بانڪا بهادر ٿي ميدان ۾ نه ٽپيا آهن، خاص ڪري اُن وقت جڏهن ملڪ ۾ اهڙو واءُ ٿي لڳو جو هڪ گندو لفظ معنيٰ ماٺهو ڦاٿو. هاڻ ڏسون ته ولايت ۾ لبرل ڏر وارن ۽ پورهيت ڏر وارن نون سامهيوادين، جي ايامن کان آزاديءَ جا ڪوڏيا آهن، تن هي ڪلور

ڪي ڪيڙي وٺگ پڻگ جو راڄ سماج ڪيندو هو. ڪي ته اهڙا به هئا جن فقط گورن جي جڳهه تي ڪارا ڪٺڪ وٺگا رکي، باقي ٺڪ ٺيو ڪري، ساڳيو راڄ سماج قائم رکڻ ٿي چاهيو.

جيڪي لچ سرڪار پرست هئا تن جي ته ڳالهه ئي ڪيڙي، جو جو سندن ايمان جو اول قلم هو حاڪمن جي نٺري. پر لوم ڏر ۽ سهڪاري ڏر جي ويچار-ڌارا سـ ڏري گهٽ حڪومت واري هئي. الهيءَ ڪري چيٽ چماسي جيڪا بہ لکت جيني ڪندا هئا سا بي اثر ۽ بيڪار هئي. سيني کي خبر هئي ته هي سائينءَ جا سنواريا قانون جي دائري اندر پڙل هئا ۽ ناڪاميءَ مان ڪين جاٿندا هئا. پر هي لـہ بہ قدم وڌي مرڳو حڪومت سان وڃي بت ٿي بيٺا. چارون طرف ملڪ پر ناگرڪ حق تباه ٿي ويا پر هي جن تي جنو لائي ڪاٿرن وانگر پريان سڀجي تماشو ڏسڻ لڳا. هاڻ ته سوال فقط آهنسڪ نافرمانيءَ کي دبن ڪرڻ جو نہ هو، پر هر قسم جي سياسي زندگي ۽ پبلڪ تحرڪ کي بنهو ڏيڻ جو هو. پر منجهائن ڪنهن چوٽن بہ واتـ مان ڪين ڪڍي. جي شخص اڪثري انهن حقن جي حفاظت ڪندا هئا سي تہ هلچل پر اڙجي ويا ۽ حڪومت جي جور ۽ جبر جو مقابلو ڪندي سزاياب ٿيا. باقي ٻيا هيسجي هباڻجي ويا ۽ وات مان هڪ اکر بہ ڪڍي نہ ٿي سگهيا. جڏهن بہ ڪري ٿڏي ٿري گستاخي ڪندا هئا تہ ڏاڍي نيازمنديءَ سان ۽ اُلي جو اُلي ڪانگريس تي ۽ جي جنگ جوٺي رهيا هئا تن تي جوهه چنديندا هئا.

ا به آهستي آهستي پوري ٿي وڃي ها. د پاءَ جي
ام ۽ ٿهر ملڪ کي نستو ڪري ڇڏيو. في الحال ملڪ
ڄي رڳن جو ساهه ڇڻ سگهي ويو هو ۽ اڻون ساهه جڏهن
ڪي پوي. شخصي طور اڃا به ڪيترا نافرمانيءَ لاءِ تيار
هئا، پر ملڪ جو وايو منڊل سندن لاءِ موافق نه هو.

هن ريت هيڏي هاچل جُهڪندي جُهرلدي
وڃي سا خبر جيل ۾ اسالڪي وٽي ٿي. پر نڪي
ڪي بجليءَ جي رفتار واري سوپ جي اسان کي ڪا
آس هئي، قضا ڪري عام ۾ ڪا اُٿل پٿل ٿي ها ته
شايد بجليءَ جي چمڪ ڏمڪ به ڏسجي ها. پر قضا
تي ڪير بقا رکي؟ تنهن ڪري اسان سمجهيو ته جنگ
اينگهي پوندي، جنهن ۾ لاهيون چاڙهيون، تيزيون
منديون: سڀ اينديون ۽ جنهن ڪري رفته رفته جنتا
۾ وڌيڪ ضابطي، يڪمشت عمل ۽ هم خيالات جو
مادو پيدا ٿيندو. سال ۱۹۳۲ جي اوائل ۾ رڳو اهو
خوف رهندو هو ته متان ڪا تکي ۽ پيڪيدار سوپ
نه ٿئي ۽ اهڙو ڪو ناهه ٿئي جنهن ڪري ”سرڪار جا
پيچ“ ۽ ”وقت جا سلامي“ ٽپ ڏيئي اٿي حڪمراني
ڪن. سال ۱۹۳۱ جي تجربي ڪانپوءِ اسانجون اکيون
کليون. هاڻ سمجهيوسين ته سچي سوپ تڏهن ٿيندي
جڏهن عـام ماڻهو اهڙا طاقتور ۽ خيالن ۾ پڪا هوندا
جو سوپ جو ڦل ماڻي سگهندا. ٻيءَ صورت ۾ عام خلق
لڙندي، قربانيون ڪندي، پر پوري موقعي تي الائي ڪير
ٽپي ڪُڏي اچي مؤجون ماڻيندا. اهو خطرو به اهڙو
جهڙو نه هو، ڇو جو خود ڪانگريس اندر به ڪئين
ٻن خيالن وارا هئا ۽ ڪيترن کي پڪو ٿي پيو ته اسان

۽ بليٽن ڇپائڻ جي خرج جو ٻه وڏو ٻي هو. ٽيون اسم سٽمپ خرج ۽ جس ضلعن جي مالي حالت تنگ هئي تنکي گرانٽن ڏيڻ جو هو. اهو سڀ خرج هڪ زبردست حڪومت خلاف زور شور سان عام هلچل هلائيندي، جنوري ۱۹۳۲ کان آگسٽ ۱۹۳۳ تائين، ويهن مهنن ۾، اٽڪل ۶۳،۰۰۰ روپيا يعني ماهوار ۳،۱۴۰ روپيا ٿيو. (هن الڳ ۾ الله آباد، آگري، ڪانپور، لکنو ۽ ٻين سکين آسودين ڪاميٽين جو ڌار خرج سمايل نه آهي.) هڪ پرانت جي حيثيت ۾ ۱۹۳۲ ۽ ۱۹۳۳ جا ٻئي سال گڏيل علائقو جنگ جي ميدان ۾ ٻنهي اڳرو رهيو ۽ ڪم جي ڪاميابيءَ پٺاندر مان پائيان ٿو ته اسان ڏاڍو ٿورو خرج ڪيو. هن رقم سامهون جي سرڪار واري رقم، جا هلچل کي ناس ڪرڻ لاءِ خرچيل هئي، سامهون رکجي ته هوند ڪيانت کلي پون. جيتوڻيڪ خبر ڪانه اٿم ته ٻه سمجهان ٿو ته سن وڏن پرانتن اسان کان گهڻو وڌيڪ خرج ڪيو. پر اسان جو پرواز بهار پرانت اسان کان ٿي مسڪين آهي، پر تنهن هوندي به پاڻ ڇگو موڪبائين.

رفته رفته تحريڪ ڍري ٿيندي ويئي، پر تڏهن به ڪنهن نموني جاري رهي. پر جيئن پوءِ لڳن عام جي تحريڪ نه رهي. سرڪاري دٻاءُ جي سٽ کان سواءِ ٻهروڻ ڏڪ سيتمبر ۱۹۳۲ ۾ لڳس، جڏهن گانڌي جيءَ ٻهرين ٻهرين هريجن سوال جي ناريءَ اُپواس ڪيو. اُپواس ڪري جنتا ۾ وري جاڳرتا ٿي، پر اِنهيءَ بس رخ ورتو. عمليٰ طور اِها تڏهن ختم ٿي چڪي جڏهن مي ۱۹۳۳ ۾ بلفعل بند ڪئي ويئي. تنهن کان پوءِ اُصولي طور قائم پر اَصلي طور ختم هئي. اِنهر شڪ ناهي ته مهمل ڪرڻ

سنا. ڪانگريس طرفان جهڙي تهڙي ڪوشش ٿي ته مصيبت زدن کي ڪا مدد ڪئي وڃي ۽ ضبطين ۾ دخلين جون سختيون قدري ڍريون ڪيون وڃن. گڏيل علائقن ۾ پرانتڪ ڪانگريس هن ڏس ۾ بي دخلين جي واهر ڪين ڪئي. هن پرانت ۾ ڪاتيدار ٿورڙا ۽ ڪسان بلڪل گهڻا هئا، جنهنڪري مسئلو ڳرو هو ۽ ايراضي بلڪل وڏي هئي. پرانتڪ ڪانگريس جي مالي وسيعت به بلڪل محدود ۽ هزارن آزاريلن جي امداد ڪرڻ بنهه ناممڪن هئي. جن هلچل ڪري سٺو هو تنکي مدد ڏيئي، باقي لک جي هميشهه بکيا ڏکيا هئا، تنکي وانجي ڇڏڻ ڏاڍو ڏکيو هو. فقط ڪن ڳاڻ ڳڻين کي مدد ڏيڻ مان الٽو گهيون ۽ ترشيون پيدا ٿين ها. سو پهرياتت ڪان ئي اسان اها ڳالهه ڇوڏس ڦهلائي ڇڏي ته اسين مدد ڪرڻ کان لاچار آهيون. ڪسانن به اسانجو حال نيڪ محسوس ڪري ورتو. ڏسي عجب لڳندو هو ته ڪيڏيون سختيون ڪرڪڻ ڪنجهڻ بنا سنائون ٿي. اسان ڪن خاص شخص جي وت سارو مدد ڪئي ٿي، خاص ڪري جيل ويل ڄم ڪندڙن جي ٻارن ٻچن جي. هن آياڳي ملڪ جي اهڙي ته دڙکتي آهي جو ماهوار هڪ روپيو به سندن لاءِ غنيمت هو.

هلچل جو سمورو وقت گڏيل علائقن جي پرانتڪ ڪاميٽي پنهنجن پگهاردار ڪم ڪندڙن کي رواجي گهٽ پگهارون ڏيندي رهي. جي واري تي جيل ٿي ويا، تنجي ٻارن ٻچن جي پرگهور لڌي ٿي ويئي. ساليانا خرچ ۾ هي هڪ مکيه اسم هو. پيو اسم پترن

۽ ۱۹۳۳ جي وچ ڌاري ليڪ طور ڪم هلايو، جنهن ڪانبوءِ گانڌيجيءَ جي صلاح سان، ڪانگريس جي ڪجهه پربنديون ساري هلچل بند ڪئي. انهيءَ عرصي اندر ضلعن کي بار بار هدايتون موڪلڻ، جيل يا سانتڪلوستاني بليٽنون ڪڍڻ، ضلع ۾ ڪم جي پڙتال ڪرڻ، قومي شيوڪن کي پگهارون ڏيڻ، سڀ باقاعدي ٿيندو رهيو.

گهڻو سارو ڪم ته لڪ ڇپ ۾ ٿيندو هو. ۾ پرانتڪ سيڪريٽري آفيس جو ڪم ڪليءَ ريت ڪندو رهندو هو، جنهن ڪي گرفتار ٿئي ۽ ٻيو سندس جڳهه لئي اچي سانڀو ڪم چالو ڪري.

۱۹۳۰ ۽ ۱۹۳۲ جي تجربن مان اسان ڏٺو ته ساري ملڪ اندر خبرون ڏيڻ وٺڻ جو مخفي انتظام ڪرڻ سولو ڪم هو. ٿوري ئي محنت سان ۽ ڪجهه مخالفت هوندي به، خاصي ڪاميابي ٿي. ۾ اسان مان ڪيترن کي خيال ٿيو ته اهڙيءَ ڪ ٻه ۾ لڪ ڇپ سوڀيا تي ڏئي ۽ لڪ ڇپ ڪري عام جي جاڳرتا کي شڪست رسي ٿي. هڪ اعليٰ ڪليل عام تحريڪ جو هي هڪ ننڍڙو جزو ٿي سگهيو ٿي، ۾ هردم اهو خطرو رهيو ٿي، خاص ڪري جڏهن هلچل پوري ليٽ ٿي لڳي ته متان عام تحريڪ بدران فقط ڪي جزوي ئي اثر مخفي مشغوليون ۾ وڃي اچن. جولاءِ ۱۹۳۳ ۾ گانڌيجيءَ سڀ ڪجهه گوه هي منع ڪئي.

گڏيل علائقن ڪالسواءِ ٻل نه برڻ جي تحريڪ ڪجهه وقت ڪرناٽڪ ۽ گجرات ۾ به زور هئي. ٻنهي علائقن ۾ ڪانبدارن ٻل برڻ کان لاٿري واري ۽ ڏاڍا ڪشت

انڊي منڊي خبر آهي ته پرڏن پنيان ٻي گول ميز
ڪانفرنس ۾، جنهن ۾ گانڌيجي ويو هو، ڇا ٿيو ۽ ڇا نه
ٿيو. هن ساري قصي بابت ساڻس ڳالهين ڪرڻ جو
هيستائين موقعو نه مليو اٿم، ۽ نه ساڻس يا پين سان
تازن واقعن بابت بحث ڪرڻ جو.

سال ١٩٣٢ ۽ ١٩٣٣ بابت اهڙي خبر نه اٿم جو
جنگ آزاديءَ جو سربستو احوال ڏيئي سگهان. پر هن
ناٽڪ ۾ اسٽيج تي ڇا ۽ پرڏن پنيان ڇا وهيو واپريو
۽ پارت وٺندڙ ڪير هئا سا خبر هيم، جنهنڪري ڪا
ٿوري ڳالهه ٿي ٿي ته اُنجو مطلب سمجهي ٿي ورتم.
هلچل جي رفتار جو توڙي رخ جو به ڇڱو خاصو ڏڪو
هڻي سگهيس ٿي. پهريان چار ڪن مهنا هلچل زور شور
سان اڳتي هلي ۽ پوءِ ڪجهه ڍري ٿي ويئي ۽ رکي
رکي پڙڪو ٿي ڪاڍو. درحقيقت ڪا به عملي هلچل
گهڻو وقت انقلابي رخ نٿي وٺي سگهي، نڪي، ڪي
لڳاتار هلي سگهي ٿي. منجهس لاها چاڙها گهڻا ٿين
ٿا. پهرئين پڙڪي ڪانپوءِ آهستي ماٺي ٿيندي ويئي،
پر ماٺو رخ به گهڻو وقت پٺي هليس. بي قاعدي هوندي
به آل انڊيا ڪانگريس ڪاتو ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻ ۾
ڪامياب ٿيندو رهيو. پراڻتڪ شاخن سان لڙه وچڙ
رکي، ڪين هدايتون موڪليا ئين ڪاڻن رپورٽون گهرايائين
۽ ڪين وقتي مالي مدد به ڪيائين.

پراڻتڪ شاخون به ڪم ڪنديون رهيون. ٻين
پراڻتن تن سالن ۾ ڇا ڪيو تن بابت گهٽي خبر ڪانه اٿم
پر چنڊ ڪانپوءِ گڏيل علائقن جي ڪم بابت ڪج
خبرون گڏ ڪير. پراڻتڪ آفيس سڄو سال ١٩٣٢ ج

٤٣ - بريلي ۽ دهرادون جيلن ۾

نيني جيل مان ڇهن هفتن کانپوءِ منهنجي بدلي بريلي ضلع جيل ۾ ٿي. تندرستي وري ڪجهه خراب ٿي پير ۽ روز ٿورو ٿورو تپ ايندو هوم، جنهن ٿي ڏاڍا خار کائيندو هوس. بريلي جيل مان چئن مهنن کانپوءِ، جڏهن اونهاري جي گرمي سخت هئي، تڏهن منهنجي وري بدلي ٿي، پر هن ڀيري هماليه جي ترائيءَ ۾ دهرادون جي ننڍڙي جيل ۾. سڄا سارا ساڍا چوڏهن مهنا اُتي گذاريم، تان جو ٻن سالن جي سزا ڏيڍ گهٽ اچي پوري ٿي. خبرون ٻڌبون ملنديون هيم، ڪجهه ملاقاتن وقت ۽ ڪجهه خطن ۽ اخبارن رستي، ته ٻاهر ڇا پيو وهيو واپري، پر اُهي سڀ پڪل ٽڪل ۽ مکيه واقعن جي ٽوري ڪا بوجهه هيم.

آزاد ٿيڻ تي خانگي ڪمن ۽ ملڪ جي موجوده سياسي حالتن کي منهن ڏيڻ ۾ مشغول رهيس. انڪل پرڇن مهنن جي آزاديءَ بعد مولکي وري جيل ڏي ڪاهي ويا ۽ هينئر اُتي ئي آهيان. يعني پوڻين ٽي سال گهٽ تڪر جيل اندر رهيو آهيان، ۽ ٻاهرين خبر نه رکي سگهيو آهيان. لکي ڪي اهڙو وڃهه ملبو اُتر جو جيڪي هن عرصي ۾ ٻاهر ٿيو آهي تنهن مان پاڻکي پوريءَ طرح واقف رکي سگهان. اجا به مولکي

اهڙسا ڏک نہ جهلي ها، ڇو جو ماتاجيءَ جو حال ڏسي
سالن جي ڀرايل وڃيا کن ۽ وسري وڃيم ها؛ ۽ پوءِ شخصي
کي قومي ٻرن نتيجن جو ۽ کهڙو ليکو ٻيهي ها.
وقت وٽي ڀاڙ کنيائين ۽ جڏهن ٻئي مهني ٻرپلي
جيل ۾ ملاقات لاءِ آئي، تڏهن اچا ڀها پتيون بدل هئس.
ٻر ڏاڍي سرهي هئي ۽ فخر هوس جو اسانجن ڇوڪرن
۽ ڇوڪرين سان گڏوگڏ بيد جي اکٽن ۽ لنين جي
چاکي چٽي:هثائين. ٻر سندس چاکائي ٻاهوين هئي.
هيڏي اوستا ۾ مغز جي چوٽ سندس بدن جهوري
وڌو هو ۽ اندران ئي اندران اهي تکليفون اچي ظاهر
ٿيون جي سال پوءِ سندس لاءِ خطرناڪ ٿيون.

سمجهيو ته هن هنتي ۾ ڪجهه نه ڪجهه ضرور ٿيندو. گهڻو ئي ڪجهه ٿيو. ۾ هڪ واقعو اهڙو ٿيو جو منهنجي اکيان ٻيو سڀ ڪجهه ڇڏ مٽجي ويو. الله آباد ۾ ماتاجي هڪ جلوس سان نڪتي. واٽ ۾ ئي اهو جلوس پوليس روڪيو ۽ پوءِ مٿس لٺبازي ڪئي. جڏهن جلوس ٻهاريو ويو ته ڪنهن وهڻ لاءِ ڪرسي آڻي ڏنس. جلوس اڳيان هوءِ رستي تي انهيءَ ڪرسيءَ تي ويٺي رهي. ڪي شخص ۽ خاص ڪري منهنجو سيڪريٽري جي سندس سنڀال ولي رهيا هئا، تن کي گرفتار ڪري اتان ڪڍي ويا. پوءِ پوليس جي لٺبازي شروع ٿي. ماتاجيءَ کي ڌڪو ڏيئي ڪرسيءَ تان ڪيرايو ويو ۽ بيد جي لڪڻ سان مٿي ڏاڍو مٿس وارو ڪيو ويو. گهاءُ الدران رت جون ليڪون وهڻ لڳيون، ۽ هو بيهوش ٿي رستي تي پئجي رهي. ٿوري وقت بعد هڪ پوليس آفسر پنهنجي موٽر ۾ کڻي کيس آنند ڀون ۾ پهچايو.

رات جو شهر ۾ افواهه ڦهليو ته ماتاجيءَ پراڻ تياڳيا هئا. ماڻهن جا انبوهه اچي مڙيا، جن ڪان شانت ۽ اهنسا جدائي ويئي ۽ وڃي پوليس تي حملو ڪيائون. پوليس مٿن گوليبازي ڪئي ۽ ڪي مارجي ويا.

ڪن ڏينهن کانپوءِ جڏهن هن واقعي جي خبر هفتيوار اخبار جا اسانکي ملندي هئي تنهن مان اسانکي ملي، لڏهن اهو خيال ته منهنجي سوڪمر سرير ماتا هن ريت رستي تي رت ۾ لڙ ٿي ڪري پيئي هئي، مونکي ڏايو ستائڻ لڳو ۽ عجب ۾ پاڻ کان پڇڻ پئي ته آءُ هجان ها ته اوڏي مهل جا ڪريان ها. اوڏي مهل منهنجي اهنسا خبر ناهي ڪيترو ٽڪاءُ ڪاني ها. لچاڻان،

ٿيڪ نہ آهي. مهاڀاري لڙائيءَ مهل ظاهر ٿيو تہ ڪن
ٻهادرن جون دليون بہ وقت تي ڍرڄي ويون.
تنهن کان اڳ ۱۹۱۲ ۾ Titanic ٽٽنڪ جهاز جي ٻڏڻ مهل
ڪي مشهور ماڻهو، جي ڪنهن کي نہ سمجهيو تہ اهڙا
گيدي نڪرندا، سي خلاصين کي رشوتون ڏيئي جان
بچائي ٻين کي ڇڏي ڀڳا. تازو جڏهن ”مورو ڪئسل“
جهاز کي باهہ لڳي، تڏهن بہ ڪي شرمناڪ واقعا ٿيا.
مصيبت جي وقت جڏهن جان جي ٻپ ڪري عقل،
مت ۽ شرم هليا وڃن ٿا، تڏهن ڪنهن کان پوري نہ
کڙي هلت هلجي. تنهنڪري ڏوهہ ڏيئي لٿو سگهجي.
پر تڏهن بہ جڏهن ڪو صحيح وات ڇڏي ٿو، تڏهن
اسانکي اکيون ٻوٽڻ نہ کپن ۽ نڪي ڪي ماڪ جهڙي
واڳ، اهڙن جي هٿن ۾ ڏيڻ کپي جي ڪسوٽيءَ ويل
ڪنبندا ۽ ٽڙڪندا. پر غلط هلت کي اُلٽو صحيح سڏڻ
تنهان غلط ٿيندو. اهو تہ غلطيءَ کان بہ وڏو گناهہ سمجهبو.
ٻن طاقتن جي وچ ۾ جنگيون گهٽي قدر ڏرين جي
سالم دلين ۽ رڳن تي منحصر آهن. خونخوار لڙايون بہ
انهن تي مدار رکن ٿيون. مارشل فوش چيو آهي تہ
”آخرين حالت ۾ جنگيون سٽ وارين رڳون کٽن ٿيون.“
اهنسڪ يڌ ۾ تہ دلين ۽ رڳن جو تنهان وڏو ملهہ آهي
۽ جو شخص دليون ڪمزور ڪري ٿو ۽ رڳن کي ڪمبائي
ٿو، سو شخص ملڪ سان ڏوهہ ڪري ٿو.
هن ريت ڏينهن ۽ مهنا گذرندا ويا ۽ اڄ چڱيون
تہ سياڻي ٻيڙيون خبرون ايندون رهيون. هرڪو پنهنجي
بنديخاني ۾ روزمره جي ساڃيءَ زندگيءَ تي هِرندو ويو.
اپريل ۶ کان ۱۳ تائين قومي هفتو بہ اچي رسيو ۽ اسان

وجن ها نه شايد ميونسپالٽيون خارج ڪيون ويون ها يا ميمبر
سزاياب ٿين ها . هن قسم جون سنستائون، جن جا باني
سوارٿ پر قائل رهن ٿا، سي هيڏن موقعن لئي هيجپي وجن
ٿيون ۽ شايد بيو ڪو چارو ني ڪوئي نه رهين. پر نه به ڪڍن
هيٺئن همسبو ڏسي ارمان ٿئي ٿو. اهو جهنڊو اسان لاءِ
اسانجي پيارين شين جي نشاني هو ۽ انهيءَ جي هيبت بيهي
ڪيس بلند رکڻ جا اسان انجام اڪرام ڪيا هئا. پ'هڌجن هٿن
سان جهنڊو لاهڻ يا ٻئي ڪنهن کي جٽي لهرائڻ نه رڳو وعده
شڪني پر جهنڊي جي بي حرمتي هئي ، پنهنجو سر
جهڪائڻ ۽ سڄ لئي ٽڪو لڳائڻو هو، زور زبردستيءَ اڳيان
ڪوڙ کي بامد ڪرڻو هو. جن هن رايت ليڇو نوايو ٿن
قوم جي لاهڻي لائي ۽ پنهنجي عزت ڪوهي.

اسين گهڻوئي چاهيون ته هو سورمن وانگر چالي
نوڪي آگ بر نبي پون ها . پر ٻين ڪي ڏوه ڏيڻ نه
چو ڪين ڏوڪي جيل ويا يا ٻي ڪا قرباني ڪيائون ،
سو نه رڳو غلط پر بيسود آهي. هرڪنهنکي پنهنجا فرض
ادا ڪرڻا آهن ۽ ڪنهنکي به ٻئي لئي ٽيڪا ٽپڻي ڪرڻ
جو حق نه آهي. پوتني لئي وهڻ يا پاسبرو ٿي ڪم
ڪرڻ هڪ ڳالهه آهي ۽ پر سچ کي يا جيڪي سچ
سمجهيو وڃي ٿو، تنهنکي داغ لڳائڻ ٻي ڳالهه آهي .
جي سرڪار ميونسپالٽين کان ڪو ڪم قوم خلاف ڪرايو
ٿي ته ميمبر ٻيو نه نه ميمبريءَ جي استعفا ڏيئي سگهيا
ٿي . پر اڪثري هو پنهنجين جڳهين کي چنبڙيا رهيا .

ماکي مک گلڙن لئي ويهي جٺ ڪري پون پون کي بند
قومي رهمر ويهي عهدن لئي ٿين گنگن مال

شايد سنڪت ويلي جيڪي ڪجهه پڻ سبب انسان
ڪري لو وهي، تنهن لئي پوءِ ويهي اڪته چمني ڪرڻ

پر آخرڪار ٻل پرٽي ڪيم ۽ هڪ قسط ۾ پياريم. بس اوڏي مهل آرڊيننس نڪتا ۽ مون ۾ وڏيڪ قسطن پرڻ کان ڪري هٿ جهليو. هڪ ڀاسي ڪسانن کي ڇوڻ ته ٻل يا مالگذاري نه ڏيو ۽ ٻئي ڀاسي آڇ ڀاڻ ٻل پريان، سو مونکي ٻنهي غلط ۽ ناجائز لڳو. سمجهيم ته گهر تي سرڪار ضرور قبضو ڪندي. هيءَ ڳالهه مونکي اصل نٿي آئڙي، جو ماتاجي در بدر ٿئي ها؛ اسانجا ڪتاب، ڪاغذ، سامان ۽ شيون، جي شخصي ۽ خانگي سببن ڪري اسانکي پيارا هئا، سي الائي ڪن جي هٿ چڙهن ها يا ته گم ٿي وڃن ها؛ گهر مٿان قومي جهنڊي جي بجاء سرڪاري جهنڊو جهوُلي ها. پر انهن ڳالهين هوندي به گهر تان هٿ ڪڻڻ جي ڳالهه وڻيم ٿي. ڇيم ته انين آڇ انهن غريب ڪسانن جي ويجهڙو ٿيندس، جي به سڀ تان هٿ ڪٽي وينا هئا. مونکي بيدخل ڏسي آئت ايندن. تحريڪ جي نظر کان ته جگهه وڃائڻ خاصوتي ڪم هو. پر سرڪار جگهه کي هٿ نه لاتو؛ ٿماٽان ماتاجيءَ جو خيال ٿين يا سمجهيائون ته هلچل وڏيڪ زور وٺي ويندي. ڪن مهنن ڪانپوءِ ڪي منهنجا زيلوي جا حصا هٿ چڙهي رين ۽ اهي ضبط ڪري ٻل پيارياٿون. منهنجي ۽ منهنجي پيٽيوٽي جون موٽر ڪارون ته اڳيئي ضبط ٿي وڪامي ويون هيون.

انهن اوائلي مهنن ۾ هڪ ڳالهه مونکي ڏاڍو ٿي ڏکويو. اها هيءَ هئي جو ڪيترين ميونسپالٽين، لوڪلبورڊن ۽ خاص ڪري ڪلڪتي جي ڪارپوريشن، جنهن ۾ ڪانگريسين جي گهڻائي هئي، قومي جهنڊا لاهي ڇڏيا. پوليس ۽ سرڪار جي دٻاءَ ۽ دٻپ هيٺ جهنڊا لاٿا ويا. نه لاٿا

انهن خاص ضلعن ۾ ڪي مهنا مال گذارين نہ ڀنارين ويئون ۽ ورلڊو اولهار و آبو لڏهن اوريون وصوليون ٿيڻ لڳيون . ڪجھ گرفتاريون نہ ٿيون، ۾ اهي جڳ سرڪار جي مرضيءَ خلاف ٿيون. اڪثري گرفتاريون خاص ڪم ڪندڙن ۽ ڳوٺ جي اڳوانن جون ٿينديون هيون. باقي لاءِ مارڪٽ ڪافي سمجهي هئي . جيل اماڻڻ يا گولي مارڻ کان مارڪٽ وڌيڪ ڪارگر لڳتي . اها نہ گهرج سارؤ ببهر ٿبهر ڏلي ويئي ٿي ۽ گولن ۾ مارن جو بولاءِ پرڪ شهرن ۾ لتي بهتو. جيلن ۾ بسـ ٿبدين جي ڪجهہ هلڪائي ٿي ٿي. ٿنهن کان سواءِ ني دخلين، ضبطين ۽ مال جي وڪري جو نہ ڦهڪو پئي پيو. اڪين اڳيان هارين جو رهيو کهيو، ڪين جهڙن اڳهن ۾ تالان ٿي ويو، جو هنن دل تي پٿر رکي ڏٺو ۽ سٺو.

جنهن ڀيون جڳهون ٿيئن ”سوراج پوڻ“ ۾ سرڪار قبضي ۾ رکيو. سوراج پوڻ اندر اسپتال جو مال ۽ دوائون ۾ ضبط ڪيون ويون. ۾ جارڊ پنهن اسپتال بند رهي، ۽ پوءِ ويجهي پارڪ ۾ هڪ ڪليل اسپتال جاري ڪئي ويئي. وڃهہ ملندي اها اسپتال سوراج پوڻ پرسان هڪ لنڊڙي جڳهہ ۾ کولي ويئي، جتي ادائي سال هلي.

افواہ هئا نہ اسالتي رهڻ جي جڳهہ آنند پوڻ بہ ضبط ڪيو ويندو، جو جو انڪم ٽيڪس جي هڪ وڏي رقم پرڻ کان انڪار ڪيو هوم. اها پل ۱۹۳۰ ۾ پناهيءَ جي ڪمائيءَ لي پٽل هئي، جا هن هلچل ڪري نہ پري. سال ۱۹۳۱ ۾ دهليءَ واري ناه بعد انڪم ٽيڪس وارن اڳيان مون کي حجتون اتاريون،

ڪندي. ٿورا مھنا پوءِ اسان ٻڌو ته ٻھراڙين ۾ نيم سرڪاري پترن ۾ رسالن جي بارش وسائي ويئي، جن ۾ ڪئين ئي بنياد ڳالھيون لکيل ھيون. انھن ۾ خاص ڪري اھڙو اشارو ڏنل ھو ته جنسن جا اگھ ڪانگريس ئي ڪيرايا ھئا، ۽ انھن ئي ڪسانن کي ڇيھو رسايو ھو. ھيءَ ته مرڳو ڪانگريس جي تعريف ئي ھئي، جا جماعت دنيا پير ۾ مندي آڻي سگھي، سا ڪا ٿورڙي شيءِ ته ڪين ڇٽي. پر اھو نسورو ڪوڙ ھو، جو ورور ڏيئي ٿھلايو ٿي ويو، جنھن ڪانگريس جي عزت ڪجھ گھٽجي.
پر تنھن ھوندي به گڏيل علائقن جي مکيہ ضلعن ۾ ھلچل جو سڌ ھارين خوب اونايو، ڇو جو ھلچل معافين جي سوال سان گڏجي سڌ جي ويئي. ھن ڀيري ۱۹۳۰ کان گھڻو وڌيڪ ۽ با انتظام ٻھرو ورتائون. شروع ۾ ته ڪجھ ڪل خوشيءَ جو به رنگ ھو. ھڪ نھايت مزيدار قصي جو احوال اسان وٽ ڳوٺ ٻڪليا، ضلع راءِ بريليءَ مان آيو. پوليس جو ھڪ ٽولو ڳوٺ ۾ مال جي ضبطيءَ لاءِ ويو. ڳوٺ البت سڪيو ۽ ڳوناٺا ڪجھ دل وارا ھئا. اڳتي وڌي ڪامورن کي عزت سان ڳوٺ ۾ وٺي آيا ۽ سڀني گھرن جا دروازا کولي ڪين استدعا ڪيائون ته جتي وڻيو اُتي وڃو. مال وغيره جون ضبطيون ٿيون. پوءِ ڪامورن کي وھاري پان سوپاري به ڏنائون. ويچارا ھيڏي عزت ڏسي لڄي ۽ ششدر ٿيا. پر اھڙا سُھج کي جزوي ٿيا ۽ جلدئي کل خوشي ته ويندي رھي، پر انسان جي شرافت ۽ انسانيت به ن رھي. بڪليا جو غريب ڳوٺ نياز نئڙت ڪري ب موچڙن جي ٻچ کان ڪين ٻچيو.

ڊسمبر ۱۹۳۱ ۾ جڏهن ڪڏبل عــلائتن لاءِ خاص آرڊيننس ڪڍيو ويو تڏهن ڪڏوڪڏ سرڪار هڪ سمجهاڻيءَ ور امان ۾ شايع ڪيو. هن بيان ۾، بين آرڊيننس وارن بهان جهان سرڪار ڪٿين ڪيا پڪا ڪوڙ پرچار ڪئي ويا هئا. اهو سڀ سرڪار جي هڙ جڙ وارو هو ۽ اسين نه انهن جيترن ڪوڙن ڪي ترڪيب ڪان لوڙيل لئي سگهياسين. هڪ اهڙو ڪوڙ سرڪار ڏاڪا بڌي شرواڻيءَ بابت جيو، جهنجو رد هــن گوساريءَ ڪان اڳ تي ڏيئي چڏيو. هي سڀ سرڪار جا بيان ۽ سمجهاڻيون ۽ بهانا پڙهي عجب پئي لڳو. امان ظاهر هو ته سرڪار جا حوصلا جاءِ نه هئا ۽ نسون ٻسٽيون هيس. ننهن ڏينهن اتفاق سان اسين جي يورپان شهنشاه چارلس ٽئين جو هڪ فرمان پڙهيم. جنهن يسوعي فرقي کي سلطنت کان ٻاهر لڪالي ڏني لي ۽ اهو فرمان ۽ سندس سبب هڙ بهڙ برطانوي سرڪار جي فرمان ۽ سمسن جهڙا لڳم. سال ۱۷۶۷ ۾ فرمان جاري ڪندي بادشاه چاڻائي ٿو ته ”رعيت کي فرمان بردار رکڻ، امن امان ۽ انصاف برقرار رکڻ جا ڪوئي سبب آهن ۽ بنا ڪي ٻنهي ضروري ۽ واجب سبب آهن مگر اهي شهنشاه جي سيني ۾ ٿي سمايل آهن.
ساڳيءَ طرح هن ملڪ ۾ آرڊيننس جا سچا سبب جناب وائسراءِ يا سندس صلاحڪارن جي سيني ۾ ٿي رهيا، جنهن ڪري سيني کي سمجهيا پئي ته ڪهڙا ۾ جڪي سبب سرڪار سرڪاري طور ظاهر مان اسان سمجهيو ته برطانوي حڪومت چار هو نئون طريقو وٺي ڪهڙو ڪمال

جو ڏنو سو سيني کي گوءِ ڏيئي ٿي ويو.

گڏيل علائقن ۾ جنگ جو زور ڀهراڙين ۾ هو. ڪانگريس جي زور ڪري سرڪار هارين کي چڱيريون معافيون ڏنيون، جيتوڻيڪ اهي اسان ڪافي نٿي سمجهيون. اسانجي گرفتارين بعد جلد وڌيڪ معافيون ڏنيون ويون. عجب ته اهو جو اهي معافيون اڳ نه ظاهر ڪيون ويون. اهي اسين تڙ تڪڙ ۾ خيال ۾ آڻي انڪار ته نه ڪريون ها. پر سرڪار جي مراد ئي اها هئي ته معافين جو جس مٿان ڪانگريس کي ملي. سرڪار هڪ طرف ڪانگريس کي چڪنا چور ڪرڻ ۽ ٻئي طرف هارين کي جهجهيون معافيون ڏيئي ماٺ ڪرائڻ چاهيو ٿي. انين ته ٿيو جو جهجهي ۾ جهجهيون معافيون اُتي مليون جتي ڪانگريس جو زور گهڻو هو.

انهن جهجهين معافين ڪري زرعي مسئلو ڪو حل ڪين ٿي ويو، پر ڪجهه مهلت لاءِ هلڪائي ٿي. ڪسانن جي مقابلي جي ليزي ليري ٿي ۽ ملڪي جنگ جي خيال کان اسين البت ڪمزور ٿياسين. انهي ملڪي جنگ ڪري هزارين ڪسان مصيبتن هيٺ آيا ۽ ڪيترا ته تباهه ٿي ويا. پر جنگ جي زور ڪري لکين ڪسانن کي حالتن بنابر وڏي ۾ وڏيون معافيون مليون ۽ هو ڪيترين گهڻين ۽ آزارن کان بچي پيا. انهن وقتي ۽ ٿورڙن فائدن ڪري ڪسانن جو ڪو بيڙو پار ڪونه ٿيو، پر جهڙا ڪي ٿهڙا اهي سڀ ڪانگريس جي هڻ پچاڙ ڪري ڪين پلءِ پيا. اهي عارضي فائدا گهڻو ڪري سيني ڪسانن ماڻيا، جيتوڻيڪ منجهن ڏاڍن مڙس ته ڏاڍايون ٿي سنيون.

۾ شايد هؤ به ڪلو سان گڏجي چون ها:

"انسان کي ليڪ خوف خطر نه فنا ڪري،
هڪ خوف جي سبب کان پر آزاد آهيان.
امڪان ناهه مون سان ڪو زوري زنا ڪري،
هو ڪم انهي ۾ راضي ۽ دلشاد آهيان."

سرڪار جي مٿي ۾ اهو اچي وينو هو ته ڪانگريس هن پيري استرين جو مانڊو وڌي استرين سان جيل پرندي، جي جو ڪين هلڪيون سزائون ني مليون ۽ ساڻن چڱو ورتاءُ ني ٿيو. اهو سرڪار جي من جو هڪ ڀولو هو. ڪم پنهنجون استريون گهر مان ڪڍي جيل اماڻڻ چاهيندو. اڪثري جڏهن ڇوڪريون يا استريون هلچل ۾ بهرو ورتو ني ته ڀينرن، ڀائرن ۽ پتارن جي اجازت نه، يا پيو ته ته سهڪار بنا، ۾ سرڪار فيصلو ڪيو ته ڳريون سزائون ڏيڻ ۽ سخت ورتاءُ ڪري ته استرين کي بي همت ڪجي. منهنجي ان ڀينرن جي گرفتارين ۽ سزائن ڪانپوءِ الله آباد ۾ ڪيترين نوجوان ڇوڪرين، اڪثري ۱۵ يا ۱۶ ورهين جي، پاڻ ۾ گڏجي صلاح مصلحت ڪئي ته ڇا ڪجي. بي آزمودگار ۽ پرجوش هيون؛ ڪن ٻئي جي صلاح ڪندي هئي. هڪ خانگي گهر اندر گڏيون ته سڀني کي گرفتار ڪري ان ان سالن جون سخت سزائون ڏنيون ويون. هي هڪ ننڍڙو واقع ٿيو، ۾ ملڪ ۾ هن جهڙا ڪيترين واقعا ٿيا. جن استرين کي سزائون مليون، ان مان گهڻن سان مردن کان وڌيڪ سختيون ڪيون ويون. مون ته پوءِ ڪئين درد ڀريا احوال ٻڌا، ۾ جڪو احوال بمبئي ۾ ميران بهڻ (منڊلين سليڊ) پهنچڻ ۽ ٻين سائي قيدياڻين

ضرورت ٿي.
هو، تنهن کي دبائڻ لاءِ ٻين طريقن جي
انهن وٽ نه هيون موٽرون، نه ناڪا، نه ماڪيٽون جي
ضبط ٿي سگهن. ٽهنڪري سرڪار جي ڊيرڊولس
جو هڪ مزيدار اثر هي ٿيو جو جيڪي ”سرڪار جا
ٻچ“ هئا سي لٽڪڻ لڳا. منجهائن ڪي ڦرانڊ
حالتون ڏسي، ڪانگريس سان نخرا ڪرڻ لڳا هئا.
پر اِهو هاڻ سرڪار ڪيئن ٿي سهي سگهي. هاڻي
نه سگهي وفاداري ڪافي نه هئي. ١٨٥٧ جي غدر
واري نائيري مسٽر فريڊرڪ ڪوپر جو چوڻ هو ته
حڪومت کي، ”وفاداري کپي، پر پوري، پڪي ؛
عملي وفاداري. حڪومت رعيت جي فقط آڻ مڃڻ
تي ٽڪڻ ٿي چاهي.“ سال کن اڳ مسٽر لائيڊ جارج
برطانوي لبرل پارٽيءَ جي اڳوان بابت، جي ”نيشنل
گورنمينٽ“ سان وڃي مليا هئا، هن ريت چيو ته،
”هيءُ ساڻن وانگر سڙانڊ جيئن ڇپا جي جهڙو حال تهڙو
رنگ وٺن ٿا.“ اسانجي ملڪ جو حال به هاڻ اهڙو ٿيو
جو خاڪي رنگ، تي هليا. پوءِ ته ڪيترن وفاداريءَ
جا تڪا رنگ، لاتا ۽ راڳ، روپ ڪندي حاڪمن لاءِ
محبت ۽ عزت جا اظهار ڪيا. اهڙن کي سرڪار جي حڪمن
فرمانن، بندشن، منع نامن، رات جو نه نڪرڻ جي
جو کهڙو اونو ؛ چيو ڪين ويو هو ته اهي سڀ بي وفا
۽ غدارن خلاف هئا، جن مان وفادارن کي ڪو به هرج
ڪونه هو. تنهنڪري الهيءَ ذات جا ياتي مزي ۾ ويهي
هن هل هنگامي جو تماشو ڏسي سگهيا ٿي ۽ جو خوف
ماڪ ۾ چانيل هو، تنهن جو ڪين ذرو به فڪر ڪونه هو.
[illegible] ”وفادار“ رليارڻ ”(Faithful...

غريبن جي هٿي. ير بمبئيءَ جهڙن وڏن شهرن ۾ قصوئي بدلجي ويو. اتي نه واپاريءَ ڏنڌي فرق جي ڀيٽ ڪي ڳري لت ٿي لڳي. اتي نه سرڪار جي رڳي ڌمڪي ئي، جا ڪا سگهي نه هئي، هوندوارن جو ساه سڪائي ڇڏيو. هڪ پاسي ته هيسبل واپاريءَ باست بدمر نه پوليس ڪيس ڀڄن لڪن جي ڏنڌ ۾ قيد جي ڌمڪي ڏني. سڌس گهاڻ ايترو جو هو ڪڏهن ڪانگريس ڪي چندو چيرو ڏيندو هو. اهڙيون ڌمڪيون نه عام جام هيون ۾ سر ته رڳو ٽالي ماٿر نه. پوليس جي هٿ ۾ ڪل اختياريون هيون ۾ روز انهن جي استعمال بابت پيو ٻڌبو هو.

جيڪي ڪجهه سرڪار ڪيو ڪرايو، تنهن تي اسان ڪانگريس ڪي، مان ٿو پائيان نه اعتراض ولڻ جو ڪو حق آهي، جينوٽيڪ شرافت جي نظر ڪان ڏسو نه هن قسم جي آهنسڪ هلچل خلاف هيترو جور ۾ جبر بيشڪ اعتراض جوڳو هو. جي اسين حڪومت خلاف انقلابي قدم، چاهي اهنسڪ، کڻنداسين نه هوءَ به هر طرح مقابلو ڪندي. گهر ويٺي ڪرسين تي ليٽي انقلاب ڪين ٿيندا آهن، ڀوءِ چاهي ڪي شخص پنهنجي پاسا مارڻ به چاهن. ڪو به شخص هن ڪر ۾ هٿ وجهي نه سڀ ترڪ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي پوءِ وجهي. انهيءَ ڪري سڪيا آسودا ماڻهو ورلي انقلابي ٿيندا آهن، پوءِ ڪوي ڪي حروب شخص وهنوار جي نظر ڪان مررڪس ۾ پنهنجي طبقي جي خيال ڪان پنهنجن جا دوهي ٿيڃن تا.

ير عام خلق جنهن تي قومي تحريڪ جو سڄو مدار

چڪايو هو. پر ٺلهي ايڪي تعليم يافته ۽ وچولي درجي وارا جنگ کان منهن موڙي رهيا هئا، جيتوڻيڪ ٻنهه ناممڪن سمجهڻ به سندن لاءِ ڏکيو هو. الائي ڪيئن اها ڳالهه ڳنڍ ڪٽي ٻڌائون ته گانڌيءَ جي اچڻ سان جنگ ٽوڙي ويندي. دل ۾ هو سوئي من ۾ آيو.

مطلب ته ۱۹۳۲ ۾ سرڪار خود پيش قدمي ڪئي ۽ ڪانگريس هميشه بچاءُ ڪندي رهي. مڪاني ڪانگريس ليڊر سرڪاري اعلانن جو وسڪارو ڏسي واڻڙا ٿي ويا. پر ٺلهن به ڪانگريس جو سڏ گهڻن ٿي اونايو ۽ قانون ٽوڙڻ وارن جي ڪمي ڪانه رهي. انهر شڪ ئي ڪونهي ته ۱۹۳۲ ۾ ۱۹۳۰ کان سرڪار جو مقابلو گهڻو سخت ٿيو، جيتوڻيڪ ۱۹۳۰ ۾ وڌيڪ ڏيکاءُ ۽ خاص ڪري وڏن شهرن ۾ پڌرائي ٿي. ايتري قدر سختيون سهندي ۽ چنبي ڪٽي ته ٻنهه آهستڪ رهندي به، ماڻهن ۾ جوش ۱۹۳۰ کان گهڻو گهٽ هو. ائين پئي لڳو ڄڻ ته اسين لاچار وڙهڻ نڪتا هئاسين. تنڪي ڪي به سال پوءِ جنگ ۾ اڳي وارو شان شوڪت رهيو. سرڪار به وقت آهر ڪانگريس خلاف ڪات ڪهاڙا ڪٽي نڪتي. سارو ملڪ ڄڻ مارشل لا هيٺ هو ۽ ڪانگريس کي ڪنهن به پيش قدمي يا آزاد قدميءَ جو وجهه ڪين مليو. پهرين ئي ڪُنڪن بيتال ڪري ڇڏيس ۽ سرمائيدارن ۾ به جي سندس حامي هئا تن کي هيسائي ڇڏيو. سرڪار انهن جي ڪيسن ۾ هٿ وجهي وڌا ۽ ظاهر هو ته جي شخص تحريڪ ۾ شامل ٿيندا يا ڪا به مدد ڪندا سي پنهنجي جان مال تان آهو ڪٽندا. ان ڳالهه جو گڏيل علائقن ۾ ڪو گهڻو اونو ڪونه هو، جو اُتي ڪانگريس

لبندي. سندس امولو ڏسي مولڪي ڪا وَڏَوَر ايندگر ياد ايندي آهي، جا شائستگي ۽ پاڪيزگيءَ لي اهڙي مستعد جو مثال ڪو ڪٿو لنڊ سندس اڳيان زبان مان ڪڍي ٿي: جي ڪجهن ڪڍيو ۽ بڌي لعل ٿي ويندي. اها اخبار محض لعلم يافتن ۽ آسودن لاءِ آهي. هن اخبار لاءِ جڳ زندگيءَ جو اُهو اولڌاهو، دک درد ۽ جهيڙي جيتي جو طرف آهي ٿي ڪولد. بس نرم تر اخبارن اڳيان ۽ هندوءَ وارو وَڏَوَر لبنگر جو نهولو اُکبن اڳيان رهي ٿو. پر سندن لٽل ڪُجسو ۽ پڙهندي بنهه ڏڪ ٿيو پئجي.

پڌرو هو ۽ سرڪار ڪجھ وقت کان تياريون ڪيون هيون ۽ دل ۾ هوس ۽ ڪلندي ٿي اهڙو واجت وجايان جو ڪانگريس جون وايون بنال ڪري ڇڏيان. سال ۱۹۳۰ ۾ جيئن حالتون بگڙنديون ٿي وييون ليئن لوان لوان آرڊيننس ڪيڍٽا ٿي پيس آڳ، اڳوائي ڪانگريس جي هئي. سال ۱۹۳۲ ۾ قصوئي التوءَ جتي ڪتي خود سرڪار وڃي جاهه ڪئي. مرڪزي ۽ پرائتڪ اعلالن جا ستا ٿي ستا شايع ڪري، هر قسم جون اختياريون ولي، لن جو استعمال ڪبائين. سنستائون بي قاعدي، جڳهيون، ملڪتيون، موٽرون، بئڪن ۾ ناڻا ضبط، ميڙ ۽ جلوس بند، اخبارن ۽ جايخالن لي جوکسي. هو ڏاهن گانڌيجي ='ڪنري ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر في الحال —ٽنيءَ جي تحرڪ ٿارڻ لاءِ خواهن هنا. ڪي مون —سوجهي وينا ۽ حنگ لبگٽي ٿي هئي ۽ وٽي لـ —تي لاءِ ليار رهڻ ڪبي. سرحد ۾ ڳڌيل علائن —ڪمش خلق جو ڏيان ايڏو جنگ ڏي زوريءَ

جي نظر کان، چڱي عمدي درجي جون آهن. دنيا جي سوالن تي سندن مکيه ۽ سمپادڪي ليک، البت تنگ دل، پر قابل ۽ سمجهدار ۽ خابرو ٿين ٿا. بنهه اخبار نويسيءَ جي لحاظ کان شايد هندوستان ۾ سندن مٽ ڪونهي. پر ملڪ جي سياسي سوالن بابت ايتري دوطرفي ڪن ٿيون جو اونچائيءَ تان لهيو اچيو پٽ پون، ۽ ڏکين نازڪ وقتن تي دوطرفي اهڙي جو بزاري رڙو رڙ مچائي ڏين ٿيون. پوءِ هندسرڪار جا چاڙتا ٽي، مرجاتا جو ليکو لنگهي، زبردست ۽ زهريلو پرچار ڪن ٿيون.

انهن چند چونڊ انگريزي اخبارن اڳيان اسانجون هندوستاني اخبارون ساديون پيون لڳن ٿيون. ناڻي جي تنگي ته بيٺل ئي هوندي ۽ هوڏانهن مالڪ سڌارڻ جي ڪوشش به نه پيا ڪندا. سندن ڏينهن ڏکيو گذري ٿو ۽ سمپادڪي عملي مٿان ڪانه ڪا تڪليف رهي ٿي ٿي. اخبار جو ڏيکه ويکه ساڌو ۽ اشتهار اڪثري اعتراض جوڳا، ۽ سياسي توڙي ٻين سوالن بابت سندن رخ هوش کان وڌيڪ جوش ۽ هوءِ هوءِ وارو. قدري شايد ائين هجي ته قوم جوش وهيڻي آهي؛ قدري ته انگريزيءَ ۾ لکڻ، سو به سليس ۽ زوردار نوع ۾، سولو ڪم ناهي. پر سچو سبب اهو آهي ته مدت کان دٻاءَ ۽ جبر هاندو اچي ٿو، جنهن اندر ۾ اينٽريون ڳنڍيون پيدا ڪيون آهن جو هرڪنهن ڳالهه تي جوش خروش اٿل کائي ٿو.

خبرن ۽ ڇپائي صفائي جي خيال کان، هندوستاني اخبارن ۾ شايد مدراس جي ”هندو“ اخبار پهريون نمبر

۾ سچ ۾ ساڃه جي ڪير اُميد رکي؟ پر انڌن ۾ هلڻ
چتالي ۾ جڙوائجي الست حيرت جهڙي ٿي لڳي. پر
لنهن مان حاڪمن جي چڪنا جوُر ٿسن جو انداز ملبو
ٿي ۾ اهو ته ڪيتري قدر مدت کان ٻاڻ ڏبي رهيا
هئا. شايد سندن ايڊ وغمرا سانجي ڪنهن ڪئي ٻاڻجي
لي ڪين هو، پر هيڏسي ٿو ته ڪنهن ته حڪومت
وجائڻ جي پڪسن ڪنبايو ۾ ستايو هو. جن حاڪمن کي
پنهنجي طاقت پر ايمان رهيو ٿو، سي هن ريت وهلو ته
ويندا آهن. هن صورت ۾ هن صورت جو فرق پر وڏوئي
هو. هُن طرف سُن ٿي سُن هئي. پر اها سُن شانائتي:
۾ پائمراديءَ ته، پر جيلن ڪري، خومن اڪري، بوڻن
بڌڻ ڪري هئي. جي اهي بوناڙيون ته لڳايون وڃن
ها ته ٻنڊڪ هوُ طرف بس هوءِ هوءِ ڪرڻ، وڏاءِ اُناءِ
ڪرڻ ۾ ڏوڙيو وسائڻ کان ڪين رهي ها. هن طرف
لاءِ هڪ ٿي ڳڙڪي ڪلبل هئي: بي قاعدي پترا ۾ ٻلبٽنون،
جي هر هند ڦتلايون ويون.

انگريزن جي اخبارن ۾ هن هُڙ ڄوُڄوُ ۾ هنبوجيءَ
پراورو وٺايو ۾ پنهنجا ڳجه وقت کان لڪل دبل خيال
کولي ظاهر ڪيا. رواجي طور سياڻي لڪلو پوين ٿو،
جو جو سندن: ڪيترا خريدار هندوستاني ٿسن ٿا ۾ پر
جاڙهن پهپت نري ويو انڌن سي جهلون دف ٿي
ويون ۾ اسان انگريز لوڙڪ هندوستانيءَ جي من اندر
جهالي پالي ڏٺو. هڪ هڪ ڪري انگريزن جون
اخبارون ملڪ مان ڪُنڌيون پيون وڃن ۾ هن وقت
ٿڃي ڪي اورڙيون وڃي بچيون آهن. جيڪي رهيون
ڪيون آهن لدمان ڪمتريون خبرن ۾ ڇپائي ۾ ڇپائي

لڳو ته قلندر پنهنجا ڪتا پلي پڄڻ ڪن، پر قلندر
وات وٺيو ويندو. هن ويچاري کي به في الحال وسري
ويو ته ڪتا جيلن ۾ ڇا پيو ڪندا ۽ ٻاهر ته سيني جا
ٻوٽ بدل هئا.

پر تنهان ٽپرس جي ڳالهه هيءَ هئي جو ڪانپور واري
فرقيوار فسادن جو گهانگهو به ڪانگريس جي ڳلي ۾
لٽڪايو ويو. انهن خوفناڪ ڪاوُڙن جا احوال ڏيئي،
ٻارون بار اهي ڪانگريس تي ٿڦيا ويندا هوا. دراصل
رڳو ڪانگريس ئي اصيلپڻو ۽ شرافت ڏيکاري هئي ۽
هڪ پنهنجو سينٽر بلدان ڏنو هو، جنهنجو ذڪر ڪانپور
۾ هرگروه ۽ هر فرقي جي دل تي بيٺل هو. فسادن جو
بندي ئي ڪانگريس جي ڪراچي اجلاس هڪ جاچ
ڪاميٽي وهاري، جنهن ڀهنا پورهيا ڪري هڪ ٿلهي
رپورٽ ڪڍي، جا سرڪار هڪدم بي قاعدي ٺهرائي،
چپيل ڪاپيون ضبط ڪري، شايد ناس ڪري ڇڏيون.
هن طرح جاچ ڪاميٽيءَ جا پورهيا برباد ڪندي به
سرڪار جا حامي ۽ انگريزن جون اخبارون اجا فسادن
جو ڏوهه ڪانگريس جي در تي رکڻ ڪان لٽيون گسن.
”سچ ته بيٺو ليچ“ خاطري اثر ته هن ٿوڙي ٻين ڳالهين بابت
سچ نيٺ ثابت ٿيندو، پر ڪڏهن ڪوڙ کي ٻوڙ پائي
پڇڙ ۾ وقت ٿو لڳي.

ڪوڙ جو ڪم ٿو ٿئي جڻ ختم بند
ان مان نڪري هرطرف ٿي پونءِ گند
سچ بلند آ ليڪ غالب ٿو ٿئي
ٿوڙي ان ڏي ڪو توجه ڏني نه ڏئي.

تنهن وقت جنگ ڪري حوصلا جاء نه هئا ۽ جوش

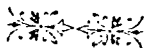
٤٢ — هُـڙ جُوُ جُوُ

سال ١٩٣٢ جا شروعاتي مهينا هوندا ته ۽ خاص هن
ڪري ٻه عجيب هوا جو انگريز عملدارن ڏاڍي هوءِ هوءِ
۽ هُڙ جُڙ ڪٽي مچائي. لنڊن وڏن رڙيون رڙ لڳائي ته
ڏسو اسين ڪهڙا نه سڌورا ۽ سانتيڪا آهيون ۽ هي
ڪانگريسي ڪهڙا نه ڏورا ۽ ويڙهوگهڻا آهن! جي ڏسو
ته تا نه اسين لوڪشاهيءَ جي حـق ۾ ۽ ڪانگريسي
ٻه ڪٽنبر شاهي آهن. سنڌن پرپريدلت ته پاڳلڪي ڪٽنبر
ته ٻه ڪٽنبر سڏائي ٿو! پاڻ تان، پنهنجي جگهڙسيءَ تان
للهار ويندي، هنن ويچارن کي آرڊيننس، حق غصب،
اخبارن جا اوت بند، لاٺن ملڪيتن جون ضبطيون،
ڪيسن ۾ قيد ۽ ٻيا اهڙا روزمره جا حسيڙا ڪم جهٽ
وسري ٿي ويا. هنن غريبڙن کي برطانوي حڪومت جي
مزاح شريف جي جهٽ نه گم ڪا نه رهي. سنڌن وزير
ڪي اسانجا هموطني، سي به سُر ونائڻ لڳا ته ڏسو هي
ڪانگريسي (جي جيلن ۾ هئا) ڪهڙا نه خود غرض آهن
۽ اسين ته ماهوار ٽن جن هزارن لي ڪيٿين وهون گهون
پيا. لنڊا جج مئجسٽريٽ سزائون ته ناالهي پڏيون، ۽
وڏيڪ ۾ ڪانگريس لي تمت لعنت پيا ري گناه اسان
کي وعظ ڏيندا وتندا هئا. هُتان سر سيمپوئل هور، هند
وزير جي عاليجاه ڪرسيءَ تان ريهي معتبر لمولي آڪڻ

دليريءَ جو جوش، بي درد ظلم ۽ ذليل بزدلي، سڀ سڀ اسانکي ڪاڏي ڪٺي ويندا؟ اسين ڪهڙي سفر لي سنيريا هئاسين؟ آئينده اسانجين اکين کان لڪل هو ۽ چڱو جو لڪل ٿي هو. اسان لاءِ ته اڄ به قدري پردي اندر هو. پر اينري خاطري هئي ته چڪريون، قربانيون ۽ سختيون اڄ به آهن ۽ سيان به ساڳ هونديون.

سيان مرد ٿئين سر ڪندا جنگ جاري،
ڪندي جن‌جي خون کان زمين آه و زاري،
پهلوالن اڳيان ڪندا شير وارا،
ڪنديون خوبصورت نگاهون اشارا،
لڏهن چا ڪريون پاڻ: آسائشي زنگ،
ڪ جنگي چمڪ سان رچايون عجب رنگ،
يا پوري اکيون باغ اُميدن سان ناهيون،
يا اندي نراسائي سان لن ڪي ڍاهيون،
۽ پانيون حياتيءَ جو سڀ ڪجهه ادا ٿيو،
خبر ناه بر روح جو جال چا ٿيو.

مئٿيو آرنولڊ

۽ وڌي ويندي ۽ انهيءَ ياداشت خود ڪانگريس ۽
قومي تحريڪ جي ڪاميابيءَ جي ثابتي هئي.

منهنجي استري بمبئيءَ ۾ بستري داخل، پنهنجي
بيماريءَ لاءِ خار کائي رهي هئي. ماتاجي ۽ ٻئي ٻچڙن
هلچل ۾ ڪاهي پيبون ۽ جلد ئي پنهنجي ٻچڙن کي سال سال
جون سزائون ملي مليون. ٻنهي دوستن جي اندر ايندا
هئا ان معرفت پکل لڱل خبرون اسانکي پهچي وينديون
هيون. ڪجهه خبرون ڪاڻي هفتيوار اخبار مان ملنديون
هيون، جا جيل ۾ اسانکي ملندي هئي. اخبارن مان
ڪانگريس ڪارڪنن جي ڏاڍي سختي هئي ۽ گهران سزائن
جو پڙ ٻڌل هون، جنهنڪري گهڻي قدر ڏکا هئي
ٻاهريون حالتون سمجهندا هئاسين. ڪن ٻارڙن ۾ لـــ
گرفتار ڪيل يا سزا مليل جو نالو ظاهر ڪرڻ ۾ گناهه هو.

بس هن رستي اسين ليني جيل ۾ ٻاهرين جنگ کان
جدا پر رڳــ رڳـــ ۾ منجهس شامل هئاسين، ٻاهران
ڪٽڻ، پڙهڻ يا ٻين ڪمن ڪارين ۽ ڳالهين ۾ مشغول،
پر من هميشه جيل ٻاهر تحريڪ ڏي مائل هو. ڏسڻيءَ
ڏيڻ پر سچ پچ اوڏا هئاسين. وقتي آسون اميدون
ڪندي اولچو ڪٽي لي ونديون، وقتي ڪنهن پُل جڪ
[illegible] کاوڙيا هئاسون. [illegible] ڪمزوريءَ يا ڪوڙي
[illegible] شرم ايندي هئي. وقتي وري ساڪيءَ والکر
[illegible] سر درشني [illegible] ڏسندا هئاسين. پوءِ
[illegible] ديوتائون [illegible] شڪتين سان جڏهن
[illegible] هئا [illegible] خبس السالي
[illegible] ڪهڙي [illegible] ڪانبو هو
[illegible] ڪهڙي [illegible] جهڙو ڪهڙو

انهي اُپاڳي ڏينهن ساري ديس ۾ گهڻوئي ڪجهه ٿي گذريو. اسان کان ٿورڙوئي پري، الله آباد شهر ۾ پوليس ۽ فوج، ماڻهن جي انبوهن سان ٽڪر کاڌو ۽ سپاهيڪ ڪيترا مئا ۽ ڪيترا ڦٽيا. سڀ جيل قيدين سان ڀاهت ڀرجڻ لڳا. شروع ۾ سڀ ضلع جيلن ڏي اماڻيا ويا ۽ باقي جيڪي بچيا سي پوءِ نيني ۽ سينٽرل جيلن ڏي موڪليا ويا. پوءِ ته سڀ جيل ٽمٽار ٿي ويا ۽ شاهي ڪئمپ جيل به کلي ويا.

اسانجي نيڊي يارڊ ۾ ٿورا ڄڻا رکيا ويا. منهنجو پراڻو ساٿي نرمدا پرساد، رنجيت پنڊت ۽ منهنجو سؤٽ موهنلعل نهرو. هن ننڍڙيءَ بارڪ ريءَ اندر هڪ ٿيون انسان برنارڊ الو بهاري، لنڪا جو هڪ نوجوان به داخل اچي ٿيو جو باليسٽري پاس ڪرڻ بعد تازو ولايت کان موٽيو هو. منهنجي پيڻ تاڪيد ڪيو هوس ته اسانجن مظاهرن ۾ بهرو نه وٺي، پر هڪ وار موڄ ۾ اچي ڪانگريس جي جلوس ساڻ ٿي هليو ته ڪاري لاري کنيس هت اماڻي ويس.

ڪانگريس ۽ سنڌس ايڪهٺ پرانتڪ ۽ بيون مڪاني ڪاميٽيون ته سڀ بي قاعدي ٺهرايون ويون، پر ڪانگريس سان گڏ سڀ قسم جون همدرد يا چسمه سنسٿائون، مثلاً ڪسان سڀائون، مزدور منڊل، نوجوان سڀائون، شاگردن جون جماعتون، قومي وديا پيٺ ۽ وديالا، اسپتالون، پستڪاليه، سؤديشي ڀنڊار، ليز سياسي جماعتون به بي قاعدي ٺهرايون ويون. لنبيون ياداشتون لکيون، جن ۾ هرهڪ وڏي پرانت مان سون سنستائن جا نالا درج ٿيل هئا. سڄي ملڪ لاءِ ياداشت ته هزارن

ڏيئي ڇڏيو. ناگرڪ حق جو خاتمو ڪيو ويو ۽ اختياري وارا جيڪي وٽس، سو ماڻهن ۾ ملڪيئن سان ڪري سگهيا ٿي. حڪ اعلان اِهو ته سارو ملڪ گهيري هيٺ هو ۽ سڀ ڪجهه مڪاني عملدارن تي ڇڏيو ويو.

ساڳئي ڏينهن (۴ جنوري) آرڊيننس هيٺ نيئي جهل اندر اساڻيو ڪيس هلايو. شيرواڻيءَ کي ٦ مهنا سخت سزا ۽ ڏيڍ سؤ روپيا ڏنڊ وڌا ويا؛ مولڪي کي ٻه سال سخت سزا ۽ پنج سؤ ڏنڊ (ڏنڊ جي بدلي ٦ مهنا وڌيڪ سزا). ٻنهي جا گناه ساڳيا ۽ ٻنهي متان ساڳيا حڪم لعميل ۽ ٻنهي حڪم جي انحرافي ڪري ٻمتي وجهڻ جي ڪوشش ڪئي، ٻئي گڏ گرفتار ۽ ساڳئي قلم هيٺ سزاياب ٿيا سين، پر ڪيڏو نه سزائن ۾ فرق! باقي اها سا ڳالهه هئي جو مون ضلعه مئجسٽريٽ کي اطلاع ڏنو هو ته حڪم جي ڪا پرواه نه ڪري مان ٻمتي ويندس. شيرواڻيءَ اهڙو ڪو اطلاع ڪونه ڏنو هو، پر سندس نڪرڻ جي خبر اخبارن ۾ ظاهر ٿي چڪي هئي. سزا ملڻ بعد شيرواڻيءَ مئجسٽريٽ کان پڇيو ته ڇو مولڪي هلڪي سزا ڏني ويئي آهي؟ اهو فرق فرقيوار لحاظ کان رکيو ويو آهي ڇا؟ هي ٻڌي مئجسٽريٽ مجهي پيو ۽ حاضرين سڀ مشڪڻ لڳا.

(۱) سر سيمبوئل هور، هند وزير، هائوس آف ڪامنس ۾ ۲۴ مارچ ۱۹۳۲ ۾ چيو هو ته ”آءٌ قبول ٿو ڪريان ته جيڪي آرڊيننس شايع ٿيا آهن سي نهايت سخت ۽ ڪرڙا آهن. اهي هندواسين جي زندگيءَ جي هرهڪ لهرڪ سان لاڳو آهن.“

حقيقتون نظرانداز ڪري هن ريت سڄي قصي کي ماڇري هلڪي نظر ٿي ڏيرائي. تڏهن پلا هنن بن ذاتي مختلف طاقتن يعني هند قوميتا ۽ برطانوي سلطنتشاهيءَ جو اڄ ڪر مقابلو ڪن بن شخصن جي پورن ۽ خفقانن تي منحصر هو؟ يا انهن بن تواريخي قوتن جي جنگ ادب آداب ۽ خوش خيريت پڇندي ڪافور ٿي سگهي ٿي؟ گانڌيجي ڪي مجبور ٿي هڪ طرف قدم ڪڍڻو پيو، ڇو جو هندوستان جي قوميتا نه آپ گهات ڪري سگهي ٿي ۽ نه اهم معاملن ۾ دارين جي آڻ مڃي سگهي ٿي. برطانوي وائسراءِ کي مجبور ٿي ٻئي طرف قدم ڪڍڻو پيو، ڇو جو قوميتا جي خوف کي منهن ڏيڻو ۽ برطانوي سوارٿن کي قائم رکڻو هوس. ڪنهن وقت ڪير وائسراءِ هو سو نه رڳو نام روپ جو فير هو. لارڊ ارون به هوبهو لارڊ ولنگڊن وانگر هلي ها، ڇاڪاڻ ته ٻئي ڄڻا برطانوي سلطنتشاهيءَ جا مُکپتر ۽ هٿيا هئا ۽ فقط ڪو ٿورو ماتر فير ڪري سگهن ها. لارڊ ارون ته پوءِ برطانوي سرڪار جو ميمبر ٿيو ۽ جيڪي قدم هندوستان ۾ کنيا ويا سي تسليم ڪيائين. برطانوي پالسي لاءِ هن يا هُن وائسراءِ جي ساک يا نندا ڪرڻ منهنجي نظر ۾ بيسود آهي ۽ جيڪي هن راند ۾ پاڻ وندرائين ٿا، تن کي يا ته اهم سوالن جي پروڙ ناهي يا ته اهي جاڻي واڻي انهن کان ٽارو ڪن ٿا.

۴ جنوري ۱۹۳۲ جو ڏينهن جائي ياد رهندو. تنهن ڏينهن سڀ بحث دليل ختم ڪيا ويا. سويل صبح جو گانڌيجي ۽ ڪانگريس پريزيڊنٽ، ولب ڀائي پٽيل کي گرفتار ڪري ڪيس بنا نظربند رکيو ويو. چار نوان آرڊيننس نڪتا، جن مئجسٽريٽن ۽ پوليس عملدارن کي وڏيون اختياريون

ملڪ جي لياقت ڪيتري هي، ان جي حڪومت ڪري وٺڻ جي ڪاڳريس ڪر ڪالڪريس طرفان ڪهڙو حال احوال والسراءِ کي ڏني وئي ها؟ ظاهر هو ته هند سرڪار ڪانگريس کي مات ڪرڻ لاءِ سندرو ٻڌو هو، ڇاڪري ڪالڪريس جي ويچهو نه وچڻ واري نه هئي. ورڪنگ ڪاميٽيءَ لاءِ فقط هڪ دروازو کليل رهيو يعني آهستڪ نافرمانيءَ جو. ڪمر جاڳي هن گهڙيءَ ڪنهنجي گرفتاري ليندي ۽ ڪجي وڃڻ ڪان اڳ جو نه قوم جي ڪا رهنمائي ڪري وٺي؟ پوءِ بس ڪجيءَ طور هڪ آهستڪ نافرمانيءَ جو ٺهراءُ پاس ڪري، گانڌيجي ٻيهر والسراءِ سان ملاقات ڪرڻ لاءِ تار ڪئي، پر ملاقات اتا جا ڪنهن به شرط شروط بنا هجي. سرڪار جو جواب هي هو: گانڌيجيءَ ۽ ڪالڪريس پريزيڊنٽ جون گرفتاريون ۽ ساري ملڪ ۾ سخت ڊپوڊولس لاءِ اعلان. نئي ڪنهنکي جنگ لاءِ خواهش هئي يا نه هئي، پر سرڪار نه لاشڪ ڪمر ڪسي تيار بيٺي هئي.

اسين جيل اندر سوڪها هئاسين ۽ هي سڀ خبرون اسانکي ڏنڏليءَ طرح ذرو ذرو ڪري ملبون. اسانجو ڪمس سال هي ئين ڏينهن ني مهمل ڪيل هو، سو حوالات بر هٿ ڪري اسانکي وڏيڪ ملاقاتون ملبون ني. باهر جيڪو ڪجهه جڙيو، نه والسراءِ کي ملاقات ڏيڻ ڪپندي هئي يا نه، سو اسان جيل اندر پڌو. اهو ڪجهه اسانکي سڪڻو نظر آيو. هن ملاقات واري ڳڙي ڪري بدو سڀ ٻه ۾ رهجي ويو. جيائون نه لارڊ ارون ضرور ملاقات ڏني ها ۽ جي گانڌيجي گڏجيس ها ته سڀ رهجي اچي ها.

مولکي خبرته لڳي ته ڪيش هندوستان جي اخبارن

جواهر آتم ڪٿا

پاڱو ٻيو

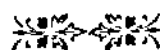
۱۴ — گرفتاريون، آرڊيننس ۽ منع ناما

اسانجي گرفتارين کان ٻه ڏينهن پوءِ گانڌيجي بمبئي ۾ لٿو ۽ لهڻ سان تازا احوال ٻڌائين. بينگال آرڊيننس جو پڙاڏو لنڊن ۾ پهتو هوس، جن ڏاڍو بي چين ڪيو هوس. هاڻي ناتال جون ڪئين سوکڙيون مليس. گڏيل علائقن ۽ سرحد جا آرڊيننس ۽ ٻنهي پرڳڻن ۾ ڪئين رفيق قيد. ڳالهه هتان نڪري چڪي هئي ۽ صلح جي ذري به اميد نه رهي. پر پوءِ به ڪو گهاٽ گهڙي ڪڍڻ جي ڪوشش ڪيائين ۽ تنهن لاءِ وائسراءِ لارڊ ولنگڊن سان ملاقات گهريائين. جواب آيس ته ملاقات فقط هنن شرطن تي ڏني ويندي ته بينگال، گڏيل ۽ سرحد علائقن جي آرڊيننسن، گرفتارين ۽ تازن وارداتن بابت ڳالهه به نه ڇوري ويندي. (هي سڀ يادگيريءَ مان لکان ٿو، جو وائسراءِ جو جواب اڳيان نه اٿم.) پر هي سڀ واقعا جن ساري

پنڈت جواہر لعل نہرو

٨٢٩	٢٠	طئه لي ڪرڻ	لي طئه ڪرڻ
٨٣٠	٢٥	لهن	آلهن
٨٣٦	٣٦	شيوسنگهه	شيواسنگهه
٨٤٤	١١	رعموتواري	رعيتمواري
٨٦٥	١	اسانجي	اسانکي
٨٦٥	١٨	ساواڏن	ساوڏان
٨٦٦	٢٦	لئو	لئون
٨٧٠	٢	اخلاف	اخلاق
٨٨٤	١٩	اهوا	اعڙا
٩٠٢	١٠	لاهڻ	لاهن
٩١٧	١٢	عتراض	اعتراض
٩٢٠	٢٠	نقط	نکته
٩٢٠	٢٥	نقط	نکته
٩٢٧	٢٢	غصب	غضب
٩٤٠	١٨	معرقت	معرفت
٩٦٤	٤	جوهين	جوڙهن
٩٧٠	٢١	مخالت	مخالفت
٩٧٦	١١	آجزی	عاجزي

ل	ل	٨	٥٧٤
راجگوپال آچاريہ	راجگوپالچاريہ	٤	٥٧٩
لـ	ل	٢	٥٨٢
پارليمينٽ	پارليمنٽ	٩	٥٨٩
۽	۾	١٨	٥٨٩
جنهنجا	جنهنکي	١٥	٥٩٢
اعتراض	اعتراص	٦	٥٩٨
ڏ يار ہندو	ڏ يار يتد و	١٤	٦٠٣
ڪمون سمن	ڪموسمن	١	٦١٦
خطرناڪ	خطورناڪ	٨	٦٢٢
يولنگبن	ينگبن	٢٤	٦٤٠
تنهن ڪري	لنهنڪري	٢١	٦٤٣
چاهيون ٿا	چاهيو ٿا	٧	٦٤٥
خو لبياڪ	خولئور	١٠	٦٤٥
سگهجي	سگهجي	١٢	٦٥٠
منيان	ميان	٦	٦٥٦
جڏيا	جڏيا	١٠	٦٧٣
ڪار ھانا	ڪاز ھانا	٦	٦٧٧
آڏاوبس	آڏاوبس	٢٠	٦٧٩
منهنجن ڪمن ۾	منهنجن ۾	٢٠	٦٩٣
شر ڏا	شردا	٧	٧١٢
لقط	لڪتہ	٢٣	٧٢٥
چمڪبندو	جڏبندو	٩	٧٤٤

ڀلڻاهو

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
۴۸۳	۱۶	جال	حال
۴۸۶	۶	ڏسي ٿيو	ڏسي خيال ٿيو
۴۸۸	۲۰	ملڪتيون	ملڪيتون
۵۰۷	۱۲	اينگجي	اينگهجي
۵۰۸	۵	ڳانهه	ڳالهه
۵۰۹	۷	سنگن	سنگهن
۵۲۱	۵	ڪشت ڪن تا	ڪشت ڪائين تا
۵۲۵	۴	مقلاتون	ملاقاتون
۵۳۵	۳	النگ	رنگ
۵۳۶	۱	جاچندو	جاچيندو
۵۳۸	۱۸	مڪبون	مڪيون
۵۴۰	۵	آهي	آهن
۵۴۱	۱۲	خونخور	خونخوار
۵۴۳	۲۰	پندت	پنڊت
۵۴۷	۷	نڪتہ	نقط
۵۴۹	۸	نيچ	نيچ
۵۵۴	۱۵	زميدارن	زميندارن
۵۵۴	۲۱	سان	ڪان
۵۵۷	۵	نڪته	نقطه
۵۷۳	۱۹	چئين	چئن

فهرست

Printed by Mellaram M. Vaswani at the Sunder Printing Press,
Teckchand Udhandas Road, Garrikhatta, Karachi
and Published by Shri Bheroomal J. Jagtiani, Secretary Qaumi Sahit Mandal,
27 Amil Colony, Hyderabad Sind

ليکڪ: پنڊت جواهر لعل

ترجمان

پروفيسر ڌارائيداس رتن مل ملڪاڻي

ايم.- اي.

جلد ١٠٠٠] قيمت ٦-٠-٠ ١٩٤٧]

ڇپائيندڙ

قومي ساهتيه منڊل

٢٧- عامل ڪالوني

حيدرآباد سنڌ